

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**OSMANLI MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA BİR BATI
ANADOLU KAZASINDA SOSYO-EKONOMİK YAPI: UŞAK
(1876-1908)**

Biray ÇAKMAK

Doktora Tezi

Ankara, 2008

**OSMANLI MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA BİR BATI ANADOLU
KAZASINDA SOSYO-EKONOMİK YAPI: UŞAK (1876-1908)**

Biray ÇAKMAK

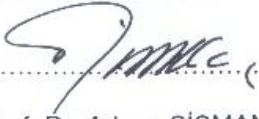
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

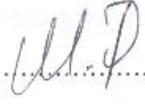
Doktora Tezi

Ankara, 2008

KABUL VE ONAY

Biray akmak tarafından hazırlanan *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)* başlıklı bu çalışma, 09 Haziran 2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

.....
Prof. Dr. Adnan ŞİŞMAN(Başkan)

.....
Prof. Dr. Mehmet ÖZ(Danışman)

.....
Doç. Dr. Yunus KOÇ

.....
Doç. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

.....
Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZEL

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

09. 06. 2008

Biray ÇAKMAK

ÖZET

ÇAKMAK, Biray. Doktora, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*, Ankara 2008.

XIX. Yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin iktisadî, idarî, toplumsal vb. alanlardaki hızlı değişim sürecine tanıklık eder. Bu değişim sürecinin farklı dinamikleri söz konusudur. Bizzat devlet tarafından gerçekleştirilen uygulamalar değişimin önemli bir yönünü oluşturur. Dış etkiler de değişimin bir başka itici gücüdür.

İzmir Limanının hinterlandında yer alan Uşak Kazası örneğinde, yaşanan iktisadî değişimdeki iç(Osmanlı Devleti) ve dış dinamikler(uluslararası talep/kapitalist dünya ekonomisi)in etkilerine odaklanan çalışma, 1876-1908 yılları arası dönemi kapsamakta ve altı bölüm üzerinde kurgulanmaktadır. Madencilik, dokumacılık(halıcılık), tarım, hayvancılık ve ormancılık ele alınan üretim sektörleridir. Yaşanan değişimde devletin çeşitli uygulamalarının olumlu etkileri, ihmal edilemeyecek derecede vakıdır. Uluslararası talebin de değişimde önemli bir etkisi söz konusudur. Bu etki diğer sektörler nazaran madencilik ve dokumacılık(halıcılık)ta daha belirgindir. Artan dış talep, değişimin önemli unsurlarından birini oluşturur; devlet ise hem değişim sürecine müdahale eder, hem de değişimi de beraberinde getiren sürecin pozitif getirilerinden faydalanmaya yönelik bir konum alır. Bu sebeple; üretimde sektör düzeyinde yaşanan değişimde, bu dinamiklerden birinin tercihinden ziyade, her ikisinin etkilerinin birlikte dikkate alınması daha işlevseldir ve anlama çabalarına pragmatik katkılarda bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Değişim(Modernleşme), Üretim, Uluslararası Ticaret, Osmanlı Devleti, Uşak Kazası, Madencilik, Dokumacılık(Halıcılık), Tarım, Hayvancılık, Ormancılık.

ABSTRACT

ÇAKMAK, Biray. Ph. D. Dissertation. *The Socio-Economic Structure of A Western Anatolian District in The Context of The Ottoman Modernization: Uşak (1876-1908)*, Ankara, 2008.

XIX. Century witness the swift transformation process of the Ottoman State in social, economic, administrative, etc. fields. There are different dynamics of the process. The applications made by the state itself constitute the important facet of the transformation. External influence is another dynamic of the transition.

In the case of Uşak district where is the hinterland of the İzmir harbor, the thesis, focusing on the impact of the internal (The Ottoman State) and external (international demand/the capitalist world economy) dynamics on the economic alteration, covers 1876-1908 period and is dwelt on six chapters. Mining, textile (carpet weaving), agriculture, livestock, forestry are the economic sectors discussed in the thesis. Positive effect of the applications of state is undismissive reality. International demand also played an eminent role in the transformation. However, its impact is more conspicuous in mining and textile than other sectors. Increase in the international demand is a pivotal component of the transition; the state, yet, does not only intervene the process but also locate itself on a place where it can benefit from the positive effects of the process bringing about the change. For this reason, to analyse the transition taking place in a sectoral production, instead of preference one of these dynamics, namely internal and external, paying attention to influence of both of them is to be more functional and to make pragmatic contributions to effort of comprehension.

Key Words

Transformation(Modernization), Production, International Trade, Ottoman State, Uşak District, Mining, Textile(Carpet Weaving), Agriculture, Livestock, Forestry.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1
AMAÇ VE YÖNTEM.....	2
KAYNAKLAR.....	8
I. BÖLÜM:	
I. KAZA NÜFUSU, YÖNETİMİ VE ULAŞIM AĞI HAKKINDA.....	11
I.1. Kaza Nüfusu Hakkında.....	11
I.2. Kaza Yönetimi Hakkında.....	17
I.3. Kazanın Ulaşım Ağı Hakkında.....	21
II. BÖLÜM:	
MADENCİLİK SEKTÖRÜ.....	27
II. 1. Osmanlı Devleti ve Madencilik.....	27
II. 2. Amyant(Asbest) Madeni.....	34
II. 3. Küçük Kayalı Zımpara Madeni	47
II. 4. Manganez Madeni	60
II. 5. Simli Kurşun, Civa, Altın, Gümüş, Platin, Nikel, Demir ve Zımpara Madenleri	68
II. 6. Kaza Dahilinde Keşfedilen Diğer Madenler	73

III. BÖLÜM:

DOKUMACILIK(HALICILIK) SEKTÖRÜ	77
III. 1. Üretimin “Usûl-i ‘Atfık” Özellikleri	77
III. 2. Geleneksel Üretimin Değişen Yüzü.....	80
III. 3. Değişim ve Devlet	80
III. 4. Uluslararası Talep(Dış Dinamikler) ve Değişim.....	100
III. 5. İstihdâm Göstergeleri ve Sektörün Kaza Ekonomisinde Kazandığı Önem.....	112
III. 6. Üretimin Artan Niceliği	120
III. 7. Fabrikasyon ve Üretim Sürecindeki Köklü Değişim.....	121
III. 8. Üretimin Pazara Ulaşma Sürecinde Yaşanan Gerilim: The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Ltd. ve Uşak Osmanlı Halı Ticarethânesi Şirket-i Millîsi.....	135
III. 9. Geleneksel Üretim Örüntüleri ile Modern Üretim Araçlarının(Fabrikasyon) Gerilim Anı: 1908 İsyanı.....	144

IV-BÖLÜM:

TARIM SEKTÖRÜ	159
IV. 1. Devlet ve Tarım Sektörü.....	159
IV. 1. 1. Tarım Araç-Gereçleri.....	159
IV. 1. 2. Zira’î Eğitim.....	164
IV-1. 3. Kaza Zira’ât Cemiyeti/Odası.....	167
IV. 1. 4. Yeni Ürünlerin Teşviki ve Diğer Uygulamalar.....	169
IV. 1. 5. Kredi Meselesi: Menâfi’ Sandığı ve Zira’ât Bankası.....	177
IV. 2. Doğal Afetler ve Ziraî Üretim.....	189

IV. 3. 1- Fizikî Coğrafik Şartlar: Yeryüzü Şekilleri, Doğal Su Kaynakları, İklim ve Toprak.....	197
IV. 3. 2. Kaza Zirâ'î Üretiminin Nitelik ve Niceliği.....	199
IV. 3. 3. Ürünlere Göre Üretime Tahsis Edilen Arazi Miktarları.....	203
IV. 3. 4. Bölgesel Ticaret	205
IV. 4. Vergi Meselesi ve İltizam	209

V. BÖLÜM:

HAYVANCILIK SEKTÖRÜ.....	218
V. 1. Küçükbaş Hayvancılık.....	219
V. 2. Büyükbaş Hayvancılık.....	220
V. 3. Devlet ve Hayvancılık Sektörü.....	222

VI. BÖLÜM:

ORMANCILIK SEKTÖRÜ.....	227
SONUÇ	238
KAYNAKÇA.....	244
EKLER.....	298

KISALTMALAR

- A. AMD.** Sadâret Amedî Kalemi
- A. MKT. MHM.** Sadâret Mektubî Kalemi, Mühimme Kalemi
- A. MKT. MVL.** Sadâret Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ
- A. MKT. NZD.** Sadâret Mektubî Kalemi, Nezâret ve Devâ'ir
- A. MKT.** Sadâret Mektubî Kalemi
- A. MKT. UM.** Sadâret Mektubî Kalemi, Umûm Vilâyet
- AÜDTCFD.** Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
- B.** Receb
- BCA.** Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- BEO.** Bâb-ı Âlî Evrak Odası
- bkz.** bakınız
- BOA.** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- C.** Cemâzie'l-âhir
- Ca.** Cemâzie'l-evvel
- cm.** santimetre
- Çev.** Çeviren
- DH.** Dâhiliye
- DH. EUM.** Dâhiliye Nezâreti, Emniyet-i Umûmiye Müdürüyeti Belgeleri
- DH. İUM.** Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Belgeleri
- DH. MKT.** Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
- DH. MUİ.** Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Belgeleri
- DH. TMIK. S.** Dâhiliye Nezâreti, Tesrî'-i Mu'âmelât ve Islahât Komisyonu Belgeleri
- EI².** Encyclopedia of Islam
- HAT.** Hatt-ı Hümayûn Tasnifi
- HR. MKT.** Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri
- HR. HMS. İŞO.** Hâriciye Nezâreti, Hukûk Müşâvirliği, İştişâre Odası Belgeleri
- HU.** Husûsî
- IJMES.** International Journal of Middle Eastern Studies
- IJTS.** International Journal of Turkish Studies
- İMT.** İmtiyâzât

- JSH.** Journal of Social History
- kg.** kilogram
- km.** kilometre
- L.** Şevvâl
- M.** Muharrem
- ML.** Mâliye
- ML. NF. MRF.** Mâliye, Nafı'a, Ma'ârif
- MLK.** Mülkiye
- MRF. NF.** Ma'ârif-Nafı'a
- MV.** Meclis-i Vükelâ Mazbataları
- MVL.** Meclis-i Vâlâ
- N.** Ramazan
- NF. MRF. ML.** Nafı'a-Ma'ârif-Mâliye
- NGG.** Nezâret Gelen-Giden
- OM.** Orman-Ma'âdin
- OTDÜ.** Orta Doğu Teknik Üniversitesi
- R.** Rebiü'l-âhir
- Ra.** Rebiü'l-evvel
- S.** Safer
- s.** sayfa
- Ş.** Şaban
- Şb.** Şube
- ŞD.** Şûrâ-yı Devlet Evrakı
- T. C.** Türkiye Cumhuriyeti
- TCTA.** Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
- TNF.** Ticâret-Nafı'a
- TDVİA.** *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
- UMVM.** Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri
- UŞS.** Uşak Şer'iye Sicili
- vb.** ve benzeri
- VGG.** Vilâyet Gelen-Giden
- Y. A. Hus.** Yıldız Sadâret Husûsî Maruzât Evrakı
- Y. A. Res.** Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı

Y. EE. Yıldız Esâs Evrakı

Y. MTV. Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı

Y. PRK. KOM. Yıldız Perâkende Komisyonlar Maruzâtı

Y. PRK. TNF. Yıldız Perâkende Ticâret ve Nafı'a Nezâreti Maruzâtı

Y. PRK. UM. Yıldız Perâkende Umûm Vilûyetler Tahrirâtı

Z. Zî'l-hicce

Za. Zî'l-ka'de

ÖNSÖZ

İnsanoğlu tarih boyunca yaşamak için üretmek zorundaydı. Zira beşeri ihtiyaçların karşılanması hayati önemini sürekli korudu. Devletler ise sundukları hizmetlere karşılık varlıklarını sürdürebilmek için destekledikleri üretim faaliyetlerini vergilendirmek zorundaydı. Zira doğaları gereği, üretici konumundakileri vergilendirerek sundukları hizmetleri finanse ediyorlardı. XIX. Yüzyılda aklî yetisini daha fazla kullanarak teknolojik gelişmeler sayesinde mekanlar arası mesafeleri kısaltan ve zamanı görece uzatarak dünyayı da küçülten insanoğlu, devletlerarası ekonomik yapıların birbirlerinden daha fazla etkilenmelerine katkıda bulundu.

Bu arada Marc Bloch'un deyimiyle "tarihçilik mesleğinde" modern zamanlarda sosyal bilimlerde yaşanan aşırı ihtisaslaşmanın doğurduğu iktisat tarihi, mal ve hizmet üretimi ile sair faaliyetleri ele alan bir disiplin işlevini yerine getirmeye başladı. Böylece üretim, tüketim, bölüşüm, dağıtım vb. konular tarihçilerin ilgi duyduğu başlıca inceleme alanlarını oluşturdu.

XIX. Yüzyıl Osmanlı tarihinin zevkli inceleme alanlarından birini oluşturan iktisadî konuların ihmal edildiği söylenebilir¹. Bir başka ifade ile, üretim konularını da içeren, XV. ve XVI. Yüzyıllara ait sancak/kaza eksenli çalışmaların niceliğindeki kesret, XIX. Yüzyılda yerini nicel kılıte bırakır. Bu çalışmanın konusunun seçilmesinde birinci etken budur. Ayrıca konuyu zevkli kılan sair gerekçeler de yok değildir. İmparatorluğun değişim yüzyılında, meydana gelen gelişme ve değişimleri incelemek ayrıca öğretici ve pragmatik niteliklidir. Bu değişimin, iç ve dış dinamikler bağlamında sorgulanması ise öğrenme zevkini arttırırken, çalışma koşullarını zorlaştırmakta ve sarf edilmesi gereken mesai ve gayretin sınırlarını genişletmektedir. Zira

¹ Bu yargıdan, çalışmalarında mekan sınırlaması genelde makro olan, XIX. Yüzyıl önde gelen Osmanlı iktisat tarihçileri, Vedat Eldem, Şevket Pamuk, Tevfik Güran, Zafer Toprak, Reşat Kasaba, A. Gündüz Ökçün, Orhan Kurmuş, Rifat Önsöy, Donald Quataert, Charles Issawi, Elena Frangakis-Syrett ve Roger Owen'ın öncü çalışmaları istisna tutulmalıdır(Bu iktisat tarihçilerinin eserleri için Kaynakça'ya bkz.).

tanımlamaktan ziyade, tanıyarak tanıtmaya amacını aşan öğrenme süreçleri, analitik ve problematik eksenli bir bakış açısını da beraberinde getirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Bu çalışma zaman boyutu olarak 1876-1908 yılları arasını kapsamaktadır. Bunun sebebi bu dönemin tarihçilikte diğer dönemlere göre daha az çalışılmış olmasıdır. Mekan boyutu ise bir kaza, Uşak kazasıdır. Bunun ise özel bir sebebi yoktur. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli ihraç limanlarından biri olan İzmir limanının yaklaşık 200 km hinterlandında yer alması bu seçimde belki de en önemli sebeptir. Zira liman kentlerine göre oldukça ihmal edilen iç kesimlerin iktisadî tarihinin, bazı meselelerin anlaşılmasında oldukça öğretici olduğu düşünülmüştür.

XIX. Yüzyılda Osmanlı ekonomisi, liberal dış ticaret politikalarının da etkisiyle kapitalist dünya ekonomisinin etkilerine daha açık hale geldi. Sanayileşen Avrupa ekonomileri, inorganik enerjiye dayalı ihtiyaç fazlası üretimleri için hammadde ve pazar gereksinimlerini karşılamada Osmanlı ülkesine, dünyanın sair bölgelerinde olduğu gibi, önceki yüzyıllara göre daha fazla iktisadî ve ticarî işlevsellik yükledi(Quataert 2006: 449). Bu olgunun bariz işaretleri 1820'lerde Doğu Akdeniz limanları açıklarına demirlemeye başlayan büyük tonajlı buharlı gemilerdi. Ulaşımın kara boyutu ise genelde yabancı sermaye ve Osmanlı Devleti'nin muvafakatiyle(Avrupa Devletleri'nin diplomatik baskılarının da etkisiyle) XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilen ve anonim şirketlerce işletilen demiryollarıydı. Dolu gelip, dolu giden demiryolları karşılıklı iktisadî etkileşimin en somut göstergeleriydi. Arz-talep eksenli bu etkileşim sürecinde Osmanlı iktisadî yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Ancak bu etkilerin derecesini daha yakından görmek, bir nevi “zoom”lama yapmak için mikro düzeyde araştırmalar yeterince yapılmadı.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti, bilhassa 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte girmiş olduğu modernleşme/yenileşme sürecinde toplumsal, ekonomik ve idarî alanlarda önemli reformlar gerçekleştirdi. Bu politikaların iktisadî

boyutu tarım, ormancılık, sanayi, madencilik ve hayvancılık üretim sektörlerinde meydana gelen değişmelere yansdı. Bilhassa Tanzimat Dönemi'nden itibaren Osmanlı Devleti, "ma'mûriyet-i memleket"(kalkınma; gelişme), "tezâyüd-i servet-i ahâli ve ra'yyet"(ahalinin gelir seviyesinin arttırılması) ve "tezyîd-i vâridât"(Devlet gelirlerinin arttırılması) kaygılarıyla çeşitli iktisadî uygulamalar gerçekleştirdi, politikalar uyguladı.

Bu bağlamda çalışma, Uşak Kazasını iktisadî bir birim(nûmûne/örneklem) olarak ele almakta ve sair meseleler yanında şu temel sorunun cevabını aramaktadır: Osmanlı taşrasında üretim sektörleri ekseninde yaşanan nitel ve nicel iktisadî değişimde; Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikalar ve gerçekleştirdiği uygulamalar ile kapitalist dünya ekonomisinin/uluslararası ticaretin etkisi nedir? Bu etkiler üretim sektörlerine nasıl yansımıştır? Genelde Osmanlı modernleşmesi, özelde iktisadî modernleşme(değişim), ileri sürüldüğü gibi sadece kapitalist dünya ekonomisinin etkileriyle açıklanabilir mi?

Araştırma ve yazma sürecinde, çok sayıda tarihçinin yardım, ilgi ve desteklerine mazhar olunmuştur. Çalışmanın danışmanlığını yürüten Prof. Dr. Mehmet ÖZ, akademik katkı ve rehberliği yanında, iyi niyet ve hoşgörüsünü de esirgememiş, idarî görevinin de olumlu etkisiyle mükemmel bir çalışma ortamı sunmuştur. Bu sebeple kendilerine teşekkür etmek, yerine getirilmesi gereken zevkli ve zarurî bir görevdir. Doç. Dr. Yunus KOÇ da, aynı şekilde ilgi ve desteklerini esirgememiş, bilhassa konunun problematiğinin şekillenmesinde oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. Bu sebeple teşekkürlerin gönderilmesi gereken ikinci adresi, kendileri oluşturmaktadır. Bu iki tarihçi yanında, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ'ın, Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK'ın, Doç. Dr. Gümeç KARAMUK'un, Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN'in, Doç. Dr. Mehmet V. SEYİTDANLIOĞLU'nun; Bilkent Üniversitesi'nden Prof. Dr. Özer ERGENÇ'in, Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZEL'in; Uşak Üniversitesi'nden Prof. Dr. Adnan ŞİŞMAN'ın, Prof. Dr. Lütfi ÖZAV'ın farklı nitelik ve nicelikte ilgi ve destekleri görülmüştür. Kendilerine ne kadar teşekkür edilse azdır.

Dr. Hayrettin PINAR'ın, Fatih YEŞİL'in, Özhan KAPICI'nın, Dr. Selim ASLANTAŞ'ın, Dr. Hakan KAYNAR'ın, Nagehan ÜSTÜNDAĞ'ın, Özlem AKAY DİNÇ'in, Filiz YAŞAR'ın, Ferhat BERBER'in, Ali İhsan ÇAĞLAR'ın, Dr. Özlem SERT'in iyi niyet ve manevî destekleri her türlü teşekkür cümlesine özgün bir anlam katmaktadır. Çeşitli şekillerde mazhar olunan bu teveccüh, her türlü övgünün üzerindedir. Dr. Özkan Keskin, Doktora tezini göndermeyi lütfetmiştir. Bu jestine karşılık olarak kendisine minnettarlık beslenmelidir.

Son olarak cismanî bir varlık olarak hayat buldurup, değerler donanımıyla tanıştıran aileye, esirgemedikleri maddî ve manevî destekleri için teşekkür edilmelidir.

GİRİŞ

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı ekonomisi başlıca üç temel sektör üzerinde şekillendi. Tarım, sanayi ve madencilik temel üretim sektörlerini oluşturdu. Bunlar arasında tarım, imparatorluğun başlıca üretim sektörüydü. Ülke genelinde şehirlerin nüfusunda kısmî artışlar görülse de nüfusun büyük bir kısmı kırsal alanda yaşamaktaydı ve genelde tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. İlgili dönemde tarımın temel üretim sektörünü oluşturduğuna dair başlıca göstergeler, devletin öşür gelirleriyle ihracat kalemlerinde tarımsal ürünlerin nitelik ve niceliğinin belirginliği idi. Zira Anadolu Vilayetlerinden 1876-1908 arası dönemde tahsil edilen devlet gelirlerinin %31'ini aşar gelirleri oluşturdu. Bir başka ifade ile devlet gelirlerinin 1/3'ünden fazlası tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülerden alınan vergilerden meydana geldi(Quataert 1973: 14; ayrıca bkz. Akarlı 1976: 201). Aynı dönemde tarımsal ürünlerin toplam ihracat rakamları içindeki oranı da oldukça yüksekti. İzmir, Mersin, Samsun ve Trabzon limanlarından yapılan toplam ihracat içerisinde tarım ürünlerinin oranı, yaklaşık % 75'ti. Bu limanlardan ihraç edilen başlıca tarım ürünlerini ise ham pamuk, tütün, üzüm, incir, hububat, palamut, afyon ceviz ve zeytinyağı oluşturmaktaydı(Quataert 1973: 19; Frangakis-Syrett 1994: 79; Pamuk 1990: 208-209; Mersin için bkz. Toksöz 2000: 201-240; İzmir için bkz. Martal 1999: 90-94, 96, 102). Bir başka ifade ile Osmanlı ihracat kalemleri temelde tarım ürünlerinden oluşmaktaydı(Pamuk 2006: 41). Bunlar da Osmanlı ekonomisinde tarımın başat öneminin/niteliğinin başlıca göstergeleriydi.

Sanayi sektörü ise genelde tekrarlandığı üzere 1838 Serbest Ticaret Antlaşmasına müteakip hızla geriledi. Yerli sanayi Avrupa fabrika mamülleri ile rekabette başarısız olarak kısa sürede çöktü. İngiliz mamul fabrika malları piyasaları kısa sürede ele geçirdi. Bu süreçte bilhassa Devlet eliyle girişilen sanayileşme çabaları, yapısal sebepler nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı. Yüzyılın son çeyreğinde ise bilhassa özel sektörün girişimleri sonucu ticaretin geliştiği liman kentleri ile payitaht İstanbul'da kısmî bir hareketlilik görüldü. Osmanlı Devleti de özel müteşebbisler tarafından gerçekleştirilen bu

girişimleri destekledi. Yurt dışından getirilecek fabrika alât ve edevâtına, fabrika ürünlerine iç ve dış gümrüklerden muafiyetler sağlandı. Yerli Müslim-gayri Müslim ve yabancı müteşebbislere ait sanayi kuruluşlarının sayısı 1880’li yıllardan itibaren gözle görülür bir artış gösterdi. İzmir, Manisa, Bursa, Adana, İzmit ve İstanbul başta olmak üzere çeşitli yerlerde buhar gücüyle çalışan iplik, dokuma, boya, kağıt, demir, un, yağ, çırçır, susam ve zeytin yağı, içki, palamut özü, tütün, ekmek ve kereste fabrikaları kuruldu(Ökçün 1971: 11-23; Wagstaff 1990:250-254; Quataert 1999: 51-240; Pamuk 1994: 146-148; Pamuk 1983: 95-96; İzmir için bkz. Martal 1999: 123-161; Çukurova için bkz. Toksöz 2000: 222-224, 230-231, 239-240, 264-268).

Üçüncü üretim sektörünü oluşturan madencilik ise dış talebe bağlı olarak hareketlendi. Bu sektörün hareketlenmesinde demiryolları da son derece belirleyici bir rol oynadı. Genelde yabancı sermaye ile yapılan demiryolları, geleneksel ulaşım araçlarıyla rantabil olmaktan uzak, yükde ağır, bahada hafif madenlerin taşınmasında maliyetleri düşürdü. Sanayileşen Avrupa Devletlerinin artan talebiyle taşıma imkanlarının artırılması ve maliyetlerinin düşürülmesi birleşince madencilik sektörü birden hareketlendi. Bilhassa yüzyılın son çeyreğinde birçok maden keşfedilerek işletilmeye ve Avrupa’ya ihraç edilmeye başlandı(Ökçün 1969: 809; Yorulmaz 1994: 248-250; Gökmen 2007: 976-979). İmparatorluk genelinde madencilik sektörünün hareketlendiği bölgeler ile demiryollarının döşendiği bölgelerin paralellik göstermesi, sektörün hareketlenmesinde dış taleple birlikte demiryollarının öneminin başlıca göstergesini oluşturdu.

Hareketlenen bir diğer sektör de ormancılıktı. Bunda da demiryollarının etkisi söz konusuydu. Zira demiryolları hem keresteye olan gereksinimi doğurmuş, hem de ucuz ve kolay taşıma olanaklarını mümkün kılmıştı.

AMAÇ VE YÖNTEM

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleştiğine, kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı iktisadî, toplumsal ve

idarî yapısının köklü bir değişim yaşamasında belirleyici bir rol oynadığına dair görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. I. Wallerstein, Reşat Kasaba ve H. Decdeli'ye göre; kapitalist dünya ekonomisi XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi bünyesine katmış, imparatorluk üretim sektörleri kapitalist dünya ekonomisinin bütünleşmiş işbölümünün bir parçası haline gelmiş, bu durum da imparatorluktaki üretim ilişkileri ile mülkiyet yapısında meydana gelen gelişmelerde belirleyici bir rol oynamış, bu süreçle birlikte etki alanına aldığı imparatorluktaki en kârlı girişimlere emek gücü sağlamak üzere işgücü üzerinde yeni baskılar yaratmıştır. Bir başka ifade ile kapitalist dünya ekonomisi, "Osmanlı İmparatorluğu gibi bir bölgeyi içine almak üzere genişlediğinde onun üretim ilişkilerini, devlet yapısını ve toplumsal yaşamı örgütleyen kuralları yani ideolojisini yeniden biçimlendirmiştir"(Wallerstein, Decdeli, Kasaba 1983: 42-53; Wallerstein 1980: 117-122).

Kasaba konuyla ilgili kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı İmparatorluğu'na etkisini ele aldığı müstakil çalışmasında da; kapitalist dünya ekonomisinden en fazla etkilenen Batı Anadolu'yu incelemekte, süreci oldukça uzun tutarak, genelde Osmanlı, özelde Batı Anadolu'nun dış ticarete bağlı olarak kapitalist dünya ekonomisinin periferisi haline geldiğini belirtmektedir. Osmanlı ekonomisi ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki ilk temasların XVI. Yüzyılda başladığını, 1750-1815 yıllarının "katılma süreci"nin başlangıç ve bitiş tarihleri olduğunu, 1815-1876 yılları arasında da Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin bir uç bölgesi haline geldiğini ifade etmektedir. Dış talebe bağlı olarak Batı Anadolu ekonomisinde, 1840-1876 yılları arasında bir büyüme gerçekleştiğini, bunun da dış talepten kaynaklandığını, yaşanan gelişmeler sonucu üretim miktarlarının arttığını, bu artışta dış talebin belirleyici olduğunu, bilhassa araçların bütünleşmeyle sonuçlanan bu süreçte önemli bir rol oynadıklarını ileri sürmektedir. Yazar, bu çevreleşme/periferileşme sürecinde siyasî merkezi temsil eden Osmanlı Devleti'nin taşradaki gücünün derecesini de önemsemekte ve çevreleşme sürecinin derecesi ile siyasî merkezin güçsüzlüğü arasında pozitif bir korelasyon kurmaktadır. Neticede; Osmanlı imparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesinde, pazar ilişkilerinin işlerlik

kazanmasında, aracılarn faaliyetlerinin siyasal denetimden/bürokratik merkeziyetçiliğin denetiminden daha belirleyici olduğunu, bu bütünleşmeden daha ziyade aracılarn faydalandığını, gayrimüslim aracılarn kapitalist yabancılar arasında yaşanan rekabetin de kendilerinin komprador olarak nitelenemeyeceğini gösterdiğini, kendilerini komprador olarak nitelemek yerine kârlarını artırmaya çalışan kapitalistler olarak görmeyin daha doğru olduğunu, iki ekonomi arasında gelişen ilişkilere Osmanlı bürokrasisinin 1870'lerden sonra uluslararası finans kapitalle işbirliği yaparak sahip çıktığını belirtmektedir(Kasaba 1993)¹.

Batı Anadolu örneğinde XIX. Yüzyıl Osmanlı iktisadî değişimini ele alan Orhan Kurmuş ise, daha ziyade iktisadî değişimdeki dış ticaret ve yabancı(İngiliz) sermaye yatırımı üzerinde durmakta ve dış talep ile bilhassa demiryolu eksenli İngiliz yatırım sermayesinin üretim üzerinde meydana getirdiği etkiyi, madencilik, sanayi ve tarım sektörleri ekseninde ele almaktadır. Dış talebe bağılı olarak üretim sektörlerinde yaşanan kapitalist üretim ilişkilerini de incelemekte, bu ticarete gayri Müslimlerin oynadığı rolü olumsuz olarak nitelemekte ve ilgili aracılarn komprador olduğunu belirtmektedir. Neticede sektörlerdeki nitel ve nicel değişim ile Batı'lı Devletler'in taleplerinin kesiştiğini, yaşanan üretim artışının üretici kesimin sömürülmesi ile sonuçlandığı sonucuna varmaktadır. Değişimdeki dış dinamiklerin rolüne aşırı önem atfeden Kurmuş, aynen Reşat Kasaba gibi, Osmanlı Arşivleri'ndeki belgeleri kullanmamasının da etkisiyle Osmanlı Devleti'nin değişimdeki rolünü ihmal etmektedir/önemsememektedir(Kurmuş 1980).

Şevket Pamuk da Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyılda kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleştiğini, hammadde ihraç eden mamul mallar ithal eden bir çevre birimi konumuna geçerek bağımlı hale geldiğini, çevreleşmenin ilk etapta ticaretle başladığını, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkez-çevre ilişkisinde yeni bir aşamaya geçildiğini, merkezden çevre ülkelere

¹ Bu görüşlerin özet olarak yer aldığı bir başka çalışması için de bkz. Kasaba 1985: 37-50.

finans kapital/sermaye ihracının başladığını, çevre ülkelerde alt yapı yatırımları yapıldığını, bu süreçlerin çevreleşmenin genel nitelikleri olduğunu belirtmektedir. Bu çevreleşme sürecinin çevre ülkeler üzerindeki etkilerinin de yapılanma ve sermayesizleşme çerçevesinde incelenebileceğini ifade eden Pamuk; dünya ölçeğinde yaşanan bu bütünleşme/çevreleşme süreci içinde her iktisadî/toplumsal/siyasî birimin yeknesak olmadığını, kendine has özgünlükleri bulunduğunu ifade etmektedir.

Yazar; XIX. Yüzyıldaki çevrelleşme süreçlerini; resmî sömürge ülkeleri, siyasî bağımsızlığını korumakla birlikte bir kapitalist ülkenin etki alanında bulunan ülkeler ve emperyalist ülkeler arasında rekabet koşullarında yer alan ve görece güçlü bir merkezî devletin söz konusu olduğu ülkeler olmak üzere üç kategori içinde ele almakta ve bu çevreleşme süreçleri içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun üçüncü kategoride yer aldığını belirtmektedir. Bu çerçevede; Osmanlı İmparatorluğu, çevrelleşme sürecinde siyasî bağımsızlığını tam olarak kaybetmeyerek, bağımsızlığını korumuş, siyasî bağımsızlığı temsil eden merkezî bürokrasi ile dünya ekonomiyi kendi çıkarları açısından bütünleşmeyi amaçlayan tüccarlar ve ihracata dönük büyük toprak sahipleri arasında bir çelişki yaşanmış, bu mücadelede merkezî bürokrasi ağır başmış, merkezî bürokrasinin rekabet halindeki kapitalist devletler karşısındaki gücü de imparatorluğun resmî ya da gayri resmî bir sömürge haline gelmesini engellemiştir. Yine Pamuk'a göre; rekabet halindeki kapitalist ülkeler ve kapitalist sermayedarlar siyasî gücü sınırlı toplumsal gruplarla ittifaka girmekten ziyade, merkezî bürokrasiyle adım adım uzlaşma yolunu takip etmişlerdir. Bu çerçevede de Osmanlı üretim göstergelerinde gözle görülür bir büyüme yaşanmıştır(Pamuk 1984: 1-11; Pamuk 2006: 43; ayrıca bkz. Pamuk 1981: 161-200; Pamuk 1990a: 153-158).

Bu çalışma XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin başlıca ihracat ve ithalat limanı olan İzmir'in yaklaşık 200 km hinterlandında yer alan bir kazayı(Uşak kazasını) iktisadî birim olarak ele alarak üretim sektörleri ekseninde yaşanan değişimi iç(Osmanlı Devleti) ve dış(kapitalist dünya ekonomisi/uluslararası

ticaret) dinamiklerin etkileri çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede mevcut sektörlerde yaşanan iktisadî değişimin nitelik ve niceliği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca mevcut üretim sektörleri yanında, yeni ortaya çıkan sektörlerin olup olmadığı sorusuna da cevap aranmakta, herhangi bir sektörün doğuşunda etkili olan dinamikler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada ayrıca şu soruların cevapları da aranmaktadır: Yaşanan iktisadî değişimde iddia edildiği gibi Osmanlı Devleti'nin rolü inkar edilebilir mi? Üretimde dış talebe bağlı olarak yaşanan artış sonucu ekonomik yapı uluslararası talebe tamamen bağımlı hale gelmiş midir? Üretimin niceliğinde yaşanan artış üreticilerin refah seviyesinde belirli bir artışı da beraberinde getirmiş midir? Üretim miktarlarında bir artış meydana gelmişse bunun iç dinamikleri/etkenleri söz konusu mudur? Üretim ilişkilerinde herhangi bir değişiklik meydana gelmiş midir? Geldiyse bu değişikliklerin nitelikleri nelerdir? Üretimde organik enerjiden inorganik enerjiye geçişin süreci, niteliği ve sonuçları nelerdir? Üretimin pazara ulaşma sürecinde yaşanan gerilimler nelerdir?

Bu ve benzeri soruların cevaplarının arandığı çalışmada; Uşak kazası örneğinde üretim konusu; sektörel düzeyde madencilik, dokumacılık, tarım, hayvancılık ve ormancılık çerçevesinde beş ana bölümde ele alınmaktadır.

I. Bölümde; kazanın demografik ve idarî yapısı ile ulaşım ağı hakkında son derece betimsel bilgiler verilmektedir. Demografik yapı; nüfus artışı, etnik-dinî yapı, nüfusun mekan üzerindeki organizasyonu çerçevesinde ele alınmaktadır. İdarî yapı ise devlet tarafından atanan adlî, idarî görevliler ve meclisler bağlamında tanımlanmaktadır. Bu bölümde son olarak kazanın idarî ve ticarî merkezlerle karayolu ulaşım ağı ile demiryolunun gelişi üzerinde durulmaktadır.

II. Bölümde; madencilik; sektörün doğuşunda etkili olan dış talep, Osmanlı Devleti'nin sektördeki hareketlemeye karşı yaptığı düzenleme ve teşkilatlanma, sektöre karşı tutumunda etkili olan iktisadî ve fiskal saikler,

demiryolu gibi etkili olan modernleşme unsurları, imtiyaz talebinde bulunanların tabi'iyetleri, etnik-dinî kimlikleri ve Osmanlı Devleti'yle olan organik ve resmî ilişkileri, çıkarılan madenlerin türleri ve ihraç edildiği ülkeler ile maden taharri ruhsatnamesi ve işletme imtiyazı almada yaşanan rekabet çerçevesinde ele alınmaktadır.

III. Bölümde; geleneksel bir el sanatının yaşadığı hızlı değişim süreci; uluslararası talep ve Osmanlı Devleti'nin iktisadî gelişim amacıyla uyguladığı teşvik politikaları çerçevesinde incelenmektedir. İlgili bölümde ayrıca yaşanan iktisadî modernleşme de ele alınmakta, artan dış talebe bağlı olarak buhar gücüyle çalışan fabrikaların kuruluşuna, uluslararası ticarete yaşanan tekelleşme sonucu yaşanan gerilime mahallî Müslüman-Türk tüccarların anonim şirket kurarak verdiği tepkiye ve gösterdiği direnişe önem atfedilmektedir. Bunun yanında üreticilerin gerek fabrikasyon, gerek tekelleşme sonucu yaşadıkları iktisadî kayıplara karşı tepkileri/direnişleri de incelemeye dahil edilmektedir.

IV. ve V. Bölümler; kırsal üretim konusunu ele almaktadır. Nüfusun büyük kısmının uğraştığı kırsal üretim de tarım ve hayvancılık ekseninde incelenmekte, üretimin nitelik ve niceliğinde değişim yaşanıp yaşanmadığı iç ve dış dinamikler bağlamında sorgulanmaktadır. Bu sorgulama da üretimin niteliğinde bir farklılaşma ve niceliğinde bir artış, verimlilik, kredi imkanları, vergi meseleleri, doğal afetler ekseninde ele alınmaktadır. Üretim faktörlerinden toprak konusu ise veri eksikliği sebebiyle kapsam dışı bırakılmaktadır.

VI. Bölümde de; ormancılık sektörü incelenmekte, kaza ormanlarının işletilmesi, korunması ve idaresiyle ilgili olarak devlet tarafından alınan tedbirler ile ormanların demiryolu ekseninde işletilmesinin beraberinde getirdiği gelişmeler ortaya konulmakta, devletin sektöre yönelik ilgisinin altında yatan saikler tespit edilmeye çalışılmaktadır.

KAYNAKLAR

Çalışma büyük ölçüde; uzmanlaşan Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinin ürettiği arşiv malzemesine dayanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki hemen hemen tüm belge tasnifleri taranmıştır. Bununla birlikte, konuyla ilgili bilgiler daha ziyade bürokratik kalemler arası yazışmaların biriktiği, İradeler Tasnifi ile Şûrâ-yı Devlet Belgeleri'nden elde edilmiştir. Nezaret evrakı arasında Dahiliye Nezareti belgelerinden konunun taşra boyutu sebebiyle daha fazla faydalanılmıştır. Çalışmada ayrıca Yıldız Evrakının çeşitli tasniflerinden tespit edilen belgelerden de önemli bilgiler elde edilmiştir¹.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan kaza madenleriyle ilgili, her biri ikiyüzelli'ye yakın lefi bulunan üç dosya da çalışmada kullanılmıştır. Maden imtiyazları uzun süreli verildiğinden Türkiye Cumhuriyeti Devleti döneminde imtiyaz hukuku işlemleri bu belgeler üzerinden yapıldığından, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'dan Ankara'ya getirilmiştir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin son dönemiyle ilgili çalışmalarda Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ihmal edilmemesi gereken bir bilgi kaynağı niteliği taşımaktadır.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte kurulan Vilayet Matbaalarında, vilayet mektubçusu nezaretinde yayınlanmaya başlanan vilayet salnameleri taşra araştırmalarında ihmal edilmemesi gereken bir kaynak grubunu oluşturmaktadır. Erken tarihli olanlar oldukça muhtasar ise de zamanla hacimleri ve dolayısıyla içerdikleri bilgilerin nitelik ve niceliği artan salnameler, nahiye düzeyinde mensur metinleri içermektedir. Bu sebeplerle Uşak kazasının bağlı olduğu Hüdavendigâr

¹ XIX. ve XX. Yüzyıl Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasnifleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw 1975: 94-114; Shaw 1971: 211-237; Seyitdanlıoğlu 1995: 345-349; Babakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi 2000: 308-368, 373-396.

Vilayeti'ne ait otuzbeş salnamenin tamamı taranmış, ilgili salnamelerdeki kazaya ait bilgiler çalışmaya dahil edilmiştir¹.

Çalışmada kullanılan bir diğer kaynak grubu da XX. Yüzyıl başında yayınlanan istatistiklerdir. Ziraat, maden, sanayi ve ormancılıkla ilgili düzenlenen istatistiklerden yedisi tek tek taranarak kazaya ait bilgiler tespit edilmiş ve araştırmada faydalanılmıştır². Çalışmada Ziraat Bankasına ait iki farklı tarihli istatistik de kullanılmıştır.

Çalışmada ayrıca günümüzde İzmir Kent Müzesi Arşivi'nde bulunan İzmir gazetelerinden de yararlanılmıştır. XIX. Yüzyılın son çeyreği ve XX. Yüzyıl başlarında yayınlanan ve başlıca İzmir gazetelerini oluşturan Ahenk ve Hizmet'te yer alan, bilhassa dokumacılıkla/halicilikle ilgili haberler tespit edilerek çalışmaya dahil edilmiştir³.

Ankara Milli Kütüphane'de bulunan döneme ait yedi adet Uşak Şeriyye Sicili de taranmıştır. Bu şeriye sicillerinde daha ziyade tereke kayıtları yer aldığından, üretimle ilgili sınırlı sayıdaki belgeleden kısmen faydalanılmıştır⁴.

XIX. Yüzyıl Osmanlı Devlet mevzuatının yer aldığı başlıca kaynak *Düstur*'dur. Osmanlı toplum, yönetim ve iktisadî hayatına dair nizamname, talimatname, tezkire, irade vb.lerinin yer aldığı *Düstur*'un I. Tertibi 1908 yılına kadarki süreçle ilgilidir. I. Tertib Ciltleri ve Zeylleri taranarak konuyla ilgili mevzuat da çalışmaya dahil edilmiştir⁵.

¹ Vilayet salnamelerinin içerdikleri bilgiler ve taşra araştırmalarındaki önemi hakkında bkz. Akbayar 1985: 1247-1248; Gerçek 2002: 70; Duman 1982: 18-22; İzgöer 2005: 539-550; Pakalın 1993: III: 105-106; Karpaz 1983: 210.

² Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde modern istatistiğin doğuşu ve ilgili istatistikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak 2000: 95-106; Keskin 2005: 197-202.

³ İzmir'de yayınlanan gazetelerle ilgili olarak bkz. Arıkan 1985:103-111.

⁴ Bu defterleri şekil ve içerik yönünden tanıtan betimsel bir çalışma için bkz. Öntuğ, Solak 2001: 11-23. Ayrıca bkz. Tutsak 2004: 106.

⁵ Bu kaynak grubu hakkında bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu 1995: 355.

Çalışmada ayrıca ilgili dönemde kaleme alınan genel nitelikli coğrafya kitapları, ansiklopedik çalışmalar ile yerli ve yabancı seyahatnamelerle literatürden de faydalanılmıştır¹.

¹ Bu eserler için Kaynakça'ya bkz.

I. BÖLÜM:

KAZA NÜFUSU, YÖNETİMİ VE ULAŞIM AĞI HAKKINDA

I.1. Kaza Nüfusu Hakkında

Modernleşme süreciyle birlikte nüfusun nitelik ve niceliği hakkında devletin bilgi gereksinimi sürekli arttı. Modernleşen ve dolayısıyla merkezileşen devletin bu gereksinimi, artan işlevleriyle doğrudan ilgiliydi. Geliştirilen nüfus kayıt ve sayım sistemi, askerî, politik, idarî, iktisadî vb. alanlarda ihtiyaç duyulan demografik bilginin elde edilmesi amacıyla matuftu(Karpat 2003: 44; Şaşmaz 1995: 296-297). Bu bağlamda II. Abdülhamid Dönemi'nde iki genel nüfus sayımı yapıldı. İlk sayıma, 1881 yılında başlandı ve imparatorluk genelinde tamamlanarak, sonuçlarının II. Abdülhamid'e sunulması 1893 yılına kadar sürdü. Uşak Kazasının yer aldığı Hüdavendigar Vilayetinde ise sayım, 1883 gibi erken bir tarihte, oldukça kısa bir sürede sonuçlandı. İkinci genel sayım ise XX. Yüzyıl başlarında(1903-1906) yapıldı(Karpat 2003: 69-75; Shaw 1978: 332-335; Behar 200: 70). Bu sayımlar yanında nüfus verileri, doğum ve ölümler ile göçler dikkate alınarak mahallî nüfus katipleri/nüfus idareleri tarafından güncellendi ve demografik veriler vilayet salnamelerinde, kaza düzeyinde ayrıntılı olarak yayınlandı.

XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı nüfusu belirli bir artış trendi yakaladı. Nüfusun niceliğinde belirli bir artış görüldü. Bu artışta dış göçler yanında, savaşlar sebebiyle aşırı nüfus kayıplarının meydana gelmemesi, sağlık hizmetlerinde görülen kısmî iyileşme vb. sebepler etkili oldu(McCarthy 1998: 2, 181).

Ülke genelinde olduğu üzere kaza nüfusu da arttı. Nüfus artışında temel sebep doğumların ölümlerden fazla olmasıydı¹. Kesif olmamakla birlikte dış

¹ Örneğin 1883/1301 yılında Kaza genelinde, erkek nüfus itibarıyla doğum(tevellüdât) miktarı 731, ölüm(vefeyât) miktarı ise 294'tü(1883-1884/1301 Hüdavendigar Vilayeti Sınamesi, s.

göçler de artışta etkiliydi. Nitekim XIX. Yüzyılın sonunda Uşak kasabasına iskan edilen az sayıdaki Girit muhaciri nüfus artışına olumlu katkıda bulundu¹. Kırsal kesimde de Rumeli muhacirleri iskan edildi². Yine tarihî süreçte, kayıt altına alınmaları devlet açısından sürekli problem oluşturan aşiretlerin bir kısmı da iskan edildi³. Artışta iç göçler de belirli bir etki yaptı. Münferiden gerçekleştirilen bu göçlerin faillerini, daha ziyade ticaret(li-eclü't-ticâre) ve çalışmak amacıyla kasabaya gelenler oluşturdu⁴. Sık sık yaşanan doğal afetlerdeki nüfus telefâtının niceliğindeki azlık da artış trendini olumsuz

352-353). Teorik olarak da nüfus artışlarının temel sebebi, doğumların ölümlerden fazla olmasıydı(Tanoğlu 1969: 32).

¹ Vilayet geneline nazaran iskan edilen muhacir sayısının az olduğu anlaşılan Uşak Kazasına XIX. Yüzyıl sonunda Girit muhacirleri iskan edildi. Kasabanın geleneksel merkezini(Ulu Cami) Demiryolu'na bağlayan İstasyon Caddesi'nin doğusuna yerleştirilen muhacirlerle birlikte Sabah Mahallesi'nin nüfusu bir muhtarla idare edilemeyecek derecede arttı. Bunun üzerine Girit muhacirleriyle birlikte iskan edilen Kaçar aşireti mensuplarının yer aldığı kısım, ayrı bir mahalle olarak teşkil edildi ve Mamuretü'l-hamidiye adı verildi. Muhacirlerin iskanı için gerekli olan araziye eşraftan Hacı Hafızzade Hacı Hafız Ahmed Efendi meccanen verdi. Kendisi bu hizmetine karşılık II. Abdülhamid tarafından taltif edildi(Girit muhacirlerinin iskanı ve yeni mahalle teşkili için bkz. **BOA**. İrade, Dahiliye, 13, 14. 07. 1902/8 R 1320; **BOA**. A. MKT. MHM. 516/12, 17. 12. 1901/6 N 1319; **BOA**. Y. Mtv. 221/42, 21. 09. 1901/7 C 1319; **BOA**. İrade, Taltifat, 82, 06. 02. 1899/25 N 1316; **BOA**. İrade, Dahiliye, 41, 09. 12. 1901/28 Ş 1319; **BOA**. BEO. NGG. 760, Numro 86/1388, 04. 11. 1901/22 B 1319; **BOA**. BEO. NGG. 764, 17. 12. 1901/6 N 1319 tarihli kayıt). Kaza merkezine daha sonraki tarihlerde iskan edilen Rumeli muhacirleri için de bkz. **BOA**. DH. EUM. 5. Şb, 19/40, 09. 12. 1915/30 M 1334.

² Alakyayla mevkiine iskan edilen Rumeli muhacirleri ve kurulan köylere isim verilmesi hakkında bkz. **BOA**. İrade, Dahiliye, 16, 04. 11. 1906/17 N 1324; **BOA**. A. MKT. MHM. 530/3, 11. 11. 1906/24 N 1324; **BOA**. BEO. NGG. 759, Numro 9, sayfa 139, 23. 08. 1906/3 B 1324; **BOA**. BEO. NGG. 764, 11.11. 1906/24 N 1324 tarihli kayıt; **BOA**. İrade, Dahiliye, 3, 09. 08. 1910/4 Ş 1328; **BOA**. DH. MUİ. 118/39, 13. 08. 1910/8 Ş 1328; **BOA**. BEO. VGG. 220359, 04. 12. 1906/17 L 1324.

³ Örneğin Kaçar aşireti XIX. Yüzyıl sonlarında kasabaya iskan edildi(**BOA**. DH. MKT. 496/39, 05. 05. 1902/26 M 1320; **BOA**. ŞD. 1582/18, 28. 06. 1902/22 Ra 1320). Karakeçili aşiretinin iskânına dair de bkz. **BOA**. BEO. VGG. 220359, 04. 12. 1906/17 L 1324.

⁴ Ticaret yapmak üzere Uşak kasabasına yerleşenlere dair çok sayıda münferit kayıt mevcuttur. Örnek için bkz. **UŞS**, 8289, s. 153, 20. 08. 1882/6 L 1299; **UŞS**, 8289, s. 173, 26. 11. 1882/15 M 1300; **UŞS**, 8289, s. 209, 25. 01. 1883/15 Ra 1300.

etkilemeyen bir diğer etkendi¹. Tüm bu etkenlere bağlı olarak kaza toplam nüfusu belirli bir artış eğilimi gösterdi. Nitekim 1914 yılında kaza nüfusu, 1883 yılına göre %25,72 oranında arttı. Vilayet geneli için hesaplanan yıllık ortalama %1,7'lik artış oranının altında kalmakla birlikte², bu artışın tespitinde günden güne modernleşen nüfus sayım/kayıt sistem, yöntem ve tekniklerinin olumlu etkileri söz konusuydu.

Tablo I: Uşak Kazası Toplam Nüfus Verileri

Veri Yılları	Toplam Nüfus	Artış Oranı %
1883(1300) ³	73719	-
1898(1316) ⁴	74610	%1,20
1906/1907(1324) ⁵	89145	%19,48
1914(1330) ⁶	92682	%3,96

Bununla birlikte, Kaza nüfusunun niceliğini etkileyen istisnaî durumlar da vardı. Mülkî yapıda gerçekleştirilen düzenlemeler bunlardan biriydi. Nitekim kaza merkezine uzak bazı köyler, ahalinin ileri sürdüğü gerekçeleri dikkate alan devlet tarafından, “idâre-i mülkiye ve mu’amelât-ı askeriye”yi

¹ 1876 sonrası meydana gelen deprem, kolera salgını, yangın ve kuraklıklar sebebiyle yaşanan ölümlerin miktarı artış trendini olumsuz etkilemeyecek derecede azdı. Ekim 1887’de meydana gelen ve özellikle Banaz nahiyesinde etkili olan depremde 26 kişi öldü, 10 kişi yaralandı(**BOA**. A. MKT. MHM. 496/50, 24. 10. 1887/7 S 1305; **BOA**. İrade, Dahiliye, 82433, 03. 10. 1887/15 M 1305). 1894 yılındaki kolera salgınında(emrâz-ı meşkûke) hayatını kaybedenlerin sayısı ise 14’ü merkezde, 181’i köylerde olmak üzere 195 kişiydi(**BOA**. DH. MKT. 300/61, 26. 10. 1894/27 R 1312). 1894 yılında kasaba merkezinde çıkan yangında ölenlerin sayısı ise 8-10 kişiydi(**Hizmet**, 776, 05. 09. 1894/24 Ağustos 1310).

² McCarthy 1998: 11.

³ Kaza nüfus sayımı 1883/1300 yılında tamamlandı(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 194). Sayım sonuçları için bkz. Karpas 2003: 172-173; Ayrıca bkz. Karpas 1978: 264.

⁴ **BOA**. DH. SN.M. 4/105, 08. 03. 1898/15 L 1315, lef 10/1, lef 10/2, lef 10/3, lef 10/4; 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 356.

⁵ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 606-607.

⁶ Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1336, s. 32.

kolaylaştırmak için çevre idarî birimlere bağlandı¹. Böyle düzenlemeler ise kaza toplam nüfusunda azalmalara sebep oldu.

Kaza nüfusunun etnik-dinî bileşimi çeşitlilik arzetymekteydi. Dinî vasfını Müslümanlığın oluşturduğu Türk nüfus “millet-i hâkime” konumundaydı. Rum ve Ermeniler ise Hristiyan’dı. Ermeniler Gregoryen, Rumlar ise Ortodoks mezhebine mensuptu. Kent merkezinde, daha ziyade kasabanın güney kesiminde yaşayan gayrimüslim Rum ve Ermeniler, kendilerine ait kilise ve mekteplere de sahiptiler². Ermenice ve Rumca yanında Türkçe(Lisan-ı Osmanî) de konuşan gayrimüslimlerin, ayrıca metropolit ve marhasa vekilleri vardı³. Bu görevliler, Rum ve Ermeni nüfusun dinî hizmetlerinin karşılanması yanında, devletle olan ilişkilerini de yürütmekteydiler.

Müslüman/Türk nüfus kaza toplam nüfusunun %95’inden fazlasını meydana getirmekteydi⁴. Rum nüfusun toplam nüfusa oranı %2-3⁵, Ermeni nüfusun ise

¹ Örneğin 1892 yılında Uşak Kazası, Banaz Nahiyesine bağlı Dumlupınar, Karaköse ve Çiftlik köyleri askerî, idarî ve malî sebeplerle ahalilerinin istekleri de dikkate alınarak Kütahya Kazası, Altıntaş Nahiyesi’ne bağlandı(**BOA**. ŞD. 1551/7, Hüdavendigâr 2/707, 07. 12. 1891/5 Ca 1309; **BOA**. ŞD. 337/21, Maliye 10/394, 15. 01. 1892/15 C 1309; **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 5554, 06. 05. 1892/9 L 1309; 1892-1893/1310 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 370).

² 1884-1885/1302 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 454; 1894 yılında yanan Rum kilise ve mektebi genişletilerek yeniden inşa edildi(**BOA**. İrade, Adliye ve Mezahib, 11, 29. 09. 1896/21 R 1314; **BOA**. ŞD, 1567/13, Hüdavendigâr 3/260, 17. 09. 1896/9 R 1314).

³ 1884-1885/1302 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 454; 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 192; 1888-1889/1306 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 126.

⁴ Ele alınan dönemde Uşak Kazası Türk/Müslüman nüfusunun Kaza toplam nüfusuna oranı 1883’te %97(Karpat 2003: 172-173), 1898-1899’da %98(1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 356-357, 360-361), 1906-1907’de %97(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 606-607), 1914’te %95(Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1336, s. 32; Karpat 2003: 224-225)’ti.

⁵ Rum nüfusun Kaza toplam nüfusuna oranı 1883’te %1,9(Karpat 2003: 172-173), 1898-1899’da %2,07(1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 357), 1906-1907’de %2,79(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 606-607), 1914’te %3,19(Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i*

ise %1'di¹. Kazada ayrıca, az sayıda da olsa yabancı nüfus vardı. Çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen bu yabancıları, kazaya yerleşmeye iten başlıca sebepler ise ticaret, demiryolu ve Osmanlı Bankası şubesindeki istihdam olanaklarıyla misyonerlik faaliyetleriydi². Ecnebî nüfus yanında, Kazada Kiptîler de bulunmaktaydı. Daha ziyade Göğem köyünde ikamet eden Kiptîler, iki direkli çadırlarda yaşamakta ve elekçilik gibi küçük sınai faaliyetlerle uğraşmaktaydı³.

Kaza nüfusunun büyük kısmı kırsal kesimde yaşamaktaydı. Kentleşme olgusu imparatorluk genelinde⁴ de olduğu üzere oldukça sınırlıydı. Kaza merkezi Uşak kasabasında, 11 mahalle vardı⁵. XX. Yüzyılın başında kent nüfusunda yaşanan kısmî artış sebebiyle yeni bir mahalle(Mamuretü'l-Hamidiye) kuruldu. Şehirleşmenin görüldüğü bir diğer yerleşme ise Ulugöbek

Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, Hilal Matbaası, Dersaadet 1336, s. 32; Karpas 2003: 224-225)'du.

¹ Ermeni nüfusun Kaza toplam nüfusuna oranı 1883'te %0,89(Karpas 2003: 172-173), 1898-1899'da %0,87(1898-1899/1316 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 357), 1906-1907'de %1,12(1906-1907/1324 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 606-607), 1914'te %1,18(Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1336, s. 32; Karpas 2003: 224-225)'di.

² Ecnebî nüfusun miktarı 1883'te 22(Karpas 2003: 173), 1897-1898'de 32(1897-1898/1315 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 314-315), 1906-1907'de 53(1906-1907/1324 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 606-607)'tü. Ecnebî nüfus içinde İtalyanların çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1895 yılında Kaza merkezine İtalya Devleti tarafından "İtalyan teba'sından Uşak'a amed-şod iden tüccâr ve sâ'irenin umûr ve husûsâtını rû'yet etmek üzere" Konsolos vekili tayin edildi(**BOA**. BEO. VGG. 136, s. 34).

³ Kiptî nüfusun miktarı, 1897-1898'de 113(1897-1898/1315 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 314-315), 1900-1901'de 125(1900-1901/1318 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 338-339)'ti. Çingane olarak da bilinen ilgili nüfusun Kiptî şeklinde adlandırılması, Batı Anadolu'ya Mısır'dan gelmelerinden kaynaklanmaktaydı(1906-1907/1324 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 194).

⁴ Konuyla ilgili olarak bkz. Karpas 2002: 147-148.

⁵ Bu mahalleler Sabah, Hacı Hasan, Hacı Hızır, Cuma, Aybeg, Burhan Fakih, Ermeni, Rum, İslice, Karaağaç ve Kamer isimlerini taşımaktaydı(**BOA**. DH. MUİ. 69-3/9, 03. 04. 1910/22 Ra 1328).

Nahiyesi merkeziydi. Ulugöbek Nahiye merkezinde ise 8 mahalle vardı¹. Diğer nahiye merkezini oluşturan Banaz ise bir köydü. İlgili nahiye merkezinde mahalle eksenli bir yerleşme gerçekleşmedi². 1906 yılında nahiye merkezi yapılan Karahallı³ ile 1908 sonrası aynı adla kurulan nahiye merkezi olan Sivaslı ise birer köydü.

Sınırlı kentleşme olgusu; mahalle eksenli yerleşme yanında nüfus miktarları ve oranlarında da kendini göstermekteydi. XIX. Yüzyıl sonunda Uşak kasabasının nüfusu 10637'si Müslüman/Türk, 656'sı Gregoryen Ermeni ve 1548'i Ortodoks Rum olmak üzere 12841 kişiydi⁴. Ulugöbek Nahiye merkezinin 3450 kişilik nüfusuyla⁵ birlikte kasabalarda yaşayan toplam nüfus miktarı 16291'di. Bu nüfusun kaza toplam nüfusuna oranı ise ancak %21,83'tü. Nüfusun %78,17'si ise kırsal kesimde/köylerde ikamet etmekteydi. Köyler arasında en fazla nüfusa sahip olanlar da, XX. Yüzyıl başlarında nahiye merkezleri yapılacak olan Karahallı ve Sivaslı'ydı⁶.

Kazada kasaba ve köylerdeki yerleşik nüfus yanında konar-göçerler de bulunmaktaydı. Bu nüfusu, Avşar, Kaçar, Saraç, Özbekli, Çakal, Caber, Harbendeli, Akkeçili, Karakeçili aşiretleri mensupları oluşturmaktaydı.

¹ 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 357, 361.

² 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 360.

³ Karahallı Köyü, 1907 yılında çevresinde bulunan 24 köyün bağlanması sonucu aynı adla kurulan nahiye merkezi yapıldı(**BOA**. ŞD. 1596/6, 19. 09. 1906/30 B 1324; **BOA**. DH. TMIK. S. 62/33, 28. 03. 1906/3 S 1324; **BOA**. İrade, Dahiliye, 35, 14. 01. 1907/29 Za 1324; **BOA**. DH. MKT. 1171/80, 08. 06. 1907/26 R 1325; **BOA**. DH. TMIK. S. 67/28, 05. 03. 1907/20 M 1325).

⁴ 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 357.

⁵ 1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 361.

⁶ XX. Yüzyıl başlarında Karahallı köyünün nüfusu, 2500; Sivaslı köyünün ise 1560 kişiydi(**BOA**. DH. SN.M. 4/105, 08. 03. 1898/15 L 1315, lef 10/3, lef 10/4).

I.2. Kaza Yönetimi Hakkında

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanının ilanını müteakip taşra idaresinde, merkeziyetçi bir yönetim anlayışını hayata geçirmek amacıyla yeni düzenlemeler yaptı, talimatname ve nizamnameler yayınladı¹. 1867 ve 1871 vilayet nizamnameleriyle taşra idaresinin esaslarını tespit etti². 1876 yılında Mithat Paşa tarafından İdare-i Umumiye-i Vilayat Hakkında Talimat kaleme alındı³. Böylece 1913 yılına kadar uygulamada kalacak olan taşra idare sisteminin esasları ana hatlarıyla belirlendi. Yeni sistem, 1867 yılından itibaren yaygınlık kazandı. Vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy/mahalle idarî birimler olarak kabul edildi. Vilayetlerin valiler, sancakların mutasarrıflar, kazaların kaymakamlar, nahiyelerin müdürler tarafından idaresi kararlaştırıldı. Köyler ve mahalleler ise seçilmiş muhtarlar tarafından idare edildi⁴.

1876 sonrası kaza yönetiminden irade ile atanan kaymakam sorumluydu. Emri altındaki memurlarla birlikte kazanın idarî, malî işleriyle asayişinden sorumlu olan kaymakam, aynı zamanda kaza yönetiminde müzakere meclisi niteliğindeki kaza idare meclisine de başkanlık yapmaktaydı. Kaza idare meclisinde, yönetim, maliye, nafia, ziraat, ticaret, sağlık ve eğitimle ilgili konular görüşülür, alınan kararlar mazbata ile sancak merkezine gönderilirdi. Kaymakam dışındaki mülkî memurların idarî tahkikat, sorgulama ve bidayeten yargılamalarının da yapıldığı meclis, aynı zamanda tefrik meclisi

¹ 1840-1867 yılları arasında yapılan düzenlemeler ve taşra yönetimi için bkz. Çadircı 1989: 237-253; Ortaylı 2000: 28-43; Davison 2005: 143-153. .

² “Vilayet nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 608-624; 20. 01. 1871/29 Şevval 1287 Tarihli “İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesidir”, *Düstur*, I. Tertib, I. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 625-651.

³ 21. 02. 1876/25 Muharrem 1293 Tarihli “İdare-i Umumiyye-i Vilayat Hakkında Talimatdır”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s. 24-33.

⁴ 20. 01. 1871/29 Şevval 1287 Tarihli “İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesidir”, *Düstur*, I. Tertib, I. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 625-651. Uşak Kasabası, Aybey Mahallesi muhtarlığı için yapılan bir seçim için bkz. **BOA**. Y. PRK. AZJ. 39/131, 31. 03. 1900/30 Za 1317.

adıyla kaza idare meclisi ve Deavi Meclisi/Bidayet Mahkemesinin üye seçimlerini de yürüttü(Ortaylı 2000: 82-83; Ekinci 2004: 333)¹.

Kaza idare meclisi, tabii ve seçilmiş(müntehib) üyelerden meydana gelmekteydi. Meclise başkanlık eden kaymakam yanında, mal müdürü, tahrirat katibi, hakim(naib), müftü, Rum metropolit vekili ve Ermeni marhasa vekili doğal üyelerdi². Mecliste tabii üyeler yanında seçimle belirlenen iki Müslim, iki Gayrimüslim aza da yer almaktaydı³. Seçimle belirlenerek, mutasarrıf tarafından atanan bu üyeleri ise genelde eşraf oluşturmaktaydı. Nahiyelede de müdürün başkanlık ettiği meclisler bulunmaktaydı⁴. Muhtarlar tarafından idare edilen köylerde ise, kendilerine yardımcı olan ve aza sayıları üç ile on iki arasında değişen, ihtiyar heyetleri(heyet-i ihtiyariye) vardı.

Kaymakam yanında kazada, sair memurlar da görev yapmaktaydı. Bunlar içinde mal müdürü, tahsilat ve harcamalardan sorumluydu. Tahrirat katibi, emrindeki katipleriyle kaymakamlığın yazışmalarını yürütmekteydi. Kazadaki en yetkili adli görevli ise hakim(naib)di. Temel görevi, şer'i mahkemeye riyaset etmek olan naib, ayrıca Meclis-i Deavi'nin de başkanlığını yapmaktaydı. 1879 yılından sonra Bidayet Mahkemesine dönüştürülen Deavi Meclisi reisliği yanında kaza idare meclisinin de tabii azası olan naib, kazada yargı erkini temsil ve icra etmekteydi. Kazada bu görevliler yanında, müftü, zabıta memuru, nüfus memuru, sandık emini, tapu katibi, telgraf ve posta müdürü de bulunmaktaydı⁵. Ayrıca katipler başta olmak üzere muallim, imam

¹ Aynı Nizamname, madde 92. Bidayet Mahkemesi ile Kaza İdare Meclisi üyeleri için yapılan bir seçim örneği için bkz. **BOA**. Y. PRK. UM. 57/89, 14. 03. 1902/4 Z 1319.

² Doğal üyelerden müftü, Ermeni marhasa vekili ile Rum metropolit vekili 1880'li yıllardan itibaren kaza idare meclisinde tabii üyeler olarak yer almaya başladı(1888-1889/1306 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 126).

³ 1878-1879/1295 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 83; 1879-1880/1297 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 120.

⁴ Örnek için bkz. 1887-1888/1305 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 98.

⁵ İlgili görevliler için bkz. 1873-1874/1290 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 83-84; 1874-1875/1291 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 78-80; 1875-1876/1292 Hüdavendigâr

gibi sair görevliler de çeşitli kamu hizmetlerini ifa etmekteydi. Kaza dahilinde yer alan Banaz ve Göbek Nahiyelerinde de az sayıda maaşlı devlet görevlileri vardı¹.

Kaza yönetiminde atadığı maaşlı memurlarla merkeziyetçi bir yönetim amaçlayan devlet, 'adem-i merkeziyetçi eğilimleri temsil eden eşrafı, meclislerde yer vermek suretiyle yönetim aygıtının içine dahil etti. Kazadaki Kaymakam başta olmak üzere atanmış memurlarla eşrafı uyumlu hale getirme amacını da içeren kaza yönetiminde, problemleri bir süreç de söz konusuydu. Mültezim-tüccar kimliği belirgin eşraf, meclislerde yer almakla birlikte, sık sık resmî görevlilerle karşı karşıya geldi. Bazıları Tanzimat öncesinin "derebeylik efkârını" sürdürdü². Ahali tarafından gayrikanunî muameleleri kaymakamlara, mutasarrıflara, valilere ve İstanbul'a iletilince, başlatılan tahkikatlar kaymakamlara yönelik bir mukavemeti beraberinde getirdi. Kaza kaymakamları içerisinde hakkında şikâyetle bulunulmayan adeta yok gibiydi³. Modern iletişim aracı telgrafın da olumlu katkıda bulunduğu bir şikâyet mekanizması sürekli işledi⁴. Bazı kaymakamlar

Vilayeti Salnamesi, s. 86-87; 1876-1877/1293 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 83-84; 1878-1879/1295 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 83-84.

¹ 1879-1880/1297 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s.121; 1885-1886/1303 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 303-304.

² **BOA**. DH. MKT. 210/70, 27. 02. 1894/21 Ş 1311.

³ Bu şikâyetlerin sayısı mutlak olarak ifade edilemeyecek derecede çoktur. Bazı örnekler için bkz. **BOA**. DH. MKT. 373/68, 12. 05. 1895/17 Za 1312; **BOA**. DH. MKT. 363/10, 15. 04. 1895/19 L 1312; **BOA**. ŞD. 2468/22, Dersaadet 7/1007, 07. 07. 1883/2 N 1300; **BOA**. ŞD. DH. 1540/37, Hüdavendigar 1/764, 06. 05. 1882/18 C 1299.

⁴ 1860'lı yıllardan itibaren ülke sathında hızla döşenen telgraf hatları, Uşak Kazasını da Sancak merkezine Gediz üzerinden 06. 10. 1871/22 B 1288'de bağladı(**BOA**. İrade, Dahiliye, 43437, 13. 12. 1870/20 N 1287; **BOA**. ŞD. 2395/17, Dersaadet 1/843, 17. 10. 1871/3 Ş 1288; Ayrıca bkz. Kaçar 1995: 104). Modern iletişim aracı telgraf, merkeziyetçi yönetim anlayışına hizmet etme yanında, ahalinin şikâyetlerini Liva, Vilayet ve İstanbul'a ulaştırmada da ihmal edilemeyecek derece bir işlevi yerine getirdi(Davison 2004: 217). Bu işlevler Uşak Kazası ölçeğinde de çift yönlü bir bilgi akışıyla söz konusu oldu.

hakkında idarî tahkikatlar yapıldı, muhakeme edildiler¹. “İdâreten görülen lüzûm” üzerine sık sık değiştirildiler. Çoğu, memuriyetlerini başka kazalarda sürdürdü. Bu süreçte, kaymakamların da payı yok değildi. Kimi rüşvet aldı², kimi kanun dışı uygulamalarda bulundu³, kimileri ise “istiklâl-i hâkimiyete” riayet etmedi⁴. Netice, kazaya atanan kaymakamların sayısında tebarüz etti. Zira XX. Yüzyıl başlarında Hüdavendigar Vilayeti Valileri, Dahiliye Nezareti’ne son on yılda kazaya yirmi kaymakam ve kaymakam vekilinin tayin edildiği yönünde şikayetlerini havi mütalaalar serd ettiler⁵.

Uşak Kazası, Osmanlı Klasik döneminden itibaren Kütahya Sancağı’na bağlı kaldı(Baykara 1988: 182-183, 233; Tutsak 1994: 310-315). Vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte, yeniden düzenlenen taşra idaresinde de Hüdavendigar Vilayeti, Kütahya Sancağı’nın bir kazası olarak idare teşkilat içerisinde yerini aldı⁶. Eşraf eksenli mahallî taleplerle Aydın Vilayetine bağlanma ve mutasarrıflık yapılma istekleri merkezî idare tarafından yerine getirilmedi. Sık sık dile getirilen bu mülkî ve idarî statü değişikliği talepleri, malî güçlüklerin de

¹ **BOA.** ŞD. DH. 2468/22, Dersaadet 7/1007, 07. 07. 1883/2 N 1300; **BOA.** DH. MKT. 1345/93, 14. 10. 1884/24 Z 1301; **BOA.** ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321.

² Kaza Kaymakamı Hüseyin Bey’in Karahallı köyü muhtarından 14 Osmanlı lirası rüşvet aldığına dair bkz. **BOA.** DH. MKT. 234/11, 10. 05. 1894/4 Za 1311.

³ **BOA.** ŞD. 1543/46, Hüdavendigar 1/1014, 22. 04. 1885/7 B 1302; **BOA.** DH. MUİ. 9-2,/85, 05. 10. 1909/20 N 1327.

⁴ Adlî meselelere müdahale etmesi kanunen yasak olan mülkî görevlilerden Kaymakamın şer’i bir dava ile ilgili olarak yaptığı müdahale sebebiyle vuku bulan şikâyet için bkz. **BOA.** DH. MKT. 280/16, 08. 09. 1894/8 Ra 1312.

⁵ **BOA.** DH. MUİ. 34-2/23, 02. 01. 1910/20 Z 1327.

⁶ Uşak Kazasının kuzeyinde Kütahya merkez ve Gediz/Gedüs Kazaları, batısında Gediz ve Aydın Vilâyeti Saruhan Sancağı’nın Eşme Kazası, güneyinde yine Saruhan Sancağı’nın Eşme Kazası, Buldan, Çal ve Karahisar-ı Sahib Sancağı’nın Sandıklı Kazaları, doğusunda Karahisar ve Kütahya merkez kazaları yer almaktaydı(1906-1907/1324 Hüdavendigar Vilâyeti Salnâmesi, s. 425. Ayrıca bkz. 1898-1899/1316 Hüdavendigar Vilâyeti Salnâmesi, s. 356).

etkisiyle geri çevrildi¹. Hüdavendigâr Vilayeti valileri konuyla ilgili olarak Dahiliye Nezareti'ne genelde olumsuz mütalaalarda bulundular.

I.3. Kazanın Ulaşım Ağı Hakkında

1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması, Avrupa malî piyasaları nezdinde Osmanlı Devleti'nin müflis imajının izalesinde pozitif bir etki yaptı(Blaisdell 1979: 118). Tüm olumsuzlukları yanında² Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması, Avrupa sermaye çevrelerinde bir güven ortamı yarattı. Mevcut borçlar belirli bir taksite bağlanarak düzenli olarak ödenmeye başlandı. Bu güven ortamında; Osmanlı kamu maliyesi, önceki dönemlere göre hem daha ucuz, hem de daha kolay borçlanma imkanı buldu(Önsoy 1999: 412-413; du Velay 1978: 435-437). Ayrıca Avrupalı sermayedarlar, yatırım yapmak amacıyla imtiyaz taleplerini arttırdılar. Çeşitli altyapı sektörlerinde imtiyazlar elde ettiler. Yatırım yoluyla giren yabancı sermaye miktarında önemli bir artış yaşandı. Bu yolla giren yabancı sermaye içinde ise demiryolları önemli bir yere sahipti(Pamuk 1978: 142-144).

Avrupa finans kapitalinin ilgi gösterdiği demiryollarından biri de İzmir-Kasaba(Turgutlu)-Alaşehir hattının Afyon Karahisar'a kadar temdididiydi. Bu hattın Kasaba'ya kadarki kısmının imtiyazı İngiliz M. Edward Price'e 1863 yılında verildi. O da, imtiyazı mukavele gereği bir İngiliz şirketine devretti. 93 km'lik İzmir-Kasaba hattı 1866 yılında tamamlandı(Pech 1908: 72). Osmanlı Devleti, "ma'mûriyet-i memleket ve terakki-i vâridâtca hâsıl ideceği

¹ Konuyla ilgili olarak bkz. **BOA**. ŞD. 1535/3, Hüdavendigâr 1/136, 18. 04. 1871/28 M 1288; **BOA**. ŞD. 2508/10, 15. 09. 1886/17 Z 1303; **BOA**. ŞD. 1376/5, Aydın 1/160, 30. 07. 1871/13 Ca 1288; **BOA**. ŞD. 1535/10, Hüdavendigâr 1/151, 24. 08. 1871/8 C 1288; **BOA**. ŞD. 1545/17, Hüdavendigâr 2/89, 04. 06. 1886/2 N 1303; **BOA**. DH. MUI. 34-2/23, 02. 01. 1910/20 Z 1327; **BOA**. ŞD. 1579/7, 11. 02. 1902/2 Za 1319; **BOA**. DH. TMIK. S. 34/70, 13. 07. 1901/26 Ra 1319.

² Osmanlı Devleti üzerinde Avrupa malî denetimini kuran bu idarenin sair olumsuzlukları hakkında ayrıntı için bkz. Önsoy1999: 407-413; Parvus 1977.

menâfi”den dolayı¹, hattı 1872 yılında, Alaşehir’e kadar uzattı. 76 km uzunluğundaki bu kısmın inşası devlet adına gerçekleştirildi ve işletmesi İngiliz şirketine “emâneten, nisfıyyet şartıyla” verildi². Bir yandan askerî, ticarî ve malî kaygılarla devlet tarafından gösterilen ilgi, diğer yandan İngiliz sermayedarların Gediz vadisinin sağladığı hammadde ve pazar olanaklarından faydalanma ve işletme kârı elde etmek amaçlarıyla inşa edilen bu hat, 1894 yılına kadar İngiliz şirketi tarafından işletildi. Bu arada şirket, 1888 yılında aldığı imtiyazla 92 km uzunluğundaki Manisa-Soma hattını inşa etti(Eldem 1994: 97; Pech 1908: 72). İzmir-Kasaba-Alaşehir Demiryolu hattını temdid ve işletmeye yönelik imtiyaz talepleri yabancı girişimciler tarafından 1870’li yıllarda gündeme getirildiyse de imtiyaz talepleri 1880’li yıllarda arttı. Ülke genelinde İngiliz-Fransız-Alman girişimciler arasında yaşanan imtiyaz rekabeti İzmir-Kasaba-Alaşehir hattına da yansdı. İmtiyaz almak amacıyla ilk etapta, İngilizlere ait Aydın Demiryolu Şirketi ve İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi girişimlerde bulundular³. Daha sonra da bu rekabete Compagnie des Wagons-Lits’in başkanı Belçikalı M. Georges Nagelmackers katıldı. Batı Anadolu’da artan İngiliz nüfuzunu kırmaya çalışan Osmanlı Devleti, İngilizlere ait şirketlerin imtiyaz taleplerini uygun bulmadı. Emperyalist Avrupa Devletlerinin nüfuz mücadelelerine maruz kalan devlet, İngilizlere karşı menfi bir tutum takındı⁴.

¹ Osmanlı Devleti’nin demiryollarından beklentileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Engin 2002: 462-469; Gülsoy 1994: 20-29.

² **BOA**. Y. EE. 140/11.

³ İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi’nin bu girişimlerine dair bkz. **BOA**. HR. TO. 471/24, 13. 4. 1875; **BOA**. MV. 31/54, 29. 04. 1888/18 Ş 1305. Aydın Demiryolu Şirketi’nin Çivril’e inşa ettiği hattı, Uşak’a kadar temdid talebi için de bkz. **BOA**. HR. TO. 534/36, 1. 9. 1890. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **BOA**. ŞD. 505/11, Nafia 1/893, 27. 09. 1884/7 Z 1301.

⁴ “Kasaba yolunun İngiliz Şirketi elinde imtidâd-ı idâresi hatlarını Konya’ya temdid maksadıyla hem Kasaba ve hem Aydın Timuryolu Şirketlerinin teşebbüsât-ı müz’icânelerini mûcib olacağı anlaşıldığından ana sed çekilmek üzere hattın Fransız kumpanyası idâresine virilmesi icâb-ı hâlden görüldüğü müstebân olub” şeklindeki ifadeler için bkz. **BOA**. Y. PRK. SRN. 3/71, 04. 02. 1893/17 B 1310.

İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketine verilen işletme imtiyazı 1891 yılında sona eriyordu. Osmanlı Devleti de önceki mukavelelerle hattı 1891 yılından itibaren satın alma ve işletmesini bir başka şirkete devretme hakkına sahipti¹ ve bu hakkı mevcut şirket aleyhine kullandı (Autheman 2002: 133). Demiryolu inşa ve işletmesinde gerekli olan sermaye ve kalifiye personelden mahrum olan devlet, M. G. Nagelmackers'in teklifini değerlendirdi. Fransız sermayedarlar adına hareket eden M. G. Nagelmackers'in teklifi, Alaşehir'e kadar mevcut hattı İngiliz şirketinden devlet adına satın almayı ve işletmeyi, hattı yine devlet adına Alaşehir'den Afyon Karahisar'a kadar inşa ve işletmeyi, ayrıca Soma ile Balıkesir arasında hat inşa etmeyi muhteviydi².

M. G. Nagelmackers'in teklifi Şura-yı Devlet, Meclis-i Mahsus-ı Vükela başta olmak üzere çeşitli devlet organlarında görüşüldü³, bazı şartlar tadil edildi⁴. Ancak imtiyazın verilmesi, mevcut hattın İngiliz şirketinden satın alınmasında yaşanan anlaşmazlıkların giderilememesi sebebiyle belirli bir süre gecikti. Neticede, demiryolu siyasetinde Almanlara öncelik veren Osmanlı Devleti, mevcut hatları işletme ve hattı, Alaşehir'den Afyon Karahisar'a kadar devlet adına inşa ve işletme imtiyazını diplomatik baskıların da etkisiyle⁵ Fransız sermayedarlar adına hareket eden M. G. Nagelmackers'e 22. 02. 1893/5 Ş 1310 tarihli irade ile verdi. Hazırlanan imtiyaz mukavelename ve şartnameleri taraflar arasında imza ve teati edildi⁶. Osmanlı Devleti, imtiyaz sahibine sair

¹ BOA. MV. 31/54, 29. 04. 1888/18 Ş 1305.

² BOA. Y. EE, 140/11; BOA. Y. PRK. ASK. 78/30, 23. 12. 1891/21 Ca 1309.

³ BOA. İrade, Hususi, 76, 17. 02. 1893/30 B 1310.

⁴ BOA. İrade, Hususi, 2, 22. 09. 1892/1 Ra 1310.

⁵ İmtiyazın verilmesinde Fransa'nın baskıları ve imtiyazın "adeta bir sus payı" niteliği için bkz. Özyüksel 1988: 83. İstanbul'daki Fransa sefiri Cambon'un Bâb-ı Âlî nezdindeki girişimleri için de bkz. BOA. İrade, Hususi, 23, 30. 10. 1892/9 R 1310.

⁶ İmtiyaz mukavelename ve şartnameleri için bkz. 22. 02. 1893/5 Ş 1310 Tarihli "İzmir Kasaba Demiryolu ile Temdidi İmtiyaz Mukavele ve Şartnamesi", *Düstur*, I. Tertib, Cilt 6, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 1340-1366. Bu mukavelename ve şartname müsveddeleri için de bkz. BOA. Y. PRK. TNF. 3/2, 28. 10. 1890/14 Ra 1308.

demiryolu imtiyazlarında olduğu gibi çeşitli kolaylıklar sağladı¹. Nagelmackers de mukavelename şartları gereğince imtiyazı, 18 Temmuz 1894'te 16 milyon frank sermayeyle teşkil ettiği İzmir-Kasaba ve Temdidi Osmanlı Anonim Şirketi(Société Anonyme Ottomane du Chemins de fer Smyrne-Cassaba et Prolongements)'ne devretti². Bu arada Nagelmackers, mevcut hattı satın almak için İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi reisiyle sürdürdüğü³ görüşmelerini sonuçlandırdı ve eski şirketle 1436000 £'da anlaştı(Autheman 2002: 134). İnşaat için de bölgeye gerekli çalışmaları yapmak üzere Mösyö Kolanej başkanlığında bir fennî heyet gönderildi. Osmanlı Devleti de mahallî idarecilerinden heyetin güvenliğinin sağlanmasını istedi⁴. Heyetin çalışmaları sonucunda hattın geçeceği güzergâh tespit edildi ve gerekli istimlâkler yapıldı.

Hattın inşası şirket tarafından, Régie Générale des Chemins de Fer'e verildi. İnşaata, 18. 10. 1895/6 Teşrinievvel 1311'de başlandı ve kısa sürede tamamlandı. Alaşehir-Uşak arasındaki kısmın resmî açılışı, 05. 09. 1897/8 R 1315'te yapıldı⁵. 15. 12. 1897/3 Kanunuevvel 1313'e kadar da Uşak-Afyon Karahisar arasındaki kısım tamamlandı ve işletmeye açıldı(Pech 1908: 73)⁶. Karakuyu, Uşak, Kabaklar, Banaz, Oturak, Dumlupınar, Küçükköy, Balmahmud, Geçikhamamı, Afyon Karahisar güzergâhında ve 252 km

¹ Osmanlı Devleti tarafından imtiyaz sahibine vergi muafiyetleri başta olmak üzere bahşedilen çeşitli kolaylıklar için bkz. *Düstur*, s. 1342-1343.

² Bu konsorsiyumda Banque N. Et S. Bardac de Paris ve Régie Générale des Chemins de Fer de yer aldı, Osmanlı Bankası da daha sonra iştirak etti(Autheman 2002: 133-134). Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **BOA**. Y. PRK. TKM. 25/18, 03. 07. 1892/8 Z 1309.

³ **BOA**. İrade, Hususi, 2, 22. 09. 1892/1 Ra 1310

⁴ **BOA**. DH. MKT. 17/1, 22. 04. 1893/5 L 1310.

⁵ **BOA**. Y. A. HUS. 376/32, 06. 09. 1897/9 R(4) 1315.

⁶ Uşak-Dumlupınar arasının 01. 11. 1897/6 C 1315'te tamamlandığı ve vagonların işletilmesine izin verildiğine dair bkz. **BOA**. Y. A. HUS. 378/16, 02. 11. 1897/7 C(6) 1315. Hattın Afyon Karahisar'a kadar tamamlanarak işletmeye açıldığına dair de bkz. **BOA**. Y. A. HUS. 379/35, 04. 12. 1897/10 B(7) 1315. Kısa sürede tamamlanan inşaatta çoğunluğu İtalyan olan ve sayıları 5000-7000'e varan muhtelif milletlerden işçiler çalıştırıldı(**BOA**. BEO. VGG. 58899; Ayrıca bkz. **BOA**. HR. H. 542/5, 29. 5. 1896; **BOA**. HR. H. 438/24, 13. 3. 1896).

uzunluğundaki demiryolu hattı¹, 1899 yılında Anadolu Demiryolu hattıyla birleştirildi. Böylece kazanın ulaşım imkanları genişledi. Bir yandan uluslararası ticaret merkezi İzmir'le, diğer taraftan Afyon, Kütahya, İzmit, Eskişehir, Ankara vb. merkezlerle ulaşım imkanları arttı.

XIX. Yüzyılda ulaşım ağlarının değişmesinde demiryolları önemli bir rol oynadı. Mevcut yolların yönü demiryolu istasyonlarına göre yeniden şekillendi. Demiryolu istasyonları, cazibe merkezleri olarak hızla büyüdü. Kısa mesafeli ulaşım ağları yeni istikametler kazandı. Uşak Kazasının geleneksel yol ağı, idarî merkez Kütahya, Afyon ve İzmir üçgeninde şekillenmişti. Kazayı İzmir'e bağlayan geleneksel kervan yolu, Alaşehir üzerinden İzmir'e ulaşıyordu ve ticarî niteliği belirgindi. İzmir-Kasaba Demiryolu'nun 1872'de Alaşehir'e kadar inşası İzmir'le ticarî bağın güçlenmesinde önemli bir etkide bulundu. Kervanlarla Alaşehir'e taşınan mallar, Alaşehir'den İzmir'e, hem daha ucuz ve hızlı, hem de daha güvenli taşınmaya başlandı. Alaşehir-Uşak arasındaki yol, Afyon'a uzanıyor, böylece Uşak Kazasını bu merkeze de bağlıyordu². Kazanın idarî merkezle bağını sağlayan karayolu ise Gediz üzerinden Kütahya merkezine ulaşıyordu. Bu yol, aynı zamanda posta katarlarının da gelip gittiği ana güzergâhı meydana getirmekteydi. Ayrıca, Kütahya ile Uşak Kazası arasında Banaz-Altıntaş

¹ Mukavelename gereğince hattın tamamlanan kısımları Nafia Nezareti tarafından teşkil edilen komisyonlar tarafından muayene edildi ve hattın kat'i kabulü yapıldı(**BOA**. İrade, TNF. 1, 20. 08. 1898/2 R 1316).

² İzmir-Uşak-Afyon Karahisar arasında yol yapım çalışmalarına 1840'lı yıllarda teşebbüs edildi. Asakir-i Nizamiye-i Şahane Binbaşlarından Mazhar Efendi, Asakir-i Şahane Kolağalarından İsmail Ağa, Ebniye-i Hassa Müdürü hülefasından Rasit Efendi, gerekli keşifleri yaptılar, hazırladıkları harita ve masraf defterini İstanbul'a gönderdiler(**BOA**. A. MKT. 34/57, 28. 01. 1846/29 M(1) 1262). 6 yıl sonra yol yapımı tekrar gündeme geldi. Bölgeye Erkan-ı Harbiye Miralaylarından Tevfik Bey gönderildi(**BOA**. A. MKT. NZD, 54/49, 11. 05. 1852/20 B(7) 1268; **BOA**. A. MKT. MHM. 55/74, 13. 06. 1852/24 Ş(8) 1268; **BOA**. A. MKT. NZD. 55/44, 01. 06. 1852/12 Ş(8) 1268). Yol yapım çalışmalarında görevlendirilen Miralay Tevfik Bey, mühendisler İbrahim ve İsmail Efendilerle Başmühendis Serkiyadî'ye gerekli harcırahlar verildi(**BOA**. A. MKT. NZD. 78/28, 10. 05. 1853/1 Ş 1269). Afyon Karahisar-Uşak arasındaki yol, ahalinin de yardımlarıyla tesviye edildi(**BOA**. İrade, Dahiliye 16152).

üzerinden işleyen bir başka yol bulunmaktaydı¹. Kaza ile çevre idarî birimler arasında tali yollar da vardı. Uşak-Çivril arasındaki yol, demiryolunun 1889'da Çivril'e gelmesiyle daha fazla işlerlik kazandı. Kazanın ticarî malları bu yolla Çivril'e, oradan da İzmir'e nakledilmeye başlandı. Anadolu Demiryolu'nun Afyon'a ulaşması da Uşak-Afyon yoluna hareketlilik kazandırdı. Kaza mallarının bir kısmı Afyon üzerinden İzmit'e taşınır oldu. Tüm bu güzergâh değişiklik ve hareketliliklerinde teknolojik yeniliğin etkileri açıkça görüldü.

¹ 1884-1885/1302 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 456.

II-BÖLÜM:

MADENCİLİK SEKTÖRÜ

XIX. Yüzyılda Osmanlı madenciliğinde, bilhassa yüzyılın sonlarına doğru önemli bir hareketlenme görüldü. Avrupa ile artan ticarî ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu hareketlenmenin başlıca sebebi, sanayileşen Avrupa Devletleri'nin madenlere olan ihtiyacıydı. İlk etapta İngiltere için gereksinim duyulan madenleri düzenli ve ucuz bir maliyetle temin etme, dış politikasının da amaçlarından birini teşkil ediyordu(Kurmuş 1982: 127). Bu çerçevede Batı Anadolu ölçeğinde Osmanlı ülkesine biçilen başlıca işlev, işlenmek üzere gereksinim duyulan hammaddenin temini, mamul sanayi ürünlerinin de satışı, yani pazardı. İngiltere, yanında Fransa ve Almanya gibi diğer Avrupa Devletleri için de benzer işlevler yüklenen, sanayileşmesini gerçekleştirememiş, geleneksel üretim yapılarını tamamen kıramamış; kısacası demografik, tarımsal, bilimsel ve teknolojik devrimleri yaşamamış ve nicelik ve nitelik itibarıyla başlıca üretim sektörlerini tarım ve hayvancılığın oluşturduğu Osmanlı ekonomik yapısına Avrupa ekonomileri artan arz-talep etkileşimine bağlı olarak önemli etkilerde bulundu. Bu bağlamda Avrupa sanayileri için başlıca hammadde kaynağını oluşturan madenler de önem kazandı; bu durum, sektörde, yüzyılın sonlarına doğru yeni madenlerin keşfi, taharri ruhsatnamesi ile imtiyaz fermanı alma ve üretim ekseninde bir hareketlenme şeklinde kendini gösterdi(Eldem 1994: 44-45, 50, 52, 53-54, 55-56; Issawi 1980b: 274; Ökçün 1969: 809-878; Quataert 1983: 43). Batı Anadolu'ya aynı zamanda yabancı ticarî ve yatırım sermayesinin girişine işaret eden madencilik sektöründeki bu canlanmayla birlikte yaşanan bir diğer gelişme de, yabancılar ya da onlarla ortak Osmanlı tebaasının imtiyaz fermanı almaya dair gösterdikleri çabaydı. Bir başka ifade ile imtiyaz talebi ve yarışında görülen rekabetti(Yorulmaz: 1994: 65, 78, 127-129).

II-1. Sektör ve Devlet

Osmanlı Devleti'nin sektörle ilgili olarak karşılaştığı temel sorunlardan biri, diğer üretim alanlarında da olduğu gibi teknik personelden mahrumiyetti. Madencilik sektörüyle ilgili mevzuatın oluşturulması, merkez ve taşra teşkilatının tesisi, mevcut madenlerin daha verimli işletilmesi ve mühendis yetiştirilmesi amacıyla mektep açılması için gereksinim duyulan uzmanlar Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden yüksek maaşlar verilerek getirildi. Bu bağlamda 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen önce Avusturya'dan getirilen ve önemli hizmetlerde bulunan Gustave de Pauliny'yi, Tanzimat Dönemi'nde Fransız Dikezil izledi. 1862'den itibaren Fransa'dan Şoso, Beral, Derol, Almanya'dan Konrad, Olschlegel Wilhem Fişbah, Ernest Vays, İngiltere'den Arthur Levnek, Lehistan'dan Roştan, İtalya'dan Kolan bilgi ve tecrübelerinden faydalanmak amacıyla getirilen diğer uzmanları oluşturdu(Keskin 2005:12-16). Bunun yanında maden mühendisi ihtiyacını karşılamak amacıyla Fransa, İngiltere ve Belçika'ya Tanzimat Dönemi'nde 13, II. Abdülhamid Dönemi'nde 4 olmak üzere 17 öğrenci gönderildi(Gençoğlu 2008: 92-93, 199-200; Keskin 2005: 34; Şişman 2004: 18).

Sektördeki hareketlenmeye paralel olarak artan maden mühendisi ihtiyacını karşılamak amacıyla da 1874 yılında Avrupa'dan getirilen uzmanların da yardımıyla Ma'âdin Mektebi açıldı(Ergin 1940: II: 493). Bilhassa mezunlarının ikinci sınıf mühendis olarak vilayetlerde istihdam edilmesi düşünülen mektep, 1880 yılında Orman Mektebi'yle birleştirilerek Orman ve Ma'âdin Mektebi adını aldı ve idare ve ders programı yeniden düzenlendi¹. Öğrenim süresi dört yıl olarak belirlenen mektepte, öğrenciler ilk iki yılda ortak dersler aldılar, son iki yılda da orman ve ma'âdin kısımlarına ayrıldılar(Keskin 2005: 37-39). Verdiği mezunlarla madencilik sektörüne mühendis yetiştirerek katkıda bulunan mektep 1893 yılında kapatıldı. Mühendis ihtiyacının yurt dışına gönderilecek öğrencilerle karşılanması kararlaştırıldı.

¹ 7 Temmuz 1880/29 B 1297 tarihli Orman ve Ma'âdin Mektebi Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl I, s. 89vd.

Tanzimat Dönemi'ne kadar şer'î ve/veya örfî hukuka göre idare ve ihale edilen madenlerle ilgili, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nde belirli düzenlemeler yapıldıysa¹ da ihale ve işletme koşul ve yöntemlerinde esaslı düzenleme 1861 yılında çıkarılan ma'âdin nizamnamesi ile gerçekleştirildi. İlgili nizamnameyi 1869, 1887, 1906 yılında çıkarılan ma'âdin nizamnameleri takip etti². Madenlerin idare ve işletilmesinde ortaya çıkan ihtiyaçların izalesinde karşılaşılan güçlükler yeni nizamnamelerle giderilmeye çalışıldı. Eksikliği hissedilen hükümler nizamnamelere eklenerek sektörden azamî istifade edilmeye ve madenler idarî ve malî kontrol altına alınmaya çalışıldı. Genelde ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamaya yönelik önceki hükümleri tadil eden sonraki nizamnamelerle, maden türleri, imtiyaz başvuru usûl ve şartları, ihale aşamasında takip edilmesi gereken prosedür, taharrî ruhsatnamesi ve imtiyaz fermanı sahiplerinin hak ve sorumlulukları ile yükümlülükleri, devlete verilmesi gereken vergi tür ve miktarları ve imtiyaz süreleri etraflıca belirlendi.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte madenlerin idare ve işletilmesi ve ihaleleri amacıyla merkez ve taşra teşkilatlarında da yeni düzenlemeler yapıldı. Maden İdaresinin bağlı olduğu Maliye Nezareti bünyesinde 1841 yılında Ma'âdin-i Hümayun Meclisi kuruldu(Tızlak 1996: 78) ve meclis 1850'de yeni tesis edilen Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlandı(Keskin 2005: 72). 1861 yılında Maliye Nezareti'ne ilhak edilen meclis, yeniden yapılandırıldı ve 5 yıl sonra lağvedildi(Akyıldız 1993: 290). Madenlerin önem kazanmasına paralel

¹ 1861 öncesi uygulamada olan Osmanlı maden hukukuna göre madenler bulundukları araziye göre; mülk, metrûk, mîrî, mevât ve mevkûf arazi olmak üzere beş kısma ayrılmaktaydı. Mîrî arazide bulunan madenler Osmanlı Devleti tarafından ya bizzat işletilmekte ya da ihaleye verilmekteydi. Diğer arazilerde bulunan madenlerin ise 1/5'ine Devlet tarafından vergi olarak el konulmaktaydı(Çağatay 1943: 119-121; Tızlak 1999: 313; Gökmen 2007: 970).

² 18. 07.1861/9 M 1278 Tarihli Ma'âdin Nizamnamesi için bkz. Tızlak 1995: 84-91; 17. 11. 1868/2 Ş 1285 Tarihli Ma'âdin Nizamnamesidir, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, Matbaa-yı Amire İstanbul 1289, s. 318-337; 06. 09. 1887/18 Z 1304 Tarihli Ma'âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 886-904; 08. 04. 1906/14 S 1324 tarihli Ma'âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 439-460.

olarak 4 Eylül 1872'de ilk kez Orman ve Ma'âdin Nezareti kuruldu. İki ay sonra nezaret kaldırıldı ve maden idaresi Orman ve Ma'âdin İdaresi adıyla müdürlük düzeyine indirilerek Maliye Nezareti'ne bağlandı. Orman ve Ma'âdin Umum Müdürü'nün emrinde Orman ve Ma'âdin İdareleri kuruldu. Maden İdaresi(müdürlüğü) madenlerin keşfi, imtiyaz işlemlerinin yürütülmesi, maden vergilerinin tahsili, maden mühendis ve memurlarının tayininden sorumluydu. 1 Eylül 1878'de Orman ve Ma'âdin Nezareti tekrar kurulduysa da bir yıl sonra kaldırıldı. Orman ve Ma'âdin Nezareti tekrar müdürlük düzeyine indirilerek Ticaret ve Zira'ât Nezareti'ne ilhak edildi. Aynı yıl ilgili nezaret bünyesinde Orman ve Ma'âdin Meclisi kuruldu. Orman ve Ma'âdin İdaresi 1886 yılında tekrar Maliye Nezareti'ne bağlandı ve 1887 yılında Orman ve Ma'âdin Meclisi kaldırılarak, Ma'âdin Fen Heyeti kuruldu. Orman ve Ma'âdin İdaresi 7 Şubat 1893 yılında Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti kuruluncaya kadar varlığını sürdürdü. İdare ve işletmesi 1911 yılına kadar ilgili nezaret ve bünyesinde yer alan Ma'âdin Fen Heyeti tarafından yürütülen madenler, aynı yıl kurulan Ticaret ve Zira'ât Nezareti ve bünyesinde tesisi edilen Ma'âdin Müdiriyet-i Umumiyesi tarafından idare edildi(Keskin 2005: 43-53, 57-70, 71-81).

Merkezdeki meclis ve nezaret düzeyindeki kurumsal yapılanmaya paralel olarak taşrada, vilayet düzeyinde de teşkilatlanmaya gidildi. 1861 Ma'âdin nizamnamesinin yayınlanması üzerine vilayet merkezlerine ma'âdin başmühendisleri ve kendilerine yardımcı olmak üzere ma'âdin mühendisleri tayin edildi¹.

II. Abdülhamit tarafından “Memâlik-i mahrûse-i şâhânece kesreti müsellemler olan ma'âdînin e'âzîm-i menâfî-i servet-i tabî'iyeden bulunması mülâsebesiyle bunlardan bi-hakkın istifâde olunması esbâbının nazar-ı i'tinâyâ alınması”² istenen madenler, “emâneten idâre” ve “ilzâmen ihâlâ”

¹ 1861 yılından itibaren Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, Bosna, Niş, Katomonu, Ankara, Aydın, Konya, Sivas, Harput, Trabzon ve Hüdavendigâr Vilayetlerine Ma'âdin Başmühendisleri ve Ma'âdin Mühendisleri tayin edildi(Keskin 2005: 109).

² BOA. BEO. Ayniyat Defteri, 1234, s. 152, 24. 09. 1882/12 Eylül 1298.

yöntemleriyle işletildi. Tanzimat öncesi dönemde de maden işletmede genelde başvurulan bu yöntemlerden¹ emaneten idare uygulamada kalmakla birlikte madenler daha ziyade yerli ve yabancı² girişimciler tarafından işletildi. “Servet ve ma’mûriyetin e’âzım-i esbâbından” gördüğü “kesret-i ihrâcâtı” ve “serbestî-i ticâreti halelden vikâyeyi” amaçlayan Osmanlı Devleti³, madenleri özel girişimci konumundaki yerli Müslim ve gayrimüslim tebaası ve yabancılara ihaleye vererek fiskal kaygılar da taşıdı. Yurtdışına ihracı esnasında gümrüklerde alınan ihracat gümrük resmi yanında, imtiyazı verilen madenin bulunduğu miri araziden dönüm/cerib başına her yıl alınan resm-i mukarrer, madenin nitelik ve önemine göre oranı tespit edilen resm-i nisbî devlet tarafından sektörden alınan başlıca vergilerdi⁴. Bunun yanında çeşitli harçlar da mültezimlerden bir defaya mahsus tahsil edildi⁵. XIX Yüzyılın

¹ Tanzimat öncesinde maden işletmede uygulan emanet ve ihale usulleriyle sairleri hakkında bkz. Çağatay 1943: 123-124; Tızlak 1999: 313-314.

² 1861 Ma’âdin Nizamnamesine göre; yabancılar Osmanlı teba’ası ile hissedar olarak imtiyaz alabiliyordu(Tızlak 1995: 86). 1867 yılında yabancılara Osmanlı ülkesinden toprak satın alma hakkı verildi(31. 08. 1867/1 Ca 1284 Tarihli “Teba’a-ı Ecnebiyyenin Emlâk İstimlâkine Dâir Nizamnâme, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, s. 230-236). 1868 Ma’âdin Nizamnamesi ile de yabancılara müstakilen veya müştereken maden imtiyazı alma hakkı tanındı(“Saltanat-ı seniyye teba’asından veyâhûd Devlet-i ‘Aliyyenin tasarruf-ı emlâk hakkında binikiyüzseksenüç senesinde vaz’ itmiş olduğu kanûnu kabul iden Düvel-i Ecnebiye teba’asından münferiden veya bi’l-iştirâk ma’den i’ mâline tâlib olanlara kavânîn-i hâliyye ve müstakbele-i Devlet-i Aliyyeye tevfi-k-i hareket eylemek şartıyla ruhsat virilecektir” madde 20).

³ BOA. BEO. Ayniyat Defteri, 1231, s. 128.

⁴ Devletin madenlerden aldığı bu iki temel vergi hakkında ayrıntı için bkz. Sayın 1999: 575-579; Eldem 1994: 42; 17. 11. 1868/2 Ş 1285 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, İstanbul 1289, s. 325-328; 06. 09. 1887/18 Z 1304 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 894-897; 08. 04. 1906/14 S 1324 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, Başvekalet Matbaası, Ankara 1943, s. 450-451.

⁵ Bunlar ferman harcı, tahlîl harcı ve ‘askerî keşif harcı, taharrî ilmühaber harcı, ferağ ve devir harcı isimlerini taşımaktaydı(Sayın 1999: 577; Keskin 2005:189-190; Eldem 1994: 42; 17. 11. 1868/2 Ş 1285 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, İstanbul 1289, s. 325-328; 06. 09. 1887/18 Z 1304 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V,

sonlarından itibaren kamu maliyesinin içinde bulunduğu “muzayaka”nın da etkisiyle artan masrafları karşılamak için devlet tarafından sektör çeşitli adlarla ihdas edilen ianelerle de vergilendirildi. Devletin mültezimlerden tahsil ettiği başlıca ianeler ise Techizât-i ‘Askeriye, Bâb-ı Âlî Teshilât Sandığı, Hicaz Demiryolu ve İskân-ı Muhâcirîn ianeleriydi¹.

1861 tarihli maden nizamnamesinde imal ve idareleri bakımından mevâd-ı ma’deniyye ve mevâd-ı gayr-i ma’deniyye olarak ikiye ayrılan madenler², 1869 tarihli nizamname ile aslî madenler, sathî madenler ve ocaklar olarak üçe ayrıldı³. Nizamname kapsamı dışında bırakılan mermer, somaki, çakmak, alçı, kireç ve kaldırım taşları, porselen toprağı, kum, kil ve çanak, çömlek ve lüle imalinde kullanılan toprakların imal ve idaresi ayrıca çıkarılan taşocakları nizamnameleri ile düzenlendi. 07. 01. 1888/23 R 1305 ve 28. 05. 1901/10 S 1319 tarihli nizamnameler⁴ ile idare ve işletme koşulları belirlenen

Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 894-897; 08. 04. 1906/14 S 1324 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, Başvekalet Matbaası, Ankara 1943, s. 450-451.

¹ Klasik Dönem’in zamanla süreklilik kazanan Avarız-ı Divaniye vergilerini hatırlatan bu ianelerin maden mültezimlerinden alınmasından 22 Kasım 1909 tarihli irade ile vazgeçildi(Keskin 2005: 191-192).

² Gerek yeraltında, gerekse yeryüzünde/satıhta bulunan altın, gümüş, platin, kurşun, bakır, kalay, demir tutya, civa, mangenez, arsenik, zırnih, krom, kobalt, nikel, kükürt, maden kömürü, kaya tuzu, şap, zımpara taşı mevâd-ı ma’deniyye; mermer, somaki, çakmak, alçı, kireç ve kaldırım taşlarıyla porselen toprağı, kum, kil, çanak ve çömlek imalinde kullanılan topraklar da mevâd-ı gayr-i ma’deniyye olarak kabul edilirdi(Tızlak 1995: 84).

³ Yeraltında damar veya tabaka olarak bulunan altın, gümüş, platin, civa, kurşun, demir, bakır(nühas), kalay, çinko, bismuat, kobalt, nikel, krom, arsenik, manganez, antimuan, aliminyum, kükürt, zırnih, şap, maden kömürü, zift, petrol, Ma’âdin-i asliyye; yerüstünde bulunan topraklar, madenli kum, şaplı topraklar, cürûf-ı ‘atîka ta’bîr olunan mahrûkât ve az ameliyat icrası ile ihrâc ve istihsâl olunabilen diğer maden türleri(ecsâm-ı ma’deniyye) Ma’âdin-i sathîyye olarak kabul edildi(madde 1, 2 ve 3).

⁴ 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 971-977; 28. 05. 1901/10 S 1319 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, Başvekalt Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 678-690.

taş ocaklarından, aynen madenlerde olduğu gibi resm-i nisbî ve resm-i mukarrer ve çeşitli harçlar tahsil edildi¹.

Dış taleple birlikte, fakat ona bağlı olarak meydana gelen gelişmeler de madencilik sektöründeki hareketliliğin sebeplerini teşkil eder bir nitelik taşıdı. Bu çerçevede iç ve dış ticaret gümrüklerinin düşürülmesi ya da kaldırılması, kapitülasyonlar çerçevesinde yabancılara tanınan ayrıcalıklar, ulaşım alanında demiryolu hatlarının döşenmesi sonucu “yükte ağır, bahada hafif” ticarî emtianın taşıma maliyetinin düşmesi ve ulaşımın hızlanması madencilik sektöründe yaşanan hareketliliğin diğer sebeplerini teşkil etti(Quataert 1985a: 914-915; Yorulmaz 1994: 44-52).

XIX. Yüzyıl sonlarıyla XX. Yüzyıl başlarında Batı Anadolu’da madencilik sektöründe görülen hareketlenmeye paralel olarak² Uşak kazasında da ilgili sektörünün yoktan var olduğu, yeni madenlerin “keşf ve hiss olunarak” imtiyaz talebine yönelik önemli bir hareketliliğin yaşandığı görülmektedir³. Nitekim kaza dahilinde Sivaslı, Ulupınar, Sarıdere, Kayalı-ı Sağır ve İlyaslı köyleri ve civarında bulunan amyant, aşıboyası/somaki, zımpara, manganiz,

¹ 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 975; 28. 05. 1901/10 S 1319 Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, Başvekalet Matbaası, Ankara 1941, s. 682-683; Sayın 1999: 573-580; Eldem 1994: 42.

² Örnek teşkil etmesi bakımından mahallî düzeyde krom ve magnezit madenleri eksenli Eskişehir’de yaşanan hareketlenme için bkz(Efe 2003: 134-145). Kütahya Sancağı, Tavşanlı Nahiyesi, Karaağaç Köyü krom madeni taharrî ruhsatnamesini 25. 04. 1900/12 Nisan 1316’da alan ve harice çıkardıkları 100 ton kromu Avrupa’ya ihraç eden Emin Efendi-zâde Mehmet Hulusi, Ahmed ve Ali Haydar Efendiler’in ilgili madenin imtiyazını almaya yönelik girişimleri için de bkz. **BOA**. ŞD. 539/23, Orman 2/1106, 07. 05. 1908/6. R. 1326.

³ Burada XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında Uşak Kazası dahilinde madencilik hareketlendiğinin ileri sürülmesinin başlıca sebeplerinden birini, mevcut arşiv malzemesinde ve basılı kaynaklarda her hangi bir bilgiye ulaşılamamasının yanında, XIX. Yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı mevcut maden yataklarına yönelik yapılan ampirik bir çalışmada Uşak Kazası’nda her hangi bir madene tesadüf edilmemesi teşkil etmektedir(Tızlak 1999: 317-321; Tızlak 1996 707-715). 1878-1899 yılları arasında işletme imtiyazı verilen madenlerle ilgili bir çalışmada da kaza madenleri yer almamaktadır(Gökmen 2007: 976-979).

borasit, simli kurşun, beyaz ve siyah mermer, çinko, krom, demirli bakır, hadid, kömür gibi maden ve taşların varlığı tespit edildi¹, ilgili madenlerin taharrî ruhsatnamesi ile işletme imtiyazı fermanını almaya yönelik önemli bir rekabet yaşandı.

II. 2. Amyant(Asbest) Taşı

Kaza dâhilinde ilk keşfedilen doğal kaynaklardan biri Banaz Nahiyesi, Ulupınar Köyünde bulunan amyant taşıydı². Amyant taşına yönelik ruhsatname talebi, ilk olarak 02. 05. 1891/20 Nisan 1307 tarihinde Uşak Kazası Gayrimüslim ahalisinden Hırsto Yuvan, Boyacıoğlu Çukacı İstarvaki(?), İbrahim Esad ve Mehmet Rasim Efendiler ve Ömer Neş'et Paşa³ tarafından yapıldı. Banaz Nahiyesi, Ulupınar Köyünde bulunan 126 dönümlük miri arazideki amyant taşıyla ilgili talepleri, Taş Ocakları Nizamnamesi hükümlerine göre uygun bulunarak kendilerine 31 yıl süreyle 03. 05. 1891/21

¹ 1906-1907/1324 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 426; 1898-1899/1316 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 360-161. Ayrıca bkz. 1880-1881/1298 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 323; Şemseddin Sami 1996: 4: 3355.

² Asbest, çeşitli lifli silikatları haiz bir taştır. Doğada farklı biçimlerde bulunmakla birlikte en yaygın olanları ve yasal düzenlemelere konu edilenleri altı çeşittir. Bunlar yapılarına göre serpantin ve amfibol olmak üzere iki grupta toplanırlar. Amfibol grubunda krosidolit, (mavi), amosit (kahverengi), aktinolit, antofilit ve tremolit asbest türleri bulunur. Serpantin grubunda ise krizotil (beyaz) asbest yer alır. Sanayide yaygın olarak kullanım alanı bulmuş olan asbest türleri krosidolit, amosit ve krizotildir. Aktinolit, antofilit ve tremolit türleri sanayide görece daha az kullanılmakla beraber çeşitli inşaat ve izolasyon malzemelerinin yapımında faydalanılmaktadır. Geçmişte iplik ve kumaşa karıştırılarak kullanılan asbest, ateşe dayanıklılığı ile mucize malzeme olarak bilinmiştir. Asbestin, gerilme direncinin yüksek oluşu, ısıyı çok geçirmemesi ve kimyasallara karşı dirençli oluşu sebebiyle sanayide yaygın bir kullanım alanı bulunmaktadır. 20. yüzyılın başlarında asbest liflerinin çimentoya karıştırılarak asbestli çimento üretilmesi ile kullanımı tüm dünyada yayılmıştır. Asbest özellikle inşaat malzemeleri, boru, levha, balata, conta, elektrikli aletler, iplik ve dokuma, sahne perdeleri, yalıtım malzemeleri üretiminde kullanılmıştır.

³ Askerî silke mensup Ömer Neş'et Paşa'nın madencilik sektörüne ilgilinin bununla sınırlı olmadığı, Hüdavendigar Vilayeti'de Dervane(?) köyünde mutasarrıf olduğu arazide bulunduğu malta taşı için de taharrî ruhsatnamesi talep etmesinden anlaşılmaktadır(BOA. ŞD. Maliye 343/23).

Nisan 1307'de ruhsatname verildi¹. Maliye Nezareti de çıkaracakları amyant taşından %20 yerine, “mezkûr numûneye nazaran amyantın derecesi adî olub memâlik-i şâhânedeki amyant i'mâlâtı Avrupa piyasalarında bir mevki' ihrâz idinceye kadar zuhûr iden amyant ma'denlerince teshîlât ve teşvîkât irâ'esini lâzimedен”² bularak %15 resm-i nisbî alınmasını kararlaştırdı³. Ancak kendileri ruhsatnameyi müteakip amyant madenini yedi yıla yakın bir süre işlet(e)memişlerdi. Oysa 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi'nin 28. maddesine göre; “Arâzî-i emîriyye-i hâliyyede ve kurâ' ve kasabâta â'id arâzîde ocak küşâd ve i'mâline ruhsat istihsâl eden mütevâliyen üç sene ocağın i'mâlîni terk ve ta'tîl eyler ise işbu nizâmname ahkâmınca hâ'iz olduğu hakk-ı i'mâlî sâkıt olur ve hükûmet ocağı diğer tâlibine ihâle edebilir ve eşyâ ve 'âlât ve edevât ve levâzımât-ı sâ'irenin esmânı dahi tarafeynden intihâb olunacak muhamminler ma'rîfetiyle ta'yîn olunarak yeni tâlib tarafından sâhibine tediye olunur” idi⁴. Buna rağmen ruhsatnamenin hissedarlarından Uşak'lı Hristo Yuvan'a göre; amyant madenini sürekli işletmedikleri doğru değildi. Kısa süre de olsa amyant taşıyı işletmişlerdi. Madeni sürekli işletememelerinin başlıca sebebi de ulaşım maliyetlerindeki yükseklikti⁵. Zira amyant, Ulupınar Köyü'nden Alaşehir'e

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 18. Ayrıca bkz. 1892-1893/1310 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 369.

² BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11.11. 1903/ 21 Ş 1321, lef 14.

³ 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi'nin 18. maddesine göre; “....fakat amyant ve kırmızı ve yeşil 'atîk somaki taşları müstesnâ olub bunların rûsûm-ı nisbiyyesinin mikdârı yüzde yirmiyi tecâvüz etmemek üzere ve müddet-i ihâleleri yirmi beş seneden dûn olmamak üzere Ma'âdin İdâresince ta'yîn” olunacağı karar altına alınmıştı(*Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 975).

⁴ 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 976-977. Ayrıca bkz. BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 18.

⁵ Ulaşım maliyetlerini son derece düşürdüğü bilinen demiryolunun maden nakliyatındaki olumlu etkisi oldukça önemliydi. Zira Demiryolu öncesi Osmanlı geleneksel taşımacılık sisteminde egemen olan hayvan gücü zaman yanında, “yükde ağır, bâhâda hafif” emtianın ticarî amaçla uzun mesafe taşınmasını rantabl olmaktan çıkarıyordu(Ortaylı 2004: 99-104). Bir deve günde ortalama otuz kilometre yol kat ederek, ancak 250-450 kilogram yük taşıyabiliyor, buna karşılık taşıma maliyeti demiryoluna göre yaklaşık %300 daha fazla

kadar hayvan/deve gücüyle, oradan da İzmir'e kadar demiryoluyla taşınmıştı. Bu da madenin maliyetini oldukça arttırmıştı. Ayrıca kendileri "Devlet ve millet uğrunda bir hizmet-i müftehire olmak üzere dağlarda ve kırlarda geşt û güzâr ile toprak altında kalmış bir servetin zâhire ihrâcını" gerçekleştirilmişlerdi. Amyantın ruhsatnamesini alabilmek için de kurmuş oldukları şirket vasıtasıyla yaklaşık 800-1000 Osmanlı lirası arasında harcama yapmışlardı. 28-30 ton kadar amyantı da Avrupa'ya gönderilmek üzere İzmir'e sevk etmişlerdi. Ancak İzmir piyasasında amyant taşına hak ettiği fiyatla/kıymet-i layıkasıyla talibi çıkmadığından maden üç yıl İzmir'de beklemiş, daha sonra da düşük fiyatla yabancılara satılmıştı. Kendilerine göre; ayrıca Maliye Nezâreti'nin "teşvik ve teshilat babındaki" %20 yerine alınması kararlaştırılan % 15'lik rûsûm-ı nisbî de fazlaydı¹. Hristo Yunan'ın Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne 04. 06. 1899/23 Mayıs 1315'te belirtilen hususları içeren arzuhalı göndermesinin sebebi, amyant taşındaki haklarını koruma kaygıları yanında, madene yönelik başkaları tarafından gösterilen ilgiydi.

Nitekim Rûsumat Nezareti muhasebe kâtiplerinden Adlî Efendizade Nurullah ile Üsküdar'da oturan madenci Mıgırdıç Papaysan; Sadâret'e verdikleri 21. 02. 1899/9 Şubat 1314 tarihli istidaname ile Ulupınar Köyü'nde tahminen 300 dönüm mîrî arazide bulunan amyant taşı için kendilerine ruhsatname verilmesini, daha önce ruhsatname almış olan İstarvaki ile ortaklarının

oluyordu (Akyıldız 2005: 37, 50). Demiryolunun Uşak'a gelmesiyle de ulaşım maliyetlerinin oldukça düştüğü ve ulaşımın doğal olarak hızlandığı görülmektedir. Örneğin Ağustos 1899/Ağustos 1315'te 20 km'lik bir mesafenin (Kayalı-ı Sağır Köyü'ndeki maden ocağı ile İnay tren istasyonu arası) hayvan gücüyle (deve ya da katır) ancak bir günde kat edilebildiği ve bir ton yükün en az üç deve ile 72 kuruşa taşınabildiği görülürken; İnay istasyonundan İzmir'e kadar aynı miktardaki emtianın/madenin bir gün içinde ve 90 kuruşa taşındığı anlaşılmaktadır (BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 135). İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketi'nin de daha sonraki yıllarda güzergahında çıkarılan madenlere düşük fiyatlı özel bir tarife uyguladığı görülmektedir (Ahenk, 3366, 09. 08 1907/30 C 1325). Bu bakımdan Hristo Yunan'ın taşıma maliyetlerinin yüksekliği ile amyant taşıyı işletememeleri arasında kurduğu negatif korelasyonun, yerini demiryolunun gelmesi ile madencilik diğer sebeplerle birlikte hareketlenmesi arasındaki pozitif korelasyona bıraktığı söylenebilir.

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 37.

amyantı Taş Ocakları Nizamnamesi'nin "üç yıl ocak küşâd etmeyenlerin hakkı sâkıt olur" hükmünün yeraldığı 28. maddesi gereğince işletmediklerini gerekçe göstererek talep ettiler ve adı geçen amyantın yüz hisse itibarıyla 25'er hissesinin kendilerine, 25 hissesinin Hüseyin Safi Bey'e, 13 hissesinin Tevfik Bey'e, 12 hissesinin Yenişehir Kazası Ayas Çiftliği sahibi Mustafa Bey'e ait olacağını bildirdiler¹. Kısa süre sonra da Hüdavendigar Vilayeti'ne aynı gerekçe ve taleple istidaname vererek, amyantın İldeniz Köyü civarında Kavaklıkür(?)'de, Bulgaz ve Kavacık Köyleri civarında, Gökçebel'deki miri boş arazide bulunduğunu, amyantın Sadâret'e verilen istidanamede belirtilen hisselerinde değişiklik yaptıklarını, 100 hisse itibarıyla 43 hissesinin Hüseyin Safi Bey'e, 28 hissesinin Mehmet Asım Efendi'ye, 29 hissesinin Nurullah Efendi'ye ait olacağını belirttiler². İlgili istidanameler üzerine 2,5 lira ruhsatname harcı alınarak kendilerine Hüdavendigar Vilayeti tarafından 01. 06. 1899/20 Mayıs 1315'te "amyant i'mâl ve ihrâcına mahsûs" ruhsatname verildi³. Hüdavendigar Vilayeti; mevzuat gereği bilgilendirme babında Kütahya Sancağı'na gereğini bildirdiği gibi, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne de ruhsatnamenin suretini gönderdi. Ancak Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, "ruhsat sâhibinin i'mâl ve ihrâç hakkı sâkıt olan ve mahallî makamlarca bilinen ve kayıtlı olan taş ocaklarının sâhip-i arz olmak mülâsebesiyle hükûmet-i seniyye cânibinden bi'l-müzâyede tâliblerine ihâle edileceğini" belirterek ruhsatnâme-i iptal etti⁴ ve Hüdavendigar Vilayeti'ne gereğini 22. 07. 1899/10 Temmuz 1315 tarihli tahrirât ile bildirdi⁵.

Kaza dahilinde amyant taşına yönelik bir başka ruhsatname talebi de, sened-i hakanîsine haiz olduğu arazi dahilinde bulunduğu iddiasıyla Uşak eşrâfından İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi tarafından bulunuldu.

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 36.

² BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 18, lef 19.

³ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 36. Taharri ruhsatnamesi sureti için bkz. BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 21, lef 22.

⁴ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 24.

⁵ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 23.

İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi, Uşak Kaymakamlığı'na verdiği istidanâmede; Sivaslı Köyü sınırları içinde bulunan ve dört tarafı Gökçebel, Kızıl, Yağcı Mezarı ve Kabristan ile çevrili 500 dönümlük; Esanlı, Avgancık, Kabristan ve yine kendi arazisiyle çevrili 600 dönümlük; Doğulu Alan isimli mahalde bulunan 500 dönümlük arazilerindeki amyant taşını 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi'nin 2. ve 4. maddeleri gereğince¹ işletmek istediğini ve gerekli işlemlerin yapılmasını istedi². Bunun üzerine de Uşak Kaymakamlığı tarafından görevlendirilen Kaza Tapu Memuru Ali Efendi, Kerasite Memuru İsmail Efendi ve bir Kaza İdare Meclisi Azası arazilerin bulunduğu mahalleri tespit ve tahkik ettiler, amyantın hafr ve ihracında mîrî ormanlara ve civar köyler ahalisine bir zararı bulunmayacağı, amyant bulunan alanın pazaryeri, mera, koru ve meydan gibi umuma ait yerler olmadığı, 1600 dönüm miktarındaki arazinin üç kıtada ve sened-i hakanideki sınırlarda belirtilen yerler olduğu sonucuna vardılar.

Kaza İdare Meclisi de amyantın İzmir limanından Avrupa'ya sevk ve ihraç olunacağını da muhtevi istidanamenin mevzuata muğayir olmadığını, İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi'nin muteber kefil ve gerekli kanunî teminatı vermeye muktedir bulunduğunu belirterek isteğini Taş Ocakları Nizamnamesi'nin 2. ve 4. maddelerine göre uygun buldu ve kararı mazbata ile Liva merkezi Kütahya'ya bildirdi. Mazbata ile Kütahya'ya gönderilen sadece Kaza İdare Meclisi'nin olumlu kararı değil, nizamnamenin 9. ve 15. maddelerine göre istida, harita ve bir teneke içine konulmuş yeterli miktarda amyant numunesinin postayla Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne gönderildiğine dair Uşak Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nden alınan bilet(makbuz)ti/du³. İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi'nin istidayı

¹ 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi'nin 2. maddesi taşın bulunduğu arazi sahibine, ocak açma ve işletme hakkını tanıırken, 4. madde ocak açmak ve işletmek isteyen talibin istidaname ile mahallî hükümete başvurmasını öngörmekteydi(07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 971-972).

² BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 15.

³ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 15. 07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi'nin 9. ve 15. maddeleri ocak küşadı ile maden

mütekip vefatı ruhsatnamenin alınmasını, diğer sebeplerle birlikte geciktirdiyse de, mütekip yıllarda varislerinin ruhsatname almaya yönelik oldukça ısrarlı oldukları görüldü.

Ulupınar Köyü civarında 300 dönüm arazi içindeki amyant ruhsatnamesinin Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezaretî'nce iptali üzerine; İstanbul'da Mercan Yokuşu'nda Caferiye Hanı'nda ikamet eden tüccardan Bosna'lı Mehmet Muharrem Efendi, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezaretî'ne¹ ve akabinde Hüdavendigâr Vilayeti'ne verdiği 30. 12. 1899/18 Kanunuevvel 1315 tarihli istidanamelerle; Kavacık, İldeniz, Bulkaz köyleri civarında 7737 dönüm mirî boş arazide bulunan amyant taşı ruhsatnamesinin 40 sene müddetle kendisine verilmesini, amyant taşının bulunduğu alanları ve önceden açılan ocakları gösteren altı harita ile birlikte istedi². Amyantı İzmir üzerinden İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerine ihraç edeceğini de beyan eden Bosna'lı Mehmet Muharrem Efendi'nin bu isteği, Hüdavendigâr Vilayeti maden mühendisliğince incelendi, ilgili mühendislik Mehmet Muharrem Efendi'nin verdiği haritalardan amyantın bulunduğu gösterilen arazinin, 03. 05. 1891/21 Nisan 1307'de İstarvaki ve ortaklarına verilen ruhsatnamedeki hudutlar dışında bulunduğunu ve kendisine 40 yıl süreyle ruhsatname verilmesinin uygun olduğunu, ancak amyant madeninin bulunduğu arazinin oldukça geniş olması ve Şûrâ-yı Devlet kararı gereğince 1 kilometre karelik alan için bir ocak olmak kaydıyla 8 ocak itibar edilerek her ocak için ikişer buçuk liradan 20 lira ruhsat harcı alınması gerektiğine karar vererek, kararını Vilayet'e bildirdi³.

Bosna'lı Mehmet Muharrem Efendi yine ilgili nezaret ve Vilayete verdiği bir diğer istidaname ile de, Ulupınar Köyü civarında bulunan 5453 dönüm mîrî

ihracı için verilecek istidanamede bulunması gereken hususlar ile sair evrakları ve takip edilecek prosedürü düzenlemekteydi(07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 972, 974).

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 § 1321, lef 31.

² BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 § 1321, lef 32.

³ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 § 1321, lef 32.

arazide bulunan amyant taşı için ruhsatname talep etti¹. Hüdavendigar Vilayeti Maden Mühendisliğinin olumlu görüşü doğrultusunda, amyantın bulunduğu alan 6 ocak itibar edilerek toplam 15 lira ruhsat harcı vermesi de kararlaştırılarak yine uygun bulundu². Vilayet İdare Meclisi de bunun üzerine Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'nin konuyla ilgili 21. 12. 1899/9 Kanunuevvel 1315 tarihli tahriratını da dikkate alarak, amyant taşını 40 sene süre ve % 20 resm-i nisbî vermek ve diğer şartları yerine getirmek şartıyla 01. 01. 1900/20 Kanunuevvel 1315'te kendisine verilmesini kararlaştırdı. Bunun üzerine Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, 14 ocak amyant taşı ruhsatnamesini Bosnalı Mehmet Muharrem Efendi'ye verdi³.

Kaza dahilindeki amyant taşının ruhsatnamesini almaya yönelik ilgi bunlarla sınırlı değildi. Yıldız Mevki'-i Âlî'sine memur Fahrî Yaverân'dan Ferik Mehmet Ali Paşa ile Dersaadet, Beğöğlü, Taksim civarında Sıraservi caddesinde oturan Basmacı Tirifon, 29. 09. 1899/17 Eylül 1315 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti'ne ve Uşak Kaymakamlığı'na verdikleri arzuhallerle; Ulupınar Köyü civarında Kaklıktepe isimli mahallin güney-batısında eni ve boyu 36 km'yi aşkın miri arazide; yine doğusunda Sandıklı Kazasının Dolay, Uşak Kazasının Kavacık ve Kukuru(?) köyleri, güney-batısında İldeniz ve Sivaslı köyleri bulunan, ilgili köylerin ahalisi tarafından mera ve palamutluk olarak kullanılmakta olan ve Bulkaz Dağı ile çevrili mahalde buldukları amyant taşının imaline talip olduklarını, belirtilen alanlar içinde kalan mahallerin bazısı için daha önce ruhsatname verildiyse de hafriyat ve imalat yapılmadığını gerekçe göstererek ilgili taşın ruhsatnamesini 35 sene süreyle talep ettiler⁴. Bunun üzerine Hüdavendigar Vilayeti Maden Mühendisliği ilgili amyant taşının "mekşûf"⁵ olduğunu, bu sebeple de ruhsatnamesinin nezaret

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 34.

² BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 34.

³ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 34.

⁴ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 28.

⁵ Burada "mekşûf", varlığı daha önceden anlaşılmış, tespit edilmiş, meydana çıkarılmış ve gerek merkez ve taşra resmî makamları, gerekse ahali tarafından bilinen anlamında kullanılmaktadır(Şemseddin Sami 1317: 1397).

tarafından müzayede ile verileceğini bildirdi¹. Ancak amyant taşının ruhsatnamesini almaya yönelik ileriki tarihlerde Hüdavendigar Vilayeti, Uşak Kaymakamlığı ile Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne arzuhaller verdiler². Bu arada İbrahim Kethüdazâde Hacı İzzet Efendi'nin oğlu Asâkir-i Şâhâne yüzbaşılardan Mustafa Sabit Efendi, diğer varisler Ali Rıza, Rukiyye, Fatma ve annesi Atiyye'nin vekili sıfatıyla babasının ölmeden önce talep ettiği ruhsatnamenin kendilerine verilmesini, amtantın bulunduğu alanın miktarını 3240 dönüme genişleterek istedi³ ve Ferik Mehmet Ali Paşa'nın ruhsatnamesini istediği amyant taşının bulunduğu arazilerin veraseten tasarruflarında olan arazinin bir kısmını kapsadığı gerekçesiyle kendisi ve müvekkilleri adına mülkiyet iddiasında bulundu⁴. Böylece Ferik Mehmet Ali Paşa, sınırlarını oldukça geniş tuttuğu arazideki amyant taşının ruhsatnamesini alabilmek için bir yandan, ilk ruhsatname sahipleri İstervaki ve ortaklarının haklarının geçersiz olduğunu, diğer yandan İbrahim Kethüdazade vereselerinin mülkiyet hakkı iddialarının haksızlığını ispatlamak için uzun süre çeşitli makamlara arzuhallerde bulunmaya devam etti⁵.

Bu gelişmeler yaşanırken, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Bosnalı Mehmet Muharrem Efendi'ye amyant taşı için ruhsatname verdi. Bundan sonra da Mehmet Ali Paşa, kendisinin talep ettiği amyant taşının bulunduğu arazilerdeki amyantın ruhsatnamesini alan Mehmet Muharrem Efendi'ye karşı "hakk-ı takaddüm", "hakk-ı rüchan", "muhafaza-yı hukuk" iddiasında bulunmak mecburiyetinde kaldı⁶. Uşak Kazası Kaymakamlığı'na, Hüdavendigar Vilayeti'ne, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne defalarca konuyla ilgili arzuhallerde bulunan Mehmet Ali Paşa, ruhsatnameyi alabilmek için Sadâret ve Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne de istidalar verdi⁷. Nezaret, Şûrâ-yı

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 28, lef 25.

² BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 27, lef 39, lef 29.

³ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 16, lef 17.

⁴ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 35.

⁵ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 34, lef 29, lef 30, lef 35.

⁶ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 33, lef 38, lef 9, lef 8.

⁷ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 7.

yı Devlet Riyâsetleri'ne taraflarca verilen istidalar sonucu; İbrahim Kethüdazade varis ve vereselerinin mülkiyet, Mehmet Ali Paşa'nın "hak-ı takaddüm" iddialarının çözümü için İstanbul'dan Vilayet, Liva ve Kaymakamlığa mevcut evrakın tetkiki ve mahallinde yeniden keşfiyat yapılması için emirler verildi¹. Ancak mesele(ler)nin çözümü mahallinde mümkün olamadı ve böylece ruhsatname almaya yönelik rekabet içinden çıkılmaz bir hal aldı.

Bu arada tarafların iddiaları sebebiyle amyant taşıyı layıkıyla işletemeyen ruhsatname sahibi Bosna'lı Mehmet Muharrem Efendi, Hüdavendigâr Vilayeti'ne arzuhal vererek, Kaza İdare Meclisi ile "müştereken ve mevki'en etraflıca tahkikat" yapılmasını, yeniden haritalar tanzimi için Vilayet Maiyet memurlarından biri, maden mühendisi vekili ve nafia kondüktörünün gönderilmesini, keşif masraflarının taraflarca peşinen karşılanmasını, haksız tarafın bu masrafları ödemesini istedi. Bu arzuhal Vilayet dikkate aldıysa da tarafların memurların masraflarını karşılamaya yanaşmaması sebebiyle gerekli tahkikat ve keşfiyat da yapılamadı. Neticede Hüdavendigâr Vilayeti, konuyla ilgili evrak suretlerini İstanbul'a gönderilerek gereğinin oradan yapılmasını Vilayet İdare Meclisi kararını havi mazbata ile Orman ve Ma'âdin ve Ziraât Nezareti'ne bildirdi².

Ruhsatname alma ve maden işletmede yaşanan rekabetler Batı Anadolu ölçeğinde Uşak Kazası'na özgü olmamakla birlikte(Yorulmaz 1994: 45), bu süreçten ruhsatname sahibi Bosnalı Mehmet Muharrem Efendi de şikayetçiydi. Bir taraftan İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi varislerinin tasarruf ve temellük hakkı iddialarının, diğer yandan Ferik Mehmet Ali Paşa'nın "hakk-ı takaddüm" taleplerinin çözüme kavuşturulması için 02. 07. 1900/19 Haziran 1316'da yeniden Hüdavendigâr Vilayeti'ne bir arzuhal verdi ve Vilayet'ten iddiaların mahallinde tetkik edilmesini istedi³.

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 61, lef 60.

² BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 56, lef 57.

³ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 50.

Tarafların tüm bu şikâyetleri üzerine Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Ma'âdin Heyet-i Fenniyesi azası mühendis Hasan Tahsin Efendi¹ ve Uşak Kaymakamlığının tefrik ettiği memurlar tarafından arazide/mahallinde keşfiyat ve tahkikat yapıldı. Neticede İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi vereselerinin tasarruf iddiasında bulunduğu arazinin Bosnalı Mehmed Muharrem Efendi'ye ruhsatnamesi verilen amyant taşının bulunduğu arazi ile bir münasebetinin olmadığı, Mehmet Ali Paşa'nın "hakk-ı takaddüm" iddiasında bulunduğu amyantın hudut ve mevkilerinin daha önce Ömer Neşet Paşa ve ortaklarına verilen, ancak işletmediği için ruhsatnameleri iptal edilen amyant taşının sınırları içinde yer aldığı ve iddialarının yersiz olduğu, daha sonra Hüseyin Safi ve ortaklarına verilen ruhsatlardaki arazinin de aynı sınırlar dahilinde bulunduğu anlaşıldı². Mühendis Hasan Tahsin Efendi'nin konuyla ilgili raporunu görüşen Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti Heyet-i Fenniyesi de; İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi vereselerine ait arazideki amyant taşı ruhsatnamesi muamelesinin yapılabileceğine, Ferik Mehmed Ali Paşa'nın Hüdavendigar Vilayeti'ne istidaname verdiğiinden Nezaret'in haberdar olmadığına ve Mehmet Ali Paşa'nın hakk-ı takaddüm iddia ettiği amyant taşının mekşûf olduğu için Nezaret tarafından nizamî olarak Bosnalı Mehmet Muharrem Efendi'ye ruhsatname ile verildiğine, ayrıca maden muattal olduğu için hak-ı takaddüm davasının geçersiz olduğuna 13. 03. 1902/28 Şubat 1317'de karar verdi³.

Ruhsatname sahibi Mehmet Muharrem Efendi'nin şikâyetleri; İbrahim Kethüdazade Hacı İzzet Efendi varislerinin tasarruf ve mülkiyet ile Ferik Mehmet Ali Paşa'nın "hakk-ı takaddüm" iddialarının kendi lehine çözülmesini müteakip de devam etti. Zira 26. 01. 1903/13 Kanunusânî 1318 tarihinde

¹ Hasan Tahsin Efendi, Uşak'ta keşfiyat ve tetkikat için bir ay kaldı. Kendisine verilmesi gereken harcırah toplamı 1015 kuruştı. Ancak bu harcırahı da alamadığı anlaşılmaktadır. Kendisi görev mahallinde bir ay kaldığını, bu sebeple harcırahına ilaveten, günlük üçer sim mecidiye hesabıyla masraflarına karşılık ödeme yapılmasını istediği de görülmektedir(**BOA**. ŞD. 530/5, Orman, 2/159, 04. 06. 1901/17 S 1319).

² **BOA**. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 111. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 62.

³ **BOA**. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 62, lef 66, lef 65.

Sadâret'e verdiği bir arzuhalde; Ulupınar ve civarında bulunan amyant taşının %20 rüsum-ı nisbiyye ve 40 sene müddetle kendisine iki kıta ruhsatname ile verildiğini, çizilmesi gereken haritalar için ilgili Nezaret tarafından 3000 liradan fazla bir masraf çıkarıldığını, 350 sandık amyant taşını İzmir limanından Avrupa'ya sevk ve ihraç etmek üzere Uşak tren/şimendifer istasyonuna naklettiğini ve Nezaret Heyet-i Fenniyyesi'nce Uşak'dan gönderilen numunenin tahlili sonucu her tonu(tonalitosu) için beş lira rüsum-u nisbiyye kararlaştırıldığını, bu kararın Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti tarafından mahalline gönderilmesinin geciktiğini, Uşak tren istasyonunda bulunan amyant için günde üç lira, 17 pare/santim arziyye resmi vermekte olduğunu, ton başına kararlaştırılan beş liralık rüsum-ı nisbiyye kararının mahalline gönderilmesi için Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nazırı Selim Melhame Paşa'ya sürekli istirhamlarda bulunmak zorunda kaldığını, Nazırın da kendisine amyant taşından vaz geçmesini söylediğini, “üç seneden beri bir çok emek ve akçe sarfıyla nâ'il olduğu bir hakk-ı meşrû'adan vaz” geçmesinin mümkün olamayacağını belirterek, meselenin bir an önce çözülmesini Sadrazam'dan istedi¹.

Taraflar arasındaki ihtilafın hallinden sonra da Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Hüdavendigâr Vilayeti'ne bir tahrirat göndererek, İbrahim Kethüdazade İzzet Efendi vereselerinin “usûl ve nizâmı dâ'iresinde” yapacakları istidallara göre ruhsatnamelerinin verilmesini bildirdi².

Bu arada İbrahim Kethüdazade İzzet Efendi vereseleri Fatma İsmet Hanım, Ali Rıza Efendi, Mustafa Sabit ve Rukiyye ırsen kendilerine intikal eden amyant taşındaki hisselerinin %50'sini Tophane-i Amire Ruznamçe Kalemi katiplerinden Ahmet Cemal Efendi'ye, taharri ruhsatnamesini almak ve

¹ **BOA.** ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 69. Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nazırı Selim Melhame'nin kendisine söylediği söz “sen bu işten ferağât it ben bu madeni sana virmeyeceğim”şeklindedir. Bu da Sultan II. Abdülhamid'in hatıralarında (Sultan Abdülhamid 1999: 80) da şikâyetçi olduğu üst düzey bürokratların içinde bulunduğu bahış/rüşvet eksenli olumsuz durumu teyit etmesi bakımından ilginç bir örnek niteliğindedir.

² **BCA.** Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 172.

gerekli tüm işlemleri yapmak üzere devrettiler. Ahmet Cemal Efendi'ye verdikleri vekaletname ile Ahmet Cemal Efendi'ye ayrıca kendisine verilen hisseleri başkalarına devr ve ferağ etme hakkını tanıdılar. Bunun üzerine vereselerin vekili sıfatıyla Ahmet Cemal Efendi, Hatice Hanım ile 25. 05. 1898/13 Mayıs 1314'te bir mukavele yaptı. Mukavelenameye göre; Hatice Hanım amyant taşının keşfi, haritalarının tanzimi, mahalline mühendis ve memur gönderilmesi, taharri ruhsatnamesinin alınması, 2000 ton amyantın çıkarılması için gerekli masrafları karşılayacaktı. Mahalline gönderilecek memurların yaptığı inceleme sonucu ve diğer sebeplerle amyant için ruhsatname alınamaz ise Hatice Hanım, yaptığı harcamalar için vereselerden herhangi bir talepte bulunamayacaktı. Yine mukaveleye göre; amyant taşının 100 hisse itibarıyla, 50 hissesi vekil Ahmed Cemal Efendi'nin uhdesinde, diğer 50 hisse de varislerde kalacak, Ahmed Cemal Efendi uhdesinde olan 50 hissenin 40'ını amyantın keşfiyatı yapıldıktan, haritası tanzim edildikten ve cevher çıkarıldıktan sonra Hatice Hanım'a devredecek ve böylece Hatice Hanım 40 hisseye mutasarrıf olacaktı¹.

Mukavele gereğince amyantın ruhsatnamesini almaya yönelik ilgili makamlara Hatice Hanım tarafından istidanameler verildi. Ancak işleme konulmaları evrak üzerinde görülen eksikliklerin tespiti sonucu gecikti. Bu arada Hatice Hanım diğer hissedarların ilgisizliğini gerekçe göstererek kendi adına ruhsatname talebinde bulundu, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti de hazinenin menfaatlerini gerekçe göstererek diğer hissedarlara ihtarname çekilmesini, 2 ay içinde cevap verilmediği takdirde Hatice Hanım'a ruhsatname verilmesini kararlaştırdı ve taraflara gerekli ilmühaberler gönderildi. Bu arada Hatice Hanım'ın vefat etmesi sebebiyle hakkı kızı Neyyir Hanım'a intikal etti. Neticede diğer hissedarların bir kısmının tebligatlara iki ay içinde cevap vermemeleri, bir kısmının verdiği cevapların da tatmin edici görülmemesi üzerine Hatice Hanım'ın veresesi Neyyir Hanım'a Sivaslı Köyü'nde; İsa Urulan mevki'inde 868 dönüm, Yağcı Yaylası/Gökce Kızıl Dere mevki'inde 812 dönüm, Etekli mevki'inde 810 dönüm arazide 3 adet amyant

¹ **BCA.** Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 173, lef 147, lef 127.

madeni taharri ruhsatnamesi/ilmühaberi 20 sene müddet ve % 20 resm-i nisbî vermesi ve sair yükümlülükleri yerine getirmesi şartıyla 05. 05. 1906/22 Nisan 1322'de verildi¹. Neyyir Hanım'ın taharri ilmuhaberlerini alması üzerine İbrahim Kethüdazade İzzet Efendi vereseleri; taraflar arasında mukavele yapıldığında Ali Rıza'nın vesayet altında bulunduğunu ve amyantın gerçek hissedarlarının kendileri olduğunu gerekçe göstererek, Neyyir Hanım adına verilen ruhsatnamelerin iptali için itirazda bulundular².

Bu itirazlar sonucu konu Şûrây-ı Devlet'e havale edildi, Maliye, Nafi'a ve Ma'arif Dairesi meseleyi 14. 07. 1912/1 Temmuz 1328'de görüştü ve "Neyyir Hanım yedinde bulunan ruhsatnâmelerin temâmî-i mer'iyeti her nokta-ı nazardan muktezî bulunduğu beyân edilerek bu sûretle tesâvî-i ârâ hâsıl olmasına binâen işin bir kere de Heyet-i Umûmiye'de tedkîki"ne karar verdi³. Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umûmiyesi'nde de konunun görüşülmesi sonucunda oy çokluğu/ekseriyet-i ârâ ile Neyyir Hanım'a verilen ruhsatnamelerin tebdiline ve amyant taşının 100 hisse itibarıyla 25 hissesinin vereselerden Mustafa Sabit Efendi'ye, 25 hissesinin Rukiye Hanım vefat ettiğinden vereseleri Uşak Sabah Mahallesi'nde oturan eşi Mehmet Tevfik Efendi ile oğlu Haydar Efendi'ye, 12,5'er hissesinin Ali Rıza Efendi ve Fatma İsmet Hanım'a, 5 hissesinin Cemal Efendi'ye, 20 hissesinin Hatice Hanım'ın veresesi kızı Neyyir Hanım'a ait olduğuna karar verildi⁴. Bunun üzerine de amyant taşına ait üç adet ruhsatname, belirtilen hisseler oranında yeniden düzenlendi⁵.

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 52, lef 54, lef 55, lef 140.

² **BOA**. ŞD. ML. NF. MRF. 1239/28, Ticâret-Zira'ât 1/198, 16. 09. 1912/4 L 1330; **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 127.

³ **BOA**. ŞD. ML. NF. MRF. 1239/28, Ticâret- Zira'ât 1/198, 16. 09. 1912/4 L 1330, lef 9.

⁴ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 156, lef 122.

⁵ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 156, lef 25, lef 26. Ruhsatnâme suretleri için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 156, lef 9, lef 10, lef 11 ve lef 41, lef 42, lef 43.

08. 02. 1912/26 Kanunusani 1327 tarihine kadar amyant taşından ancak 5 tonu İzmir'den ihraç edildi ve her tonuna 5 Osmanlı Lirası değer biçilerek, %20 resm-i nisbî ve resm-i nisbî üzerinden %6 hesabıyla 530 kuruş Teçhizat-ı 'Askeriye tertibi alındı¹. Daha sonraki yıllarda 10 ton daha amyant taşı İzmir üzerinden ihrac edildi ve aynı şekilde vergilendirildi².

Osmanlı Devleti, çıkarılan amyantın satış değeri üzerinden aldığı %20'lik resm-i nisbî yanında, amyantın bulunduğu araziden gecikmeli de olsa resm-i mukarrer tahsil etti. Örneğin 1907-1908/1323 senesi için İsa Urulan mevkiindeki arazinin resm-i mukarreri olarak 217 kuruş, iki yıl, yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak da 48 kuruş, 10 pare; 1908/1909/1324 senesi için 217 kuruş, bir yıl yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak da 28 kuruş, 15 pare; 1909/1910/1325 senesi için 217 kuruş ve yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak da 9 kuruş hazineye yatırıldı. Etekli mevkiindeki arazinin resm-i mukarreri olarak da 1907/1908/1323 senesi için 202 kuruş, 20 pare, iki yıl yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak da 45 kuruş; 1908/1909/1324 senesi için 202 kuruş, 20 pare, bir yıl yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak da 26 kuruş, 35 pare; 1909/1910/1325 senesi için 202 kuruş, 20 pare ve yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak 8 kuruş, 25 pare hazine adına tahsil edildi. Gökçe Kızıl Dere mevki için de 1907/1908/1323 senesi için resm-i mukarrer olarak 203 kuruş, iki sene yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak da 45 kuruş; 1908/1909/1324 senesi için 203 kuruş ve bir yıl yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak 26 kuruş, 35 pare; 1909/1910/1325 senesi için 203 kuruş ve yüzyetmişiki günlük gecikme faizi olarak 8 kuruş, 35 pare tahsil edildi³.

II-3. Küçük Kayalı Zımpara Madeni

Alimin billurları kapsayan metamorfik bir taş olan zımpara madeni, esas olarak korindondan meydana gelmekteydi. Avrupa'da karborandumun XX.

¹ BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 180, lef 182.

² BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2, lef 179.

³ BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64. 2536. 3441. 2, lef 184.

Yüzyıl başlarında sanayide kullanımı yaygınlaşınca kadar, ahşap ve metal yüzeylerde yapay aşındırıcı ve cilalayıcı/parlatıcı olarak zımpara madeni büyük önem taşımaktaydı. Bu sebeple Avrupalı maden mühendisleri Batı Anadolu'nun zengin zımpara taşı yataklarını keşfetmekte gecikmediler. Yüzyılın sonuna gelindiğinde ise çok sayıdaki zımpara taşı taharri ruhsatnamesi veya işletme imtiyazı bilhassa İngilizlerin eline geçti, ve önemli miktarda üretim gerçekleştirilerek, Batı Anadolu zımpara taşı üretiminde dünyada birinci sıraya taşındı(Kurmuş 1982: 135-137; Yorulmaz 1994: 95). İngiliz sanayinin gereksinim duyduğu zımpara madeninin Batı Anadolu ölçeğinde başlıca talip ve işleticisi ise adeta tekel konumundaki Abbott's Emery Mines Limited'ti. Yine İngiliz Withall'in şirketiyle Amerikan sanayicilerin kurduğu American Emery Trust, Batı Anadolu'da zımpara taşı üretiminde etkin olmuşlardı. XX. Yüzyıl başlarında ise, aynen halı ihraç eden İngiliz tüccarların kurduğu The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturing Limited ve incir ihraç eden The Ottoman Dried Fruits Limited örneklerinde olduğu gibi¹, üç kuruluş bir tröst oluşturarak zımpara taşı ihracından son derece büyük karlar elde ettiler(Frangakis-Syrett 1991: 215; Kurmuş: 1994: 138-139). Böylece genelde Osmanlı ülkesi, özelde Batı Anadolu, Avrupa sanayinin gereksinim duyduğu zımpara taşı için ham madde kaynağı olarak işlevini arttırdı² ve başlıca zımpara taşı müşterilerini de ülke bazında İngiltere, Amerika ve Almanya teşkil etti, onları Hollanda, Avusturya ve Fransa izledi(Yorulmaz 1994: 281).

¹ Başlıca ilgi alanları halıcılık olan MM. P. De Andria & C., G. P. et J. Baker Ltd, Habif et Polako, Sidney La Fontaine, T. A. Spartalı & C., Sykes & C. isimli şirketler Aralık 1907'de 400000 İngiliz sterlini sermayeli The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Limited adı altında bir anonim şirket kurarak, halı ticaretinde tröst oluşturdular(Pech 1908: 255). Özellikle rekabetten kaynaklanan trörtleşmeye bir diğer örnek de 400000 pound sermayeli The Oriental Carpet Manufactures Limited'den sonra kurulmuş olan 200000 L sermayeli The Smyrna Fig Packers Limited'ti(Frangakis-Syrett 1991: 206; Pech 1908).

² XX. Yüzyıl başlarında (1902-1911 arası) Osmanlı ülkesinde çıkarılan zımpara madeninin toplam miktarı 232050965 kg iken, bunun ancak 5854053 kg'ının dahilinde tüketildiği görülmektedir. Dolayısıyla belirtilen yıllarda çıkarılan zımpara madeninin % 98'i yurt dışına ihraç edilmekteydi(Ökçün 1969: 881).

Ulaşım sistemlerindeki modernleşmenin de etkisiyle, ama esasta dış talebe bağlı olarak bilhassa zımpara madeni örneğinde görülen bu hareketlilik çerçevesinde Uşak kazasında da bir zımpara madeni keşfedildi. Ulugöbek Nahiyesi, Kayalı-ı Sağır/Küçük Kayalı köyünde bulunan zımpara madenine yönelik ilgi 1890'lı yıllarda ortaya çıktı. Nitekim Batı Anadolu madenciliğinde, etkin olduğu anlaşılan Buldanlı tüccardan Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin ve biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendiler¹, 11. 04. 1896/30 Mart 1312'de Hüdavendigâr Vilayeti'ne madenin taharri ruhsatnamesi için istidaname verdiler. Ancak keşfiyat ve tedkikat için maden mahalline gönderilecek memurlara vermeleri gereken harcırahı yatırmadıkları gibi, istidanamelerini de takip etmediler. Bu sebeple de Hüdavendigâr Vilayeti İdare Meclisi, Şûrâ-yı Devlet'in "altı ay ta'kîb olunmayan istida'âtın hükümsüz 'add edilmesine dâ'ir" kararına istinaden madenin başka taliplerine verilmesini, maden mühendisliğinin mütalaasını da dikkate alarak karar verdi².

¹ Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin ve biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendiler, ortakları İngiliz Alfred Charnaud ve diğerleriyle birlikte Bayındır kazası, Yusufu mevkiinde bulunan Bakır, altın, gümüş, kurşun civa, kalamın ve arsenik madenleri taharri ruhsatnamelerini 09. 08. 1908/27 Temmuz 1324'te aldılar(Yorulmaz 1994: 244). Yine ortaklarıyla birlikte Muğla Kazası, Bozöyük Nahiyesi, Ahiköy ve Taşkesiği'nde; Nazilli Kazası, Hasköy ve Hamaylı mevkilerinde; Muğla Kazası Kazaca(?) mevkiinde; Milas Kazası, Kalm(?) mevkiinde; Muğla Kazası, Bozöyük Nahiyesi, Eskihsar ve Katrancı mevkilerinde; Bayındır Kazası, Yusufu mevkiinde; Bergama Kazası, Kozak mevkiinde; Bayındır Kazası, Çiftçigediği mevkiinde bulunan başta zımpara madeni olmak üzere antıman, demir, simli kurşun, civa, kalamın, arsenik, manganez, bakır, altın, gümüş madenlerinin taharri ruhsatnamelerine sahiptirler(Yorulmaz 1994: 241-244). Buldanlı Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin Efendi, Denizli Sancağı, dahilinde Irgadlı (?) köyünde bulduğu zımpara madeninin ihalesini de %50 hissesi diğer ortak(lar)ına ait olmak üzere 24. 03. 1913/11 Mart 1329 tarihli fermanla aldılar(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 18, lef 17). Buldanlı Hacı Emin Efendi, ayrıca İzmit Sancağı'nın Kandıra Kazası, Karasu Köyü'ndeki simli kurşun, çinko vb. madenlerin imtiyazını da 12. 04. 1898/31 Mart 1314 tarihli fermanla almış, ancak kısa süre sonra Süreyya Bey'le Mustafa Fazıl Efendi'ye imtiyazı devretmiştir(Ökçün 1969: 815).

² **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 160.

Hüdavendigâr Vilayeti İdare Meclisi'nin bu kararını müteakip de Gönenlîzade Mehmet Emin ve Koca Ağazade Mehmet ve İşçioğlu Mimar Ahmet Hüsnü Ağa'lar, Hüdavendigâr Vilayeti'ne verdikleri istidaname ile "cenûben Kayalı-ı Sağır ve şimâlen Gürüme Değirmeni ve şarken Katırcık Kapusuyla Yeni Damlar ve garben Han Yeri karyesiyle mahdûd tahmînen 9000 dönüm mikdarı arâzi-i hâliyye-i mîrîye ve mevrû'adan ibâret olan mahallerdeki zımpara ma'deni"nin taharri ruhsatnamesini talep ettiler. Bu istidanimeleri Hüdavendigâr Vilayeti tarafından uygun bulunarak kendilerine 14. 08. 1899/2 Ağustos 1315 tarihinde taharri ruhsatnamesi verildi¹.

Ruhsatnameye göre; madenin 100 hisse itibarıyla 60 hissesi Gönenlîzade Mehmet Emin'e, 20 hissesi Mimar Ahmed Hüsnü'ye, 20 hissesi Koca Ağazâde Mehmet'e aitti. On maddeden oluşan taharri ruhsatnamesine göre; ilgililer taharri sonucu madeni bulduklarında numunesini Hüdavendigâr Vilayeti'ne takdim edecekler, Vilayet de numuneyi Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti'ne göndererek tahlili yaptırılacak, ruhsatname sadece zımpara madenine özgü olacak, belirtilen alanda başka maden bulunursa ruhsatname sahipleri her hangi bir hak talebinde bulunamayacaklar, maden için ilk önce istidada bulunana ruhsatname verilecekti. Ruhsatname süresi bir yıl olacak, bu sürenin sonunda gösterilecek gerekçeler resmî makamlarca uygun görülürse, süresi birer yıl daha uzatılabilecekti. Eğer ruhsatname süresi hükümet tarafından uzatılmaz ise ruhsatname sahipleri hiç bir hak talebinde bulunamayacaklardı. Ruhsatname sahipleri bu süre zarfında hisselerini bir başkasına terk ve devredebilecek, ihraç ettikleri madeni Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti'nin izni olmadan satamayacaklar, Avrupa'ya numune göndermek istediklerinde de, bir defaya mahsus 100 tona kadar madenin resm-i nisbîsini ödeyerek yurt dışına ihraç edebilecekler, ayrıca yapılan keşfiyatı ve sonuçlarını gösterir bir adet layiha müteharriler tarafından, çizdirilecek harita ile birlikte Hüdavendigâr Vilayeti'ne teslim edilecek, Vilayet İdare Meclisi mazbatasına ile birlikte evrakı Vali tarafından Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti'ne gönderilecekti. İlgili nezaret de

¹ **BCA.** Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), İef 205.

haritayı Seraskerli'ğe göndererek, imtiyazın verilmesinde askerî açıdan bir sakınca olup olmadığına dair mütalaa isteyecek, bu mütalaa gelmedikçe imtiyaz verilmeyecekti¹.

Zımpara madeninin taharri ruhsatnamesinin alınmasına müteakip İzmir Karşıyaka(Punta)'da ikamet eden İngiliz tüccar ve maden mühendisleri de madene ilgi gösterdiler. Nitekim taharri ruhsatnamesinin alınmasından yaklaşık iki ay sonra ruhsatname sahipleri, hisselerinin % 40'ını İngiliz Devlet-i Fehimesi teba'asından Alfred Charnaud'ya, kısa süre sonra da İngiliz Richard Rose'e %20'sini devr ve ferağ ettiler². Mimar Ahmed Hüsnü de %20 hissesinin %80'ini madene yönelik ilk taharri ruhsatnamesi talebinde bulunan, ancak evrakını takip etmediği için alamayan Buldanlı Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin ve biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendilere³, Koca Ağazâde Mehmet Ağa 20 hissesini Mösyö Richard Rose'e devrettiler⁴.

Bu arada ruhsatname sahipleri 12. 10. 1899/30 Eylül 1315 tarihli iki adet arzuhalde nümûnelik olarak Avrupa'ya gönderilmek üzere çıkardıkları 100 ton zımpara madeninin resm-i nisbîsinin alınarak gönderilmesine izin verilmesini istediler. Bunun üzerine Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti tahlil memurluğunca Hüdavendigâr Vilayeti'nin gönderdiği nümûne incelendi, nümûnenin %6,88'inin silis, %39,73'ünün hamz-ı yeknem-i hadid(?) ve %53,39'unun alimin içerdiği anlaşıldı⁵. Ayrıca Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti tarafından Avrupa'ya gönderilecek zımpara madeni numunesinin her tonuna 360 kuruş değer biçildi ve bundan %20 resm-i nisbî alınması kararlaştırıldı. Taharri ruhsatnamesi sahipleri de tahlil harcı olan 5 Osmanlı lirası ile 100 ton zımpara madenin resm-i nisbîsi olan 7200 kuruşu ödediler⁶.

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 159.

² **BOA**. ŞD. 2761/11, Dersaadet 23/992, 25. 04. 1907/12 Ra 1325, lef 1/1; **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536.3442(B.).52(161.), lef 66, lef 65, lef 64, lef 55.

³ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 64.

⁴ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 61.

⁵ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 133.

⁶ **BOA**. ŞD. 2761/11, Dersaadet 23/992, 25. 04. 1907/12 Ra 1325, lef 1/1.

Ayrıca madenin üç kıta haritası ile fennî raporunu¹ da hazırlatarak, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti'ne gönderdiler. 04. 11. 1900/22 Teşrinievvel 1316 tarihli istidaname ile de zımpara madeninin imtiyazının kendilerine verilmesini istediler.

Bu işlemler devam ederken de kısa süre önce madenin 40 hissesini elde eden İngiliz Richard Rose, hisselerini Buldanlı Hacı Molla Ahmedzade Hacı

¹ Madenin hafr ve imali için ruhsatname sahipleri tarafından memur edilen ve İzmir'de ikamet eden Yakoviç, 15. 09. 1899/3 Eylül 1315'te hazırladığı ve yaptığı fizibilite çalışmalarının sonuçlarını havi raporunda; madenin bulunduğu alanın ulaşım ağını, sınırlarını, rakımını, topoğrafyasını, vejetasyonunu belirtmiş, madenin damar halinde zîr-i zemînde bulunduğunu, 8-10 metre derinlikteki damarların daha kaliteli olduğunu, "sînâ'îde isti'mâline nazaran revâcî nisbetinde" ihrac edilebileceğini, yani rezervinin son derece zengin olduğunu, maden sahasının mîrî boş arazide bulunduğunu, madenin işletilmesinin civarında bulunan köylülere her hangi bir zararı olmayacağını, aksine madenin istihdam imkanlarını arttırarak çevre köy ahalilerine ekonomik fayda sağlayacağını, hafriyat ve ameliyat ilerledikçe mağara ve kuyular kazılacağından içlerine ağaçtan bağlamalar yapılması gerekeceğini, bunun için gerekli olan kerestelerin orman bakımından zengin Banaz'dan trenle İnay istasyonuna getirilebileceğini, Banaz ormanlarında bulunan çam ağaçlarının uzunluğunun 3-5 metre arasında, eninin 15-20 cm olduğunu, bu çam ağaçlarının da Banaz'dan tanesinin 25-28 kuruşa satın alınarak madende kullanılabileceğini, maden mahalli ile İnay demiryolu istasyonu arasında adî bir yol bulunduğunu ve bu yolun 20 km uzunluğunda olduğunu, madenin İnay istasyonuna kadar deve ve katırlarla taşınacağını, madende çalışacak işçilerin madene uzaklıkları yaklaşık 3 saat olan çevre köyler ahalilerinden 6-8 kuruş yevmiye ile temin edilebileceğini tespit ederek maliyet hesaplamasında da bulundu. Buna göre; bir ton zımpara taşının yer altından çıkarılması için günlük ücreti 8 kuruştan 4 işçi/amele, günlük ücreti 15 kuruş'tan 1 çavuş, zımpara taşının bileşenlerinden ayrılması için (ahcâr-ı sâ'ireden tefrîk ve tecrîd) günlük ücreti 6 kuruş olan bir işçi, edevât tamiri, barut, fitil vb. masrafı olarak 10 kuruş, madenin ocaktan 20 km(4 saat zamana tekabül etmektedir-**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 130, lef 131- uzaklıkta bulunan İnay İstasyonu'na deve veya katır ile nakliye ücreti olarak 72 kuruş, İnay Tren İstasyonu'ndan İzmir'e trenle taşıma ücreti olarak 90 kuruş olmak üzere toplam birim miktar/ton maliyeti 225 kuruştur(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 130, lef 131). Bu maliyet hesabı, her ne kadar Hüdavendigâr Vilayeti Maden Mühendisliği tarafından da makul bulunarak onaylanmışsa da, nominal olduğu dikkate alınmalıdır. Ancak madendeki ilgili işçi ve harcamaların kesin tespitine belgeler izin vermediğinden, bir ton zımpara taşının maliyetine dair fikir vermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Emin ve biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendilere devretti¹. Bu arada taharri ruhsatnamesinin yıllık süreleri ilgili makamlarca uygun görülerek gecikmeli de olsa uzatıldı ve imtiyaz fermanı süreci işledi. Maden Nizamnamesine göre yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerden olan madenin ilgililere ihale edileceğinin gazetelerle ilan edilmesi ve madenin bulunduğu alanda imtiyaz verilmesinde askerî açıdan bir sakınca olup olmadığı yerine getirildi, Seraskerlik maden mahallinde yaptırdığı tetkikat ve keşfiyat sonucu askerî açıdan bir sakınca olmadığını Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti'ne bildirdi². Hüdavendigâr Vilayeti de Bursa'da madenin taliplerine ihale edileceğini Vilayet Gazetesi'nde ilan ettirdi ve bir itirazda bulunulmadığı görüldü³.

Bu arada Gönenlizâde Mehmed Emin Ağa vefat ettiğinden zımpara madenindeki 20 hissesi eşi Hatice, oğulları Asım, Hasan, Mehmed, Muhiyiddin'e, kızları Leyla, Emine, Esmâ ve Ayşe'ye intikal etti⁴.

İmtiyaz fermanına giden süreçte Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti Encümeni imtiyaz talebini görüştü ve 16. 08. 1906/25 C 1324 tarihli mazbatasında; her ne kadar taharri ruhsatnamelerinde belirtilen süreler aşılmış ise de ruhsatname sahiplerinin “teşebbüsât-ı ciddiye de bulunmuş

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 62, lef 149. Maden işletip satmak kadar, taharri ruhsatnamesini ya da imtiyaz fermanını alıp başkalarına satmak da son derece kârlı bir işti. Zira ma'âdin nizamnamelerine göre bu tür devr ve ferağ işlemleri mümkündü. Mesela 06. 09. 1887/18 Z 1304 Tarihli Ma'adin Nizamnamesi'nin 18. Maddesinde “ma'den taharrisine me'zûn olan kimse veyâ şirket hâiz olduğu ruhsatı vâli-i vilâyetin izniyle âhare terk ve furûht idebilür” idi(Ökçün 1969: 806). Taharri ruhsatnamesi veya imtiyaz fermanı devr ve ferağının sektörde önemli bir kazanç teşkil ettiğine dair ayrıca bkz. Yorulmaz 1994: 66-67.

² Seraskerlik tarafından keşfiyat için Erkan-ı Harbiye Binbaşlıklarından Ahmed Refik Bey tayin olundu, 25 Osmanlı Lirası harcırahını da alan Ahmed Refik Bey madenin ihalesinde askerî açıdan bir sakınca olmadığını hazırladığı raporla Seraskerlik'e, Seraskerlik de gereğini 21. 03. 1904/8 Mart 1320 tarihinde Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti'ne bildirdi(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 55, lef 148, lef 197).

³ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 195.

⁴ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 179.

olmalarından nâşî” ve bu gibi ciddi müteharrilere “teshilât-ı mümkün irâ’esi”ni havi 28. 08. 1905/15 Ağustos 1321 tarihli Sadâret tezkiresini göz önünde bulundurarak ihale fermanının verilmesi yönünde görüş bildirdi¹.

Bunun üzerine Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nezareti evrakı Şûrây-ı Devlet’de müzakeresi için Sadâret’e gönderdi, nitekim imtiyaz/ihale konusu Şûrây-ı Devlet, Tanzîmât Dairesi’nde görüşüldü, ancak ilgili daire ruhsatname sahiplerinin ihale istidamesini “vakt-i mu’ayyeninden bir kaç ay sonra takdîm itmiş olduklarından ekseriyet-i ârâ ile hukûklarının ibtâlîne karar” verdi². Bunun üzerine imtiyaz talebinde bulunan müstediler, sair imtiyaz talebinde bulunanlara resmi makamlarca son derece müsamahalı davranıldığını, Denizli Sancağı’ndaki Gezile(?) Köyü’ndeki zımpara madeni için Celal Bey ile bazı Hıristiyanların istidamelerinden beş yıl sonra ilgili madenin imtiyazının kendilerine verildiğini, yine imtiyazı Withall ile Reşid Paşa’ya verilen Karesi Sancağı’ndaki borasit madeni için de aynı durumun söz konusu olduğunu, Patersonlar’a da aynı kabilden davranıldığını gerekçe göstererek karara itiraz ettiler ve imtiyazın kendilerine verilmesini tekrar istediler³.

Bu itirazlarının dikkate alınması üzerine Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nezareti’nin evrakı Sadâret’e tekrar gönderdi. Konuyu görüşen Şûrâ-yı Devlet, Nafi’a ve Ma’arif Dairesi “ma’den-i mezkûr hakkında cereyân iden mu’âmele ve takarrür iden şerâ’it-i ihâlî”yi “ma’âdin nizâmnâmesi ahkâmına ve mukarrerât-ı müttehîdeye muvâfık” buldu, akabinde de Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umumiyesi kararı onadı⁴. 11. 03. 1909/18 S 1327’de Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ’da da görüşülen zımpara madeni imtiyazı 13. 03. 1909/20 S 1327 tarihli irade-i seniyyeyle yüz hisse itibarıyla ellibeş hissesi Hacı Emin ve

¹ BOA. ŞD. 2761/11, Dersaadet 23/992, 25. 04. 1907/12 Ra. 1325, lef 1/2, 1/3.

² BOA. ŞD. 2761/11, Dersaadet 23/992, 25. 04. 1907/12 Ra. 1325, lef 4.

³ BOA. ŞD. 2761/11, Dersaadet 23/992, 25. 04. 1907/12 Ra. 1325, lef 4. Petersonlar ve Withaller’in Batı Anadolu’daki diğer ticarî ve iktisadî faaliyetleri için bkz. Kurmuş 1982: 80-81, 116, 121, 136-146.

⁴ BOA. İrade, İMT. 8, 13. 03. 1909/20 S 1327.

biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendiler'e, yirmi hissesi İngiliz Alfred Charnaud'a¹, yirmi hissesi Gönenli Mehmed Efendi'nin vereseleri eşi Hatice, oğulları Asım, Hasan, Muhiyiddin Efendiler'le kızları Leyla, Emine, Esmâ, Ayşe'ye, 5 hissesi Mimar Ahmed Hüsnü Efendi'ye ait olmak üzere 60 yıl süreyle "ihâle ve ilzâm" olundu².

Böylece Kayalı-ı Kağır/Küçük Kayalı Köyü'nde bulunan zımpara madeninin ruhsatnamesine/imtiyazına yönelik ilk istidayı veren Buldanlı Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin ve biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendiler zamanla madenin %55 gibi önemli bir hissesine sahip olarak, diğer hissedarlarla birlikte imtiyaz fermanını almaya muvaffak oldular. Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti tarafından hazırlanarak mültezimler ile ilgili nezaret arasında imza ve teati edilen mukavelename ve şartnamelerle de imtiyaz şartları etraflıca belirlendi. Buna göre; madenin bulunduğu mîrî arazi 738 ceriblik³ bir alanla tahdid edildi ve sınırları kuzeyden Katırcı Kapu Tepesi'nden Kürüme Tepesi arasında doğru bir hat, doğudan Gürüme Tepesi'nden Küçük Kayalık

¹ İngiliz Alfred Charnaud'un, Buldanlı Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin ve biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendiler'le Aydın Vilayeti'nin Bayındır Kazası, Yusufu mevkiinde bulunan bakır, altın, gümüş, kurşun, civa, kalamın ve arsenik madenleri taharri ruhsatnamelerini de 09. 08. 1908/27 Temmuz 1324'te aldıkları görülmektedir(Yorulmaz 1994: 244).

² 13. 03. 1909/28 Şubat 1324/20 S 1327 tarihli fermân-ı âlî/irâde-i seniyye sureti için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), Ief 171. Şartnâme ve Mukavelenâme suretleri için de bkz. **BOA**. İrade, İMT. 8, 13. 03. 1909/20 S 1327. İmtiyaz fermanının mevzuat gereği Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti tarafından *Osmanischer Lyoyd*(İlk sayısı 1909'da çıkan ilgili gazete İstanbul'da Almanlar tarafından çıkarılmakta ve daha ziyade siyasî haberlere yer vermektedir. Almanların çıkardığı diğer gazete olan *Konstantinopler Handelsblatt* ise yayınına müteakip kısa süre sonra kapanmıştır-Önsoy 1982: 90) ve *Yeni* gazetelerinde ilan edildiği anlaşılmaktadır(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), Ief 145, Ief 180). Duran(2001: 65) tarafından madenin hissedarları arasında Gönenli Mehmet Efendi'nin ismi zikredilmekteyse de yanlış olmalıdır. Ferman tarihinde kendisi vefat ettiğinden Duran'ın belirtmediği %20'lik hissesi varislerine intikal etmiştir(İmtiyazla ilgili olarak ayrıca bkz. Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdaresi, 1324 *Senesi Ma'âdin İstatistiki*, İkinci sene, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326, s. 4-5).

³ 1 cerib/hektar 12 dönümdür(Sayın 1999: 575).

Köyü cami-i şerifine ulaşan doğru bir hat, güneyden Küçük Kayalı Köyü cami-i şerifinden Han Yeri noktası arasında doğru bir hat, batıdan Han Yeri'nden Katırcı Kapusu Tepesi arasında doğru bir hat ile tarif ve tahdid edildi¹. Mültezimlerin malî yükümlülükleri de belirlenerek ödemeleri gereken sabit vergiler/resimler ile muvakkat harçlar tayin ve tespit edildi. Maden için verilecek resm-i nisbînin oranı %20, ma'âdin nizamnamesinin 48. ve 49. maddelerine göre madenin bulunduğu mîrî arazi için verilecek resm-i mukarrer de yıllık cerib başına 10 kuruştı. Malî yılın başı olan Mart ayında yatırılacak ilgili verginin miktarı böylece yıllık 7380 kuruşa tekabül etmekteydi. Mültezimler resm-i mukarrerin %6'sı olan 442 kuruş, 35 pareyi de techizat-ı askeriye tertibi olarak yine Mart ayı başında yatıracaklardı. Ayrıca rüsum-ı nisbiden %6 techizat-ı askeriye tertibi/akçesi alınacaktı. Mültezimlerden bir defaya mahsus alınan harç ve i'âneler de 150 Osmanlı Lirası ferman harcı, bu 150 liranın %6'sı olan 9 lira techizat-ı askeriye tertibi, 100 lira Hicaz Demiryolu ve iskan-ı muhacirin ianeleri, 20 lira Bâb-ı Âlî teshilât sandığı harcıydı. İmtiyaz sahipleri ayrıca madeni yurt dışına ihraç ederlerken, ad valerum %1 ihracat gümrük resmi vereceklerdi². Mültezimlerin vergilerini ödememeleri veya geciktirmeleri halinde de %9 yasal faizi uygulanacak, nihayetle Devlet'in alacakları haczen tahsil edilecek, yürürlükte olan Ma'âdin Nizamnamesi ile şartname ve mukavelenameler hükümleri haricinde hareket ederlerse de imtiyaz fermanı iptal edilecek, maden başka taliplerine yeniden ihale edilecekti. Ferman tarihinden itibaren iki yıl içinde maden imaline mecbur olan mültezimler, madende mühendis ve ustabaşı dışında Osmanlı teba'asını istihdam edecekler, maden sahası içinde keşfedilecek başka bir maden için hak talebinde bulunamayacaklar, Devlet isterse bir başkasına yeni keşfedilecek maden için ilk etapta taharri ruhsatnamesi, akabinde de imtiyaz fermanı verebilecekti. Bütün bu yükümlülüklerle karşılık

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 205. 1/5000 ölçekli/mikyaslı harita.

² **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536.3442(B.).52(161.), lef 171(İhale fermanı sureti). Mukavelename ve şartname müsveddeleri için de ayrıca bkz. **BOA**. İrade, İMT. 8, 13. 03. 1909/20 S 1327; **BOA**. ŞD. HU. 539/24, 26. 01. 1909/3 M 1327.

Devlet mültezimlerin imalat için Avrupa'dan ithal edeceği alât ve edevât ile makinelerden bir defaya mahsus gümrük resmi almayacaktır¹.

Madenin % 55 gibi önemli bir hissesine sahip olan Buldanlı Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin ve biraderi Hafız İbrahim Edhem Efendiler, imtiyaz fermanına müteakip diğer hissedarların hisselerini de satın alarak madenin büyük kısmına sahip oldular. Bu bağlamda Alfred Charnaud 150 Osmanlı Lirası karşılığında 20 hissesini², mimar Hüsnü Efendi 350 mecdiye karşılığında 5 hissesini³, Asım Efendi ile Esma Hanım madendeki 20 hisseden kendilerine isabet eden 100 hisse itibarıyla 14 ve 7'şer sehm hisselerine tekabül eden hisselerini Buldanlı Hacı Emin ve biraderi İbrahim Edhem Efendiler'e devrettiler⁴.

Gönenlizade Emin Ağa'nın veresesinden Muhiyiddin, Mehmet ve Ayşe de madendeki hisselerini daha sonra 112,5 Osmanlı lirası mukabilinde Buldanlı Hacı Emin ve biraderi İbrahim Edhem Efendiler'e ferağ ve terkettiler⁵. Böylece madenin %80 tam hissesi ile Gönenlizade Emin Ağa vereselerine ait 20 hissenin 96 sehm itibarıyla 56 sehmi de Buldanlı Hacı Emin ve biraderi İbrahim Edhem Efendiler'in eline geçti. 20 hissenin 96 sehm itibarıyla 40 sehmi de diğer varisler Hatice, Leyla, Emine ve Hasan uhdesinde kaldı⁶.

XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı ülkesinde çıkarılan diğer zımpara madenlerinde olduğu gibi, Küçük Kayalı zımpara madeni de Avrupa ülkelerine ihraç edildi. Madenin önemli kısmı Osmanlı-Alman yakınlaşmasına

¹ İmtiyazla ilgili mültezimlerin diğer hak ve yükümlülükleri için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 171.

² **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 48, lef 49.

³ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 41.

⁴ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3442(B.), 52(161), lef 29, lef 32, lef 33.

⁵ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3442(B.), 52(161), lef 26.

⁶ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3442(B.), 52(161), lef 11.

paralel olarak¹ Almanya'ya gönderildi. Böylece Küçük Kayalı zımpara madeni Almanya ile Osmanlı Ülkesi arasında başlıca deniz yolu güzergahlarını oluşturan İzmir-Hamburg/Bremen ve İzmir-Anvers/Rotterdam/Amsterdam/Trieste üzerinden ihraç edildi(Önsoy 1982: 65-66)². Madenin gönderildiği diğer Avrupa ülkeleri ise Amerika, Fransa, Avusturya ve Belçika'ydı.

Taharri ruhsatnamesinin alınmasına müteakip çıkarılan 100 ton zımpara madeni "Avrupa'ya sevk için başka tarîk bulunmaması hasebiyle Kasaba Demiryolu hattının İnay İstasyonundan İzmir'e ve İzmir'den Avrupa'ya nakl ve imrâr³" edildi⁴. Ocak-Şubat 1910/Kanunusânî 1325'te de tonu 360 kuruştan 300 ton⁵, 1910-1911/1326 Rumi yılında ise 828 ton, 64 kğ zımpara madeni çıkarıldı⁶ ve bunun 147 ton 320 kğ'ı 53044 kuruş karşılığında Almanya'ya, 650 ton, 264 kğ'ı 234082 kuruş karşılığında Amerika'ya, 30 ton, 480 kğ'ı 10972 kuruş bedel ile Fransa'ya ihraç edildi⁷. 1911-1912/1327 Rumi yılında

¹ 1878 Yılından itibaren İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politikasından vazgeçmesi ve Muhafazakar Parti'nin yerine Liberal Parti'nin iktidara gelmesiyle İngiliz Başbakanı Gladstone'un takip ettiği aynı doğrultudaki politikalar sonucu 1882'de Mısır'ın işgali II. Abdülhamid'i İngiliz yanlısı bir dış politika izlemekten uzaklaştırırken; siyasî birliğini geç tamamlamış ve diğer emperyalist Avrupa Devletlerine göre sömürge yarışında geri kalmış Almanya'yı, bilhassa 1888'de tahta çıkan Şansölye II. Willhem'i Almanya'nın gelişen sanayisinin hammadde gereksinimini karşılamak ve mamul sanayi mallarını için pazar bulmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne yaklaştırmıştı. Osmanlı-Alman yakınlaşmasının diğer nedenleri ve yaşanan süreç hakkında ayrıntı için bkz. Ülman 2002: 167-175, 157-159, 209-216; Ortaylı 1983: 12-40; Önsoy 1982: 15-17; II. Abdülhamid 1990: 100, 102, 105-106, 112; Yasamee 1999: 227-228.

² **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 117.

³ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 112.

⁴ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 54.

⁵ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 105.

⁶ Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdüriyyeti, *Memâlik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsûs Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 175.

⁷ Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdüriyyeti, *Memâlik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsûs Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 230-231.

ise çıkarılan 1058 ton 697 kğ zımpara madeninin¹ 724 tonu 260640 kuruş bedel ile Almanya'ya, 35 ton, 560 kğ'ı 12801 kuruş, 24 pareye Avusturya'ya, 255 ton, 130 kğ'ı 91846 kuruş, 32 pare karşılığında Hollanda'ya/Flemenk'e, 44 ton, 7 kğ'ı da Fransa'ya ihraç edildi².

22. 01. 1913/9 Kanunusânî 1328'de 200 ton, 13. 07. 1912/30 Haziran 1328'de 100 ton, 14. 07. 1912/1 Temmuz 1328'de 100 ton da İzmir limanından çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edildi³. Yine 25. 06. 1913/12 Haziran 1329'da 30 ton, Fortune(?) isimli İngiliz gemisiyle Hamburg'a, 25 Haziran 1329'da 70 ton, Alman gemisi Dolls(?) ile yine Hamburg'a, 01. 08. 1913/19 Temmuz 1329'da Serziya(?) isimli Belçika gemisiyle 40 ton Anvers'e, 11. 08. 1913/29 Temmuz 1329'da Alman gemisi Aloz(?) ile 60 ton yine Anvers'e gönderildi. Madeni ihraç eden Nearlandanu(?) Firması adına temsilcisi Kern Lavino tarafından satın alınan zımpara madenine tonu 230 kuruştan 200 ton maden için 46000 kuruş ödemedede bulunuldu⁴.

Mültezimler daha sonraki yıllarda da "ihracatın tezayüd ve teksiri" ile "hazine-i celilenin de menfa'atini"⁵ de gözeterek zımpara madenini işletmeye devam ettiler. Hatta Batı Anadolu Yunan işgali altındayken de çıkardıkları 600 ton zımpara madenini Avrupa'ya (Anvers'e) ihraç ettiler⁶.

¹ Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdüriyyeti, *Memâlik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsûs Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 175.

² Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdüriyyeti, *Memâlik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsûs Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 230-231. Ayrıca bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 123.

³ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 109.

⁴ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 117.

⁵ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 125.

⁶ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 84, lef 89, lef 102, lef 108, lef 109.

Osmanlı Devleti, zımpara madeninden alması gereken vergileri diğer madenlerde olduğu gibi genelde tahsil etti. İmtiyaz sahibi mültezimler yıllık, bazen gecikmeli de olsa resm-i mukarrer ve techizat-ı askeriye tertibi olarak 8900 kuruşu Devlet'e ödediler, yapmış oldukları ihracat için de *ad valerum* %20 resm-i nisbî ve sair vergileri de aynı şekilde tediye ettiler¹.

13. 03. 1909/20 S 1327 tarihli irâde-i seniyye ile 60 yıl süreyle ihale edilen zımpara madeninin imtiyazı, Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dönemi'nde 28 Temmuz 1928 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile "müdir-i me'sûlû bulunmadığı", yani işletilmediği için Şûrâ-yı Devlet, Maliye ve Nafi'a Dairesi ve Heyet-i Umumiyesi kararlarına istinaden feshedildi².

II-4. Manganez Madeni

Kaza dahilinde varlığı keşfedilen bir diğer maden de manganezdi. İlyaslı ve Kayağıl/Kayaağıl köyleri civarında manganez yanında kömür, borasit ve arsenik madenleri de bulunmuştu. Demir ve çelik üretiminde, dolayısıyla harp sanayi bakımından önem taşıyan manganez ve ilgili diğer madenlere yönelik ilk taharri ruhsatnamesi talebi; Erkan-ı Harbiye feriklerinden Süleyman Paşa'nın oğlu Sadrazamın damadı İbrahim Halil Paşa ile Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Ahmet Refik Bey tarafından 11. 08. 1906/29 Temmuz 1322'de arzuhalde bulunuldu³. Maden Nizamnamesi'ne göre uygun bulunan istidanameleri sonucunda kendileri adına vekilleri Edirneli Ahmed Seyyid Efendi'ye⁴ Hüdavendigâr Vilayeti tarafından İlyaslı ve Kayağıl köylerinde;

¹ Örneğin 1325, 1328 ve 1329 yılları için 8900'er kuruş resm-i mukarrer ve techizat-ı askeriye tertibi imtiyaz sahipleri tarafından ödendi. Resm-i mukarrerin müteakip yıllarda da ödendiği anlaşılmaktadır(BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 74, lef 75, lef 179).

² BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 165, lef 166, lef 167, lef 169.

³ BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 91, lef 78.

⁴ İbrahim Halil Paşa ile Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Ahmet Refik Bey'in vekil tayin ettikleri Ahmet Seyyid Efendi'nin saat tüccarlığı yanında, silah kaçakçılığı da yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hüdavendigâr Valisi Reşid, 11. 09. 1904/29 Ağustos 1320'de Yıldız

kuzeyden Akdere, Taşlıktepe, doğudan Kayağıltepesi, güneyden Tilkişehri ve Honaztepeleri, batıdan Büyük Aktepe ile çevrili Karaboyalık ve Karadere mevkilerinde 5000 dönüm mîrî boş arazideki manganez, kömür, arsenik ve borasit madenleri için bir yıl süreli taharri ruhsatnamesi 29. 09. 1906/16 Eylül 1322'de verildi¹. Taharri ruhsatnamesi sahipleri mevzuat gereği 5 lira ruhsatname harcı, 30 kuruş teçhizat-ı askeriye tertibi, 200 kuruş Hicaz Demiryolu ianesini de ödediler ve ruhsatnameyle birlikte maden nizamnamesinin 4. faslı hükümlerini ve sair nizam ve kanunların gereklerini yerine getirmeyi taahhüt ettiler. Hüdavendigâr Vilayeti'nin gönderdiği ruhsatnamenin Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'nce tetkiki sonucu görülen eksikliklerin de giderilmesiyle, maden taharri ruhsatnamesinin ilgili nezaret tarafından 16. 03. 1907/3 Mart 1323'te onaylanmasını müteakip, İbrahim Halil Paşa ve Ahmet Refik Bey, madenin bulunduğu alanın 1/5000 ölçekli üç kıta haritasını çizdirdiler, Vilayet Maden Mühendisi'ne madenin

Sarayı Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne çektiği şifre telgrafta; "Sadrazam Paşa hazretlerinin damadı Halil Bey tarafından Uşak dâhilinde taharrisine ruhsat taleb olunan ma'âdine müte'allik mu'âmelâtı ta'kîb için geldiğini ifâde iden Ahmed Efendi nâmında bir âdemin İzmir'de esleha kaçakçılığı ile me'lûf olub dâhil-i Vilâyete oradaki gibi kaçak esleha idhâli zımında vesâ'it tedârikine kalkıştığı istitle'ât-ı vakı'adan müstebân olub merkûm mevrudı olan Dersa'âdet'e i'ade olunarak keyfiyetin Zabtiye Nezareti'ne iş'âr olunduğu ve ruhsat taleb olunan ma'âdinin müte'addid mevâki'de ve külliyyetli bir sûretde bulunduğunu"nu arz etmiştir(**BOA**. Y. PRK. UM. 70/120, 11. 09. 1904/1 B. 1322). Bu noktada bir yanda silah kaçakçısı Ahmed Seyyid Efendi'nin, diğer yanda Sadrazam damadı Halil Paşa'nın bulunduğu kirli ilişkiler ağının varlığı tahmininde bulunulabilir. Zira Hüdavendigâr Valisi'nin durumu Sadâret yerine Yıldız'a bildirmesi de bu bağlamda anlamlıdır. Halil Paşa'nın kısa sürede imtiyazı alma aşamasına gelmesi, patronaj ilişkileri de hatıra getirmektedir. Taharri ruhsatnamesini almasına müteakip madendeki hakların aynı zamanda vekilleri olan ve madenin resmî işlerini takip eden Ahmed Seyyid Efendi'ye devr ve ferağı da dikkate alındığında ilişkiler ağının gelmiş olduğu olumsuz boyut kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Uşak Kazası dahilindeki aşî boyası ruhsatnamesine sahip olan Halil Paşa'nın Kütahya Sancağı dahilinde Gediz Kazasıyla Altıntaş Nahiyesi, Denizli Sancağı Çal Kazasındaki aşî boyaları ve amyant madenleriyle de ilgilendiği görülmektedir(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 93).

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 73. Ayrıca bkz. Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Ma'âdin İstatistiki*, Birinci Sene, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1325, s. 62-63.

fennî raporunu hazırlattılar, tahlil için numuneyi Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne gönderdiler ve böylece Maden Nizamnamesi'nin gereklerini yerine getirerek, 27. 02. 1908/14 Şubat 1323 tarihli istidaname ile 1906 tarihli Ma'âdin Nizamnamesi'nin 33. maddesi gereğince madenin imtiyazını 99 yıllığına talep ettiler¹. İlgili istidanamede ayrıca “manganez ma'den ve cevheri i'mâl ve ihrâc kılınarak çıkarılacak cevher mahallinde usûl ve fenni dâ'iresinde kesr ve tefrîk ve lede'l-hâce taklîs olındıktan sonra ma'dene şimdilik en yakın mahrec olabilen Karakuyu İstasyonundan İzmir-Kasaba Şimendüfer hattı ile İzmir'e ve oradan Avrupa ve memâlik-i sâ'ireye nakl ve sarf ve furûht olunacağını ve i'mâlât için iktizâ idecek kerâsite ve hatb ve mahrûkât-ı sâ'ire nizâmına tevîkan kaza-yı mezkûrdaki mîrî veya eşhâs 'uhdelerinde bulunan ormanlardan rûsûm ve bedelât-ı mukteziyyesi îfâ ile ahz ve tedârik idileceği”ni de bildirdiler².

Vilayet Maden Mühendisi'nin 28. 01. 1908/24 Z 1325 tarihli raporuna göre; madenin demiryoluna(Karakuyu İstasyonu'na) uzaklığı 15 km, bulunduğu mevkilerin rakımları 908 ve 1025 metre, bulunduğu alan dağlıktı. Ayrıca maden siyah ve kısmen menekşe siyahı renginde ve yeryüzünde(sath-ı arzda) kütle halindeydi ve “hâl-i hâzırda görülen teşkilâtına nazaran büyük bir servete mâlik”ti. “Sina'îde kesret-i isti'mâlî”ne nazaran fiyatı düşük olduğundan maden mahalli ile Karakuyu İstasyonu arasında bir dekovil hattının inşası gerekmektedir, aksi takdirde nakliye ücreti maliyeti artıracaktı. Dekovil inşasının km maliyeti de levazımatıyla birlikte tahminen 8000 franktı. Madenin işletilmesinde her hangi bir mahzur olmadığı gibi aksine civardaki köylülerin madende çalıştırılması istihdama katkıda bulunacaktı. Bir ton madenin toplam maliyeti; ihracı için 7 kuruş yevmiyeli 5 işçi, 10 kuruş ücretli 1 işbaşı/ustabaşı, 10 kuruş edevât-ı tamiriyye, barut, fitil masrafı; 57 kuruş maden mahallinden Karakuyu İstasyonu'na nakliye ücreti olmak üzere toplam 112 kuruştur³. Hüdavendigâr Vilayeti merkezinde laboratuvar olmadığından

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 57.

² **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 57.

³ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 158, lef 159, lef 160, lef 161.

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti Kimyagerliği'nce yapılan tahlile göre de madenin terkinde %48,56 manganez vardı¹.

Arama iznini/taharri ruhsatnamesini müteakip ruhsatname sahipleri 15 ton manganez madenini çıkarmışlar², bunu da tonu 150 kuruştan İngiltere'ye ihraç etmişlerdi³.

İbrahim Halil Paşa ile Erkan-ı Harbiye kaymakamlarından Ahmet Refik Bey'in istidanamesi Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'nce uygun bulunarak imtiyaz fermanı verilmesi karar aşamasında iken⁴, kendileri 15. 05. 1909/2 Mayıs 1325'te Hüdavendigâr Vilayeti'ne verdikleri istidaname ile madendeki tüm haklarını aynı zamanda vekilleri olan ve İzmir'de ikamet eden saat tüccarı Ahmet Seyyid Efendi'ye devrettiklerini bildirerek, gerekli devr ve ferağ işlemlerinin yapılmasını istediler⁵, Hüdavendigâr Vilayeti de uygun bularak Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne bildirdi, nezaret de 1906 tarihli Ma'adin Nizamnamesi'nin 23. maddesi gereğince Sadâret'e gereğini bildirdi. Neticede Şûrâ-yı Devlet, Maliye ve Nafı'a ve Ma'arif Dairesi'nin ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın olumlu mütalaaları doğrultusunda 5 liralık ruhsatname harcının yarısı kadar harç alınarak gerekli devr ve ferağ işlemleri yapıldı⁶. Bu

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 154.

² Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdüriyeti, *Memâlik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsûs Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 175.

³ Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdüriyeti, *Memâlik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsûs Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 230.

⁴ **BOA**. ŞD. NF. MRF. ML. 545/34, Orman 3/340, 25. 01. 1910/13 M 1328.

⁵ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 137. Ayrıca bkz. **BOA**. ŞD. NF. MRF. ML. 545/34, 25. 01. 1910/ 13 M 1328.

⁶ **BOA**. MV. 138/22, 17. 03. 1910/5 Ra 1328; **BOA**. ŞD. NF. MRF. ML. 545/34, Orman 3/340, 25. 01. 1910/13 M 1328; **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 134, lef 135.

arada imtiyaz fermanı için gerekli olan gazetede ilan ile askerî keşfiyat vb. prosedür de tamamlandı¹.

Manganez madeni imtiyazı talebini Şûrâ-yı Devlet, Maliye ve Nafı'a Dairesi ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ görüşerek uygun buldu². Bu olumlu kararlara da istinaden 19. 08. 1915/6 Ağustos 1331 tarihli fermanla “şimâlen Tiryakikaşı Tepesi'nden bedâ' ile Andikini Tepesi'nden bi'l-mürûr Eynecikdere Tepesi beyninde hatt-ı münkesir, şarken mezkûr tepeden bedâ' ile Karakaya Tepesi'nden bi'l-mürûr Olukkaşı Tepesi beyninde hatt-ı münkesir, cenûben mezkûr tepeden bedâ' ile Kocakuz(?) nâm-ı diger Honaz Tepesi'nden bi'l-mürûr Timurçayı Tepesi beyninde hatt-ı münkesir, garben mezkûr tepeden bedâ' ile Muslugediği Tepesi'nden bi'l-mürûr mebdeâ'-ı hudûd olan Tiryakikaşı Tepesi beyninde hatt-ı münkesirle mahdûd” 1062 cerib miktarındaki mîrî arazideki manganez madeni imtiyazı Ahmed Seyyid Efendi'ye verildi³.

¹ İlanın Hüdavendigâr Vilayeti Gazetesi'nde yapıldığı, ayrıca ilan metinlerinin gerekli yerlere asıldığı anlaşılmaktadır(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 49). İmtiyazın verilmesinde askerî açıdan bir sakınca olup olmadığına dair yapılacak keşfiyat için de Erkan-ı Harbiye Kolağaları'ndan Mustafa İzzet Efendi görevlendirilmiş, kendisine 30 Osmanlı lirası harcırah imtiyaz talebinde bulunanlar tarafından verilmiş(25 lirası Halil Paşa ve Ahmet Refik, 5 lirası Ahmet Seyyid tarafından) ve mahallinde diğer görevlilerle birlikte yaptığı keşfiyat sonucunda imtiyazın verilmesinde askerî açıdan bir sakınca olmadığını hazırladığı raporuyla bildirmiştir(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 35, lef 36, lef 50, lef 51).

² **BOA**. MV. 241/77, 16. 08. 1915/4 L 1333; **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 153.

³ Fermanın Türkçe/Osmanlıca sureti için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 58; **Takvim-i Vekayi**, numro: 2439, 15. 02. 1916/11 R 1334/2 Şubat 1331, sayfa 5; Fermanın Fransızca sureti için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 32. İmtiyaz mukavelenamesi için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 164, lef 165. İmtiyaz şartnamesi için de bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 162, lef 163.

Mültezim Ahmet Seyyid Efendi'nin bu imtiyazla Devlet'e karşı malî yükümlülükleri, diğer maden imtiyazlarında da olduğu gibi, doğal olarak vergi eksenliydi ve madenin bulunduğu alanın her ceribi için yıllık 10 kuruş resm-i mukarrer ile madenin gayrisafi hasılatından ve değeri üzerinden %5 resm-i nisbî, %1 ihracat gümrük resmi, resm-i mukarrer ve resm-i nisbînin %6'sı oranında techizat-ı askeriye tertibinden ibaretti. Mültezim ayrıca madenin safi hasılatından da %5 kuruş ve yine safi hasılatın %5 pare/santim techizat-ı askeriye tertibi olarak vergi ödemek zorundaydı. Bir defaya mahsus ödemesi gereken harçlar ise 150 Osmanlı lirası ferman harcı ve bunun %6'sı olan 9 lira techizat-ı askeriye tertibiydi. Bunların yanında mültezim; madende çalıştıracağı mühendis ve ustabaşının dışında işçi ve memurları Osmanlı tebaasından seçecek, aksi takdirde vergi ödememe konusunda da olduğu gibi cezaî uygulamaya maruz kalacak, nihayetinde de imtiyazını kaybedecekti. İmtiyazı kaybetmenin diğer gerekçelerini ise fermanı müteakip 6 ay içinde harçları ödememe, madeni teslim almama ve 2 yıl içinde imalatla bulunmama teşkil ediyordu¹. Bu noktada belirtilmesi gereken ilginç bir ayrıntı ise kaza dahilindeki zımpara madeni örneğinde de olduğu üzere II. Meşrutîyet'in ilk yıllarında hala geçerli olan bir defaya mahsus yurt dışından getirilecek alat ve edevata yönelik gümrük resmi muafiyetinden mültezimin mahrum olmasıydı.

12744 dönümlük oldukça geniş bir alandaki manganez madeni, taharri ruhsatnamesini müteakip İzmir limanından ihraç edilmeye başlandı. Nitekim Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezaretî'nin 06. 10. 1907/23 Eylül 1323 tarihli tahriratıyla verilen izinle resm-i nisbîsi ödenen 2000 ton manganez madeni Avrupa'ya ihraç edildi², imtiyaz fermanının verilmesinden sonra da yurt dışına ihracat devam etti. Manganez madeninin başlıca alıcısı zımpara madeni örneğinde de olduğu gibi yine Almanya'ydı. 1890'lardan itibaren artan Osmanlı-Alman siyasî, askerî ve ticarî ilişkileri çerçevesinde Alman harp

¹ İmtiyaz mukavelenamesi için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 164, lef 165. Ayrıca mültezimin diğer yükümlülük ve taahhütlerini havi imtiyaz şartnamesi için de bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 162, lef 163.

² **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 137.

sanayinin gereksinim duyduğu manganez ihtiyacının karşılanmasına Osmanlı ülkesinin diğer yerlerindeki maden yataklarıyla birlikte Uşak manganez madeni de katkıda bulundu. Müttefiki Almanya'ya manganez madeni ihracını I. Dünya Savaşı yıllarında görüşen Osmanlı Meclis-i Vükelâ'sı "Almanya fabrikalarında bindokuzyüzonyedi senesi zarfında top ve mermi ve mühimmât-ı sâ'ire i'mâli için Anadolu'da kâ'in Uşak, Bağçesultan, Malkacık ve Geyve manganez ma'denlerinde mevcûd ve müstehzar cem'an sekizyüzkırkbeş ton cevherin Prusya Manganez Şirketi'nin Dersa'âdet Şu'besi müdürü mülâzım-ı evvel Mösyö Kabol't(?) tarafından mübâya'ası ile Almanya'ya ihrâcında cihet-i 'askeriyyece mahzûr görülmediği Harbiye Nezâretinden bildirildiği beyânıyla bu bâbda bir karar ittihâzı lüzûmına dâ'ir" Ticâret ve Zira'ât Nezâreti'nin 24. 12. 1916/28 S 1335/11 Kanunuevvel 1332 târihli tezkiresini "ma'âdin-i mezkûreden muhrec ve mevcûd sâbıkü'l-beyân sekizyüzkırkbeş tonilato manganez cevheri ile bundan sonra gerek o ma'denlerden gerek İnebolu'da kâ'in bi'l-i'mâl çıkarılacak cevherin bermûceb-i nizâm ihrâcı zımında mu'ayyen usûl ve mu'âmelât başkaca ifâ idilmek üzere Almanya'ya ihrâcı münâsib göründüğinden keyfiyyetin cevâben" aynı Nezâret'le ilgili birimlere bildirilmesini kararlaştırdı¹. Kısaca ilgili yerlerdeki manganez madenlerinin Almanya Harbiye Nezareti adına üretimde bulunmasına karar verildi. Meclis-i Vükelâ, 19. 06. 1917/29 Ş 1335 tarihli toplantısında da Prusya/Almanya Harbiye Nezareti adına Kepez ve Yörük(?) mevkilerinden satın alınan 500 ton manganez cevherinin ihracında bir sakınca olmadığına karar vererek Uşak, Bağçesultan, Malkacık, Geyve, İnebolu manganez madenleri hakkında alınan karara Kepez ve Yörük manganez madenlerini de dahil etti².

Osmanlı Hükümeti'nin almış olduğu karar çerçevesinde Prusya Harbiye Nezareti ile kontrat imzalayan Ahmet Seyyid Efendi³, Prusya Harbiye Nezareti Manganez Şirketi vekili Mösyö Kabol't'un kendisine ton başına 22

¹ BOA. MV. 205/37, 27. 12. 1916/2 Ra 1335.

² BOA. MV. 208/75, 19. 06. 1917/29 Ş 1335.

³ Kontratin aslı mevcut değilse de buna dair bkz. BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 106.

kuruş net kâr/temettü'-ü sâfi vermesi üzerine %5 resm-i nisbî ve techizât-ı askeriyye tertiplerini de vermek suretiyle tonu 400 kuruştan Mart 1917/Mart 1333'te 200 ton¹, Şubat 1918/Şubat 1334'te 150 ton² manganez madenini İstanbul üzerinden Almanya'ya ihraç etti.

Manganez madeninden Osmanlı Devleti'nin tahsil ettiği başlıca iki vergiden biri olan resm-i mukarreri mütemadiyen vermediği anlaşılan³ imtiyaz sahibi Ahmed Seyyid Efendi, I. Dünya Savaşı yıllarında vefat ettiğinden, imtiyaz, varisleri oğlu Mehmet Arif Bey ile ikinci eşi Nigar Hanıma geçti. Ancak kendilerinin madeni işlet(e)memeleri sebebiyle('adem-i i'mâline mebni) madenin imtiyazı, Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dönemi'nde İcra Vekilleri Heyeti'nin 22 Mayıs 1927 tarihli ve 5210 numaralı kararnamesiyle feshedildi⁴. Bununla birlikte Almanların manganez madenine yönelik ilgisidaha sonraki yıllarda da devam etti. Nitekim Alman Georg Kucharovicz, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Berlin Ticaret Mümessilliği vasıtasıyla "mekşûf" madenin işletme imtiyazının, bir sene içinde kuracağı bir Türk Anonim

¹ **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 147.

² **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 140, lef 142.

³ İmtiyaz sahibi 21. 11. 1918/21 Kanunusani 1334 tarihinde; 1,5 yıllık resm-i mukarrer ve bunun üzerinden alınan techizat-ı askeriye tertibi ile gecikme faizi/güzeştesi olarak 18307 kuruş ödemede bulunmuştur. Ancak 1334'den 1342 yılı başına kadarki süre(1918-1926 yılları arası) için ödenmesi gereken 90056 kuruşluk resm-i mukarrer(gecikme faizi hariç) imtiyaz sahibi ve varisleri tarafından ödenmemiştir(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 4, lef 5). 1917/1333 yılında resm-i mukarrerin yatırılmasındaki gecikme sebebiyle madenin Almanya'ya nakline mahallinden engel olunmuşsa da Prusya Harbiye Nezareti Manganez Şirketi'nin Ticaret ve Zira'ât Nezareti'ne müracaat etmesi üzerine ilgili nezaret, resm-i mukarrerin ödenmesindeki gecikmenin madenin ihracına mani olmadığını, dolayısıyla madenin Almanya'ya ihracına engel olunmamasını mahalline bildirmiştir(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 148, lef 149).

⁴ Kararname için bkz. **BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 97. Fesih kararnamesi *Hakimiyet-i Milliye* ve *Ceride-i Resmiye* ile üç defa ilan ettirilmiştir(**BCA**. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 95).

Şirketi'ne katiyen devr ve ferağ etmek şartıyla kendisine verilmesini istemiş¹, ancak girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

II-5. Simli Kurşun, Civa, Altın, Gümüş, Platin, Nikel, Demir ve Zımpara Madenleri

Küçük Kayalı/Kayal-ı sağır zımpara madeni imtiyazı sahiplerinden Buldanlı Hacı Emin ve biraderi İbrahim Edhem ile ortakları ve diğer talipler Ahmet Nuri ile ortakları arasında rekabete ve anlaşmazlığa konu olan Uşak kazası dahilindeki bir diğer yeraltı kaynağı da yine zımpara madeniyle simli kurşun, civa, altın, gümüş, platin, nikel ve demirdi. Sanayide yaygın kullanımı olduğu bilinen bu madenlere yönelik iç tüketicinin kısıtlılığına karşın ruhsatname almaya yönelik yaşanan hareketlilik dış talebin etkisini dolaylı da olsa göstermesi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca madencilik sektöründe yaşanan rekabeti teyit etmesi açısından da sürecin takibi, üzerinde durulmayı hak eder bir nitelik taşımaktadır.

Madenlerin taharri ruhsatnamesini almaya yönelik ilk istidaname sahibi İstanbul'da ikamet eden Ahmed Nuri Efendi'dir. 22. 02. 1912/9 Şubat 1327 ve 24. 02. 1912/11 Şubat 1327'de Hüdavendigâr Vilayeti'ne verdiği istidanamelerde; Göbek Nahiyesi'nde ilki "şarken Banaz Çayı, cenûben Geyikkısdığı, garben Hamamçayı, şimâlen Bostanlık hudûdlarıyla mahdûd" yaklaşık 700 cerib; ikincisi "şarken Kurudere'nin Çayyolu, cenûben Kurudere, garben Banaz Çayı, şimâlen Küçük Kayalı hudûdlarıyla mahdû" yaklaşık 500 cerib; üçüncüsü "şarken İldeniz, cenûben Tatarköy, garben Gögez, şimâlen Kızılcasöğüd hudûdlarıyla mahdûd"²; dördüncüsü "şarken Banaz Çayı ve Kurudere'nin Çayyolu, şimâlen Küçük Kayalı ve Bostanlık, garben Hamamçayı, cenûben Geyikkısdığı hudûdlarıyla mahdûd" miri arazideki zımpara madenleri arama izinlerinin kendisine verilmesini istemiş, gerekli

¹ **BCA.** Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5, lef 4, lef 5, lef 6, lef 7.

² **BOA.** ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, Deraliyye'li Ahmet Nuri tarafından Hüdavendigâr Vilayeti'ne verilen 22. 02. 1912/9 Şubat 1327 tarihli iki istidaname.

yükümlülükleri yerine getireceğini bildirmiştir. Vilayet Maden Mühendisliği tarafından kendisine istidanamelerindeki eksikliklerin giderilmesinin bildirilmesi üzerine de üçüncü ve dördüncü mevkilerdeki madenlere dair istidalarının eksikliklerini gidermiş, diğer istidalarını 27. 08. 1912/14 Ağustos 1328 tarihine kadar takip etmemiştir. Bunun üzerine Hüdavendigâr Vilayeti, birinci ve ikinci istidanameleri mevzuat gereği mahallinde keşfiyat ve tahkikat yapılması için Uşak Kaymakamlığı'na göndermiştir. Bu arada 29. 02. 1912/16 Şubat 1327 tarihinde de Batı Anadolu madenciliğinde etkin olan Buldanlı Hacı Emin, biraderi Edhem, ipek/harir tüccarı Bursalı Hasan Fani ve İzmir'li tüccar Abdülmecid de Hüdavendigâr Vilayeti'ne verdikleri istidaname ile Göbek Nahiyesi'nde, “şarken Kurudere'den bedâ' ile Bostanlık mevki'i beynine hatt-ı müstakîm, şimâlen mezkûr Bostanlık mevki'inden bedâ' ile Hamamçayı mevki'i beyninde hatt-ı münkesir, garben mezkûr Hamamçayı mevki'inden bedâ' ile Midile(?) câmi'-i şerîfi beyninde hatt-ı müstakîm, cenûben mezkûr Midile câmi'-i şerifi mevki'inden bedâ' ile mebde'â'-ı hudûd olan Kurudere beynine hatt-ı münkesir ile mahdûd tahmînen” onbin dönüm miri arazideki simli kurşun, civa, altın, gümüş, platin, nikel, demir, zımpara madenleri taharri ruhsatnamesini talep etmişlerdir¹.

Maden mühendisliğinin mütalaası doğrultusunda istidanameyi uygun bulan Hüdavendigâr Vilayeti, 1906 tarihli Maden Nizamnamesi'nin onbirinci maddesi gereğince mahallinde tahkikat ve keşfiyat yapılmasını kararlaştırmış ve vilayet maden mühendisi, Uşak tahrirât katibi, Küçük Kayalı muhtarı ve Heyet-i İhtiyariye azasından Ali Molla ile istidaname sahiplerinin vekilleri Hacı Osman Efendi'den oluşan heyet tarafından mahallinde 31. 12. 1912/18 Kanunuevvel 1328'de keşfiyat ve tahkikat yapılmıştır. Tahkikat sonucunda; istidamedeki sınırları belirtilen alanın çok geniş olduğu ve Hacı Emin Efendi'yle biraderinin fermanına sahip oldukları zımpara madeni alanını tecavüz ettiğini tespit etmişler, bu sebeple de istidaname sahiplerinin vekilinin muvafakatını da alarak sınırların daraltılmasını kararlaştırmışlar, yeni hudut dahilinde şehir, kasaba, pazaryeri, bağçe, meydan gibi umuma ait mahaller

¹ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, İlgililer tarafından Hüdavendigâr Vilayeti'ne verilen 24. 02. 1912/11 Şubat 1327 tarihli istidaname.

ile mera olmadığını, arazinin 1700 dönümünün koru olduğunu, 598 dönümünün de eşhas üzerinde bulunduğunu, madenin ihraç ve hafrında ahalinin ihtiyaçlarına her hangi bir zarar verilmeyeceğini, böylece miktarı 2298 dönümle sınırlandırılan arazi dahilinde mekşuf ve ruhsatlı maden olmadığını, ancak bu alanın Ahmet Nuri Efendi tarafından 22. 02. 1912/9 Şubat 1327 tarihli istidanamede belirtilen ikinci maden mevkiinin sınırlarını içine aldığını tespit etmişlerdir¹.

Bu arada mahallinde yapılan tahkikat ve keşfiyattan haberdar olan Çal Kazası ahalisinden Osman Bahri, Osman ve Ali Ağalar'ın vekili ve ortakları Ali Rıza da, Uşak Kaymakamlığı'na arzuhal vererek, Hacı Emin ve ortaklarının ruhsatnamesini almak istedikleri alandaki maden için kendilerinin 05. 11. 1911/23 Teşrinievvel 1327 tarihinde istidaname verdiklerini, bu sebeple ruhsatnamenin kendilerine verilmesini talep etmişlerdir². Böylece madenin ruhsatnamesini almak için üç farklı kişi/ler ortaya çıkmıştır. Ahmet Nuri de 27. 08. 1912/14 Ağustos 1328 tarihli telgrafını müteakip, 28. 12. 1912/15 Kanunuevvel 1328'de ruhsatname hakkının kendisine ait olduğunu, madenin Hacı Emin Efendi ve ortaklarına verilmemesi gerektiğini Hüdavendigâr Vilayeti'ne arzuhal ile bildirmiştir³.

¹ **BOA**. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 10. 01. 1913/28 Kanunuevvel 1328 tarihli keşif raporu.

² **BOA**. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, Recepoğlu Ali, Osman ve ortakları ve vekilleri Ali Rıza tarafından keşfin yapıldığı gün Uşak Kaymakamlığı'na verilen 10. 01. 1913/28 Kanunuevvel 1328 tarihli arzuhal. Bu arzuhal sahipleri, 04. 04. 1912/22 Mart 1328'de Buldanlı Hacı Emin ve biraderi Edhem ile mukavele yapmışlardır. Buna göre; Hacı Emin Efendi, madenin fermanın alınmasına kadar yapılacak masrafları karşılayacak, resmî işleri takip edecektir. Ancak Hacı Emin Efendi daha sonra müştereken verdikleri taharrî ruhsatnamesi istidalarının takibini yapmamış, böylece istidanamenin zaman aşınımına uğramasını kasden sağlamış, bu arada kendine başka ortaklar bularak (Hasan Fani, Abdülmecid Efendi) madenin taharrî ruhsatnamesini almaya muvaffak olmuştur. Bir başka ifade ile aynı anda farklı kişi ve kişilerle birlikte hareket etmiştir (Eski ortakların buna dair şikâyetleri için bkz. **BOA**. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 17. 05. 1913/4 Mayıs 1329 tarihli Ali Rızan'ın Hüdavendigâr Vilayeti'ne verdiği şikâyet arzuhalı).

³ **BOA**. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/ 15 S 1333, 28. 12. 1912/15 Kanunuevvel 1328 tarihli arzuhal.

Neticede Vilayet maden mühendisliğinin mütalaası üzerine konu Hüdavendigâr Vilayeti İdare Meclisi'nde görüşülmüş ve Osman Bahri ile ortaklarının nizamî süre olan 6 ay içinde istidalarını takip etmedikleri için haklarını kaybettiklerine, arama iznini 22. 02. 1912/9 Şubat 1327'de isteyen Ahmet Nuri'nin de 19. 08. 1911/6 Ağustos 1327 ve 27. 08. 1911/14 Ağustos 1327 tarihlerinde daha önce verdiği istidanamelerinin gereği olarak mahallinde keşfiyat yapılması hakkındaki telgrafnamelerine¹ müteakip kendisine ulaşılamadığını² ve böylece birinci ve ikinci istidanamelerini takipte nizamî süre olan altı ay içinde yükümlülüklerini yerine getirmediği gerekçesiyle³ "Küçük Kayalı Köyü'nde "şarken ve cenûben Küçük Kayalı cami'nden bedâ' ile Kurudere'de Mavikuyu'dan ve Işıklar harâbesinden bi'l-mürûr Mehmet Halil Ağa Değirmeni'ne hatt-ı münkesir ve garben ve şimâlen mezkûr değirmenden bedâ' ile Yakacık Tepesi'nden bi'l-mürûr mebdeâ'-ı hudûd olan Küçük Kayalı hudûduna hatt-ı münkesir ile mahdûd" 598 dönümü sahipli ve 1700 dönümü koruluk olmak üzere 2298 dönüm arazide bulunan simli kurşun, civa, altın, gümüş, platin, nikel, demir ve zımpara madenlerinin taharri ruhsatnamesinin gerekli harç ve ianeleri de yatıran Hasan Fani, Abdülmecid, Hacı Emin ve biraderi Hâfız Edhem Efendi'lere verilmesini kararlaştırmış ve 01. 03. 1914/16 Şubat 1329'de kendilerine taharri ruhsatnamesi verilmiştir⁴. Gerek ruhsatnamenin verilme sürecinde, gerekse verilmesini müteakip Ahmet Nuri Efendi, kaza dahilindeki amyant madeni

¹ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, Ahmet Nuri'nin vekili Mustafa tarafından 19. 08. 1912/6 Ağustos 1328 ve 27. 08. 1912/14 Ağustos 1328 tarihlerinde Hüdavendigâr Vilayeti'ne çekilen telgrafname suretleri.

² BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, Ahmet Nuri'nin Uşak'tan avdet ettiğine dair Uşak Kaymakamlığı'ndan Hüdavendigâr Vilayeti'ne çekilen 01. 09. 1912/19 Ağustos 1328 tarihli telgraf sureti.

³ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, Hüdavendigâr Vilayeti'nin Ahmet Nuri Efendi'ye ulaşmak için Uşak Kaymakamlığı'na yazdığı tahrirat ve Uşak Kaymakamlığı'ndan Hüdavendigâr Vilayeti'ne yazılan cevap sureti.

⁴ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 01. 03. 1914/16 Şubat 1329 tarihli taharrî ruhsatnamesi sureti.

ekseninde Ferik Mehmet Ali Paşa örneğinde olduğu gibi Vilayet¹, Nezaret², Sadaret³ ve neticede Şûrâ-yı Devlet'e⁴ verdiği müteaddid arzuhallerle ruhsatname hakkının kendisine ait olduğunu, "hakk-ı rüchan ve tekaddümü"nın ihlal edildiğini dile getirmiştir. Bu istidanameleri ile arzuhalleri üzerine konu Şûrâ-yı Devlet Maliye ve Nafı'a Dairesi'nde üç⁵ kez görüşülmüş, neticede; Hasan Fani, Abdülmecid, Hacı Emin ve biraderi Hâfız Edhem Efendi'lere verilen 01. 03. 1914/16 Şubat 1329 tarihli ruhsatname iptal edilmiştir⁶. Ancak yine tarafların itirazları üzerine konu Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu/Heyet-i Umumiyesi'nde görüşülmüş ve Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu; Ahmet Nuri Efendi'nin verdiği istidaname ile taharri ruhsatnamesini daha önce talep ettiğine, ancak istidanamelerinin nizamden eksiklikleri olması ve bu eksiklikleri nizamî süre olan altı ay içinde ikmal etmediğine, bu sebeple de Ma'âdin Nizâm-nâmesi'nin yirmi birinci maddesine göre istidanamelerinin hükümsüz olduğuna, kendisinden iki gün sonra aynı madenin taharri ruhsatnamesini talep eden Abdülmecid Efendi ve ortaklarının nizamî olarak verdikleri istidanameyi takip edilerek taharri ruhsatnamesi aldıklarına ve bu

¹ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, Ahmet Nuri ve vekili tarafından Hüdavendigâr Vilayeti'ne çekilen 28. 12. 1912/15 Kanunuevvel 1328 tarihli telgrafname sureti ile 19. 04. 1913/6 Nisan 1329, 30. 06. 1913/17 Haziran 1329 tarihli arzuhaller.

² BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, Ahmet Nuri tarafından Ticaret ve Zira'ât Nezareti'ne gönderilen 19. 04. 1913/6 Nisan 1329, 11. 10. 1913/28 Eylül 1329, 30. 04. 1914/17 Nisan 1330 tarihli arzuhaller.

³ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 04. 07. 1913/21 Haziran 1329 tarihli arzuhal.

⁴ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 14. 08. 1913/1 Ağustos 1329, 27. 11. 1913/14 Teşrinisani 1329 tarihli arzuhaller.

⁵ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 17. 02. 1914/4 Şubat 1329, 11. 09. 1913/29 Ağustos 1329, 11. 06. 1914/29 Mayıs 1330 tarihli mazbatalar.

⁶ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 01. 03. 1914/16 Şubat 1329 tarihli ruhsatnamenin iptaline dair 17. 02. 1914/4 Şubat 1329, 11. 09. 1913/29 Ağustos 1329, 11. 06. 1914/29 Mayıs 1330 tarihli Şûrâ-yı Devlet, Maliye ve Nafia Dairesi mazbataları.

taharri ruhsatnamesinin geçerli olduğuna oy çokluğu/ekseriyet-i ârâ ile karar vermiştir¹.

II-6. Kaza Dahilinde Keşfedilen Diğer Madenler

Sivaslı ve Ulupınar amyant, İlyaslı ve Kayağıl manganez, Kayalı-ı Sağır zımpara madenlerinden başka kaza dahilinde işletilmediği anlaşılan, ancak varlığı tespit edilen, bir kısmına da taharri ruhsatnamesi verilen madenler de vardı. Bu madenlerden biri Bağbaşı ve Dağtimurlar köyleri hududunda Külçek mevkiindeydi. Madenin bulunduğu alan tahminen 1000 dönümlük mîrî araziyi kapsıyordu. İkincisi de Dağtimur ve Yaşamışlar Köyleri hududunda Namazdere civarında Darıyeri'nde yer alıyor ve yaklaşık yine 1000 dönümlük mîrî boş arazide bulunuyordu. Ayrıca Dağtimur köyü muhtar ve ihtiyar heyeti, Uşak Kaymakamlığına vermiş oldukları mazbatada; Uşak kasabasına iki saat mesafede bulunan madenin işletilmesi halinde köyleri ve komşu köyler ahalisine her hangi bir zararı olmayacağını, aksine işletilmesinin faydası olacağını bildirmişlerdi. Diğer maden de Bağbaşı Köyü sınırlarında Karagöz mevkinde, 1000 dönümlük arazide yer almaktaydı². Köylülerin varlığından habedar ettikleri ve işletilmesini istediklerini belirten mazbatalarını Uşak Kaymakamlığı'na ve Kaymakamlığın da Liva'ya bildirmesi üzerine Kütahya mutasarrıfı Fuat Paşa, ilgili madenlere yönelik ruhsatname talebinin olmadığını, numûnelerinin de Uşak'tan gönderildiğini, Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'ya 29. 08. 1890/17 Ağustos 1306 tarihli tahriratiyle bildirdi. Bunun üzerine de kendisine, ilgili madenler için maiyetinden birini ruhsatname talebinde bulundurması ve gerekli işlemleri yaptırması telgrafname ile emredildi. Akabinde de Kütahya Mutasarrıfı; Derviş Paşa'ya, maiyetinde itimat edip güvenebileceği bir kimse olmadığını, kendi adına ruhsatname istemesinin mecburen hasıl olduğunu, bu takdirde de vilayet defterdarının madenlerle ilgili ruhsatname istidasına karşı çıkacağını bildirdi ve

¹ BOA. ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333, 13. 12. 1914/30 Teşrinisani 1330 tarihli Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umumiyesi kararını havi mazbata.

² BOA. Y. PRK. UM. 18/28, 29. 08. 1890/13 M 1308, lef 1.

İstanbul'dan Hüdavendigar Valisine madenin kendisine verilmesi için emir gönderimesini istedi¹.

Kütahya Mutasarrıfı daha önce de madenleri kuyumcu marifetiyle kall ettirtmiş, Uşak kazası dahilindeki bu üç madenin ikisinin çinko, birinin de aşı boyası olduğunu tespit etmişti. Mutasarrıf, Derviş Paşa'ya ayrıca ilgili madenlerin Hazine-i Hassa adına işletilmesi halinde “menâfî-i umûmiyye husûlünün bedîhî” bulunduğunu, “ilerüde ecânib eline geçmemek üzere” gerekli işlemlerin bir an önce yapılması gerektiğini de bildirmişti². Neticede Uşak Kazası Kızıldağ mahallinde bulunan aşiboyasının imtiyazı 17. 01. 1904/29 Şevval 1321 tarihli irade-i seniyye ile Hazine-i Hassa-ı Şahane'ye verildi/alındı. Madenin sınırları da doğuda Durakoğlu Damları, güneyde Kızıldağ, batıda Nedere Köyü, kuzeyde Dikenderesi şeklinde tespit edildi³. Dağtimur ve Yaşamışlar Köylerinde varlığından İstanbul'un 1890/1308'de haberdar edildiği çinko madeninin taharri ruhsatnamesi, Terzizade Hamid, Binbaşızade Hüseyin Fuad, Civelekzade Mehmed Hayri ve Ömer Efendilere istidanameleri üzerine ancak 10. 05. 1911/27 Nisan 1327'de verilebildi. Çinko madeni yanında arsenik, bakır, piridli hadid arama iznini de havi ruhsatnameyle kendilerine 246 dönümü kişisel mülkiyet, geri kalanı boş miri arazi olmak üzere toplam 10.000 dönüm arazi tahsis edildi⁴.

Bir diğer maden mahalli de Banaz Nahiyesinde, Ketenlik'te kefedildi ve İrmez, Susuzören, Susuz Köyleri ve Bulkaz Dağı ile mahdud arazide bulunan ve Yaverandan Ferik Mehmet Ali Paşa'nın Eylül-Ekim 1899/Eylül 1315'te Hüdavendigar Vilayeti'nden taharri ruhsatnamesini istediği ilgili madenler manganez, zımpara, demir, bakır, borasit, antimuandan oluşmaktaydı⁵.

¹ BOA. Y. PRK. UM. 18/28, 29. 08. 1890/13 M 1308, lef 2.

² BOA. Y. PRK. UM. 17/91, 27. 07. 1890/9 Z 1307.

³ BOA. İrade, Hususi, 138, 17. 01. 1904/29 L 1321.

⁴ Ticaret ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi Müdiriyyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsus Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniyye, Dersaadet 1330, s. 128-129.

⁵ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 41.

Ayrıca kaza dahilinde Aktaş, Yula ve Eynecik Dağı, Güre Köyleri ile mahdut alanda kömür, krom, manganez, Antimuan, borasit, simli kurşun ve boya madenleri keşfedilmişti. Bu madenlerin taharri ruhsatnamesini de Ferik Mehmet Ali Paşa, Uşak'lı Şakir Çavuş'la birlikte talip olmuş, Eylül-Ekim 1899/Eylül 1315'te Hüdavendigâr Vilayeti'ne istidaname vermişlerdi¹.

Kaza dahilinde keşfedilen bir diğer maden de Banaz Nahiyesi Sarıdere Köyünde bulunan aşî boyasıydı. Erkân-ı Harbiye Miralaylarından Halil Paşa ve şürekası Hüdavendigâr Vilayeti'ne verdileri 12. 05. 1904/29 Nisan 1320 tarihli istidaname ile aşî boyasının ruhsatnamesini istemişlerdi. Sarıboğaz, Çatıboğazı ve Mandakderesi mevkilerinde mîrî boş arazide bulunan üç aşî boyası ocağı toplam 850 dönüm arazide bulunuyordu. İstidamede ilgili aşî boyasını İzmir'e göndererek ihraç edeceklerini ve ruhsatname süresinin 24 yıl olmasını da istemişlerdi. Bunun üzerine mahallinde keşfiyat ve tahkikat yapılmış ve tahkikat ve keşfiyat sonuçları 18. 06. 1904/5 Haziran 1320 tarihli Uşak Kazası İdare Meclisi mazbatasıyla Hüdavendigâr Vilayeti'ne, askerî rapor, keşif evrakı ve kroki ile gönderilmişti. Evrakın Hüdavendigâr Vilayeti İdare Meclisi'nde de görüşülmesi sonucunda ruhsatnamelerin verilmesinin uygun olduğu anlaşılmıştı².

Hüdavendigâr Vilayeti, 16. 07. 1904/3 Temmuz 1320'de evrakı İdare Meclisi mazbatasıyla birlikte Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'ne göndermiş, evrak Ma'âdin Heyet-i Fenniyye'sine havale edilerek görüşülmüştür. Ma'âdin Heyet-i Fenniyyesi evrak üzerinde yaptığı incelemede; birinci ocak mahallinin 320 dönüm, ikinci ocak mahallinin 180 dönüm, üçüncü ocak mahallinin de 100 dönüm mîrî araziden ibaret olduğunu, ocakların sırasıyla Uşak şimendifer istasyonuna 3,5; 4; 3,5 saat mesafelerde bulunduğunu mahallinden gönderilen kroki ve haritaları inceleyerek tespit etmiş, ayrıca ruhsatnameleri istenen aşî boyası ocaklarının Hazine-i Hassa-ı Şahane'ye ait aşî boyası hudutlarından ayrı mahallerde bulunduğunu, aşî boyası ocağının açılmasına ruhsat verilmesinin faydalı olacağını, ocakların açılmasında

¹ BOA. ŞD. 1577/12, Hüdavendigâr 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321, lef 41.

² BOA. ŞD. 1590/36, 19. 01. 1905/13 Za 1322, lef 2.

askerî açıdan da bir sakınca olmadığını bildirmiştir. Heyet ayrıca iki ocak mahallini birleştirerek üç ocak yerine aşiboyasının iki ocak itibar edilmesini ve her ocak için 10'ar liradan 20 lira taharri ruhsatnamesi harcı ve %6 oranında 120 kuruş teçhizat-ı askeriye tertibi, 40 kuruş da Hamidiye Hicaz Demiryolu ianesi alınması gerektiğini belirtmiştir¹. Neticede Halil Paşa ile ortaklarına, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'nin 12. 09. 1904/30 Ağustos 1320 tarihli tahriratı gereğince Hüdavendigâr Vilayeti'nce 20. 09. 1904/7 Eylül 1320'de 2 kıta ruhsatname verilmiştir².

Banaz Nahiyesi, Sarıdere Köyündeki üç mevkideki aşî boyası madeni için Halil Paşa ve ortaklarına 24 yıl süreli iki ayrı ruhsatname verilmesi üzerine Uşak Kazasından, Banazlı Elhac Yusuf, Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne 11. 09. 1904/29 Ağustos 1320 tarihli bir arzuhal göndererek; Halil Paşa ile ortaklarına Taşocakları Nizamnamesi'ne göre rusatnameleri verilen aşiboyasının bulunduğu arazinin binlerce dönüme tekabül ettiğini, ilgili arazinin aşiboyası bakımından son derece zengin olduğunu, 1000 dönüm civarında olduğu için Şûrâ-yı Devlet kararı ve irade-i seniyye ile verilmesi gerektiğini, Ma'âden Heyet-i Fenniyesi tarafından bundan kaçınıldığını ve arazi miktarının az gösterilerek büyük bir madenin ikiye ayrıldığını, taş ocağı tarzında ayrı ayrı iki ruhsatname verildiğini, arazi miktarının az gösterilmesinin yıllık verilmesi gereken nizamî rüsumun (resm-i mukarrer) az alınmasına sebebiyet vereceğini, dolayısıyla hazinenin zarar edeceğini belirtmiş ve verilmiş olan aşiboyası ruhsatnamelerinin Şûrâ-yı Devlet, Mülkiye Dairesi'nde görüşülmesini istemiştir³. Bunun üzerine evrak üzerinde iddiaların tedkiki için inceleme yapılmış, rusatnamelerin taş ocakları nizamnaemsi ve sair mevzuata uygun olarak verildiği, ilgili iddiaların asılsız olduğu anlaşılmıştır⁴.

¹ BOA. ŞD. 1590/36, 19. 01. 1905/13 Za 1322, lef 3.

² BOA. ŞD. 1590/36, 19. 01. 1905/13 Za 1322, lef 2.

³ BOA. ŞD. 1590/36, 19. 01. 1905/13 Za 1322, lef 1.

⁴ BOA. ŞD. 1590/36, 19. 01. 1905/13 Za 1322, lef 5.

III. BÖLÜM:

DOKUMACILIK(HALICILIK) SEKTÖRÜ

III-1. Üretimin “Usûl-i Atîk” Özellikleri

Batı Anadolu’da XIX. Yüzyıl öncesinde de bir iktisadî faaliyet sektörü olan halı ve kilim dokumacılığı, başlıca Uşak, Gördes ve Kula kazalarında yapılıyordu. Doğal çevrenin üretim faaliyetleri üzerindeki etkilerinin daha fazla hissedildiği pre-modern dönemlerde Uşak kazasında da halıcılığın bir üretim sektörü olarak varlığı ve bu varlığını sürdürmesi tesadüfî değildi, zira kazanın fizikî coğrafik şartları yaşam tarzını etkilerken, bir diğer iktisadî faaliyet sektörü olan hayvancılığı da olmazsa olmaz konumuna yükseltmişti. Geleneksel sosyo-ekonomik yapılarda, kırsal yerleşik nüfusun tarımsal faaliyetine karşılık konar-göçer yaşamın başlıca uğraş alanı olan hayvancılık, beslenmeden imalat sektörlerine kadar etkileyici ve belirleyici bir konuma sahipti. Diğer bir ifadeyle kaza arazisinin aliviyonal büyük ovalardan mahrumiyetinden, arazinin engebeli ve arızalı oluşuna kadar birçok fizikî coğrafik faktör halıcılığın bir uğraş alanı olarak idamesinde etkiliydi. Başlıca üretim faaliyetlerinden biri olan hayvancılıktan elde edilen yan ürünler direkt ya da dolaylı olarak diğer üretim faaliyetlerini de şekillendiriyordu. Bunlardan yün, artı ürün olarak imal edilmesi gereken bir ham madde niteliğini taşıyor, bu da halıcılık sektörünün başlıca hammadde girdisini oluşturuyordu.

Ayrıca halıcılık, Anadolu’nun Türkleşme süreci öncesine, Orta Asya steplerine kadar götürülebilecek bir maziye ve mirasa da sahipti(Sümer 1984: 44-48). Bu mirası Anadolu platolarına taşıyan konar-göçer Türk aşiretlerinin halıcılığı sürdürmelerini yerleştikleri mekanın coğrafi şartları adeta destekler nitelikte bir işlevi de yerine getirmişti. Bu bağlamda tarihsel izdüşümü/arka planı zaman ve mekan boyutuyla Orta Asya steplerine ve milattan önceye kadar götürülebilecek olan halıcılığın Uşak Kazası eksenli Anadolu’daki mazisi de oldukça eskidir.

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Avrupa'da Alman ve İtalyan ressamılar Lotto ve Holbein'in tablolarına kadar giren(Campana 1969: 34, 80) Uşak halıları, üst sınıflar tarafından saraylar, dinî yapılar ve malikânelerin tefrişinde kullanılmaktaydı. Ulaşımın gelişmediği zamanlarda hayvan gücüyle Avrupa piyasalarına kadar ulaşan Uşak halılarının aynı zamanda iç piyasada da belirli bir tüketim potansiyeline sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul'un başlıca tüketim merkezini oluşturduğu iç piyasadaki tüketim, 1640 tarihinde resmi fiyat tespitlerine(narh) de yansımıştı¹. Aynı dönemlerde kasabadaki başlıca sinayiatın halı imalatı olduğuna, bu halıların yedi iklimde yayıldığına, İsfahan halıları kadar kaliteli ve ibret-nümûn olduğuna dair de bilgiler mevcuttur(Evliya Çelebi 1935: IX: 39). Uşak halılarının XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda da üretimine devam edilerek, iç ve dış tüketime arz edildiği de bilinmektedir².

Birçok üretim sektöründe olduğu üzere halıcılık da XX. Yüzyıl başlarına kadar tamamen emek-yoğun bir imalat sektörü olarak kaldı. Üretim süreci; başlıca hammadde olan yünün temininden, yıkanmasına, taranmasına(ağartılmasına), iplik haline getirilmesine, boyanmasına ve nihayetinde halının "nesc ve i'mâline" kadar son derece farklı üretim aşamalardan geçiyordu. Oldukça basit bir düzeneden ibaret olan halı

¹ 1640 tarihli Es'ar Defteri'nde boyu 13, eni beş zira', 7 rub', bir gireh/girah ve hakim rengi kırmızı olan Uşak halısının fiyatı 8400 akçeydi. Yine aynı renkte, boyu 10,5 zira', eni 5 zira', üç rub' ebadındaki bir diğeri de 5500 akçe değerindeydi. Kırmızı renkte ve ortası sofralı, boyu 7 zira', 6 rub', eni 4 zira', 2 rub' olanı ise 2500 akçe, boyu 4 zira', 1 rub', eni 3 zira' olan orta kalıçesi ise 760 akçeydi(Yücel 1992: orijinal metin 67, Latin alfabeli metin 75). Aynı tarihte pirincin keylinin 40, has unun/dakik-i hasın keylinin 80, pilicin tanesinin 8, tavuğun tanesinin 14 akçe olduğu(Yücel 1992: 30) dikkate alındığında Uşak halı fiyatlarının XVII. Yüzyılda oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

² İngilizlerin XVIII. Yüzyılda da İngiltere'ye Uşak halısı ihraç ettiklerine dair bkz. BOA. Y. A. Hus. 286/60, İef 2. Yine örnek olması açısından XVIII. Yüzyıl onlarında Medine'deki Ravza-ı Mutahhara için zira'ı 100 pareden 80 adet halı satın almak amacıyla Uşak'a gelen Çukadar Mustafa'nın halıların toplam ücreti olan 8575 kuruşu halı sahiplerine ödediğine, Uşak'tan İzmir'e, oradan da gemiyle Mısır'a gittiğine dair bkz.(BOA. HAT. 56667, 1793-1794/1208). Ayrıca XVIII. Yüzyıl sonlarında Ayasofya Camii için 3831 zira' halının Uşak'ta dokutulduğuna dair de bkz. Atalay 1969: 43.

tezgâhları (kaliçe destgâhları), üretimin son aşamasında gereksinim duyulan başlıca araçtı ve temini ile maliyeti oldukça kolay ve düşüktü, kazanın ormanları da, bilhassa Banaz'dakiler, gereksinim duyulan kerestenin temininde hizmet görmeğe muktedir bir potansiyele sahipti. Yıkanan, taranan, boyanan eriş, argaç ve ilme(desen) ipleri; bu tezgâhlar üzerinde genç kızlar ve kadınlar tarafından rastgele atılmayan her düğümle, nefaset, zerafat ve metanetiyle beğeniyi cezbeden Uşak halılarının/kaliçelerin vücut bulmasıyla sonuçlanan bir üretim sürecinin ip eksenli unsurlarını oluşturuyordu. Geleneksel Uşak halıları yünden, tabiatdan elde edilen doğal boyalardan ve sürekliliği olan desen ve motiflerden meydana getirilen adeta bir sanat eseri niteliğine sahipti. En azından Batı'lı alıcılar tarafından uzun süre böyle görülmüştü. Havlarının yüksek olması yanında, sabit boya maddelerinin kullanılması uzun süre solmayan ve tarihi eser olmaya da aday halıların başlıca yapısal özellikleriydi.

XIX. Yüzyılın bilhassa son çeyreğinde kitle tüketimine yönelik yaşanan üretim artışına kadar, görece az sayıda imal edilmeleri, halıların belirtilen özelliklerinin idamesinde rol oynayan başlıca etkenlerden biriydi. Zira halılara yönelik iç ve dış talep söz konusu olmakla birlikte, üretimde halılarının niteliğinde radikal bir değişimi beraberinde getirecek bir talep yoğunluğu ve buna bağlı olarak Avrupa ve Amerika'yla ticarî etkileşim son derece sınırlı kalmıştı. Halıların niteliğinde önemli değişiklikler meydana getirecek teknolojik ve bilimsel yenilikler de ne Doğu'da, ne de Batı'da söz konusuydu. Zira Batı'da da dokumacılık XVIII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar emek-yoğun ve geleneksel üretim yöntem ve tekniklerini genelde devam ettirmişti(Pamuk 1994: 2; Güran 1988: 98-99).

Uşak halılarının imalinde kullanılan eriş, argaç ve desen ipi yünden yapılmakta, yünlerin yıkanmasında, eğrilmesinde, boyanmasında genelde kadın işgücü kullanılmaktaydı(Atalay 1969: 22; Campana 1969:). Kadınlar tarafından doğal su kaynaklarında yıkanan, kirman ve el çıkırığı ile eğrilen ipler, doğal nebatî boyalarla boyanmaktaydı. Boyamada kullanılan başlıca maddelerin bitkilerden oluşması, halılarda belirli renklerin yaygın olarak

kullanılması sonucunu doğurmuştu. Genelde kökboya, cehri, somak, mazi, taze ceviz kabuğu, soğan kabuğu, palamut, nar ve çam kabuğu, vesaireden elde edilen yaygın renkler kırmızı, sarı, mavi ve kanverengiydi(Atalay 1969: 23, 26, 50). Bu yerli boyalar yanında çivit ve kırmızıdan da doğal renkler elde edilmekte, ancak bu boya maddeleri ithal edilmekteydi¹. Doğal boyar maddelerin kullanımı halıların uzun süre solmayan renklerini sağlamak yanında, doğadan elde edilmesi sebebiyle maliyet arttırıcı üretim risklerini de her zaman izale etmeyi mümkün kılıyordu. Gereksinim duyulan yün de, gerek kaza dâhilinde yetiştirilen küçükbaş hayvanlardan, gerekse çevre Kaza ve Sancaklardan temin edilmekteydi. Geleneksel Uşak halıları yüksek havlı, sağlam düğümlü, çift ilme, koyu ve derin renkli, hendesî motiflerle dokunmaktaydı(Atalay 1969: 30-31) .

III-2. Geleneksel Üretimin Değişen Yüzü

XIX. Yüzyılda Avrupa ile artan ticarî ilişkiler ile etkileşime paralel olarak Osmanlı üretim sektörlerindeki kantitatif ve kalitatif değişimin en fazla yaşandığı üretim alanlarından birini geleneksel bir el sanatı niteliğindeki halıcılık oluşturmuyordu. Bilhassa Tanzimat Dönemi'yle birlikte dış dinamiklere ve Avrupa'yla ticaret eksenli etkileşime paralel olarak üretimin nitelik ve niceliğinde son derece hızlı ve çok yönlü bir değişim yaşandı. Osmanlı Devleti ise Tanzimat Dönemi'nde iktisadî kalkınmaya yönelik uyguladığı politikalarla bu değişime duyarsız kalmadı. Bazı uygulamalarıyla değişimde etkin bir rol oynadı. "Memâlik-i mahrûse-i cenâb-ı mülûkânenin yegâne sına'î-i nefîsesinden"² olan bu dokumacılık dalını ıslah etmeye çalıştı ve üretimi teşvik etti. Sektöre yönelik özel ilgi gösterdi.

III-3. Değişim ve Devlet

Osmanlı Devleti Tanzimat'la birlikte iktisadî kalkınmaya yönelik uygulamalarda bulundu. İşlevleri arttırılan devlet eliyle girişilen sanayileşme

¹ 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 287.

² BOA. Y. MTV. 120/30, 15. 05. 1895/20 Za 1312.

politikası¹ yanında tarım başta olmak üzere üretim sektörlerinin geliştirilmesine yönelik kurumsal düzenlemeler yapıldı. Tarım, sanayi ve ticaret erbabına teşvikler uygulandı, üreticilere düşük faizli/güzeşteli krediler verildi.

Bu bağlamda Osmanlı Devleti, ziraat ve sanayiye geliştirmek, üretimi arttırmak, ithalat ve ihracatla ilgili meseleleri görüşmek üzere Maliye Nezareti'ne bağlı olarak 1843'te Zira'ât Meclisi'ni kurdu. Meclis devletin vergi gelirlerini yükseltmek, halkın refah seviyesini arttırmak için gerekli araştırma ve incelemeleri yapacaktı(Akyıldız 1993: 282; Önsoy 1993: 1688-1689; Çadircı 1997: 232). Zira'ât Meclisi ilk iş olarak üretim sektörlerinin ve ticaretin durumunu tespit etmek amacıyla taşradan; ahalinin ziraat ve sanayi sektörlerindeki üretimlerinin nitelik ve niceliği ile sorunları ve bu sorunların çözülmesi için alınması gereken tedbirler ile yapılması gereken teşviklerin neler olduğuna dair bilgi istedi. Meclis ayrıca taşra idarî birimlerinden, taşrada imal edilmekte olan mensucatin seri halde üretimi için nelerin yapılması gerektiğini de sordu(Önsoy 1988: 40). Bir de talimatnamesi yayınlanan meclis, iktisadî kalkınma için adeta devlet müdahalesinin bariz örnekleri olacak nitelikte Kazalarda halkın seçtiği zira'ât müdür vekilleri atanmasını kararlaştırdı ve kendilerine tarım, sanayi ve ticaretin mevcut sorunlarıyla hal çarelerini tespit ederek İstanbul'a bildirmeleri görevini verdi. Kısa süre sonra da yine benzer amaçlarla "tensîkât-ı mülkiye" adı altında bir program yürürlüğe konuldu.

Bu çerçevede de her memlekette ikişer kişi İstanbul'a çağrılarak iktisadî gelişmenin çareleri arandı. Meclis-i Vâlâ'da dinlenen bu memleket ileri

¹ Osmanlı Devleti tarafından 1860 yılına kadar, bilhassa İstanbul'da çeşitli fabrikalar kuruldu. Clark'ın "Osmanlı Sanayi Devrimi/Ottoman Industrial Revolution" dediği bu girişim kısa sürede başarısızlıkla sonuçlandı. Bani ve müşterisi genelde devlet olan fabrikaların büyük kısmı, maliyeti arttıran ve pazarlama sürecinde yaşanan sebepler ve Avrupa ürünleriyle rekabetteki güçlükler ile suiistimalden kaynaklanan yapısal sebeplerden dolayı kısa sürede kapatılmak zorunda kaldı(Ayrıntı için bkz. Clark 2006: 467-480; Sarc 1999: 423-440; Önsoy 1988: 47-58; Ortaylı 2005: 203; Seyitdanlıoğlu 2006: 263-278; Toprak 1985: 1343-1344; Toprak 1985a: 1345-1347).

gelenleri ise mevcut sorunların çözülerek tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi için Osmanlı Devleti'nin üreticiye nakdî yardım yapmasını, alt yapı hizmetlerini iyileştirmesini ve mevcut vergi oranlarının düşürülmesini istediler. Neticede benzer girişimlere devam edilerek 1845'te Osmanlı Devleti, Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonucunda vergilerin azaltılmasını, muhtaç olan üreticiye düşük faizli kredi verilmesini, alt yapı hizmetlerinin yapılmasını kararlaştırdı ve bunların gerçekleştirilmesi için İmar Meclisleri kuruldu(Seyitdanlıoğlu 1992: 325-327; Önsoy 1993: 1691-1692; Önsoy 1988: 41-42; Çadırcı 1988: 621-624). Tüm bu girişimlerle devlet tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için iktisadî hayata müdahalede bulunuyor, bununla da hem devletin vergi gelirleriyle üreticinin gelir seviyesini arttırmayı, hem de iktisadî kalkınmayı amaçlıyordu.

Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarında Devlet eliyle girişilen sanayi, tarım ve ticareti geliştirmeye yönelik uygulamalardan Uşak halıcılığı da faydalandı. Devletin sektöre yönelik maddî nitelikteki ilk uygulaması üreticiye “kefâlet-i müteselsile” ile sermaye akçesi adı altında düşük faizli kredi vermesiydi. Osmanlı Devleti ilk olarak Gördes ile birlikte Uşak kilim ve halıların “he'yet-i aslîyelerine nazaran ist'îmâline rağbet olunmadığı”ndan “tarz-ı mergûb vechle kumaşlarının düzgün ve kullanışlı olarak nesc ve i'mâlî esbâbının istikmâlî” için matbu resimlere göre dokunmasına, böylece halılara olan iç ve bilhassa dış talebin arttırılmasına çalıştı¹. Bu bağlamda Uşak Kazası hayriye tüccarından² Hacı Mehmet Ağa ile Gördes Kazasından Hacı Ahmet Ağa

¹ “Gördos ve Uşak Kazalarında nesc ve i'mâl olunmakda olan kilim ve kâliçelerin he'yet-i matbû'aya vaz'ıyla herkesin bey' ve ist'îmâline temâyül ve rağbetleri husûsunun istihsâli irâde-i seniyyesine mebnî”(BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14. 07. 1846/19 B 1262, lef 1).

² III. Selim Dönemi'nde, çeşitli suistimallere konu edilen Avrupa Devletleri himayesindeki beratlı tüccar uygulamasına son verilerek, yerine gayrimüslim tebaanın “Avrupa tüccarı” adıyla dış ticaret yapmaları sağlandı. Böylece Gayrimüslim tüccarlar dış ticarete, Müslüman tüccarlara göre ayrıcalıklı bir konum elde ettiler. Bu ise kısa sürede Müsliman tüccarların haklı şikâyetlerini beraberinde getirdi. Zira Müslim-Gayri Müslim tüccarlar arasında haksız bir rekabet meydana geldi. II. Mahmut'un saltanatının ilk yıllarında bu şikâyetler haklı bulunarak, Müslüman tüccarların, Avrupa tüccarı statüsüne getirmesine karar verildi ve

İstanbul'a çağrıldılar, Zira'ât Meclisi'nde yapılan görüşmede hazır bulundular ve yapılan görüşmeler sonucunda halı ve kilimleri, matbu resimlere göre(he'yet-i matbû'a vaz'la) dokutmayı taahhüt ettiler. Buna karşılık da sermaye akçesi adı altında verilen kredilerden faydalanmak istediklerini belirttiler. Zira'ât Meclisi bu taleplerini uygun bularak Uşak Kazası için 800 kese¹, Gördes için de 500 kese kredi/sermaye akçesi, ayrıca Uşak'a Avrupa'dan getirilecek makineler için de yaklaşık 100.000 kuruş kredi verilmesini kararlaştırdı.

Zira'ât Meclisi'nde alınan karara göre krediler "kefalet-i müteselsile" ile verilecek ve yıllık faizleri kese başına 3 kuruş olacaktı. Üç yıllığına verilecek olan krediler bu süre içinde Maliye Nezareti hazinesine faiziyle birlikte ödenmek üzere senet karşılığında kaza mal sandıklarından müteahhitlerce kullanılacak ve kendilerine zimmet kaydedilecekti. Zira'ât Meclisi ayrıca kendilerine gerekli kolaylığın gösterilmesi için Uşak ve Gördes Kazalarına Sadrazam tarafından emirnameler yazılmasını, Gördes Müftüsüne de Şeyhülislam tarafından mektup gönderilmesini kararlaştırdı. Meclisin aldığı kararlar Maliye Nazırı'nın takrîriyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de² de görüşülerek uygun bulundu ve Meclis-i Vâlâ, Zira'ât Meclisi'nin aldığı kararlara ilaveten verilecek kredilerin Maliye Nezareti tarafından nezaret edilmesine karar verdi³. Meclis-i Vâlâ'nın mazbatası Meclis-i Umumî'de de görüşülerek aynen kabul edildi ve 15. 07. 1846/20 B 1262'de alınan kararların uygulanması için gerekli olan irade-i seniyyesi çıktı⁴. Gördes ve

kendilerine "Hayriye tüccarı" adı verildi(Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bağış 1998: 57-111; Masters 1992: 579-586).

¹ 1 kese/kise 500 kuruştı(Toprak 1997: 259). Dolayısıyla 800 kese 400.000 kuruş ya da yaklaşık 4000 Osmanlı lirası ediyordu.

² 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat reformlarının gerçekleştirilmesinde merkezî bir role sahipti. 1868 yılında yerine Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye kuruluncaya kadar bazı değişiklikler de geçirerek bu merkezî rolünü korudu(Meclis-i Vâlâ hakkında geniş bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu 1999: 35-64).

³ BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14. 07. 1846/19 B 1262, lef 1.

⁴ BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14. 07. 1846/19 B 1262, lef 1.

Uşak Kazalarına Sadrazam tarafından emirnameler¹ gönderildi. Ayrıca Gördes Müftüsüne Şeyhülislam tarafından konuyla ilgili mektup yazıldı².

İstanbul'dan gerekli emirnamelerin gönderilmesine müteakip Uşak kasabasında halı ve kilim imal edenler Kaza Meclisi'ne(Memleket Meclisi'ne) çağrılarak gönderilen emirnameler kendilerine okundu. Kredilerin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağı, faiz miktarı kendilerine etraflıca anlatıldı. Ahali de uygulamadan dolayı memnuniyet ve teşekkürlerini ifade etti³. Uşak halı imalatçıları verilen sermaye akçesini kullanarak, “fakr-ı fukarâdan bulunduklarından sermâye husûsunda müzâyaka-keşen olduklarından muktezî olan yapağının vakt-i zamânıyla tedârikinde zarûret⁴” çekmeleri şeklinde tezahür eden sermaye sorununu böylece kısmen de olsa Osmanlı Devleti'nin verdiği krediyle çözdükten sonra bir başka sorunlarının çözümü için teşebbüste bulundular. Bu teşebbüslerin öncülüğünü yine Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa yaptı. Acemzade Ali Ağa ise kendisine kasabada nevresim halıların imaline nezaret ederek yardımda bulunmaktaydı⁵. Bu arada

¹ BOA. Cevdet, İktisat, 1520.

² BOA. Cevdet, İktisat, 1520. Ayrıca bkz. BOA. A. MKT. 40/51, 25. 03. 1846/27 Ra 1262; Gördes Müftüsü tarafından yazılan cevap için de bkz. BOA. A. MKT. 47/42, 01. 08. 1846/7 Ş(8)1262.

³ BOA. A. MKT. 42/22, 17. 05. 1846/20 Ca(5) 1262.

⁴ BOA. A. MKT. 39/77, 14. 04. 1846/17 R(4) 1262.

⁵ BOA. Cevdet, İktisat, 1520. Hacı Mehmet Ağa, Acemzade Ali Ağa'yı kasabada halı imalinde kendisine yardımcı tayin etmişti. Acemzade Ali Ağa, Mehmet Ağa adına Uşak'ta “kaliçe ve kilimlerin hüsn-ü i'mâline dikkat ve nezâret” edecekti. Aralarında yapılan senede göre; Hacı Mehmet Ağa, bu halıların satışından elde edilecek kârın(temettü'nün) ¼'ünü Acemzade Ali Ağa'ya hizmetine mukabil verecekti. Hacı Mehmet Ağa'nın halı ticaretinden elde ettiği kârın miktarını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, bu temettü'nün önemli bir miktara ulaştığı söylenebilir. Zira Acemzade Ali Ağa'nın ölümüne müteakip varisleri, Hacı Mehmet Ağa'dan elde ettiği gelirin ¼'ünü kendilerine vermesi gerektiğini iddia etmişler, bunun için de şikâyetle bulunmak amacıyla İstanbul'a gitmişler(BOA. A. MKT. NZD. 46/77, 26. 11. 1851/2 S(2) 1268), ancak bu iddiaları haksız bulunmuştur. Acemzade Ali Ağa'nın ölümü üzerine aynı görevi Paşazade Ahmet Ağa yapmıştır. Acemzadelerin muhalefeti ise devam etmiş, bu muhalefeti etkisiz kılmak ve Paşazade Ahmet Ağa'nın halı imalatına nezaretini etkin kılmak için de kendisine Dergâh-ı 'Âlî kapıcıbaşılığı rütbesi verilmiştir(BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8615, lef 5). Bu tarihte Paşazade Ahmed Ağa ayrıca Kaza zira'ât müdür

kumaşları düzgün ve kullanışlı “he’yet-i matbû’a vaz’la” “tarz-ı mergûb vechle” Uşak’ta dokunan 18 türdeki nevresim halılar numune olarak İstanbul’a gönderildi¹.

Uşak’lı Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa ile Gördes’li Hacı Ahmet Ağa sermaye akçesinin verilmesini müteakip, dokunan halı ve kilimlerin fiyatlarının mahallî meclislerce belirlendiğini, bu fiyatlara eskiden olduğu gibi gümrük resmi ile nakliye masrafının ilave edilerek halı ve kilimlerin meclis tarafından belirlenen fiyatlarına eklendiğini, bunun da halıların satış fiyatını yükselttiğini, nevresim halılara yönelik talebin bu sebeple istenilen düzeyde arttırılamadığını, bunun için de ihracat gümrük vergisinin “emti’a-ı ecnebiyeye kıyâsen” alınmasını istediler. Bu taktirde halıların fiyatının düşerek daha ucuza satılacağını ve nevresim halılara olan talebin de artacağını belirttiler. Bu istekleri Ticaret Meclisi’nde görüşülerek rağbeti düşüren fiyat yüksekliğine karşılık olmak üzere sermaye akçesinin üç yıllık faizi olarak hesaplanan bir yük 40.000 kuruşun alınmamasına, talebin artması ve akabinde imalatının yaygınlaştırılması için devrin liberal politikalarına paralel olarak halıların müşteri ve satıcı arasında “uyuşuna göre fûruht” olunmasına, iç piyasada satılanlarından %5 amediye, ihracında ise %3 reftiye gümrük vergisi

vekilliği görevini de yürütmekteydi. Daha sonra Kaza zira’ât müdür vekilliğine Halid Bey tayin edilmiş ise de Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa, halı imalatına zarar vereceğini gerekçe göstererek, Paşazade Ahmed Ağa’nın yeniden tayin edilmesini istemiş, ahali de aynı doğrultuda istidaname vermiştir. Hüdavendigâr Eyaleti valisi ise İstanbul’dan her ikisinin de tayin edilmeyerek, Kaza zira’ât müdür vekilliği’ne “garazdan sâlim mu’teberân-ı memleketden ahar bir münâsibinin” tayinini istemiş, neticede Meclis-i Vâlâ’ca, Kaza zira’ât müdür vekilliğine tarafsız, “müstakîmü’l-etvâr” birinin seçilmesine karar verilmiştir(**BOA**. A. MKT. UM. 120/62, 07. 01. 1853/26 Ra 1269). Bu karar doğrultusunda da Halid Bey azledilerek, Kaza Zira’ât Müdür vekilliğine ahali tarafından seçilen ve yine eşraftan İbrahim Kethüdazade Mehmet Ağa tayin edilmiştir(**BOA**. A. MKT. NZD. 86/1, 10. 08. 1853/5 Za 1269). Böylece iktisadî kalkınmanın sağlanması için girişilen kurumsal düzenlemelerden Zira’ât müdür vekilliğinin Kaza’da da kurulduğu, ziraat müdür vekillerinin halıcılığın gelişmesinde de görev yaptıkları anlaşılmaktaysa da, Hayriye tüccarı Hacı Mehmet Ağa’ya nevresim halıların iyi bir şekilde imaline de nezaret eden ve buna karşılık bir pay alan zira’ât müdür vekillerinin, bu görevi bırakmak istemedikleri ve önemli anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir.

¹ **BOA**. İrade, Dahiliye, 101224, 11. 08. 1846/17 Ş 1262.

alınmasına, tarz-ı matlûbe üzere imal edilen nevresim kalıçeler için verilecek sermaye akçesinin “başka dürlü ticârete kullanılmamak üzere mezkûr kalıçe ve kilimlerden Dersaadet ve İzmir’e ne mikdar şey vürud eylediği bilinmek için beher sene Mart dühûlünde gümrük tarafından birer kıt’a ilmuhaberleri”nin Meclis-i Zira’ât’a gönderilmesine, Uşaklı Hacı Mehmet Ağa ve kalıçe işini Uşak’ta onun adına nezaret ve muavenet etmekte olan Acemzade Ali Ağa ile Gördesli Hacı Ahmet Ağalar’a “ikdâm ve gayretlerinden” dolayı nişan verilmesine karar verildi¹. Maliye Nezareti’nin takrîriyle konu Meclis-i Vâlâ’da da görüşüldü. Meclis-i Vâlâ’daki bu görüşmeye Hacı Mehmet Ağa da çağrıldı ve mesele kendisinden etraflıca dinlendi. Hayriye tüccarı Mehmet Ağa, Meclis-i Vâlâ’da; nevresim halıların fiyatının düşürülmesinin rekabet açısından gerekli olduğunu, “eğerçi 35 kuruşdan 15 guruşa kadar Frenk kalıçesi varsa da zikr olunan kalıçe ve kilimler maliyetlü ve dayanıklı ve nevresim şeyler olarak Frenk kalıçesinden ‘âlâ olub fakat bunun, hemân herkes i’ mâliyle ülfet itmemiş olduklarından şimdilik nesc ve i’ mâlinde biraz su’ûbet olsa bile bir seneye kadar ‘âmil ve nessâcı”nın çoğalacağını, sermaye akçesinin 2000 kese olarak irade olunmasına rağmen Uşak için ilk 7 ay içinde 800 kesesinin kullanıldığını ifade etti. Meclis-i Vâlâ da bu “i’ mâlât-ı cedîdenin kesret üzre bey’ ve şîrâ’ ve iştihârîçün” gerekli olan kolaylıkların yapılması gerektiğine, “tahdîd-i fi’yat maddesinden ve güzeşte ahzından emsâl olmamak ve buna mahsûs olmak üzre sarf-ı nazar olunarak, %5 amediye ve %3 reftiye olmak üzre resm-i gümrük alınması ve işbu resm-i gümrükün dahi yalnız nev-icâd kalıçe hakkında cârî olub sâ’irlerinin müstenâ tutulması”na karar verdi².

Bu kararlar sadrazamın başkanlığında toplanan Meclis-i Umûmî’de³ de “pek münâsib ve yolunda” bulundu. Hatta Sadrazam, Padişah Abdülmecid’e

¹ BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 26. 12. 1846/7 M 1263, lef 1.

² BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 26. 12. 1846/7 M 1263, lef 1.

³ Meclis-i Hass-ı Umûmî, Meclis-i Vâlâ-yı Umûmî olarak da bilinen bu meclis, 1839 yılında Meclis-i Vâlâ’nın genişletilmesiyle birlikte teşkil olunan yüksek danışma ve karar organıydı. Sadrazam başkanlığında hükümet ve meclis-i vâlâ üyeleri ile yüksek dereceli memur, bürokrat ve emekli ricalden meydana gelmekteydi(Seyitdanlıoğlu 1999: 67-68).

sunduğu tezkiresinde; ticaret anlaşmaları gereği “tüccâr-ı Devlet-i ‘Aliyyenin mazhar olduğu her bir müsâ’edâta mu’âhid bulunan devletler tüccârının dahi nâ’iliyeti ahkâm-ı mu’âhedât iktizâsından bulunmasıyla gümrükçe bu müsâ’edâtın şâyet anlar hakkında bir gûne iddi’aya ser-rişte olacağı hatırlara geldigine ve ânifü’z-zikr kalıçe ve kilimlerden hârice çok şey giderek bundan gümrükçe biraz akçe fedâ olursa bile mülken saltanat-ı seniyye ez-her cihet istifâde eyliyeceğine ve kalıçe ve kilimin bu nev’inden ma’adasından kemâ-fi’s-sâbık yine gümrük resmi alınacağına nazaran hem mahzûr mütâla’asından kurtulmak ve hem de bir kat dahi tenezzül-ü fi’yâtıyla iştihârına ve bu makûle sına’î erbâbından bulunan âdemlerin böyle şeylere râğbet-i istihsâline bâdî olmak üzere bir müddet-i muvakkata zarfında nevresim kalıçe ve kilimden gümrük resmi alınmaması tasavvur olunarak fakat şimdiden ziyâde müddet vaz’ olunmakdan ise beş sene müddet tahsîsiyle hitâmında daha müddet temdîdine lüzûm görüldüğü hâlde ol vakit yine i’câbına bakılmak kâbil olmakdan nâşî şimdilik beş sene müddet-i muvakkata zarfında gümrük alınmaması” gerektiğini ifade etti. Ayrıca Sultan Abdülmecid’ten, Uşak’lı Hacı Mehmet Ağa ile “muaveneti rehin-i rütbe” olan Ali Ağa’nın “bu bâbda ibrâz-ı gayret ve kalıçe ve kilimleri matlûb vechle vücûda getirmiş olduklarından” taltif edilmelerini, Ali Ağa’ya “rütbesine mahsus”, Hacı Mehmet Ağa’ya da “altında ve üstünde birer taşlı ve ortası altun olarak birer kıt’a nişân ‘inâyet buyurulmasını” istedi¹. Sadrazam’ın konuyla ilgili bu önerileri Padişah Abdülmecid tarafından da uygun bulundu ve 01. 02. 1847/15 S 1263 tarihinde aynı doğrultuda irade-i seniyye çıktı².

Nevresim halı ve kilimlere uygulanan ihracat gümrük vergisi muafiyetine karşılık “tarz-ı kadîm” üzere imal edilen seccade ve halılardan 1850 yılına

¹ BOA. İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 01. 02. 1847/15 S 1263, lef 2.

² Uşak ve Gördes nevresim halı ve kilimlerine yönelik düşük faizli kredi tahsisi ve ihracat gümrük resmi indirimine yönelik uygulamalara devrin resmi gazetesi, Takvim-i Vekayi’de de tesadüf edildiği görülmektedir. Konuyla ilgili bir çalışmada, Takvim-i Vekayi’, 321’ya istinaden halıların sadece 5 yıl gümrük resminden muaf tutulduğu, Gördesli Hacı Ahmed Ağa ile Uşaklı Hayriye tüccarı Mehmet Ağa’ya, beş yıl süre ile bir yük kırk bin kûsur kuruş faizsiz sermaye temin edildiği belirtilmektedir(Çadırcı 1980: 240).

kadar %9 amediye ve %3 reftiye olmak üzere %12 ihracat vergisi alınmaya devam edildi(Kütükoğlu 1974: 106, 110). 1850 yılından itibaren de “râ’iç kıymetlerinden yüzde onaltı tenzil, bâkî bahalarından amedinde yüzde dokuz ve reftinde dahi yüzde üç kuruş resm-i gümrük” tahsili usulüne geçildi¹. Böylece Osmanlı Devleti bir yandan yerli mamulatin Avrupa mamul mallarına karşı serbest piyasa şartlarında rekabet edebilmesi için uygun koşullar sağlamayı amaçlarken, iç ve bilhassa dış piyasalardaki talebi dikkate alarak geleneksel halıcılık sanatının ıslahına yönelik uygulamalarda bulmuştur.

“Matlûb vechle”, “he’yet-i matbû’a vaz”” edilerek “tarz-ı mergûbe”, “tarz-ı matlûbe” üzere dokunan Gördes ve Uşak halılarının “hüsn-ü i’âmâl ve revâcî zımnında” gümrük vergisi muafiyetine yönelik uygulama, mahalli talepleri ve “teba’a-ı saltanat-ı seniyyenin intifâ’ını müstelzim mevâddan bulunduğu” dikkate alınarak 21. 06. 1851/20 Ş 1267 tarihli irade ile Maliye Nezareti’nin mütalaası doğrultusunda iki yıl daha sürdürüldü². İlgili halılara yönelik gümrük resmi muafiyetini Osmanlı Devleti, Mart-Nisan 1853/C 1269’da beş yıl daha uzatarak, talep doğrultusunda halıcılığın gelişmesine ciddi katkıda bulundu³.

Osmanlı Devleti gümrük vergisi muafiyeti ve düşük faizli kredi uygulaması yanında, halıcılığın talebe göre ıslahına ve geliştirilmesine yönelik uygulamalarını daha sonraki yıllarda da sürdürdü. Bu çerçevede “ma’mûriyet-i memleketi mûcib olur vesâ’il-i lâzimenin istihsâli” için Anadolu’ya gönderilen

¹ **BOA**. İrade, Dahiliye, 14217, 21. 06. 1851/20 Ş 1267, lef 2. 1850 yılından itibaren ihraç mallarının ra’ic fiyatları üzerinde yapılan %16’lık indirim sonucunda alınan %9 amediye, %3 reftiye olmak üzere %12’lik ihracat gümrük vergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın 1999: 652; Özvar 2005: 118; Şener 1990:151-152; Tengirşek 1999: 291. Kütükoğlu 1994: 586.

² **BOA**. İrade, Dahiliye, 14217, lef 2. Konuyla ilgili olarak Sadâret’ten Maliye Nezareti’ne mütalaa için yazılan tezkire için bkz. **BOA**. A. MKT. MHM. 32/87, 28. 05. 1851/26 B(7) 1267. İradenin gereğinin yerine getirilmesine dair Sadâret’ten Maliye Nezareti’ne yazılan tezkire-i sâmi için de bkz. **BOA**. A. MKT. NZD. 38/57, 05. 07. 1851/5 N 1267; **BOA**. A. MKT. MHM. 33/97; **BOA**. A. AMD. 30/91, 19. 06. 1851/18 Ş(8) 1267.

³ **BOA**. İrade Dahiliye, 16847, lef 1. Muafiyetin Maliye Nezareti’ne gereği için tebliğine dair de bkz. **BOA**. A. MKT. NZD. 75/67, 31. 03. 1853/20 C 1269.

teftiş memuru İsmet Paşa, diğer üretim merkezleri yanında¹ “sına’î-i mevcûdenin ilerülemesi ahâli-i fukâranın ikdâr ve refâhiyetini mûcib olduğundan” Uşak’a da gelerek halıların üretimini ve rağbetini arttırmaya yönelik çalışmalarda bulundu. Yaptığı incelemelerde halıların “çoğunun renk ve nakışları(nın) kâr-ı kadîm şey’ler olduğu”nu, boyalarının da “has” olmayıp renksiz olduğunu gördü. Halı ipi imali için Uşak’ta buhar ile muteharrik fabrika kurulup kurulamayacağını da araştırarak bunun, kasabada kömür ve su yokluğu sebebiyle mümkün olmadığını, ayrıca fabrika kurulması halinde halkın işsiz kalacağını, amele ücretleri ucuz olduğu için de ip fabrikası kurulmasına gerek olmadığını ve ipin fabrikada üretilmesinin maliyeti şimdikinden daha fazla arttıracığını belirtti². Halı için gerekli olan hammadde ve malzemenin zamanında ve daha ucuza tedarik edilmesi, has ve parlak boyalarla ipliklerinin boyanması, resimlerinin sürekli talebe göre değiştirilmesi halinde hem revacının artacağı, hem de daha ucuza mal edileceği sonucuna ulaştı. Neticede halı ve kilim tüccarıyla halı dokuyucularını/nessâclarını tek tek çağırarak ipleri has ve parlak boyalarla boyamalarını ve

¹ Anadolu teftişine memur İsmet Paşa, Kütahya, Magnisa ve Kula Kazaları ile Menteşe Sancağı yanında eskiden beri bez üretimiyle meşhur olan Gediz’e de gitti. Kerekli inceleme ve araştırmalarda bulundu ve “Gedos’da i’âmâl olunan meşhûr Gedos bezi kadimdenberu Deraliyye’de mûnder kılaflarına ve yelkenlere ve hıyâmiyede kullanılmakda ise de tahkîkât-ı vakı’aya göre evvelki gibi revâcî olmadığı anlaşılmış ve sına’î-i mevcûdenin ilerülemesi matlûb-ı âlî bulunmuş olduğundan bu bâbda i’âmâl-i efkâr kılındıkda gezilan mahallerin çoğunda müşâhede olunduğu misillü ekser erbâb-ı sına’î i’âmâlât-ı mevcûdelerini nev’i vahide hasr iderek Avrupa’da olduğu misillü teceddüd-ü evkât ve ezmâna ve halkın teba’i ve emzicesine tatbiken başka dürlüsünü ihtirâ’a ‘akılları irmediğine ve bu sebebden ba’zı sına’î-i ‘atfika metrûk ve mu’attal kalarak menfa’âtten dûr olmakda oldukları”nı gördü. Bunun üzerine “kasaba-ı mezkûrede bulunan bez tüccârıyla nessâclar celb ve cem’ ile lâzım gelan ifâdât ve teşvîkât icrâ” etti ve kendilerine “geçen sene İzmir’den alınarak leffen takdîm kılanan ketan bezi(ni) irâ’e” ederek keten bezi i’âmâl etmeleri yönünde teşvikatta bulundu(**BOA**. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7 Ş(8) 1268, lef 1; **BOA**. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 1).

² **BOA**. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7. Ş(8) 1268, lef 2. Müfettiş İsmet Paşa, halı ipi üretmek için fabrika kurulması halinde yaşanacak muhtemel teknolojik işsizliği ve bunun doğuracağı sosyal gerilimi adeta görmüş gibidir. Zira Uşak kasabasında fabrikasyon üretime geçilmesi sonucu 1908 yılında yaşanan isyanın temel sebeplerinden biri teknolojik yeniliğin beraberinde getirdiği işsizlikti.

resimlerini(nakışlarını, desenlerini) sürekli değiştirmelerini kendilerine ifade etti¹. Ayrıca kendilerine birkaç matbu' resim(model) vererek nasıl dokumaları gerektiğini defalarca tezgâhlarına da giderek tarif etti².

İstanbul'a ise tüm bu teşebbüslerini bildirerek, matbu resimlere göre yaptıracağı örnekleri yakında göndereceğini ifade etti. Halıcılığın ilerlemesine yönelik bu teşebbüsleri Meclis-i Vâlâ'da da görüşüldü ve Meclis-i Vâlâ'da "bu maddenin sûret-i terk ve te'hîrde kalmayarak resîde-i meydân-ı husûl olması ve ilerülemesi emrinde teşvîkât ve tenbihât-ı mü'essîrenin îfâsına ibdidâr eylemesi zımında müfettiş-i müşarüleyhe te'kîdât-ı lâzime derciyle cevâbnâme-i sâmiî tastîri" kararlaştırıldı³. Bu doğrultuda çıkan irade üzerine⁴ de kendisine Sadrazam tarafından "Uşak kalıçelerinin dahi yaptırılan numûneye tatbîken birkaç nev'inin bi'l-imâl numûneleriyle defterinin irsâl olunması ve bu sûret te'hîr olunmayarak ilerülemesi husûsunda tenbihât ve teşvîkât-ı mü'essîrenin îfâ kılınması zımında te'kîdât-ı lâzime derciyle" cevâbnâme-i sâmiî yazıldı⁵. Bunun üzerine de Uşak'ta yaptırılan numuneler İstanbul'a gönderildi, Meclis-i Vâlâ'da muayene edilerek "güzel nesc ve i'mâl olduğu"na karar verildi ve "daha ziyâde kesb-i nümâyiş itmesi me'mûl" bulundu⁶. Bir zira'ı(68 cm'si)nın maliyet fiyatı 18 kuruş olan bu halılar, padişah Abdülmecid tarafından da beğenildi ve halıcılığın ilerlemesi için gerekli çalışmaların yapılmasına dair irade-i seniyye çıktı⁷.

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek uluslararası sergilere katılarak, gerekse sergiler açarak tarım ve sanayinin geliştirilmesine

¹ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7. Ş(8) 1268, lef 2.

² BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7. Ş(8) 1268, lef 2.

³ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7. Ş(8) 1268, lef 3.

⁴ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7. Ş(8) 1268, lef 3.

⁵ BOA. A. MKT. MVL. 53/91, 23. 06. 1852/5 N(9) 1268.

⁶ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 1.

⁷ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931, lef 2. İrade gereğince Kütahya Kaymakamlığı ile Uşak Kazası Müdürlüğü'ne yazılan 05. 10. 1852/21 Z 1268 tarihli emirname-i sâmiî için bkz. BOA. A. MKT. MVL. 57/41, 05. 10. 1852/21 Z(12) 1268.

ve yerli ticarî üretimin arttırılmasına çalıştı¹. Yerli mamulat arasında ise sergilerin değişmez teşhir emtialarından biri “dâhilde ve hâriçte kesp itmiş olduğu şöhrete binâen” Uşak halı ve kilimleri idi. XIX. Yüzyılda bir nevi sanayi ve tarım ürünlerinin reklam aracı niteliğindeki 1851 Londra Crystal Palace ve 1862 Londra, 1855 ve 1900 Paris, 1876 American Centennial Exhibition, Philadelphia, 1891 Viyana sergileriyle(fuarlarıyla) 1863 İstanbul Sergi-i Umumisi’nde teşhir edilen Osmanlı ürünleri arasında Uşak halı ve kilimleri sürekli yer aldı(Quataer 1999: 249; Quataert 1990: 86; Önsoy 1983: 196, 200, 203, 226)². 1862 Uluslararası Londra Sergisi’nde 83 madalya ile ödüllendirilen Osmanlı ürünlerinden biri Uşak halısıydı(Önsoy 1983: 205). Böylece emtianın pazarlama sürecinde bir vasıta olan sergiler, halılara yönelik bir işlevi de yerine getirerek talep artışına katkıda bulundu. Bu sergilerde teşhir edilen Uşak halılarına olan dış talep, süreci etkileyen diğer sebeplerle birlikte bilhassa dış piyasada günden güne arttı. Hatta XX. yüzyılın başında, 1900’de Paris’te açılan sergide Uşak halısı birincilik kazandı³.

¹ Osmanlı Devleti’nin sergilere katılma ve sergi açmadaki diğer amaçları için bkz. Önsoy 1983: 195, 206-207; Yıldız 2001: 134. Ahmet Lütfi Efendi 1989: XI: 107. Osmanlı Devleti nazarında sergilerin başlıca amacının “her bir tarafın mahsûlât-ı sına’iye ve arziyyesi bilinerek memâlik-i muhtelifi arasında mübâdele-i eşyâ maddesinin teshîl ve tevsî’i kaziyesinden ibâret” olduğuna dair de bkz.(BOA. A. MKT. NZD. 391/51, 13. 01. 1862/11 B 1278).

² Mayıs 1862 Londra Sergisi’ne Bursa ipeği, Selanik havlusu ile Uşak ve Girdos seccade ve kilimlerinin mecburi olarak ne şekilde gönderilmesi gerektiği Sadaret tarafından Ticaret Nezareti’nden sorulmuştur. “Bursa’dan harire, Selanik’den havluya ve Uşak ile Girdos’dan seccâde ve kaliçeye müte’âllik şeylerin mecbûrî olarak ne sûretle tertîb ve irsâli münâsib görünür”. Sadaret Ticaret Nezareti’nden konuyla ilgili bir komisyon kurulmasını ve cevabın bildirilmesini de istemektedir(BOA. A. MKT. NZD. 391/51, 13. 01. 1862/11 B 1278). 1893’te “Londra’daki Dersaadet” isimli sergi için de bkz. BOA. Y. A. Hus. 286/60, lef 2. I. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa’daki elçilik ve şehbenderliklerde açılması tasavvur edilen sergilere gönderilecek ‘mahsûlât ve mesnû’ât arasında Gördes, Kula, Isparta, Demirci ile birlikte Uşak halı, kilim ve seccadelerinin yer aldığına dair de bkz. BOA. DH. UMVM. 75/49, 08. 12. 1915/30 M 1334, lef 14/1.

³ Ahenk, 3250, 27. 03. 1907/12 S 1325/14 Mart 1323; Ayrıca bkz. Ahenk, 1300, 25. 11. 1900/2 Ş 1318. Paris Sergisi’nin resmî açılışı 14 Nisan 1900’de saat ikide yapılmış, 15 Nisan’da da sergi halka(umuma) açılmıştır. Resmî açılıшта, Osmanlı şubesi, Paris sefaret ve komiserlik heyetleri hazır bulunarak, diğer ülke temsilcileri gibi Fransa Cumhurbaşkanı’na

Osmanlı Devleti'nin Uşak'ta halıcılığın gelişmesinde etkili olan bir diğer uygulaması da resmî ve dinî kurumlar için yapmış olduğu önemli miktarlardaki satın alımlardı¹. Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarında Ayasofya Camii'nin tamiri sırasında mevcut halılar eskidiği için değiştirilmesi ve yenilerinin Uşak'ta imal ettirilmesi yönündeki Evkâf Nâzırı'nın talebi Sadâret tarafından uygun bulundu. Ayasofya Camii için Uşak'a sipariş edilecek halının miktarı 12.000 zira', yani yaklaşık 8160 metreydi. Uşaklı Hayriye tüccarı Hacı Mehmed Ağa ve Uşak'ta kendisine muavenet eden eşraftan Paşazade Ahmet Ağa, halıları gönderilen numuneye göre, renkleri kısa sürede solmayacak şekilde "has" ve nakışları ve kumaşları son derece düzgün, güzel ve temiz, zemini "gögez"² ve "mihrâblu" bir şekilde zirâ'ı 30 kuruşu geçmemek üzere, tek tipte (resek-i vâhid) ve renkte imal ettirmeyi ve ilk etapta yapılan halılardan bir kısmını göndermeyi kabul ve taahhüt ettiler³. Meclis-i Vâlâ da halıların belirtilen şekilde Uşak'ta imal ettirilmesini "memâlik-i mahrûse mahsûlü olan Uşak kalıçesinden yapıdırılması(nı) pek isâbet"li buldu ve halılar için ilk etapta ödenmesi gereken 100.000 kuruşun Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bütçesinden havale olunarak mahallî mal sandığından taksit taksit/refte refte ödenmesine karar verdi⁴. Kalıçe memuru Hacı Mehmed Ağa da, ilgili halıları Uşak'ta kendisine muavenet ve kalıçe imalini nezaret eden eşraftan Paşazade Ahmet Ağa ile birlikte adamları Ferdekzade Hacı Hüseyin Ağa ile Bozoğlanzade İbrahim Efendi vasıtasıyla dokuttu⁵.

"bir vaz'-ı ihtirâmkârî ile resm-i selâmı îfâ"(saygı duruşu ile resmî selamlama) eylemişlerdir(**BOA**. Y. A. Hus. 406/77, 16. 05. 1900/17 M(1) 1318).

¹ Osmanlı Devleti Saray-ı Hümâyûnlar için gerekli olan halıları da Uşak'ta imal ettirmektedir. "Serây-ı Hümâyûnlar için lüzûm olan kalıçeler Hazîne-i Hümâyûn Kethüdası Sa'adetlü Ağa Hazretleri tarafından Ağa-yı mümaileyh ma'rifetiyle işletdirilmekte bulunmuş...." (**BOA**. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8615, lef 2).

² Gögez, koyu ve mora çalar kırmızı renktir(Şemseddin Sami 1318: 1209).

³ **BOA**. İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 4.

⁴ **BOA**. İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 1, lef 4. 12.000 zira'/çarşı arşını halı için, arşını 30 kuruştan ödenmesi gereken toplam miktarın 360.000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

⁵ **BOA**. İrade, Mesail-i Mühimme, 695, lef 5. Tophâne-i Âmîre'deki Kılıç Ali Paşa Camii için yeniden Uşak halısı alınması ve mevcutlarının Uşak'tan tamir ettirilmesi için gerekli olan 25000 kuruşun ödenmesi hakkında bkz.(**BOA**. A. AMD. 81/79, 16. 12. 1857/28 R 1274).

Uşak'tan dinî yapılar için önemli miktarda bir diğer halı satın alımı da 1900-1901/Rumî 1316 yılında yapıldı. Evkâf Nezâreti Meclis-i İdâresi camiler ile diğer hayrâtın ihtiyacı olan 4000 arşın halı ile yine 4000 arşın kilimin dokutulması için açık eksiltme/münâkasa ile ihale açtı. İhaleyi Mehmet Münir Bey alarak halının arşınını 22 kuruşa, kilimin arşınını 13,5 kuruşa dokutmayı taahhüt etti. Ancak 1900-1901/1316 senesi Evkâf Nezâreti bütçesine “Mefrûşât Tertibi” olarak sadece 150.000 kuruş tahsis edildiği ve bunun da 87000 kuruşu sarf edildiği için 5440 metre halı ve kilimlere ödenmesi gereken toplam miktar olan 142.000 kuruşun, nezâret bütçesinin “Tamîrât Tertibi”nden ödenmesi Evkâf Nezâti'nce kararlaştırıldı¹. Şûrâ-yı Devlet, Maliye Dairesi'nin de ilgi kararı onaylamasıyla 142.000 kuruşun “Tamîrât Tertibi”nden ödenmesi için irade-i seniyye çıktı².

Resmî daireler için de satın alımlarda bulunan Osmanlı Devleti, Hâriciye Nezâreti koridorları için gereksinim duyulan halıları da Uşak'tan satın aldı³. Ayrıca Osmanlı Devleti, Viyana ve Londra Sefarethaneleri örneğinde olduğu gibi, Avrupa'daki sefarethaneleri Uşak halıları ile tefrişe büyük bir önem verdi⁴. Devlet, bu vesile ile ilgili sefarethanelerin tefrişi yanında, reklam kaygısı da güttü⁵.

¹ BOA. ŞD. 153/27, Evkaf 7/31, 25. 02. 1901/6 Za 1318.

² BOA. İrade, Evkaf, 14, 14. 03. 1901/23 Za 1318. Dinî binalar için Devlet tarafından yapılan satın alımlar ile eşraf tarafından hediye edilen halılar için de ayrıca bkz. BOA. İrade Dahiliye, 100145; BOA. İrade, Taltifat, 62, 11. 02. 1905/6 Z 1322; BOA. İrade Dahiliye, 94136; BOA. İrade, Dahiliye, 98007; BOA. İrade, Dahiliye, 100382; BOA. Y. PRK. UM. 20/32, 03. 01. 1891/22 Ca 1308.

³ Hâriciye Nezâreti koridorları için yapılan satın alımda 11.831 kuruş, 30 pareye ekstra gereksinim duyulmuş, bu meblağın da 1898-1899/Rumî 1314 senesi bütçesi “Ta'mîrât ve İnşa'ât ve Mefrûşât Tertibi”nden ödenmesi için irade çıkmıştır(BOA. İrade, Hariciye, 5, 01. 09. 1908/5 Ş 1326). Halıları kalıçe tüccarı Göbelezzâde Mehmet Sadık Efendi ucuz, güzel ve istenilen şekilde yaptırmış, kendisine halıların bedeli dışında ayrıca Sultan II. Abdülhamid tarafından sanayi madalyası verilmiştir(BOA. İrade, Taltifat, 33, 17. 07. 1907/6 C 1325).

⁴ Londra Sefarethanesi için Uşak halısının gönderilmesine dair bkz. BOA. Y. MTV. 177/139, 25. 05. 1898/5 M(1) 1316.

⁵ “Sefârethânenin(Viyana) birkaç salonuna icâb iden kalıçeler orada mübâya'a olursa bahalı olacağından ve memâlik-i mahrûse-i hazret-i şâhâne kalıçeleri ise orada pek mu'teber

Osmanlı Devleti, 1873 yılından itibaren özel müteşebbis tarafından kurulacak ve inorganik/mekanik enerji ile çalışacak fabrikalar için yurtdışından getirilecek makine ve alât-edevâtını ithalat gümrük vergisinden muaf tutmaya yönelik genel kapsamlı bir teşvik uygulaması başlattı. Yerli sanayiye özel müteşebbis vasıtasıyla geliştirme amacına matuf olan ve 1860'lı yıllarda Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından da önerilen mekanik enerji ile çalışan fabrika alât ve edevâtının gümrük resminden muafiyetine yönelik uygulamayı başlatan irade, 15 yıllığına 16. 09. 1873/23 B 1290'da çıktı¹. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Devlet'in sanayiye geliştirmeye yönelik uyguladığı teşvik tedbirlerinin esasını teşkil eden bu uygulama yanında sair teşvik tedbirleri de alındı². 15 yıllık muafiyet süresinin bitiminde ithalat gümrük vergisi muafiyetinin tekrar 10 yıllığına uzatmasına dair Sadâret tarafından gönderilen mazbata üzerine, konuyla ilgili bir talimatname hazırlanmasına dair irade çıktı. Bunun üzerine de Ticaret ve Nafi'a Nezareti tarafından hazırlanan taslak halindeki layiha, 23. 02. 1889/11 Şubat 1304'te Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi'nde, 24. 02. 1889/12 Şubat 1304'te de Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü³.

olduğundan iktizâ iden kalıçelerin ölçilere tatbîken Uşak-kârî tüylü halının buradan gönderilmesi”(BOA. HR. MKT. 59/64, 15. 05. 1853/6 Ş 1269). Bu arada Osmanlı Devleti'nin resmî satın alımlarının niceliğini abartmamak gerekmektedir. Devlet tarafından yapılan alımlar da dahil toplam üretimin %10 gibi cüzi bir kısmını iç tüketimin oluşturduğuna dair bilgiler mevcuttur. Belirtileceği üzere esas tüketim talebe bağlı olarak dış piyasalardı(Secherzer 2001: 101).

¹ BOA. ŞD. TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09. 04. 1911/9 R 1329. Buna dair ayrıca bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s. 398.

² Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde sanayiye geliştirmek amacıyla teşvik kapsamında, genel nitelikli olmamakla birlikte Osmanlı Devleti; istisnai/şartlı imalat ve satış tekel hakkı, inşaat malzemesi ithalat gümrük vergisi muafiyeti, parasız miri arazi tahsisi, sahipli araziye de bedel karşılığında satın alma hakkı, dışarıdan ve ülke içinden getirilecek hammadde için ithalat gümrük vergisi muafiyeti, miri arazideki bazı hammaddeleri meccanen kullanma hakkı, fabrika mamulâtı malların(özellikle ip ve mamul deri) ihracat vergisinden muaf tutulması, Devlet satın alımlarında önceliğin ülke içine verilmesi şeklinde fabrika sahiplerine ayrıcalıklar ve muafiyetler ile haklar tanıdığıdır(Ökçün 1997a: 68-77; Genç 2002: 95; Toprak 1985c: 1351; ayrıca bkz. Quataert 1992: 34).

³ BOA. MV. 40/39, 24. 02. 1889/23 C 1306.

Meclis-i Vükelâ, talimatnamenin; yurtdışından getirilecek alât ve edevâtın cins ve miktarını gösteren bir defterin Ticaret ve Nafia Nezareti, Şûrâ-yı Devlet ve Encümen-i Mahsus-ı Meşveret/Meclis-i Vükelâ tarafından incelendikten sonra mazbata ile arz edilmesine dair irade ile benimsenen cari uygulamaya uygun olduğuna ve bu usulün daha iyi işlemesi için talimatnameye, müteşebbisler tarafından verilecek defterlerdeki alât ve edevât arasında vergiden muaf olmayanlarından nizamî gümrük vergisi alınmasına, ithali yasak olanların da gümrükçe zabt edilmesine dair yeni bir madde eklenmesine ve talimatnamenin bazı maddelerinin ibarece düzeltilmesine karar verdi. Daha sonra da Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından düzeltilmiş olan talimatname aidiyeti sebebiyle Rûsumât Emâneti'ne gönderildi, ilgili emanet de talimatnamenin uygun olduğunu¹, ancak muafiyetin “hükümet-i seniyyece her ne vakt ilgâsı arzu olunur ise altı ay evvel bi'l-i'lân lağv olunmak şartıyla” süresiz verilmesi gerektiğini bildirdi. Ancak Meclis-i Vükelâ bu muafiyetin 10 yıllık bir süre için uzatılmasını uygun buldu² ve bu doğrultuda da irade-i seniyye çıktı³. İlgili muafiyet süresinin sona ermesi üzerine 23. 04. 1900/10 Nisan 1316'dan itibaren on yıllığına, aynı gerekçelerle üçüncü kez uzatıldı⁴.

Muafiyet süresi 15. 01. 1910/3 M 1328'de bitti. Ticaret ve Nafia Nezareti, “Memâlik-i Osmaniye umûr-ı sına'îyesi bu misillü teshîlât ve teşrîfâtın icrâsı ve devâmına şiddetle muhtâc olduğu”nu gerekçe göstererek 10 yıl daha muafiyet süresinin uzatılmasını önerdi. Ancak Sadâret, konunun meşrutiyete uygun olarak bir kanun ile teklif edilmesini Ticaret ve Nafi'a Nezareti'nden istedi. Bunun üzerine de ilgili nezaret, Teşvik-i Sanayi Kanunu layihasını

¹ İlgili talimatname sureti için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 320-321.

² BOA. MV. 40/39, 24. 02. 1889/23 C 1306.

³ BOA. ŞD. TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09. 04. 1911/9 R 1329; 10. 08. 1890/29 Temmuz 1306 tarihli irade için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 711-712.

⁴ BOA. İrade, Rûsumât, 11, 13. 11. 1907/7 L 1325. Ayrıca irade-i seniyye için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, s. 402-405.

hazırlayarak Sadâret'e sundu¹. Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı da 14. 12. 1913/1 Kanunuevvel 1329'da çıkarıldı².

Bu arada Ticaret ve Nafi'a Nezareti, Sadaret'ten "mu'âfiyet-i mebhûsenin hitâmı müddetinden itibâren fabrika sâhibleri tarafından hâricden celb idilan makine ve alât ve edevâtdan gerek depozito olarak ve gerek resm sûretiyle gümrük resimleri alınmakda bulunduğu ve ashâbı bu yolda virilan meblâğın teşvîk-i sına'î kanûnunun neşr ve ilânında redd ve i'âde olunacağı ümidini besledikleri"ni gerekçe göstererek bir madde-i münferide ile depozito ve resm olarak alınan gümrük vergilerinin iade edilmesini, kanun çıkıncaya kadar getirilecek fabrika alât ve edevâtının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmamasının "sına'înin tevsî" ve terakkîsi husûsunda hükûmetin ta'yîn ve ta'kîb itdiği mesleğe kâbil-i te'lîf ve memleket için müfîd olamayacağı" için muafiyet süresinin Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı çıkıncaya kadar uzatılmasını istedi³. Ancak nezaretin bu isteğini, Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi teşvik-i sanayi kanununun Meclis-i Mebusan'da müzakeresine başlandığı gerekçesiyle uygun bulmadı ve 15. 01. 1910/3 M 1328'den Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı çıkıncaya kadarki sürede yurt dışından getirilmiş ve/veya getirilecek olan makine, alât ve edevâtından gümrük vergisi alınmasına karar verdi⁴. Bu arada Ticaret ve Zira'ât Nezareti, sanayinin

¹ BOA. ŞD. TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09. 04. 1911/9 R 1329.

² Ticaret ve Zira'ât Nezareti, 1329, 1331 *Seneleri Sınayi' İstatistiki*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s. 7.

³ BOA. ŞD. TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09. 04. 1911/9 R 1329. Ticaret ve Nafi'a Nezareti tarafından hazırlanan kanun maddesi "Memâlik-i Osmaniyyede yapılacak fabrikalar için hâricden celb idilecek makine ve âlât ve edevâtın on sene müddetle gümrük resminden mu'âfiyeti müddetinin hitâmı olan 3 Muharrem 1328 tarihinden itibâren hâricden celb idilan ve idilecek olan makine ve âlât ve edevât resimden mu'âf olub bu müddet zarfında ashâbı tarafından rûsûmât idârelerine virilan veya depozito idilan gümrük resimleri i'âde olunacaktır" şeklindeydi.

⁴ BOA. ŞD. TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09. 04. 1911/9 R 1329. Daha sonra 1911 yılında Meclis-i Mebusan'da buna dair madde kabul edildi ve Avrupa'dan getirilmiş ve/veya getirilecek makine, alât ve edevâtı için resim veya depozito olarak verilmiş ve/veya verilecek gümrük resminin alınmaması, alınanların da iadesi sağlandı(Toprak 1997: 248-249; Toprak 1982:174; Toprak 1985c: 1349-1350).

geliştirilmesi ve teşviki amacıyla 1909 ve 1910 yıllarında iki kanun tasarısı hazırladıysa da, esas amacı “Avrupa sanayileri ile rekabet edebilecek büyük ölçekli fabrikaların kurulması” olan 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı ile sanayide köklü ve esaslı düzenlemeler yapıldı(Ökçün 1997: 88, 98)¹ ve II. Meşrutiyet Dönemi’nde İttihat ve Terakki tarafından benimsenen “Millî İktisat” a giden süreçte önemli bir adım atıldı.

Uşak’ta kurulan fabrika sahiplerinin de yaralandığı bu ithalat gümrük resmi muafiyeti ile Osmanlı Devleti, genelde sanayinin, özelde halıcılığın fabrikasyon sürecine geçmesinde önemli bir teşvik ve teshilatla bulundu, sair uygulamalarıyla birlikte yerli sanayinin özel müteşebbisler tarafından geliştirilmesine yönelik bir politika izledi.

Halıcılığın gelişmesinde Osmanlı ihracat gümrük resimlerinin düşük olması da önemli bir rol oynadı. 1838’de İngiltere ve akabinde 1846 yılına kadar diğer Avrupa Devletleri’yle imzalanan ticaret anlaşmalarına göre ihracat gümrük resmi, %9 amediye ve %3 reftiye olmak üzere %12 olarak belirlendi. 1850 yılından itibaren de yapılan yeni düzenlemeyle halı ve kilimlerin rayic değerleri üzerinden yapılan %16 indirimden sonra %9 amediye ve %3 reftiye olmak üzere %12 olarak alınmaya başlandı(Abdurrahman Vefik 1999: 652). Tanzimat Dönemi’nde Uşak ve Gördes’de imal edilen nevresim halılar için 12 yıl ihracat gümrük vergisi alınmadı. Ancak “usûl-ı ‘atîk” üzre imal edilen kalıçe ve kilimler yukarıda belirtilen %12’lik gümrük vergisine tabi tutulmaya devam edildi. 1861 yılından itibaren yenilenen ticaret anlaşmalarıyla Osmanlı Devleti, ihracat gümrük vergisi oranını %12’den % 8’e indirdi ve bu oranı da her yıl %1 düşürerek %1’de karar kıldı(Abdurrahman Vefik 1999: 656; Özvar 2005:119; Toprak 1997: 229; Tengirşek 1999: 296; Issawi 1980b: 75). İhracat gümrük resminin II. Abdülhamid Dönemi boyunca %1 olarak alınması, diğer üretim sektörleri yanında halı üretiminin de artmasında önemli bir faktördü.

¹ Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı’nın orijinal metni için bkz. *Düstur*, II. Tertib, Cilt VI, s. 108-114. Transkribe edilmiş metni için de bkz. Ökçün 1997: 99-104. Kanun-ı muvakkatın değerlendirilmesi için de bkz. Toprak 1997: 248-250.

Buna karşılık alıcı ülkelerin uyguladığı ithalat gümrük vergileri oranı da halı ihracında önemli bir role sahipti. Örneğin Osmanlı halılarının ihraç edildiği ülkelerden olan Fransa, uzun süre halı için metre karesine 5,5 frank ithalat gümrük vergisi uyguladı. 1908 yılından sonra Fransa, ithalat gümrük tarifesinde yeni bir düzenleme yaparak, Osmanlı halılarından aldığı ithalat gümrük miktarını arttırdı. Fransız meclisinde (meclis-i mebusanında) kabul edilen yeni gümrük tarifesine göre metre kare başına 5.5 frank olan gümrük vergisi 6.5 franka çıkarıldıysa da, Fransız meclis-i ayan(senato) tarife komisyonu tarafından yeniden yapılan düzenlemeyle; ithalat vergisi miktarı, düğüm sıraları 150'ye kadar olan halıların metrekaresi için 6.5 frank, 150'den 250'ye kadar olanların metrekaresi için 8 frank, 250'den 350'ye kadar olanların metrekaresi için 12 frank, daha fazla olanların metrekaresi için de 20 frank olarak tadil edildi¹. Fransa tarafından ithalat gümrük vergisine yapılan zam, kısa süre sonra halı üretim merkezlerinde duyuldu. Bunun üzerine başlıca halı imalat merkezleri olan Uşak, İzmir, Isparta ve Kütahya'dan çekilen telgraflar ve halı tüccarları adına Şark Halı Kumpanyası tarafından verilen arzuhallerle; Osmanlı Devleti'nin Fransa nezdinde girişimde bulunması istendi, aksi takdirde halılara olan talebin kısa sürede düşeceği, halı imaliyle uğraşanların gelir kaybına uğrayacakları belirtildi². Bu şikayet aruhalleri ile telgrafları dikkate alan Osmanlı Devleti, Paris sefiri vasıtasıyla Fransız Hükümeti nezdinde vergi miktarının yükseltilmemesi için girişimlerde bulundu³. Neticede bu girişimlerin de olumlu etkisiyle Fransız Hükümeti, şark halılarının ithalat gümrük vergisi miktarlarını yeniden düzenledi ve metrekaresindeki düğüm sıraları 200'e kadar olanlardan 6.5, 201'den 351'e kadar olanlardan 8 ve 351'den fazla olanlardan 12 frank ithalat vergisi alınmasını kararlaştırdı⁴.

¹ BOA. DH. MUİ. 68-2/12, 18. 04. 1910/8 R 1328, lef 5.

² BOA. DH. MUİ. 68-2/12, 18. 04. 1910/8 R 1328, lef 6/1, lef 3/1, lef 2/1, lef 1/1.

³ BOA. DH. MUİ. 68-2/12, 18. 04. 1910/8 R 1328, lef 7.

⁴ BOA. DH. MUİ. 68-2/12, 18. 04. 1910/8 R 1328, lef 8. Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Konya, Aydın ve Hüdavendigâr Vilayetleri'ne konuyla ilgili olarak yazılan tahrirâtlar için de bkz. BOA. DH. MUİ. 68-2/12, 18. 04. 1910/8 R 1328, lef 4/1, lef 6/1.

Son derece güç şartlarda ve düşük ücretle çalışan halı işçileri ve üreticileri, yani temettü elde eden kadınlar ile genç kızlar devlet tarafından 1908 yılına kadar münhasıran vergilendirilmedi. Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti, geleneksel vergi sistemindeki aile reisini esas alan tutumunu, modernleşme sürecini yaşadığı XIX. Yüzyılda da sürdürdü. “Sınai-i beytiye/cottage industry” şeklindeki halıcılığın üretici konumundaki kadınlar ile genç kızlar lehindeki devletin bu müspet tutumu, II. Abdülhamid Dönemi’nin son yıllarında inhirafa uğradı. Artık devlet, klasik dönem kanunnamelerinde bekar erkekleri(mücerredleri) vergilendirmek için kullandığı “müstâkil kâr û kisbe kâdir” şeklindeki ifadeyi ücret karşılığı halı tezgahlarında çalışan kadınlarla genç kızlara da teşmil etti. Böylece birçok şey değişirken değişim adına gelenek adeta yeniden icad edildi.

21. 12. 1907/8 Kanunuevvel 1323 tarihli Temettü Vergisi Nizamnamesi’nin üçüncü maddesine göre¹; onbeş yaşından büyük, “ticâretgâhlarda ve fabrika ve bi’l-umûm imâlâthânelerde müstahdem ‘amele ile husûsî hânelerde bulunan hizmetkârlar” temettü’ vergisi² ödemekle mükellef tutuldu(Abdurrahman Vefik Sayın 1999: 446). Bir başka ifade ile ilgili maddeye göre; onbeş yaşından büyük ticaret ve sanatla uğraşan kadınların, ebeler(kâbile) hariç yıllık gelirleri nisbetinde ve iki taksitte temettü vergisi ödemesi kararlaştırıldı. Böylece Uşak’ta halı tezgâhlarında günlük 60 pare yevmiye ile çalışan kadınlarla genç kızlar vergi mükellefi olarak görüldü. Bu

¹ 21. 12. 1907/16 Zîlka’de 1325/8 Kanunuevvel 1323 tarihli “Temettü Vergisi Nizamnamesi”nin üçüncü maddesi için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s. 798-799.

² Bu vergi; ticaret, sanat ve hırfetle uğraşan tüccar ve esnaftan yıllık gelirleri tahmin ve takdir edilerek yüzde veya binde hesabıyla alınmaktaydı. II. Abdülhamid Dönemi’nin ilk yıllarında oranı %3 iken, daha sonraki yıllarda %5’e kadar çıkarıldı. Bir ara bazı vilayetlerde yanlış anlama sonucu çiftçiler ile hayvanat sahipleri de mükellef tutuldu. Ancak kısa süre sonra çiftçilerle hayvanat sahiplerinden alınması yasaklandı. 04. 04. 1907/22 Mart 1323 ve 21. 12. 1907/8 Kanunuevvel 1323 tarihlerinde temettü nizamnameleri yayınlandı. 21. 12. 1907/8 Kanunuevvel 1323 tarihli nizamnameye göre; vilayet, liva ve kaza merkezlerinde ve nüfusu 2000’den fazla olan yerleşim birimlerinde sakin onbeş yaşından büyük kadın-erkek ticaret, sanat ve hırfet erbabı temettü vergisiyle mükellef tutuldu ve Mart ve Eylül’de olmak üzere yılda iki taksitte tahsil edildi(Abdurrahman Vefik Sayın 1999: 441, 443, 445, 446, 452).

vergini tarhı üzerine mahalle muhtarları tarafından müteaddid şikâyetlerde bulunularak, tahsilinden vazgeçilmesi istendi¹. Ancak Maliye Nezareti'nin temettü nizamnamesinin 3. maddesinin “ticâret ve san’atla meşğûl bulunan tâ’ife-i nisânın mükellefiyetlerine delâlet eylediği” için “Uşak’taki halı destgâhlarında çalışan nisvân hakkında fevkü’l-nizâm istisnâ’iyyât kabûl ve icrâ idilemeyeceği” şeklindeki mütalaası sebebiyle temettü vergisi alınmaması yönündeki istekleri kabul edilmedi² ve vergiyi ödemekle mükellef tutuldular.

Kısacası halıcılık sektörü, Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarından itibaren, Osmanlı padişahlarının “himâye-i zıllı’l-lahilerinde bulunmak şerefine mazhâriyetle bir kat daha rağbât-ı ‘umûmiyeyi celb” etti³. Bununla birlikte işleyen bir diğer süreç ise gelişen uluslararası ticarete bağlı olarak halıcılığı etkileyen dış talepti.

III-4. Uluslararası Talep(Dış Dinamikler) ve Değişim

Tanzimat öncesi dönemde, daha ziyade Avrupa kilise ve sarayları için gelir seviyesi yüksek sınıfların ilgi gösterdiği ve bir ölçüde de tanınmasına katkıda bulunduğu Uşak halıları, İtalyan ve Alman ressamaların tablolarında da yer

¹ Aybey, Karaağaç, Hacı Hasan, Sabah, Cuma, Kamer, Burhan Fakih, Ermeni, Rum, İslice, Hamidiye ve Hacı Hızır mahalleleri muhtarları tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen 23. 02. 1910/10 Şubat 1325 tarihli telgrafta; Uşak halıcılığının Halı Sendikası(The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited)nın inhisarına geçmesinin kendilerini mağdur ettiğini, kadınların bir kısmının evlerindeki tezgahlarda seccade ve mefruşat dokuduğunu, diğer kısmının da günlük 60 pare ücretle komşudan iki üç kadınla birlikte sendika acentası adına halı dokuduğunu, bunlara halı için gerekli olan malzemenin acenta tarafından kıyye ile ölçülerek verildiğini, sonra halının kıyye ile tartılıp alındığını, halıyı kadınlar dokumaktaysa da erkeklerin de halıcılıkla ilgili diğer işlerle uğraştıklarını, zaten erkeklerin temettü vergisiyle mükellef olduklarını, bu halı tezgahlarının ticarethane ve/veya imalathane olarak görülemeyeceğini, bu sebeple de 15 yaşından büyük genç kızlarla kadınlardan temettü vergisi talep edilmemesini talep etmişlerdir(BOA. DH. MUİ. 69-3/9, 03. 04. 1910/22 Ra 1328, lef 2, lef 3, lef 4).

² BOA. DH. MUİ. 69-3/9, 03. 04. 1910/22 Ra 1328.

³ BOA. Y. MTV. 120/30, 15. 05. 1895/20 Za 1312.

olarak Avrupa'da büyük bir üne kavuşmuştu(Samuk 1984: 110; Faroqhi 2000: 914). Avrupa'da doğunun eşsiz, yegâne ve sanatkârane ürünleri olarak romantik bir oryantalist bakış açısıyla birlikte halılara olan talep süreci işlemeye devam etti. Bu sürecin niceliği, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla arttı. Avrupa ile ticarete yaşanan karşılıklı etkileşime ve ticaret hacmindeki artışa paralel olarak yüzyılın ilerleyen yıllarında Anadolu halılarının ihracında önemli bir artış yaşandı. Osmanlı ticareti ekseninde de genelde geçerli olan son derece farklı sebepler halı ticaretinin artışında da belirleyici bir rol oynadı. Ulaşım, iletişim ve finansman olanaklarının gelişmesi ticaretin artmasında etkili oldu. Bunun yanında Avrupa'da sanayi devrimi ile birlikte gelir seviyesindeki artış halıların kitle tüketim metası olarak görülmesini etkiledi ve talep artışında başlıca etkenlerden biri oldu(Frangakis-Syrett 1994: 86). Avrupa'yla olan ticaretinde nakit gereksinimi yaşayan Osmanlı halı imalatçıları ise ucuz işgücü ile dış talebe yönelik üretimde bulunmaya hazır bir konumdaydı. Zira iktisadî hayatın parasallaşması ve iç ticarete hacminde yaşanan görece artış ahalinin nakit para gereksinimini arttırıyordu(Quataert 1999: 246-249)¹.

¹ 1840'lı yılların sonunda İzmir'deki Mister Werry ve ortakları ticaretevi, Uşak'la acenteleri aracılığıyla ticaret yapmaktaydı. Şirketin Uşak'taki temsilcileri(ticâret vekâletleri) Rum Konstanti ve Dimitri Dimitoğlu Naman'dı. Mister Werry ve Şürekâsı Şirketi; kaza ahalisine kırmızı, civit, şeker, kahve, demir ve sanayi ürünleri satmaktaydı. Bu ticarete "ekincilerin hazır akçesi bulunmak mümkün" olmadığından mallar, peşin satılmamakta ve alacaklar belirli bir faiz uygulanmak suretiyle hasat zamanında, mahsullerinin rayiç fiyatla alınmasıyla tahsil edilmekteydi. Bu usul Batı Anadolu'da ticaret yapan diğer İngiliz şirketleri tarafından da uygulanmakta, hasat zamanında tarım ürünlerinin aynî olarak alınması halinde de "ekincilerin" borçlarını tamamen ödeyemedikleri görülmekteydi. Mister Werry ve Ortakları'nın bu çerçevede Uşak Kazası ahalisinden 1849 yılı itibarıyla 250.000 kuruş alacağı vardı. "Bütün Anadolu'da bir kâ'ide-i mü'essise-i 'umûmiye" halinde uygulanan bu ticaret yönteminde; şirketler alacaklarına karşılık, Tanzimat Reformları çerçevesinde özel kredi piyasasını düzenlemeye yönelik Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen yıllık %8'lik orandan daha fazla faiz uygulamaktaydı(BOA. HR. MKT. 26/41, 16. 06. 1849/24 B 1265;1848 yılından itibaren özel kredi piyasasını düzenlemeye yönelik Osmanlı Devleti tarafından alınan ve pilot bölge olarak uygulamaya Kütahya Sancağı'dan başlanan tedbirlere dair bkz. Güran 1984: 111-112).

Geleneksel Osmanlı yerli Müslüman/Türk tüccarının uluslararası ticarete faal olamama vasfını sürdürmesine paralel olarak¹ Avrupa ile gelişen ticarî ilişkiler çerçevesinde yabancı tüccarlar halıcılık sektörüne, yüzyılın ikinci yarısından itibaren önem vermeye ve buna paralel olarak etkin olmaya başladılar. Avrupa'daki talebin belirlediği bu etkinlik çerçevesinde İzmir'deki bilhassa İngiliz ticaretevleri 1860'lı yıllardan itibaren halı üretim süreçleri ve ticaretiyle doğrudan ilgilendiler. Halı ticaretinde görece iç ticarete faal olan yerli tüccarın uluslararası ticaretteki etkinsizliğini ikâme ettiler. Böylece halıcılık XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ölçeğinde benzer bir seyir izleyen ipekçilik sektörü yanında istisnaî bir imalat sektörü haline geldi ve sanat değeri düşerken iktisadî önemi sürekli arttı (Keyder 1999: 274; Issawi 1980b: 77; Quataert 1999: 239)².

Halı ticaretini 1860'lı yıllardan itibaren "muhtekirâne olmayan" bir tarzda ellerine geçiren³ İzmir'deki İngiliz ticaretevlerinin başlıcaları, T. A. Spartalı & Co, P. de Andria & Co, W. Griffith & Co, Partridge & Co, Habib & Polako, Andre Glisse & Co.'ydu. Daha sonra bu ticaretevlerine Sydney La Fountain

¹ Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı Müslüman tüccarı, Avrupa'la ticaretten ziyade, daha çok iç ticaretle ilgilenmekteydi (İnalçık 1969: 97-140; İnalçık 1960: 45-60; Bağış 1998: 58). Müslüman/Türk tüccarı bu özelliğini XIX. Yüzyılda da sürdürdü. II. Mahmut Dönemi'nde başlatılan "Hayriye tüccarı" uygulaması da bu durumu değiştirememiş görünmektedir. Müslüman Türk taşra tüccarı için yabancı dil bilmeme gibi eğitim eksenli yetersizlikler de uluslararası ticarete etkin olamamanın başlıca sebeplerden biriydi. Ayrıca uluslararası ticaretin gerektirdiği bilgi donanımından mahrumiyetin de bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu eksiklikler Uşak Kazası ölçeğinde XX. Yüzyılın başlarında hissedilerek, bizzat dile getirilecek ve bu eksiklikleri telafi etmeye yönelik, kasabada Selanik Ticaret Mektebi örneğinde bir Ticaret Mektebi açmak gibi hal çareleri aranacaktır (Ahenk, 3216, 15. 02. 1907/2 M 1325).

² İpekçilikte yaşanan değişim ve gelişmeler için bkz. Quataert 1993c: 97-116; Erder 1978: 111-122; Owen 1983: 55-72. Ayrıca bkz. 1878-1879/1296 Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr, s. 195-205.

³ Ahenk, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325. Tutsak, İzmir'deki İngiliz ticaretevlerinin/şirketlerinin 1880'li yıllarda sektörde tekelleşmeyi gerçekleştirdiklerini belirtilmektedir (2007: 74). Ancak bu durumun, halı ticaretindeki serbest piyasa koşullarındaki rekabeti tamamen ortadan kaldıran bir ticarî tekelleşme/monopol piyasa olmadığı açıktır.

(1880), G. P. & J. Paker Ltd.(1878), Sykes & Co. da katıldı(Quataert 1999: 267; Üner 2002: 22; Cochran 1887: 100; Lennep 1870: 257). 1880’li yıllara gelindiğinde ise ilgili ticaretevlri İzmir üzerinden yapılan halı ticaretinin %80-%90 gibi önemli bir kısmını ellerine geçirdiler. Halıcılığın önem kazanmasında başlıca aracıları teşkil eden ilgili ticaretevlri, üretim merkezlerinde kısa sürede tüm ticarî faaliyetleri için temsilcilikler(acenteler) açtılar, var olanların da sayısını arttırdılar. Böylece halk arasında komisyoncu ya da simsar olarak da bilinen İzmir ticaretevlri, Londra’daki halı şirketleri adına sipariş olan, bu siparişi Uşak başta olmak üzere halı üretim merkezlerindeki temsilciliklerine gönderen bir ticaret ağı kurdular. Ya da belirli bir komisyon vererek imal ettirdikleri halıları sipariş olmaksızın Avrupa piyasalarına gönderdiler(İssawi 1980: 306-307). Bu ticaret ağında, daha açık bir ifade ile ticarî bir meta olarak halının üreticiden tüketiciye ulaşma sürecinde, aracılarn sayısı oldukça fazlaydı. Uşak’taki temsilciler/ticaret vekâletleri İzmir’deki ticaretevlrinin, İzmir’dekiler de Londra’daki halı şirketlerinin aracıları konumundaydı. Londra’daki şirketler de, İngiltere’deki ticarî kuruluşlardan/birimlerden sipariş alıyorlardı. Bazen de halılar, Londra üzerinden başta Amerika olmak üzere diğer ülkelere pazarlanmaktaydı¹.

Dolayısıyla halının üreticiden tüketiciye ulaşması sürecinde en az dört aracı bulunmaktaydı. Şüphesiz bu süreç üretimin ilk aşamasındaki “kaliçe ‘âmil ve nessâcları”nın daha az kazanması, tüketici konumundaki Londra ya da bir başka ülkedeki halı müşterilerinin daha fazla ödemede bulunmaları anlamına geliyor, böylece bu ticarî süreç aracı kurumların bir yandan önemine işaret ederken, diğer taraftan kazançlarını gösteriyordu. Bu ticaret ağında; Uşak’taki acenteler/temsilciler %3, %4, %5 arasında komisyon alırken, İzmir’deki ticaretevlri halının fiyatı üzerine %15 kâr ekliyorlardı².

XVIII. Yüzyıldan itibaren Uşak halılarını sipariş üzerine İngiltere’ye ihraç eden ve merkezi Londra’da bulunan Mösyö Thomas Buthsor(?) ve Ortakları Şirketi’nin XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ülkesindeki temsilcisi

¹ Ahenk, 40, 17. 07. 1895/5 Temmuz 1311; İssawi 1980b: 309; Frangakis-Syrett 1994: 86.

² Ahenk, 3250, 27. 03. 1907/12 S 1325/14 Mart 1323. Ayrıca bkz. İssawi 1980b: 308-309.

İzmir'deki başlıca halı şirketlerinden olan P. De Andria ve Şürekası ticareteviydi. Bir diğer acentası da Mösyö Lui'ydi. P. Dö Andria ve Şürekası ticaretevinin de Uşak'ta Thomanes başta olmak üzere beş acentası vardı. Mösyö Butsor ve Şürekası ticaretevi, Amerika'nın en büyük halı tüccarı ile de ticarî bağlantılara sahipti. Aynı zamanda İngiltere kraliçesi ile prensi Rougal'ın(?) beratlı halı tüccarı olan, Rougal'ın Saundergam'daki(?) sarayı için Uşak'ta halı imal ettiren ve İngiltere'deki Alexandria Yunanit Servisit Club(?) gibi ticarî kuruluşlardan sipariş alan Mösyö Thomas Butsor ve Şürekası ticaretevi, böylece Uşak'tan İzmir'e, İzmir'den Londra'ya ithal edilen Uşak halılarının bir kısmını Londra üzerinden Amerikan ticaretevleri vasıtasıyla Amerika'lı müşterilere ulaştırılmaktaydı. Mösyö Thomas Butsor ve Şürekası, ayrıca Uşak halılarını Avustralya, Afrika, Fransa ve İtalya'ya da kurmuş olduğu ticarî ağ ile pazarlamaktaydı¹ ve ticaret hacmi azımsanmayacak derecedeydi. Nitekim İzmir acentesi vasıtasıyla 1891 yılında İngiltere'ye 130.800, Amerika'ya 46.860, Fransa'ya 20.000, Avustralya ve İtalya'ya 7.000, iğır ülkelere(memâlik-i sâireye) 3.000 İngiliz lirası değerinde Türk halısı ithal etmişti².

Mösyö Thomas Butsor ve Şürekası ticaretevinin Osmanlı halılarını İzmir ve İstanbul acenteleri vasıtasıyla ihraç eden başlıca şirketlerden biri olduğuna dair bir başka delil de Olimpia Anonim Şirketi'nin 1894 yılında Londra'da açacağı "Londra'daki Dersaadet" isimli fuarda/sergide Uşak halılarını sergilemek ve üretim süreçlerini İngiliz müşterilere göstermek için kendisine başvurmasıydı. Sergi çerçevesinde Olimpia Şirketi, Mösyö Thomas Boutsor ve Ortakları Şirketi'nden; İngiltere'de meşhur olan Uşak halılarının hangi malzemeden, kimler tarafından ve nasıl üretildiğini İngilizlere göstermek amacıyla, gerekli halı malzemesi ile dokumacıların Uşak'tan getirilmesini istemişti³. Mösyö Thomas Butsor ve Şürekası ticaretevi de sergilerin bir reklam aracı olarak görüldüğü 1890'lı yıllarda ticaret hacmini de artıracaklarını dikkate alarak bir görevlisini İzmir üzerinden Uşak'a göndermişti. Şirket

¹ BOA. Y. A. Hus. 286/60, lef 2.

² BOA. Y. A. Hus. 286/60, lef 2.

³ BOA. Y. A. Hus. 286/60, lef 2.

temsilcisi halı tezgâhı ile dokumacıları Londra'ya getirmek için Uşak'ta mukaveleler yapmış ve bunun için de 1000 İngiliz sterlini harcamada bulunmuştu. Uşak halılarının ticarileşmesi ve artan önemi ile birlikte ticaret ağının işleyişini de gösteren bu girişim, halı üretiminin İngiltere'de yapılacağı ve dış talebin düşeceği endişeleriyle mahallî tüccarın muhalefetiyle karşılaşmış, nihayet İzmir basınından anlaşıldığına göre ilgili tezgâh ve halı nesacları Akhisar'dan Londra'ya götürülmüştü¹.

Dış piyasalardaki önemli halı şirketlerinin siparişlerini alarak halı ticaretinin büyük kısmını ele geçiren İzmir'deki ticaretevleri, halıcılığın üretim sürecini de temsilcileri vasıtasıyla kısa sürede Avrupa'da sanayi devrimi öncesinde etkin bir üretim organizasyonu süreci olan "putting-out" sistemi çerçevesinde örgütlediler. Genelde Uşak kasabasında ikamet eden yerli Müslüman ve Gayri Müslim tüccarlardan oluşan temsilciler/acenteler, "kiracı" adı verilen kişiler vasıtasıyla kaza dahili ile Aydın, Ankara(özellikle Çankırı ve Cihanbeyli'den) ve Hüdavendigar Vilayetleri'nden(bilhassa Afyon Karahisar ve Sivrihisar'dan) yapağıyı satın aldirttilar. Kasabaya getirilen bu yapağıları kasaba ve çevre köy ve kazalardaki dul, bîkes kadınlarla fakir çocuklara yıkatıp el tarağında tarattılar ve yine onlara el ile eriş, argaç ve ilme yaptırdılar. Bu iş için ipin her kıyyesine belirli bir ücret(ücret-i i'mâliyye = 2 ya da 3 kuruş) verdiler. Daha sonra da ilgili ipleri genelde kendilerine ait boyahanelerde boyattılar. Akabinde her arşın halı için 1 kıyye eriş, 1 kıyye

¹ Uşak'tan Londra'ya halı dokumacılarının götürülmesi girişiminin İzmir basınında önemli bir yankı bulduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak Rumca yayınlanan *Amaliya* gazetesi, Uşak halılarının "sûret-i i'mâliyesini bi'l-müşâhede taklîd itmek üzere bu kere İngiltere erbâb-ı sına'îsinden" bir kişinin, özel olarak Uşak'a gelerek halı tezgâhlarını ziyaret ettiğini ve yüklü bir maaş vereceği vaadiyle "mâhir 'ameleden dört kişiyi iğfâl iderek İngiltereye müteveccihen" İzmir'den Londra'ya hareket ettiklerini sütunlarına taşımıştı. **Hizmet** Gazetesi ise ilgilinin Mösyö Dö Andriya ticaretevine müracat ettiğini, bu ticaretevi vasıtasıyla Uşak'a gittiğini, 3-4 kişiyi iğfal ederek Londra'ya götürmek için mukavele yaptığını, ancak ahalinin buna engel olduğunu, bunun üzerine Demirci, Gördes ve Kula kasabalarına gittiğini ve yine amacına ulaşamadığını kamuoyuna duyurmuştu. Nihayet; aynı gazete, Akhisar'da ikamet eden Rum Yorgi Duka'nın eşi ile diğer iki kadının Londra'ya gönderildiği haberini de okuyucularıyla paylaşmıştı(**Hizmet**, 715, 27. 12. 1893/18 C 1311).

argaç ve 1 kıyye ilme ipini tezgâh sahiplerine dağıttılar. Tezgâh sahipleri tüm bu malzemeyi tüccardan, genelde hiçbir ödeme yapmaksızın aldı. Temsilci/tüccar ise buna karşılık hesaplarına zimmet kaydetti. Zimmete iplerin ücreti yanında “ücret-i telviniyye” adı verilen boyama ücreti de dahil edildi. Tüm bu üretim sürecinde tezgâh sahipleri, tüccarlardan belirli aralıklarla ihtiyaçlarına binaen avans niteliğinde borçlar da aldılar. Siparişe göre halıyı imal ettikçe tüccarın mağazasına teslim ettiler. Ya da tüccarın hamalları vasıtasıyla halıları mağazalara taşıttılar. Buna karşılık da hesaplarına(zimmetlerine) “hammaliyye” adı altında belirli bir ücret kaydedildi.

Bu üretim örüntüsünde tezgâh sahipleri evlerinde bulunan tezgâh(lar)da; aile üyeleri vee belirli bir ücret karşılığında çalıştırılan ameleler vasıtasıyla halıyı tüccar adına dokudular¹. Tüccardan malzemeyi herhangi bir peşin ödeme yapmaksızın borçlanarak alan tezgâh sahibi, böylece tüccara bağımlı hale geldi ve fiyat belirlemede pazarlık gücünden sürekli mahrum kaldı. Tüccarın İzmir’deki ticareteevleriyle yaptığı mukavelelerle belirlenen satış fiyatından malzeme fiyatlarıyla “telviniyye” ve “hammaliyye” ücretleri düşüldükten sonra geri kalan miktara göre; tezgâh sahiplerine aracı tüccar arşın başına ödemede bulundu². Başlıca üretim örüntüsünü oluşturan bu yöntem dışında farklı üretim örüntüleri de vardı. Bazı durumlarda tezgâh sahibi tüccardan nakit avans alarak, ilme, eriş ve argacı kendisi temin etti. Böylece üretimin başlıca girdilerini temin aşamasında tüccara bağımlılıktan belirli bir ölçüde kendisini koruyabildi. Ama tüccar adına üretimde bulunma bağımlılığından

¹ BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327, fezleke sayfa 1.

² Bir arşın halının imali için, her birinden birer kıyye olmak üzere 3 kıyye eriş, argaç ve ilme ipi gerekmektedir. XX. Yüzyıl başlarında argaç ve ilme iplerinin kıyyesi 9’ar kuruş, eriş ipinin kıyyesi de 12 kuruştı. Argaç ve ilme iplerinin boyanması gerektiğinden ve bu da tüccara ait boyahanede yapıldığından 5 kuruş da boyama ücreti/telviniyye ücreti söz konusuydu. Böylece 1 arşın halı için işçilik hariç temel üretim maliyeti 35 kuruştı. Eğer tezgah sahibi bunu ameleye belirli bir ücret vererek dokutur ise, ki bu durumda 1 arşın halı için nassaca yaklaşık 6 kuruş verilmekteydi, böylece 1 arşın halının maliyet fiyatı 41 kuruşa ulaşmaktaydı(BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327; 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 286-287).

kurtulamadı. Bir diğer üretim süreci ise tezgâh sahibinin avans karşılığında sadece tüccarın boyahanesini kullanmasıydı. Burada da tezgâh sahibinin üretim aşamasında kontrolü kaybederek tüccara bağımlılığı söz konusuydu. (Quataert 1986: 479; Karakışla 2002: 55). Bazı tezgâh sahipleri, yünün temininden halının imaline kadar tüm malzemeyi ve işgücünü kendileri “servet-i zâtiyeleriyle” temin ederek üretimde bulundular. Ürünlerini istedikleri tüccara satma şanslarına sahiptiler. Ancak bu tarz üretim ve satış yöntemi son derece sınırlıydı. Zira başlıca hammadde olan yapağının çevre vilayetlerden satın alınması, eğrilmesi, boyanması ve halının imal edilerek satılması son derece kapsamlı bir iş bölümü ve iş yönetimi ile organizasyonu gerektiriyordu. Malın pazarlanmasında ise başlıca alıcı konumundaki İzmir tüccarları fiyat belirlemede genelde alternatifsizdi.

Kaza ölçeğinde yerli Müslim ve gayri Müslim acenteler/tüccarların/temsilcilerin yürüttüğü tüm bu üretim örüntüleri çerçevesinde ip eğirme, boyama ve dokuma aşamasında imalatçı konumundaki amelelere cüzi ücretler ödendi. Üretim süreçlerinin her aşamasında önemli bir kontrol ve etkinlik sağlandı. İpi yıkama, tarama ve eğirme aşamasında verilen ücret, genelde kıyye başına iki kuruştur¹. Tezgâh başında ücretli olarak çalışan amele(nessac) de son derece düşük ücret almaktaydı. Dış talebe bağlı olarak üretimin artış trendinde olduğu 1890’da yıllarda günde 7-8 saatlik bir çalışma karşılığında yaklaşık 8-10 cent kazanıyordu ve İzmir’deki Amerikan konsolosunun kaydettiğine göre; tezgâh başındaki bu dokuyucular için kuru soğan, peynir ve ekmekten oluşan menü, çok sade olan yaşamlarında kendilerince makul görülmekteydi(Issawi 1980b: 308). Amele/işçi yevmiyelerinin düğüm sayısına göre belirlendiği 1910’lu yıllarda ise, İzmir’de 1700, Kırkağaç’ta 2400, Isparta’da 2600, Burdur ve Sivas’ta 3000 düğüm için verilen 40 pare, Uşak’ta 2200 düğümüne ödenen aynı

¹ 1883-1884/1301 yılı için bkz. 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 286. Daha sonraki yıllarda artan üretim hacmine paralel olarak amele ücreti azamî 1 kuruş arttı(BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327).

ücrete tekabül etmekteydi¹. Bir başka bilgi kaynağına göre de, tezgâh başında sabahtan akşama kadar bir günlük çalışmanın nakdî karşılığı da II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında sadece 60 pareydi². Dönemin işçi ücretlerine göre³ yaşam maliyeti dikkate alındığında son derece düşük olan bu miktarlar, üretimin nihaî aşamasında çalışan genç kızlar ile kadınların son derece ucuz bir iş gücü potansiyeli oluşturduklarının da başlıca işaretiydi. Zira halıcılığın dış talebe bağlı olarak üretim hacminin artmasında ucuz iş gücü, diğer faktörlerle birlikte başlıca sebeplerden birini oluşturmaktaydı⁴.

Halıcılık sektöründe üretim artışına paralel olarak üretim organizasyonunda olduğu gibi iş gücünün etnik-dinî ve cinsiyet yapısında da önemli değişiklikler yaşandı. Kazanın/kasabanın toplam nüfusundaki Müslüman/Türk çoğunluğa paralel olarak sektörde hakim etnik-dinsel unsur Müslüman Türkler'di. Bununla birlikte üretimin çeşitli aşamalarında Gayri Müslim Rum ve Ermenilerle ecnebler de yer aldı⁵. Müslüman kadınların evlerinde çalışan Gregoryen Ermeniler yanında Ortodoks Rumlar da halıcılık sektöründeki üretim süreçlerinin içindeydiler⁶. Halı imalatında sürece bağlı olarak işgücünün cinsiyet yapısında önemli değişiklikler olmakla birlikte tezgâh

¹ Ticaret ve Zira'ât Nezareti, *1329, 1331 Seneleri Sınayi' İstatistiki*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s.104.

² BOA. DH. MUİ. 69-3/9, 03. 04. 1910/22 Ra 1328, lef 2, lef3, lef 4.

³ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bir fabrika işçisi 1896 yılında günde İzmir'de 12, Selanik'te 8-11 kuruş ücret almaktaydı(Ayrıntı için bkz.(Issawi 1980a: 267-270).

⁴ Ahenk, 3285, 08. 05. 1907/25 Ra 1325; Ahenk, 3340, 11. 07. 1907/30 Ca 1325.

⁵ Örneğin Uşak kasabasındaki boyahanelerden biri Andrian Pauly Carmi(?)'ye aitti. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde (1890'lı yıllarda) Uşak kasabasına yerleştiği anlaşılan Andrian Pauly Carmi, 13000 kuruş ve 5000 kuruş değerinde iki ev ve 27000 kuruş değerinde bir boyahane satın aldı. Sektörde diğer faaliyetleri yanında boyama işiyle de uğraştı. Kasabada benzer faaliyetlerde bulunan diğer bir yabancı/ecnebi da/de Viktor Parmanti(?)'ydi(BOA. DH. İUM. 85/1-9). Bu iki ecnebi, Sabah mahallesinde, daha sonra Frères des Ecoles Chrétienues Katolik cemaatine devredilecek olan ruhsatsız eğitim ve din müesseseleri de açtılar(BOA. DH. MKT. 2211/156, 16. 06. 1899/8 S 1317, lef 1; BOA. HR. HMŞ. İŞO, 126/2, 09. 12. 1916/13 S 1335, lef 4; BOA. DH. EUM. 5. Şb, 23/12, 11. 04. 1916/8 C 1334. Bu müesseselere dair ayrıntı için bkz. Şişman, Tutsak, Çakmak 2002: 103-116).

⁶ BOA. DH. MKT. 62/24, 10. 06. 1893/25 Za 1310; Lennep 1870: 257.

başında ilmeleri erişlere düğümleyenler, hep genç kızlarla kadınlar olarak kaldı(Scherzer 2001: 101; Cochran 1887: 102; Lennep 1870: 257-258). Bu durum, son derece hızlı değişimlerin yaşandığı sektörde değişmeyen ender unsurlardan biriydi. Buna karşılık ipin hazırlanması sürecinde erkek nüfusun, kadın nüfusun yerini sürekli olmamakla birlikte aldığı dönemler de oldu. Bu, daha ziyade yapağının yıkanıp ağartılması aşamasında gerçekleşti(Cochran1887: 101) ve süreklilik kazanmadı. Esas değişim boyama aşamasında görüldü. Yüzyılın sonlarına doğru sayıları hızla artan boyahanelerde çalışanlar erkeklerdi(Lennep 2001: 101; Issawi 1980b: 308)¹. Zira kadın nüfusun tezgâhlardaki sayısında artış trendinin başlamasıyla işgücünde yaşanan sıkıntı, boyacılığı erkekler tarafından yapılması gereken adeta bir uzmanlık haline getirmişti(Quataert 1993b: 91)².

İngiliz ticaretevlerinin halıcılık sektörüyle ilgileri sonucu ve buna paralel olarak üretim süreci ile birlikte talep artışına da bağlı olarak halıcılık sair önemli değişimler de geçirdi. 1860'lı yıllarda Avrupa'da kimya sanayi alanında yaşanan devrimin ürünleri olan sentetik ve kimyasal boyalar üretim sürecine hızla girdi. Kısa sürede yaygınlık kazanan anilin ve alizarin boyaları üretimde avantaj ve dezavantajları da beraberinde getirdi. Geleneksel boya maddeleri olan kökboya, cehri, mazi, palamut, somak, sarı ağaç, pınar yaprağı ile ithal kırmızı ve civit(indigo) yanında anilin ve alizarin başta olmak üzere kullanımları yaygınlaşan kimyevî boyalar sektörde ilk etapta, dış talebe cevap veren renk çeşitliliği imkanını getirdi. Ayrıca suni boyalar sabit boyalara göre daha ucuzdu³ ve hazır olması sebebiyle işgücü tasarrufuna da olanak veriyor, halı maliyetini düşürüyor ve üretimin arttırılmasında müspet bir rol oynuyordu. Buna karşılık kimyasal boyaların olumsuz etkileri de kısa sürede

¹ Ayrıca bkz. **Ahenk**, 1300, 25. 11. 1900/2 § 1318.

² Bu boyahanelerde çalışanların maharetlerine dair bkz. Atalay 1967: 51-52.

³ Doğal boya maddelerinden civitin kıyyesi 1883-1884/1301'de 170, kırmızı'nın/indigo'nun kıyyesi 33 kuruştı. Yerli doğal boya maddelerinden kıyye itibarıyla kökboya 7, cehri 9, somak 2, palamut 1 kuruş, sarı ağaç 30 pare, pınar yaprağı 10 pareydi. Garibaldi tozunun(suni boyanın) kıyyesi 3, şapın kıyyesi 22 kuruştı(1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 287).

görüldü. Etiketlerin eğitim seviyesi düşük ahali tarafından okunamamasından kaynaklanan problemler yanında, yanlış kullanım kısa sürede solan(gayr-i sâbit) renklerin elde edilmesi sonucunu doğurdu(Quataert 1992: 19-20; Quataert 1999: 256-257). Bu da doğal olarak belirli bir süre sonra dış talepteki düşüş anlamına geliyordu. Nitekim 1860'lı yıllarda başlayıp, 1870'li yıllardan itibaren kullanımı yaygınlık kazanan ve İtalyan Garibaldi markasının başta olduğu kimyevî boyalar 1880'li yıllarda halıların kalitesinde renk eksenli bir zaafiyet doğurdu¹. Doğal boya maddeleriyle(nebâtî) elde edilen renklerin solmadığı, suni(kalb) ithal boyalar kullanılarak boyanan iplerin ise kısa sürede renklerini kaybettiği anlaşıldı. Bu durum dış talebe de kısa sürede yansdı. Halılara olan talep düştü. Mahallî şikâyetler üzerine Bâb-ı Âlî tarafından suni boyaların kullanılması 1880'li yılların ilk yarısında yasaklandı. “Ahâli yine eski boyaların ist’îmâli için icbâr olun”du ve kullananların cezalandırılması belediyeler başta olmak üzere mahallî yetkililere Dahiliye Nezareti tarafından bildirildi². Bu sayede “fi’yâtı tedenniye yüz” tutan ve “eski i’tibârını gayb itmege meyl” eden halılar “i’tibâr-ı sâbıkı(nı) muhâfaza” etti³. Kısa bir süre, bu yasağın etkisiyle ithal sunî boyalar yerine geleneksel nebatî boyalar kullanıldı. Ancak belirli bir süre sonra İzmir'deki

¹ Sunî/kimyevî boyaların halıcılıktaki kullanımının yıl itibariyle ne zaman başladığını tespit etmek mümkün değildir. Ancak 1860'lı yıllardan sonra olması muhtemel görünmektedir. Quataert(1999: 255)de Uşak'a gelen müfettişin (İsmet Paşa'nın) kimyevî boya kullanımını önerdiği ve kullanımında da ısrarcı olduğunu belirtmektedir. İlgili belgedeki “has” ve “parlak” kelimelerinden “kimyevî boya” sonucunu çıkarmak güç gözükmektedir. Buradaki “has” ve “parlak” kelimelerinden nebatî boyaların boyama sürecinde usulüne göre kullanılarak solmayan ve parlaklığı olan renkler elde etmek sonucunu çıkarmak daha olası görünmektedir. Zira Osmanlıca arşiv belgelerinin terminolojisinde kimyevî boyaların genelde “kalb”, “mevâd-ı ma'deniye” “gayr-i sâbit” şeklinde, doğal boyaların da “nebâtî”, “hâlis” ve “sâbit” kelimeleriyle adlandırıldığı görülmektedir(Örnek için bkz. 1886-1887/1304 Aydın Vilayeti Salnamesi, s. 373; **BOA**. DH. MUİ. 66-2/1, 15. 03. 1910/3 Ra 1328; **BOA**. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327; **BOA**. Y. A. Res. 154/49, 18. 03. 1908/15 S(2) 1326, lef 2; **BOA**. BEO. NGG. 88156, 14. 08. 1898/2 Ağustos 1314).

² 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 287; Ali Asef 1308: 127; 1890-1891/1306 Sene-i Maliyesi Aydın Vilayeti Salnamesi, s. 108.

³ 1888-1889/1304 Aydın Vilayeti Salnamesi, s. 373.

İngiliz tüccarların baskısıyla¹ boyar maddelerde “nebatî-kalb” ekseninde yaşanan gerilim sunî Avrupa boyalarının yaygın bir kullanım kazanmasıyla sonuçlandı. Yüzyıl sonlarından itibaren nebatî boyarmaddeler de kullanılmakla birlikte, Alman, İtalyan ve Fransız yapımı kimyevî boyalar yaygın bir kullanım alanı buldu(Üner 2002: 48-49; Quataert 1992: 21)².

İngiliz tüccarların girişiyle halıcılığın geçirdiği bir diğer değişim de tür ve motif eksenliydi. Geleneksel olarak dokunan ve “Barhana” olarak bilinen halı kalite bakımından en adî türdü. Bunun yanında “çift ilme/çiftleme” adı verilen bir başka tür de yaygın olarak imal edilmekteydi. 1860’lı yıllardan itibaren yeni bir tür halı imaline başlandı. “Tek ilme/tekleme”, “Zarif Ali” olarak adlandırılan bu üçüncü tür Amerikan pazarına hitap etmekteydi. İnceliği ile meşhur olan bu türün, birim alana atılan düğüm sayısının fazlalılığı da kalitede belirleyici bir rol oynadığından, sarf edilen mesaiye paralel olarak birim fiyatı da diğer türlere göre daha fazlaydı ve doğrudan dış talebe, özellikle de Amerikan piyasasının talebine göre sipariş üzerine üretilmekteydi. Bu tür halılar XX. Yüzyıl başlarında Uşak kasabasının “nefâset ve zerâfet i’tibârıyla bi-hakkın sermâye-i mübâhâtî” haline geldi³ ve 1906 yılında Uşak’ta yıllık üretimin %20’sini bu tür oluşturdu⁴.

Sipariş üzerine yapılan halı üretiminde, ticarî ilişkilere bağlı olarak yeni bir değişim de motif ve desen eksenli yaşandı. Bu unsurun XIX. Yüzyıl başlarına kadar gittiği bilinmekle birlikte⁵, yüzyılın ikinci yarısında geleneksel motif ve

¹ *Board of Trade Journal Vol. V, 1888, s. 551’e istinaden yasağın İzmir’deki yabancı tüccarların baskısı sonucu kaldırıldığına dair bkz. Kurmuş 1982: 102.*

² I. Dünya Savaşı öncesinde Uşak’ta yıllık 50.000 kğ Alman yapımı anilin ve alizarin boyaların tüketiminin söz konusu olduğuna dair bkz. Quataert 1999: 261.

³ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 427, ayrıca bkz. Celal Esat 1928: 218.

⁴ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 427.

⁵ Ticaret ve Zira’ât Nezareti, 1329, 1331 *Seneleri Sınayi’ İstatistiki*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s. 103-104.

desenler yanında¹ dış talebe bağlı yenileri halılara nakşedildi. Motif değişikliğine en tipik örnek sipariş üzerine 1860'lı yılların sonunda dokunan "ortası İtalya'nın kollarını temsil eden" halıydı(Lennep 1870: 259; Quataert 1999: 251). Artan siparişlerle birlikte yeni motiflerin kullanımı İngiliz tüccarlar tarafından da özendirildi. Bunun için yeni iş kolları doğdu. Desen kopyalama bu çerçevede İzmir başta olmak üzere Uşak'ta da yapıldı ve kârlı bir iş haline geldi(Atalay 1967: 45). Geleneksel motifler yerine Avrupa'dan gönderilen resim ve modellere göre dokunan halılarda yeni motiflerin kullanımında yaşanan aksaklıklar, zamanla oranlı çizilmiş resimlerle aşıldı(Quataert 1999: 251-252). Bununla birlikte aynen sunî boya-nebatî boya ikileminde olduğu gibi geleneksel-Avrupaî/modern motifler(nakışlar) arasındaki ikilem de varlığını sürdürdü.

III-5. İstihdam Göstergeleri ve Sektörün Kaza Ekonomisinde Kazandığı Önem

Üretim miktarındaki artışa paralel olarak sektörde istihdam edilenlerin sayısı da sürekli arttı. Tezgâh sayılarındaki artışa paralel olarak halı üretim sektörünün çeşitli aşamalarında çalışanların sayısında da önemli bir artış gözlemlendi. Üretim İzmir tüccarlarından alınan siparişe bağlı olarak gerçekleştirildiğinden hemen hemen her evde mevcut bulunan tezgâhlar üretim sürecine sokuldu. Dolayısıyla sektördeki konjonktürel dalgalanmalara bağlı olarak mevcut tezgâhların üretim sürecine katılma olanakları belirlendi. Bununla birlikte tezgâh sayılarında sürekli bir artış da görüldü. 1884-1885/1302'de 600 olan tezgâh sayısı 1900-1901/1318'de 2000'e ulaştı. XX. Yüzyıl başlarında kasabada hemen her evde en az bir halı tezgâhı vardı ve talebe göre üretim sürecine katılmaya hazırdı. Tezgah sayılarındaki artış kasabada sektörün kazandığı önemin başlıca işaretlerinden biriydi. Bunun yanında sektörde üretimin çeşitli aşamalarında çalışanların sayısı da sürekli

¹ Halılarda kullanılan motif ve desenler son derece teknik bir konu olduğundan burada ayrıntıya giril(e)memiştir. Buna dair detay için bkz. Şerare Yetkin 1981: 73-99; Spuhler 1000: 137; Samuk 1984:117-121, 125-130.

arttı. Zira mamul bir meta olarak halının üretim sürecinde farklı iş kollarında çalışanlar bulunmaktaydı.

Tablo II: Uşak'taki Tezgah ve Amele Sayıları

Yılı	Tezgah Sayısı	Amele Sayısı
1883-1884/1301 ¹	650	
1884-1885/1302 ²	700	
1895/Temmuz 1311 ³	800	
1890 ⁴	800-900	5.000-6.000 (boyacılar dahil)
1894-1895 ⁵	706	
25 Kasım 1900/2 Şaban 1318 ⁶	Toplam 2.000 tezgah var, 600'ü her sene işler	3000 kadın ve 500 genç kız dokuma işinde, 500 erkek yün yıkama ve boyama işinde
1901 ⁷	1.200(muhtemelen aktif olarak üretime katılanlar)	
1906 ⁸	2.000	4.250 ya da 6.000
1906-1907/1324 ⁹	1.532	Tezgahlarda ve eriş ile argaç imal eden üç fabrikada 6.928 kişi çalışıyor
1910/1913 ¹⁰	1.175	5.500
1913 ¹¹	1.500	Tahminen 6.000 kişi dokuyucu

¹ 1883-1884/1301 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 286.

² 1884-1885/1302 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 455.

³ **Ahenk**, 40, /17. 7. 1895/5 Temmuz 1311.

⁴ Issawi 1980b: 308.

⁵ Cuinet 2001: 169; Şemseddin Sami 1996: 3155.

⁶ **Ahenk**, 1300, 25. 11. 1900/2 Ş 1318.

⁷ Issawi 1980b: 307.

⁸ Quataert 1999: 247, 245.

⁹ 1906-1907/1324 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 427; Tüccar-zade İbrahim Hilmi 1323: 124.

¹⁰ Eldem 1994: 86.

¹¹ Ticaret ve Zira'ât Nezareti, *1329, 1331 Seneleri Sınayi' İstatistiki*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s. 103.

Üretim için gerekli olan yapağıyı çevre Vilayet ve Sancaklardan getiren “kiracılar”, bunlardan sadece bir tanesiydi. Yapağıyı yıkayıp tarayan ve ip haline getirenler de üretim sürecinde yer alan bir başka kesimi oluştuyordu. Boyacılar eğrilen ipin çeşitli renklerde boyanmasında çalışan bir başka ihtisaslaşmış grubu meydana getirmekteydi. Genelde genç kızlarla kadınlardan oluşan nessaclar ise üretimin son aşamasında yer alıyorlardı. Böylece artan üretime bağlı olarak halıcılık sektöründe, çeşitli iş kolları söz konusuydu ve her biri üretimin çeşitli aşamalarında istihdam edilmekteydi. XX. Yüzyıl başlarında(1907’de) Kasaba ölçeğinde Afyon Karahisar, Aydın, Çankırı, Cihanbeyli, Sivrihisar başta olmak üzere küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğu yerlerden yapağının satın alınarak kasabaya getirilmesi işinden yaklaşık iki yüz elli aile geçimini sağlamaktaydı. Yapağıyı geleneksel yöntemlerle yıkayıp, tarayarak ip haline getiren aile sayısı ise yediyüzelli ile sekizyüz arasındaydı. Kasabadaki sayıları 1907’de üçyüzü bulan boyahaneler¹ ile yeni açılan üç ip fabrikasında çalışarak istihdam edilenler ise ise üçyüz aile civarındaydı. Tezgah başında halı dokumakla uğraşan ailelerin sayısı ise üçyüz ile beşyüz arasındaydı. Kasabadaki ticarethanelerde kâtiplik, simsarlık, hamallık ve boya ticareti yapanlar da en az yüz aileydi². Bunun yanında sektöre bağlı olarak kasabadaki boyahaneler için gerekli olan odunları Banaz Nahiyesi’ndeki yedi-sekiz köydeki yaklaşık üçyüz aile getirmekte ve böylece bir gelir temin etmekteydi. Komşu kaza Gediz’de de yaklaşık bin aile halı üretimi için gerekli olan eriş ve argaç iplerini organik bir üretim tarzıyla eğirmekteydi³.

Kısaca kasabada yaklaşık azamî 2250 aile⁴ halı üretim sektörünün çeşitli aşamalarında istihdam edilerek temin-i maişet imkanı bulmaktaydı.

¹ Mevcut verilere nazaran kasabadaki boyahanelerin sayısının oldukça kısa bir sürede hızla arttığı görülmektedir. Zira 1889 yılında kasabadaki boyahanelerin sayısının sadece 20 olduğuna dair bilgiler mevcuttur(1898-1899/1316 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 357). Bununla birlikte bu bilginin doğruluğu teyide muhtaç görünmektedir. Ancak bunun için başka bilgi kaynağı da halihazırda mevcut değildir.

² Ahenk, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325.

³ Ahenk, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325.

⁴ Ahenk, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325.

Hanenin/ailenin ortalama beş kişi olarak kabul edilmesi halinde ise sadece kasabada sektörde çalışanların sayısı yaklaşık 11000 kişi civarındaydı. Üretimin maksimum noktaya ulaştığı yıllarda çocuk ve “amel-mânde” konumdaki atıl iş gücü de dikkate alındığında, sektörde istihdam edilenlerin sayısı toplam nüfusa nazaran son derece yüksekti¹. Kasabada üretim sektöründe yer alanlara dair farklı tarihlerdeki rakamlar da sektörün kasaba ekonomisindeki önemini gösterir yöneydi. XX. Yüzyılın başlarında, üretimin düşme trendine girdiği 1906-1907/1324'te de yaklaşık 7000 kişi halıcılık sektöründe istihdam edilmekteydi². Kasabaya civar Kaza dahilindeki köylerde istihdam edilenlerin sayısı da dikkate alındığında halıcılık, tarımdan sonra başlıca üretim ve buna bağlı olarak istihdam sektörü haline gelmiş, artan dış talebe bağlı olarak ahaliyi üretim sektörü içine çekmiş, Uşak'ı da Batı Anadolu'da başlıca halı imalat merkezi haline getirmişti.

Kasaba ahalisi için artan talebe bağlı olarak halıcılığın önemi artarken, halı ticaretine bağlı olarak İzmir tüccarları için de Uşak'ın önemi artmıştı. Bu öneme bağlı olarak Uşak'ta üretimi sektöre uğratacak her türlü olağan dışı gelişme karşısında İzmir tüccarlarının tutumunu tespit açısından bazı gelişmeler, Uşak Kazasının kazandığı önemin somut tezahürlerini içermektedir. Nitekim 1894 yılında şehrin büyük kısmının harap olmasına ve üretimin kısa süre de olsa durmasına sebep olan yangın³ haberinin İzmir ve

¹ 1898 yılında Uşak Kasabasının toplam nüfusu, 10637 kişisi Müslüman-Türk, 656 kişisi Gregoryen Ermeni, 1548 kişisi Ortodoks Rum olmak üzere 12841 kişiydi(1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 357).

² 1906-1907/1424 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 427; Tüccar-zade İbrahim Hilmi 1323: 124.

³ 26. 08. 1894 günü meydana gelen yangın, şehrin büyük kısmının yanmasına sebep oldu. On iki mahalden, Dokuzsele çayının kuzeyinde yer alan Aybey Mahallesi hariç onbiri tamamen yandı. Yangında; 1800 hane, 7 han, 20 kahvehane, 680 dükkân, 10 fırın, üç hamam, 10 cami, 8 medrese ve rüştiye mektebi, 10 sıbyan mektebi ile Rum ve Ermeni kiliseleri muhterik hale geldi(**BOA**. İrade, Hususi, 132, 27. 08. 1894/25 S 1312; İef 3, İef 4; **BOA**. Y. A. Hus. 307/62, 26. 08. 1894/24 S(2) 1312; **BOA**. İrade, Dahiliye, 39, 25. 01. 1895/29 B 1312). 8-10 kişi hayatını kaybetti(**Hizmet**, 776, 05. 09. 1894/24 Ağustos 1310. Gazetede yangında harap olan binalar hakkında farklı sayılar verilmektedir. Hizmet

Londra'da duyulmasını müteakip halı fiyatları hızla artarak, %400 yükseldi(Üner 2002: 37). Mal arzının durmasına yönelik bu spekülâtif durumun bertarafına yönelik gerek İzmir'deki, gerekse Londra'daki ticareteevlerinin şehrin imarıyla afetzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik faaliyetleri bu noktada anlamlıdır. İzmir'deki başlıca ticareteevleri Aydın Valiliği tarafından açılan iane kampanyasına katıldılar¹. İzmir halı tüccarlarından Mösyö La Fontain ve Mösyö Andre Grifitt, İngiltere ve Amerika'da Uşak harik-zedeleri için yardım toplama teşebbüsünde bulundular ve bu çerçevede topladıkları ikiyüz lirayı Uşak'a gönderdiler². Ayrıca İzmir'de; Uşak'ın "münâsebât-ı ticâriyyesinden" dolayı Mösyö Kokoli'nin işlettiği Yaz Tiyatrosu'nda bir oyun sergilenmesine ve oyunların Mösyö Max Raul(?) ve diğer iki kumpanya tarafından icra edilmesine, perde aralarında piyango ile çekilişler düzenlenmesine karar verildi. Birer mecididen satılmak üzere 2000 bilet satışa çıkarıldı. Elde edilen gelir Uşak afet-zedelerine gönderildi³. Şehrin Paris örneğinde yeniden imarı için İngiltere'den mühendisler gönderilmesine yönelik teşebbüsleri ise mahallî tüccarların isteksiz tutumu sonucu akîm kaldı(Işıksaçan 1964: 12).

Afet karşısında siyasî merkezî otoriteyi temsil eden Osmanlı Devleti ise sektöre benzer bir ilgi göstererek, iane olarak valiliklerce halktan toplanan yardımların bir kısmının halı tezgahlarının yapımına tahsisi için mahalline

Gazetesi'nde yer alan sınırlı sayıdaki(beş) habere dayalı olarak konuyla ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Güneş 2001: 275-280). XIX. Yüzyılda yangınlar, kentsel mekanın fizikî yapısının modernizasyonu-dama tahtası düzenindeki geometrik dokulu yeni mahalleler gibi-için aynı zamanda bir fırsatı teşkil etmekteydi(Tekeli 1999: 144-145; Aktüre 1978: 224). Ancak Uşak şehri bu fırsatı, ahalinin menfî yönedeki istekleri ve merkez ve taşra idarecilerinin "harik-zedegânın sefâletinin imtidâd itmemesi" yönündeki idarî tasarrufu sebebiyle kaçırdı. 1891 tarihli Ebniye Nizamnamesi'ne/Kanunu'na muğayir olarak, "kasabadaki asâr-ı bâkiye ve mevcûdenin vâziyyet-i aslîyelerine göre yolların ta'yîn veicâbı vechle tevsî'yle hemîn inşâ'âta başlattırılması için ashâbına" izin verildi(BOA. İrade, Dahiliye, 5, 23. 09. 1895/4 R 1313).

¹ Hizmet, 779, 14. 09. 1894/14 Ra 1312.

² Hizmet, 787, 12. 10. 1894/13 R 1312.

³ Hizmet, 784, 12. 10. 1894/13 R 1312, Hizmet, 783, 29. 09. 1894/29 Ra 1312.

emirler verdi¹, ayrıca tezgah yapımının başlıca hammaddesi olan kerestenin şehre girişinde alınan kereste vergisini her biri birer yıllık olmak üzere iki kez irade ile tahsil etmemeye yönelik sektör ve üretici lehinde tedbirler aldı². Dolayısıyla Uşak kasabası halı imalatında kesbettiği önemli mevkiini, afet yaralarının sarılması aşamasında da böylece teyit etti. Bunlar uzak mesafeler arasında devrin değişen ulaşım ve iletişim eksenli gelişmelerinin doğal sonucunda gelişen bir geleneksel el sanatının kazandığı ticarî önemin başlıca göstergelerinden sadece bazılarıydı.

Yine artan üretime bağlı olarak kasabada, boyama aşamasında gereksinim duyulan suyun mevcut kaynaklarla karşılanamaması sebebiyle bazı tedbirler alındı. Eşraf ve belediyenin öncülük ettiği bu tedbirlerden başlıcası gereksinim duyulan suyun kasabaya getirilmesiydi. 1850'li yıllarda Anadolu müfettişi İsmet Paşa'nın sektördeki başlıca problemlerden biri olarak gördüğü su ihtiyacı³, üretim artmasına paralel olarak yüzyılın son çeyreğinde daha da hissedildi. Bu çerçevede "halı i'mâlâtı için kesret-i isti'mâli cihetiyle ihtiyâc görüldüğünden" eşraf/ahali tarafından yaklaşık 2000 lira harcanarak kasabanın batısından, 12,5 km(2,5 saat) mesafeden, Hacı Hasan Mahallesi'ne su getirildi⁴. Yine Belediye tarafından kasabanın 15 km uzağından akarak Menderes Nehrine dökülen ve Uşak Kazası'nın başlıca akarsu kaynaklarından birini oluşturan Banaz Çayı'ndan bir kol, 3000 Osmanlı Lirası(70.000 frank) harcama yapılarak şehre getirildi(Cuinet 2001:170: Şemseddin Sami 1996: 3155). Kasabaya getirilen bu su da,

¹ "Uşak'da muhterik olan halı destgâhlarının derhâl yeniden i'mâliyle halıcıların dağılmasına meydân virilmemesi lüzûmu hükümetçe nazar-ı dikkâte alınarak bi'l-hassa vilâyetimizce(Aydın) derc olunacak i'ânenen mikdâr-ı münâsibinin destgâh i'mâline karşılık ittihâz kılınacağı"(Hizmet, 778, 11. 09. 1894/11 Ra 1312).

² BOA. İrade, OM. 5, 06. 06. 1896/24 Z 1313; BOA. İrade, Rüsumat, 3, 25. 09. 1894/25 Ra 1312; BOA. ŞD. 1562/28, Hüdavendigar 3/47, 25. 04. 1895/29 L 1312; BOA. BEO. VGG, 930, s. 102, 01. 10. 1894/19 Eylül 1310; BOA. ŞD. 1562/10, Hüdavendigar 3/20, /18 Za 1312; BOA. ŞD. 1204/19, Ticaret 2/518, 04. 09. 1895/14 Ra 1313.

³ BOA. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8422, 27. 05. 1852/7 Ş(8) 1268, lef 2.

⁴ 1883-1884/1301 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 456.

debbağhanelerle birlikte, boyahanelerin gereksinimini karşılamaya yönelik bir mahallî idarî tedbir ve icraattı.

Artan üretimle birlikte boyahane sayısında görülen artış da halıcılığın kazandığı önemin bir diğer göstergesiydi. Öyle ki kasabadaki sayıları 1907’li yıllarda 300’e ulaşan boyahaneler kasabada gündelik hayat ile halk sağlığını tehdit eder hale gelmişti. Bir kısmı kasabanın içinden geçen Dokuzsele Deresi/Uşak Çayı etrafında ve kasabanın ortasında yer alan boyahanelerden “intişâr iden duman” sürekli ve yoğun çalışmalarına paralel olarak çevresinde yer alan haneler, camiler, medreseler ve diğer binaları içine girilmez hale getirmiş, hatta bazılarının muattal kalmasına sebep olmuş, Dokuzsele Deresi’ne bırakılan atık sular da etrafa yaydığı kokular ile halk sağlığını tehdit etmeye başlamıştı¹. Genelde halı tüccarlarına ait, sayıları on beşten fazla olan ve bir birine yakın kasabanın ortasındaki bu boyahanelerin yangın tehlikesini taşıması da dikkate alınarak, “kasaba civârında her dürlü mevânî” ve mehâzirden vâreste olan” Musanaltı mevkiine taşınması mahallî talepler ve Hüdavendigâr Vilayeti’nin de tasdiikiyle gündeme gelmişti². Nitekim

¹ “Bunlardan muhaffel duman ve kıvılcım etrâfı isti’abla şehri kesâfet-i muzallemeye dûçâr iderek efrâd-ı ahâlinin hem-civâr olan hâneleriyle kezâ cevâmî-i şerîfe ve medârise girilemeyecek bir derecede is ve kurum düşerek ba’zı camî-i şerîfin mu’attaliyetine ve medreselerde tadrîs olunmaz râddeye geldikten ma’ada mezkûr yağlı duman isleri hâricen ve dâhilen eşyâ-yı beytiyyelerimizi müstehlik sûrette birağub ve refâh-ı istirâhâtimizi muhtel bir hâle ifrâğ ve hâne havlu ve bâğçelerinde mefrûş eşcâr-ı müsmîre ve sâ’ireyi küllîyen mahv ve nâ-büd iderek ve ara sıra yüzlerinden harik vukû’u dahi ahâli-i kullarını bir hâl-i ye’s-i i iştimâlde bırakmış”(BOA. BEO. VGG. 165916).

² Bu noktada Hobsbawm’ın 1814 yılında Manchester’i ziyaret eden bir Prusyalı’dan aktardığı “kömür buharının bulutu uzaktan görülebilir. Evler bu buhardan dolayı kararmıştır. Manchester’den geçen nehir atılan boya maddeleri ile o kadar dolmuştur ki, bir boyacının fıçısını andırmaktadır. Görüntünün tamamı melankoliktir. Bununla birlikte, her yerde meşgul, mutlu ve iyi beslenmiş insanlar görebilirsiniz ve bu gözlem, yapan kişinin ruhunu canlandırır.” şeklindeki ifadeler, zaman ve mekan farkıyla birlikte tarihte yaşanan süreçlerin benzerliklerini göstermesi bakımından son derece öğretici ve anlamlıdır(Hobsbawm 2005: 87). Bu bağlamda ilginç olan bir husus da; Uşak ile Manchester arasında benzer bir melankolik ilintinin Türkiye Cumhuriyeti Dönemi’nin ilk yıllarında Uşak’ta Şefkat Yurdu isimli mektebin müdürlüğünü yapan Ethem Ruhi tarafından da kurulmasıdır. “Uşak san’at nokta-ı nazarından

ahalinin şikayetleri üzerine Vilayet tarafından kasabaya mühendisler gönderilerek gerekli keşif ve tetkikatlar yaptırıldı¹. Her birinde on ile on beş kazan bulunan ve yine her birinde yılda ortalama 30.000 araba “yağlı çam odunu” yakılan boyahanelerin verdiği zarar ve olası tehlikelere karşı çam odunu yerine meşe odunu yakılması, ya da bacalarına “mürtefi” borular vaz’ etmek” gibi hal çareleri arandıysa da, boyahanelerin “kasaba hâricinde ve on dakika mesâfede bulunan, boyahâneler inşâ’sına elvirişli ve her dürlü mahzûrdan sâlim olan Musanaltı nâm mevki’e naklinden başka çâre tasavvur olunamayub”, fabrikaların da bulunduğu ilgili mevkiye taşınmasına “menâfi’-i mutlaka-ı ‘umûmiyenin celbi ve mazarrat-ı ma’rûza ve melhûzanın def’ini mûcib olarak” karar verildi². Bâb-ı Âlî ise ilk etap da boyahanelerin tümünün Musanaltı mevkiine hemen naklini sahiplerinin mağduriyetlerine ve “Uşak ahâlisinin yeğâne medâr-ı ma’îşeti olan halıcılık sanatının mahvını müntec olacağı” gerekçesiyle uygun bulmayarak, yeni boyahane yapacak “erbâb-ı sanata hükümetçe meccânen arsa tedârik ve teberrü’ ve emr-i inşâ’atta belediyece müsa’edât ve teshîlât-ı mümkün irâ’esi sûretleriyle kasaba hâricinde inşâ’ ettirilmeleri ve dâhil-i kasabada kadîmen mevcûd olanların da bu sûretle refte refte ortadan kaldırılmaları”nı bildirdi ve kasaba dahilinde yeni boyahane ile birlikte debbağahane yapılmasını da aynı gerekçelerle yasakladı³.

bugün tamâmen degilse bile istikbâlde Türkiye’nin bir Mançester’i olmağa şimdiden namzeddir”(Ethem Ruhi 1926: 33. Bu eser Prof. Dr. Adnan Şişman tarafından transkribe ve tahlil edilerek tıpkıbasımı da verilmek suretiyle yayınlanmıştır).

¹ BOA. BEO. VGG. 165916, 22 Teşrinisani 1319.

² Boyahanelerin ilgili mevkiye taşınma maliyeti için hesaplanan tahmini miktarın yaklaşık 40000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır(BOA. DH. MKT. 616/33, 23. 11. 1902/22 Ş 1320, lef 1).

³ BOA. BEO. VGG. 165916, 25 Teşrinievvel 1319; BOA. DH. MKT. 616/33, 23. 11. 1902/22 Ş 1320, lef 7.

III-6. Üretimin Artan Niceliği

Tablo III: Uşak'ta Halı İmalatı

Üretim Yılı	Üretim Miktarları	Üretim Değerleri
1873 ¹	150.000 pik/arşın	
1883- 1884/1301 ² .	100000 arşın halı, 10000 arşın	
1884- 1885/1302 ³	150000 arşın kare	
1883 ⁴	170.000 pik/arşın	
1890 ⁵	300.000 arşın	
1900 ⁶	490.000 pik kare	3.896.000 frank
1904- 1905/1322 ⁷	160.000 ala(tekimle), 400000 vasat(çiftimle) 240.000 adi(barhana) cins olmak üzere 800000 arşın kare	250000 Osmanlı Lirası
1324 ⁸	239802 arşın barhana, 399761 arşın çift ilme, 159868 arşın tek ilme	250.000 Osmanlı Lirası
1910/1913 ⁹	150000 metre kare	Yaklaşık 169 000 Osmanlı Lirası

Kaza ölçeğinde halı imalatının niceliği, 1873 yılından itibaren makro ekseninde önemli bir artış trendi gösterdi. Dış talebe bağlı olarak gerçekleşen ve sipariş üzerine yapılan üretimde belirleyici unsur İzmir tüccarları tarafından kazadaki temsilcilere verilen siparişti. Veriler dikkate alındığında, 1873 yılı üretiminde 1880'li yılların başında önemli bir düşüş yaşandı. Bunun temel sebebi; halıların imal edildiği iplerin boyanmasında suni boyaların yaygın olarak

¹ Scherzer 2001: 101.

² 1883-1884/1301 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 286.

³ 1884-1885/1302 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 455.

⁴ Quataert 1999: 245.

⁵ Issawi 1980b: 309.

⁶ Quataert 1986: 477.

⁷ Tüccarzade İbrahim Hilmi 1323: 124.

⁸ 1906-1907/1324 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 427.

⁹ Eldem 1994: 86.

kullanılması sonucu kalitede görülen zaafiyete dış talebin verdiği tepkiydi. Merkezî Hükümet'in aldığı zorlayıcı tedbirle kalite zaafiyetinin kısa sürede bertarafına dış talebin verdiği olumlu tepkiye bağlı olarak üretim miktarı, kısa sürede hızla arttı. Nitekim, üretim miktarı 1890 yılında, 1873 yılına göre %100 daha fazlaydı. XX. Yüzyıl başlarında ise 1873 yılına göre gerçekleşen artış oranı, yaklaşık %250'ydı. Kısaca dönem boyunca, üretim miktarı kısa süreli düşüşler de yaşamakla birlikte, önemli bir artış gösterdi. Bu artışın kaza/kasaba ekonomisindeki somut tezahürleri ise istihdam göstergelerinde daha somuttu. Üretimin en yüksek seviyeye ulaşmasına müteakip yaşanan düşüşün ise son derece farklı sebepleri vardı.

III-7. Fabrikasyon ve Üretim Sürecindeki Köklü Değişim

XIX. Yüzyıl sonlarında Osmanlı sanayi sektöründe özel teşebbüs tarafından kurulan fabrikaların sayısında görülen kısmî artışa paralel olarak¹, Uşak Kasabası'nda da ip ve şayak imali amacıyla yerli müteşebbislerce fabrikalar kuruldu. Fabrikaların kurucuları aynı zamanda halı tüccarı olan kasaba eşraf aileleriydi.

Yüzyılın sonlarına doğru kaza ölçeğinde, artan dış talebe bağlı olarak halı üretiminin niceliğinde yaşanan aşırı artış, eşrafı ip imaline mahsus fabrikalar kurmaya yönelten başlıca sebepti. Zira artan dış talebin karşılanmasında mevcut işgücünün üretimi yetersiz kalmaktaydı. Ayrıca elde eğrilen iplerin niteliklerinde de bazı mahzurların farkına varıldı. Zira elde çıkırık ve kirman ile iplerin düzgün yapılmadığı, yün ve yapağının iyi taranmadığı anlaşıldı(Atalay 1967: 46). Bunun yanında başka faktörler de iplerin buhar ile müteharrik

¹ 1870'li yıllardan sonra özel müteşebbis tarafından, Osmanlı Devleti'nin de teşvikiyle kurulan fabrikaların sayısında belirli bir artış görüldü. 1913/1915 sanayi istatistikine göre; özel girişimciler tarafından 1880 yılına kadar kurulan fabrikaların sayısı 56 iken, 1881-1890 yılları arasında 19, 1891-1900 yılları arasında 32, 1901-1915 yılları arasında 107 fabrika kuruldu(Eldem 1994: 65; ayrıca bkz. Quataert 2004: 1014; Quataert 1992: 29). Charles Issawi, özel müteşebbis tarafından kurulan fabrika sayılarındaki artışı dikkate alarak, 1870'li yıllardan itibaren başlattığı bu süreci Orta Doğu ölçeğinde "yeniden sanayileşme/re-industrialization" şeklinde adlandırmaktadır(Issawi 1980: 472).

makinelerle imalini kolaylaştırıcı bir rol oynadı. Demiryolunun kasabaya gelişi bu faktörlerden sadece biriydi, ama önemli bir faktördü. Zira mevcut kara ulaşım sistem ve araçlarıyla; makine, alât ve edevâtı, Avrupa'dan İzmir'e kadar deniz yoluyla getirmede yaşanan imkan ve kolaylık, 1897 yılına kadar İzmir'den Uşak'a getirmede yerini zorluk ve imkansızlığa bırakmaktaydı. Fransız sermayesiyle İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu'nun 1897 yılında Alaşehir'den Uşak'a kadar inşası bu tarihî imkânsızlığı bertaraf etti(Quataert 1986: 480). Dolayısıyla demiryolu iktisadî modernleşmedeki olumlu işlevini kaza ölçeğinde de teyit etti. Eşraf da, bilhassa ticaret ve iltizamla¹ fabrika kurmak için gerekli belirli bir sermaye birikimi sağlamıştı². Tiritzade Mehmed Paşa, Hamzazade Hüseyin Hüsnü, Hacı Gedikzade Hafız Mustafa, Yılancızade Osman ve Bacakzade Ali, diğer tüccarlarla birlikte, halı, afyon, hububat ve palamut ticaretiyle “te'mîn-i servet ve sermâye” imkanı bulan başlıca eşraf aileleriydi ve bu ticareti, uzun yıllar İzmir'deki İngiliz ticaretevrleriyle yürütmüşlerdi. Genelde İzmir tüccarından aldıkları siparişler üzerine yaptıkları bu ticaretten elde ettikleri kazanç, her ne kadar İzmir'deki

¹ Eşrafın servet edinme vasıta ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hourani 1995: 79-80; Karpas 1995: 112-114.

² Bununla birlikte kasaba eşrafının mal varlığı ile servet seviyesini abartmamak gerekir. Zira Osmanlı genelinde üretim faktörlerinden sermaye yetersizliği, temel problemlerden biriydi(Toprak 1985c: 1358; Quataert 1992: 12). Kasaba eşrafının sermaye birikimini, rakamlarla tespit etmek güç ise de, azlığına dair bazı ipuçlarını tespit etmek mümkündür. Örneğin Kaza dahilinde işlenmesi önemli bir sermaye gerektiren madencilik sektöründe kasaba eşrafı genelde pasifti. Tek istisnaî örnek İbrahim Kethüda-zade İzzet Ağa'ydı. Muhtemelen o da amyant taşına, tasarrufunda olan arazide bulduğu için ilgi göstermişti. 1907 yılında, Uşak Halı Ticarethanesi Şirket-i Millisi adı altında eşraf tarafından kurulmuş olan anonim şirketin sermaye miktarı da, Sark Halı Kumpayası'nın sermayesiyle karşılaştırıldığında, oldukça cüziydi. Eşraf ayrıca fabrikalarını kurma ve genişletme aşamasında da sermaye problemiyle karşılaşmıştı. Nitekim kurulan fabrikalardan birinin kâtibi olan Ahmet Nuri Efendi, ip ve şayak fabrikası için gerekli olan makine, alât ve edevâtın Avrupa'dan tek partide getirilememesininin sebebini, “fabrikanın ehemmiyet ve cesâmeti ve mebâliğ-i külliye sarfına mütevakıf bulunması hasebiyle şimdiye kadar ancak ma'mûlât için icâb idecek iplikler i'mâle mahsûs alât celb ve ikmâl edilebilüb” şeklinde açıklamaktadır(Ahenk, 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325).

İngiliz ticaretevlere kadar fazla olmasa da, belirli bir sermaye birikiminde bulunmalarında en önemli vasıtalarından biriydi.

Kasaba sakinlerinden Müslüman-Türk eşrafın fabrika kurma girişimleri, ayrıca iktisadî modernleşme ekseninde pozitif işlevlerine de örnek teşkil etmekte ve üretimde önemli değişiklikler meydana getirecek yeni bir süreci başlattıklarına işaret etmekteydi. Daha önceki yıllarda yapılan benzeri girişimlere, işsiz kalma endişesiyle karşı çıkan ahali de, eşrafın bu girişimlerini, belgelere yansıdığı kadarıyla muhalefet göstermedi(Quataert 1986: 480).

Eşrafın fabrika kurma girişimlerinde üretimin optimum seviyeye ulaşmasıyla yaşanan işgücü sıkıntısı yanında sair tali gerekçeler de etkili oldu. 1891 yılından itibaren İzmir’de halı ticaretine başlayan İngiliz tüccarı Sykess, 1895’ten itibaren halı fiyatlarını düşük tutmaya başlamış, “halıcılığın dümenini külliye yed-i inhisarına alarak istediği tarafa çevirmek hissiyatına meclub” olmuş, “fakat bunun için evvel emirde echize-i nesciyyeyi teşkil iden ip ve boyayı inhisar itmek lazım olduğunu” anlamıştı¹. Bunun için birkaç kez Uşak’a da gelen İngiliz tüccar Sykess’in bu girişimleri, yani ip imalini inhisarına almaya yönelik teşebbüsleri, Uşak eşrafının fabrikalar kurmasındaki başlıca tali sebeplerden birini teşkil etti.

Aynı tarihlerde halı ipi imali için bir başka fabrika kurma girişimi de, Harbiye Nezareti’ne bağlı Fes, Bez ve Çuka Fabrika-yı Hümayunları Nazırı Muhiddin Paşa tarafından yapılmıştı. Sektördeki daha sonraki gelişmeler açısından önem taşıyan bu fabrika için Ferik Muhiddin Paşa’ya, Aralık 1898/Receb 1316’de imtiyaz verildi. Bandırma, Beyköy’de kurulacak fabrikanın imtiyaz süresi 25 yıldır. Bandırma ve Mihalıc Kazalarında geçerli olan bu imtiyaza göre; Muhiddin Paşa, her yıl Daru’l-aceze için 30 Osmanlı lirası verecek, ilgili kazalarda daha önce inşa edilen fabrika ve tezgâhlarla imtiyaz tarihinden sonra ahali tarafından yapılıp, el ile işletilecek iplik tezgâhlarının faaliyetlerini

¹ Ahenk, 3241, 16. 03. 1907/1 S 1325.

engellemeyecekti¹. Fabrika mamulâtı da, her türlü vergiden muaf tutulacaktı². Muhiddin Paşa, bu fabrikayı 1902-1903/1320 yılında Sykes ve ortaklarına yüklü bir bedel ile kiraladı. Akabinde aynı fabrikanın yanında aba ve şayak fabrikası inşa etti³. Osmanlı Devleti de, bu aba ve şayak fabrikasına, İran'dan getirilecek yıllık 300.000 kıyye yapağı için Yedikule ve Karamürsel Fabrikaları'nda olduğu gibi yerli sanayinin gelişmesini teşvik amacıyla ithalat gümrük vergisi muafiyeti bahşetti⁴.

Uşak Kasabası'nda fabrika kurma girişiminde bulunan ilk eşraf ailesi Yılandı-zadelerdi. Yılandı-zade Osman Efendi Sabah Mahallesi'nde, Koca mezar yanında, tapu ile tasarrufunda bulunan mîrî arazide halı imalinde kullanılmak üzere yün ve yapağıyı tarayarak ip imal etmek amacıyla maden kömürü ya da odunla ile işleyecek, yani buhar gücüyle çalışacak makinelerin yer alacağı bir fabrika kurmak istediğini, bunun için gerekli olan izin işlemlerinin başlatılmasını Uşak Kaymakamlığı'ndan verdiği istidaname ile istedi⁵.

¹ **BOA**. BEO. NGG. 132956, 05. 01. 1902/23 Kanunuevvel 1317; **BOA**. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 12, 28. 05. 1902/15 Mayıs 1318.

² "Bu misillü tezâyüd-i servet-i mülkiyye ve terakkî-i san'at-ı dâhiliyeye hâdim mü'essesâtın teşvîk ve himâyesi menfa'ât-ı devlet muktezâsından" bulunarak şeklindeki muafiyet gerekçesi için bkz. **BOA**. İrade, ML. 21, 14. 07. 1903/18 R 1321, lef 4. Quataert bu fabrikanın kuruluş tarihini 1890 olarak vermektedir(2004: 1031).

³ Bu fabrika için her biri 200 beygir kuvvetinde iki adet İstim makinesi ve kazanı, 100 adet aba ve şayak dokuma tezgahı, 10 adet boya kazanı başta olmak üzere toplam 237 adet makine, alât ve edevât, ithalat gümrük vergisi verilmeksizin Avrupa'dan getirildi(**BOA**. İrade, Rûsumat, 1, 22. 11. 1906/5 L 1324). İrade öncesi ve sonrasında konuyla ilgili olarak Sadâret ile Ticaret ve Nafi'a Nezareti arasında yapılan yazışmalara dair bkz. **BOA**. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 64, 27. 01. 1906/14 Kanunusani 1321; **BOA**. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 22, 31. 05. 1906/18 Mayıs 1322; **BOA**. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 40, 03. 09. 1907/21 Ağustos 1323/25 R 1325.

⁴ **BOA**. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 4, 20. 03. 1906/7 Mart 1322.

⁵ "ma'mûlât ve mesnu'ât-ı mahâlîyyeden olan halı ve kilim ve seccâdeye istî'mâl olunmakda olan yün ve yapağıyı taramak ve sına'î-i dâhiliyyenin te'mîn-i revâcına hıdmet itmek ve celb idilecek makine nev-icâd olup menfa'ât-ı 'umûmiyyeyi câlib olarak hiçbir kimsenin menfa'âtini tazyîk ve zarûretini ta'vîk itmemek ve ma'den kömürüyle ve ba'zen hatb ile deverân itmek üzere müte'addid taraklı"(**BOA**. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 3).

Mevzuat gereği Kaymakamlığa ayrıca, tapu senedi suretini, belediye mühendisi(mimar) tarafından fabrikanın kurulacağı alanı ve binaların niteliğini gösteren haritayı, 10 Osmanlı Lirası ruhsatname harcının yatırıldığına dair ilmuhaberi ve fabrika inşasına izin verildiğinde Bâb-ı Âlî teshilat sandığına yatırması gereken 20 Osmanlı Lirasının ödeneceğine dair taahhütnameyi de verdi. Evrakı görüşen Kaza idare Meclisi, Yılcı-zade Osman Efendi'nin fabrika kurma talebini, "sına'î ve menâfi'-i 'umûmiyyeyi istilzâm iden asâr-ı bedi'a ve nafi'anın asr-ı mu'âdelet-i hazret-i cenâb-ı şehriyârîde sâhe-i ârâ-yı intişâr ve vücûdu arzû-yu âlî-i cenâb-ı mülkdârî iktizâ-yı celîlinden" buldu ve fabrikanın kurulacağı miri araziye öşür bedeli tahsis etti. 21. 09. 1898/9 Eylül 1314 tarihli mazbata ile de olumlu kararını Kütahya Mutasarrıflığı'na bildirdi. Kütahya Mutasarrıflığı da evrak üzerinde yaptığı inceleme ve müzakere sonucunda fabrikanın inşasını uygun buldu, 04. 10. 1898/22 Eylül 1314 tarihli Liva idare meclisi mazbatasıyla da gereği için evrakı Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdi¹.

İstanbul'a ulaşan evrak, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti ile Defter-i Hâkânî Nezâreti'nin ilgili idarelerince de incelendi. Defter-i Hâkânî Nezâreti, Senedât ve Kuyûdât İdareleri, Uşak'tan gönderilen tapu senedi sureti ve harita ile İstanbul'daki kayıtları karşılaştırdı. Neticede, Senedât İdaresi, Kaza Hasılat Defteri'ndeki kayda göre, arazinin Molla Abdullahoğlu vakfına ait olduğunu, Hacı Osmanoğlu İsmail tarafından Yılcı-zade Osman Efendi'ye ferağ edildiğini ve adına senet düzenlendiğini Kuyûd-ı Hakaniye İdaresi'ne bildirdi². Kuyûd-ı Hakaniye İdaresi de ilgili arazinin, mahallî evrakta miri, İstanbul'daki Kaza Hasılat Defteri'nde Molla Abdullahoğlu vakfına ait olup, Hacı Osmanoğlu İsmail tarafından Yılcı-zade Osman Efendi'ye ferağ edilmiş görüldüğünü gerekçe göstererek, ihtilafın giderilmesi için mahallince tahkikat yapılması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Liva Evkaf Müdürlüğü'nün derkenarı, mutasarrıfın emirnamesi gereğince Uşak Kaymakamlığı tarafından Kaza Tapu Kaleminden bilgi istendi. İlgili kalem de arazinin Molla Abdullahoğlu vakfından ferağ olduğunu bildirdi. Neticede, Kaza Evkaf Vekili'nin de

¹ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 4.

² BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 6.

hazır bulunduğu Kaza İdare Meclisi ihtilafı müzakere etti ve ilgili vakfa dair vakfiye ve herhangi bir resmî kaydın, gerek Kaza Evkâf Vekâleti'nde, gerek Liva Evkâf İdâresi, Liva Defter-i Hakânî Memûriyeti, Liva Evkâf Muhasebecilikleri'nde bulunmadığı anlaşıldı¹. Bunun üzerine Defter-i Hakânî Nezâreti, Senedât ve Kuyûdât İdâreleri ile Defter-i Hakânî Nezâreti Encümeni, Uşak ve Kütahya'dan gönderilen mazbataları tekrar inceledi. İlgili arazi üzerinde Yılcı-zade Osman Efendi tarafından fabrika inşasında bir sakınca olmadığına karar verdi² ve ilgili karar, Defter-i Hakânî Nezâreti tarafından 12. 11. 1901/30 Teşrinievvel 1317'de Bâb-ı Âlî'ye bildirildi³.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nde birçok alanda olduğu gibi fabrikalarda bulundurulacak buhar makineleriyle ilgili yasal mevzuatı da düzenlemişti. Bu sebeple Yılcı-zade Osman Efendi'nin kuracağı fabrikanın "Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamnamesi"⁴nin şartlarını da taşıması gerekmektedir. Bunun için mahallinde incelemeler yapıldı ve ilgili nizamnamenin 6. maddesindene göre, fabrikaya konulacak kazanın basınç kuvvetinin(derecât-ı tazyîkiyye-i hevâ'iyyesinin) 17 derece olduğu, aynı nizamnamede sayılan alât ve edevâtтан ibaret bulunduğu, fabrikanın kurulacağı arazinin meskun mahallerin(kasabanın) 300 metre dışında olduğu, dört tarafında emakinbulunmadığı, buhar makinesinin(müvellidü'l-buhar) gaz yağı ile çalıştırılacağı, 13. madde gereğince Defter-i Hakânî Nezâreti, Ebniye Veznesi'ne ödenmesi gereken 10 Osmanlı Lirası ruhsatiye vergisinin ödendiği ve posta ilmuhaberinin 21. 09. 1898/9 Eylül 1314 tarihli mazbata ile

¹ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 9.

² BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 11, lef 13, lef 14. Defter-i Hakânî Nezâreti, konuyla ilgili olarak Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti, Cihât Kalemî kayıtlarına da başvurdu, orada da vakfiye ve berat gibi evkaf kaydına rastlanmadı. Böylece Kaza hasılat defteri'nde Molla Abdullahoğlu vakfına ait görünen ilgili arazinin kaydı, mirî arazi olarak tashih edildi(Aynı belge, lef 11).

³ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 15.

⁴ 07. 06. 1862/9 Z 1278 Tarihli "Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamnamedir", *Düstur*, I. Tertib, Cilt II(Cüz-ü sani), s. 441-445. İlgili nizamnamenin Latin harfli sadeleştirilmiş metni için de bkz. Kazgan 1999: 242-243.

gönderildiği, buhar kazanı için verilmesi gereken beyannamenin¹ de Osman Efendi'den alındığı anlaşıldı. Tüm bu bilgiler, fabrikanın miri arazinin 2500 zira'ına inşa edileceği ve 4500 kuruş olan bedeline nispetle yıllık 3 kuruş, 15 pare öşür bedeli takdir edildiği bilgisini havi 15. 12. 1900/2 Kanunuevvel 1316 tarihli Kaza İdare Meclisi mazbatasıyla İstanbul'a bildirildi².

Neticede tüm bu süreçler tamamlandıktan sonra Bab-ı Ali, evrakı Şûrâ-yı Devlet'e sevk etti. Konu aidiyeti sebebiyle Maliye ve Tanzimat Daireleri'nde ayrı ayrı görüşüldü. Maliye Dairesi, 3 kuruş 15 pare öşür bedelini uygun buldu³. 27. 02. 1902/14 Şubat 1317'de konuyu müzakere eden Tanzimat Dairesi de Yılcıncıade Osman Efendi'ye mutasarrıf olduğu miri arazi üzerinde fabrika inşası için izin verilmesi gerektiğine karar verdi⁴. Bu kararlar üzerine de 01. 04. 1902/19 Mart 1318 tarihinde irade-i seniyyesi çıktı⁵. İradenin tebliği üzerine de Sadrazam Said Halim Paşa, tezkireyle ilgili nezaretlere gereği bildirdi⁶. Böylece inşaat iznini alan Yılcıncıade Osman Efendi, fabrikasına koyacağı buhar makinesi için de Ticaret ve Nafia Nezareti'nden ayrıca ruhsatname aldı.

Müteakiben de, Avrupa'dan getireceği makine, alât ve edevâtın ithalat gümrük vergisinden “emsâli vechle” muaf tutulması için, 04. 03. 1889/20

¹ Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'nin 12. 05. 1900/29 Nisan 1316 tarihli tahrirâtı gereğince Yılcıncıade Osman Efendi tarafından verilen 13. 12. 1900/30 Teşrinisani 1316 tarihli beyanname için bkz. **BOA**. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 8.

² **BOA**. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 9. Öşür bedeli arazinin ferağ bedeli üzerinden binde 30 pare hesabıyla belirlenmekteydi. Buna göre uzunluğu 65 zira', 12 parmak, eni 38 zira', 12 parmak fabrika alanı için ferağ bedeli olan 4500 kuruşa nispetle yıllık 3 kuruş 15 pare öşür bedeli takdir edildi. Ayrıca, fabrikanın inşasının, “memleketin terakkî-i ticâreti yolunda hâyli fevâ'idi mûcib olacağı” belirtilmektedir(**BOA**. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 12).

³ **BOA**. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 16.

⁴ **BOA**. İrade, TNF. 8, 01. 04. 1902/22 Z 1319, lef 2.

⁵ **BOA**. İrade, TNF. 8, /01. 04. 1902/22 Z 1319, lef 4.

⁶ **BOA**. DH. MKT. 485/5, 20. 04. 1902/11 M 1320, lef 1, lef 2; Ayrıca bkz. **BOA**. BEO. VGG. 136720, 07. 04. 1902/25 Mart 1318.

Şubat 1304 tarihli talimat gereğince¹ Uşak Kaymakamlığı'na bir arzuhal verdi. Kaza Kaymakamlığı'na arzuhalde birlikte, ithal edeceği makine, alât ve edevâtın defterini de veren Yılcıazade Osman efendi'nin isteği, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti Hey'et-i Fenniyesi, Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi ve Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü, defterde belirtilen makine, alât ve edevâtın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasında bir sakınca olmadığı kararlaştırıldı². Merkezî idarenin nihaî karar mercîi olan II. Abdülhamid'in iradesi üzerine de kendisine ithalat gümrük vergisi muafiyeti sağlandı³.

Yılcıazade Osman Efendi'nin fabrika kurmaya yönelik girişimde bulunmasından kısa bir süre sonra da, Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi, Hamzazade Ahmet Ağa, Tiritzade Mehmet Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa Efendi, Uşak Kasaba'nın Sabah Mahallesi'nde, Bağçelerarası nam mevkide, tasarruflarında bulunan miri arazi üzerinde, “yapağı ve şayak ve ip i'mâline mahsûs” ve “buhar ile müteharrik” bir fabrika kurmak istediklerini, gerekli iznin verilmesi için resmî işlemlerin başlatılmasını Uşak Kaymakamlığı'na verdikleri istidaname ile bildirdiler⁴. Ayrıca ruhsat ve Bâb-ı Âlî teshilat sandığı harçlarını yatırdılar, buhar kazanı için beyanname verdiler. Yılcıazade Osman Efendi'nin ifa ettiği sair yükümlülükleri de yerine getirdiler. Neticede, istidanameyle birlikte Uşak Kaymakamlığı'na verdikleri; harita/kroki, harçların yatırıldığına dair makbuzlar ve tapu senedi suretleriyle

¹ 04. 03. 1889/20 Şubat 1304 tarihli “Fabrikaların birinci de'fa te'sisi için hâricden celb olunacak makine ve alât ve edevât-ı sâ'irenin gümrük resminden mu'âfiyetine dâ'ir ta'lîmât”, *Düstur*, I. Tertib, VI. Cilt, Ankara 1939, s. 320-321.

² **BOA**. ŞD. 1222/41, Ticaret 3/678, 02. 10. 1905/3 Ş 1323.

³ İrade-i seniyye üzerine Sadâret'ten Rûsûmât Emâneti'yle, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'ne gereğinin bildirildiğine dair bkz. **BOA**. BEO. NGG. 203971, 14. 12. 1905/1 Kanunuevvel 1321.

⁴ Bu fabrikanın kurucusunun sadece Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi olduğuna dair bkz. Tutsak 2007: 80. Bu fabrikanın kurucusu olarak, BOA. Belgeleri'nde sürekli Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ismi geçmekteyse de, “halı mevâd-ı ibtidâ'iyyesini ihzâr itmek üzere vücuda getirilen” fabrikanın diğer kurucularının Hamzazade Ahmet Ağa, Tiritzade Mehmet Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa Efendi olduğu anlaşılmaktadır (**Ahenk**, 3532, 29. 02. 1908/26 M 1326).

birlikte konuyu kaza idare meclisi müzakere etti. Fabrika kurma isteklerini uygun buldu ve fabrikanın kurulacağı miri araziye, 2620 kuruşluk kıymeti üzerinden binde otuz hesabıyla 2 kuruş, 25 pare öşür bedeli takdir etti¹.

Kaza, Liva, Vilayet eksenli dikey hiyerarşik süreç sonunda İstanbul'a ulaşan evrak, Defter-i Hakânî Nezâreti, Kuyûdât ve Senedât İdareleri'nin tarafında incelendi ve tapu senedi sureti ile kaza hasılat defterindeki kayıtların tutarlı olduğu, takdir edilen öşür bedelinin münasip olduğu anlaşıldı². Defter-i Hakânî Nezâreti Encümeni de konuyu müzakere etti ve ilgili arazinin kendilerine ait olduğu teyit edilerek fabrika kurma istekleri uygun bulundu³. Evrakı inceleyen Ticaret ve Nafi'a Nezareti, Sına'î İdaresi ise "nizâmnâme-i mahsûs iktizâsınca" yükümlülüklerini yerine getirdiklerini bildirdi⁴. Evrakı, 07. 06. 1900/25 Mayıs 1316'da müzakere eden Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi de aynı doğrultuda karar verdi⁵. İstekleri Sadrazam tarafından tezkire ile Yıldız Başkitaletine arz edilmesi üzerine de 23. 08. 1900/10 Ağustos 1316'da iradesi çıktı⁶. İnşaat izni için resmî işlemler sürerken Hamzazade Hüseyin Hüsnü ve ortakları, kuracakları fabrika için gerekli makine, alât ve edevâtını da Avrupa'dan getirttiler. İzmir Ecnebi Gümrüğü'nde beklettikleri ve ithalat gümrük resmini depozito olarak ödedikleri makine, alât ve edevâtının ithalat vergisinden muaf tutulması için gerekli girişimlerde bulundular. 03. 09. 1900/21 Ağustos 1316'da da Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'nden fabrikalarına koyacakları buhar makinesi(kazgan, müvellidü'l-buhar) için ruhsatname

¹ BOA. ŞD. 1576/11, Hüdavendigar 3/764.

² Uşak Kazası'nca yapılan ilk öşür bedeli takdirinin, hatalı bulunduğu, daha sonra tashih edildiği anlaşılmaktadır(BOA. ŞD. 1576/11, Hüdavendigar 3/764, lef 7, lef 9)

³ BOA. ŞD. 1576/11, Hüdavendigar 3/764, lef 7, lef 9, lef 11.

⁴ BOA. İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318, lef 3. Sadâret tarafından ilgili nezâretin görüşünün sorulmasına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 112515, 11. 06. 1900/29 Mayıs 1316. Ayrıca bkz. BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 37, 15. 07. 1900/2 Temmuz 1316.

⁵ BOA. İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318, lef 2.

⁶ BOA. İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318, lef 4. İrade-i seniyye üzerine Bâb-ı Âlî tarafından, Dâhiliye Nezâreti'ne, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'ne ve Defter-i Hakânî Nezâreti'ne gereğinin bildirildiği hakkında da bkz. BOA. BEO. NGG. 115603, 29. 08. 1900/16 Ağustos 1316).

aldılar¹. Akabinde de İzmir Ecnebi Gümrüğü'nde beklettikleri makine, alât-edevâtın fabrikaya ilk defa konulacak makine, alât-edevât olduğuna dair Kaza'dan gönderilen tahrirat ve defter, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti, Hey'et-i Fenniyesi'de, görüşüldü, bazıları hariç diğerlerinin ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması kararlaştırıldı². Şûrâ-yı Devlet, Tanzimât Dairesi ve Meclis-i Vükelâ da Nezaret Hey'et-i Fenniyye'sinin kararını uygun buldu. 04. 07. 1901/21 Haziran 1317'de de aynı doğrultu da irade-i seniyye çıktı³.

Hamzazade Hüseyin Hüsnü ve ortakları, daha sonraki yıllarda fabrikalarını genişlettiler⁴. İp imali yanında şayak, çuha, kazmir, fasuna vesaire imal etmek için 32 adet tarak, şardol, makas, ütü, halator, vargel tezgâhıyla çorap ve fanila dokumaya mahsus 20 adet makine ile alât-edevâtını Avrupa'dan vergi ödemeksizin ithal ettiler⁵. Genişlettikleri fabrikaya buhar makinesi koymak için de 04. 05. 1907/21 Nisan 1323'te ruhsatname aldılar. "Başlıca emelleri, her gûne mevâd-ı ibtidâ'iyyesi hâlis Türkiye malı olmak üzere her nev' akmişe nesc idüb mahallî sına'ının inbisât ve terakkîsine ve bu sâyede

¹ BOA. ŞD. 1217/2, Ticaret 3/226, 13. 06. 1901/26 S 1319.

² BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16. 04. 1901/3 Nisan 1317. İrade çıkmadan önce getirilen ve ithalat gümrük vergisinden muafiyeti uygun görülen; dökme makine alât-edevâtı, ahen çorap makinesi, tarak makinesi destgâh edevâtı, ahen makine destgâh edevâtı, kavsele ahen yapağ makinesi tarağı, dökme yapağ destgâh yatağı ve tarak edevâtının idhâlât gümrük vergisi 20904 kuruştı. Buna göre adı geçen fabrika malzemesi için nakliye ve sair masraflar hariç fabrika sahiplerinin 250.000 kuruşa yakın bir ödemede bulunduğu anlaşılmaktadır. Toplam sayının 44 olduğu dikkate alındığında da fabrika sahiplerinin önemli bir meblağ ödedikleri sonucu çıkmaktadır(BOA. İrade, Rüsumat, 6, 04. 07. 1901/17 Ra 1319).

³ BOA. İrade, Rüsumat, 6, 04. 07. 1901/17 Ra 1319. İrade-i seniyye üzerine Sadâret tarafından gereği için Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'ne tezkire-i sâmiyye yazıldığına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 126421, 08. 07. 1901/25 Haziran 1317.

⁴ Ahenk, 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325.

⁵ BOA. ŞD. 1224/36, Ticaret 3/887, 08. 08. 1907/28 C 1325; BOA. İrade, Rüsumat, 11, 13. 11. 1907/7 L 1325. İrade-i seniyye üzerine Sadâret'le Rûsumât Emâneti ve Ticâret ve Nafi'a Nezâreti arasında gereği için yazışmalar yapıldığına dair de bkz. BOA. BEO. NGG. 238982, 18. 11. 1907/5 Teşrinisani 1323; BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17, /17. 05. 1907/4 Mayıs 1323.

hem menfa'ât-i zâtiyyelerini ve hem de servet-i memlekete hizmet eylemek kaziyesi" olan fabrikatörler, kısa süre içinde üretime başladılar. Üretim için temel hammaddeyi teşkil eden yünü/yapağıyı Anadolu'nun çeşitli yerlerinden ve Erzurum'dan getirttiler. "Ahâlinin Avrupa kumaşlarına olan rağbetinin kısmen olsun yerli mensûcâta meyl etmesi"ne yönelik istek ve tasavvurlarını, devrin başlıca reklam ve haber yayma-tüketme aracı olan basın yoluyla izhâr ettiler¹.

XX. Yüzyıl başlarında buharlı ip ve şayak fabrikası kurma girişiminde bulunan bir diğer eşraf ailesi de Bacakzadeler'di. Bacakzade Ali Rıza Efendi, daha önce yapağı taramak amacıyla Gediz Kazası'nda bir ip fabrikası açmıştı. Çeşitli sebeplerle işletemediği bu fabrikasını, Uşak Kasabası'nda, Aybey Mahallesi'nde bulunan 551 zira' miktarındaki arazisinde inşa edeceği binaya taşımak istediğini, yeni yapacağı fabrikaya buhar kazanı koyacağını arzuhalinde belirterek inşaat izninin verilmesi için gerekli işlemlerin başlatılmasını Uşak Kaymakamlığı'ndan talep etti².

Bunun üzerine Uşak Belediyesi, fabrikanın inşa edileceği alanın kasabanın 300 metre dışında bulunduğunu ve inşasında bir mahzur bulunmadığını, inşasının "vesâ'it-i ticâriye ve servet-i 'umûmiyeye bir hıdmet olacağını"³, tapu kalemi de arazinin Ali Efendi'nin tasarrufunda olduğunu, 5000 kuruş bedeline nispetle 3 kuruş, 30 pare öşür bedeli takdir edildiğini kaymakamlığa bildirdiler. Bacakzade Ali Efendi'nin fabrika kurma isteğini görüşen Kaza İdare Meclisi de; 07. 06. 1862/9 Z 1278 tarihli "Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamname"⁴ gereğince fabrika binasına konulacak buhar kazanının hava basıncının 22 derece kuvvetinde olduğunu, fabrika dışında ve etrafında emakin ve mesakin bulunmadığını, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'ne harç olarak

¹ **Ahenk**, 3497, 19. 01. 1908/15 Z 1325.

² **BOA**. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 6.

³ Belediye tarafından yapılan incelemede, buhar makinesinin az duman çıkaracağı, maden kömürü ya da gazyağı ile çalışacağı, çıkacak dumanın özel bir aletle(compresör) imha edileceği tespiti de yapılmıştı(**BOA**. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 2).

⁴ *Düstur*, I. Tertib, Cilt II(Cüz-ü sani), Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, s. 441-445.

yatırılması gereken 10 liranın Uşak Postahanesi'ne yatırılarak gönderildiğini, Belediye kalfası(mimar) tarafından fabrikanın haritasının hazırlandığını tespit etti ve “fevâ'id ve muhâsenât-ı 'azîmeyi mûcib olacağını” da gerekçe göstererek olumlu karar verdi. Bu kararını da 01. 06. 1901/19 Mayıs 1317 tarihli mazbata ile Kütahya Mutasarrıflığı'na bildirdi¹.

Mutasarrıflık ve Vilayetin onayıyla İstanbul'a gönderilen evrak Defter-i Hakânî Nezâreti'nin ilgili idareleri ve nezaret encümenince de iclenedi. Olumlu karar Sadâret'e bildirildi. Konuyu görüşen Şûrâ-yı Devlet, Maliye ve Tanzimat Daireleri de öşür bedeli olarak takdir edilen 3 kuruş, 30 parenin uygun olduğunu ve sair yükümlülüklerin yerine getirildiğini tespit ederek olumlu karar verdi². 13. 05. 1902/30 Nisan 1318'de de iradesi çıktı³. Bacakzade Ali Efendi, 05. 07. 1902/22 Haziran 1318'de de fabrikaya koyacağı buhar makinesi kazanı için Ticaret ve Nafia Nezareti'nden ruhsatname aldı⁴. Akabinde de, fabrikası için İngiltere'den getirmeceği petrol gazıyla çalışacak 16 beygir kuvvetinde ve Londra'daki Crossley⁵(Krosle?) Fabrikası'nda imal edilen bir adet motor, bir adet yapağı açma makinesi, iki tane kartil makinesi, iki tane garnit makinesi, fabrika için şaft ve diğer malzemenin ithalat gümrük resminden muaf tutulmasını talep etti⁶. Bacakzade Ali Efendi'nin bu isteği de uygun bulundu ve 07. 10. 1902/24 Eylül 1318'de “mûcebince irâde-i seniyye şeref-mûte'allik buyuruldu”⁷.

¹ BOA. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 6, lef 5).

² İlgili birimler arasında yapılan yazışmalara dair bkz. BOA. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 1, lef 9, lef 7, lef 8, lef 10; BOA. İrade, TNF. 2, 13. 05. 1902/5 S 1320, lef 2.

³ BOA. İrade, TNF. 2, 13. 05. 1902/5 S 1320, lef 4. Gereğince Sadâret tarafından ilgili nezaretlere altı gün sonra tebligât yapıldığına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 138690, 19. 05. 1902/6 Mayıs 1318. Dâhiliye Nezâreti'nden Hüdavendigâr Vilâyeti'ne konuyla ilgili gereği için yazılan tahrirât için de bkz. BOA. DH. MKT. 514/45, 29. 05. 1902/21 S 1320, lef 1/1.

⁴ BOA. ŞD. 1219/15, Ticaret- Zira'ât 3/373, 27. 09. 1902/24 C 1320.

⁵ İngiliz Crossley marka motorlar, Brunswick markasıyla birlikte XX. Yüzyıl başlarında Konya gibi Orta Anadolu'nun iç bölgelerinde de kullanılmaktaydı(Baskıcı 2005: 205).

⁶ BOA. İrade, Rüsumat, 1, 11. 07. 1902/5 R 1320, lef 2.

⁷ BOA. İrade, Rüsumat, 1, 11. 07. 1902/5 R 1320, lef 4. Konuyla ilgili olarak Sadâret'le Ticâret ve Nafi'a Nezâreti arasında yazışma yapıldığına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 553,

Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi ve ortakları gibi Bacakzade Ali Rıza Efendi de fabrikasını kısa süre sonra tevsi etti. Fabrikaya koyacağı buhar kazanı için gerekli olan ruhsatnameyi Ticaret ve Nafi'a Nezareti'nden 03. 01. 1907/21 Kanunuevvel 1322'de aldı¹. Şayak, kazmir vesaire imali için gerekli olan vargel, kartil, fibilatör, muvazene, tathirat, kurvar, porasil vb. tezgâhlarla 40 beygir kuvvetinde buhar makinesi ve kazanından oluşan 32 kalemden ibaret makine, alât ve edevâta da yine gümrük vergisi muafiyeti sağlandı².

Uşak'ta eşraf aileleri tarafından kurulan fabrikaların bazısı ilk yıllarda şayak ve kazmir dokudu. Bunlar için gerekli olan iplerin bir kısmını da ahaliden temin etti³. Sykess ve ortaklarının Bandırma Beyköy'de Ferik Muhiddin Paşa tarafından inşa edilen fabrikayı, 1902-1903/1320 yılında 5 yıllığına yüklü bir bedelle kiralayarak, halı ipi imalatında bulunmaları üzerine⁴ Uşak'taki fabrikalar da şayak ve kazmir üretiminden vaz geçerek, eriş ve argaç halı ipi imaline başladılar⁵. Özel müteşebbis tarafından kurulup işletilen bu fabrikalardaki üretimin nitelik ve niceliğini, işçilerin çalışma koşulları ve ücretlerini, işçi sayılarını tespit etmek son derece güçtür. Oldukça dağınık muhtelif bilgiler de anlamlı bir metin tesisini mümkün kılmaktan uzaktır. Örneğin 1908'de fabrikalarda çalışarak temin-i maişet eden aile sayısının 300 olduğuna dair bilgiler vardır⁶. Bununla birlikte, Uşak'ta kurulan fabrikaların üretime başlamaları, bazı tarihî kopuşları ifade etmektedir. Nitekim insanlık tarihinin büyük aşamalarından biri olan, organik enerjiden inorganik enerjiye

Ticaret, kayıt no: 23, 10. 07. 1902/27 Haziran 1318; **BOA**. BEO. NGG. 145178, 16. 12. 1902/3 Ekim 1318.

¹ **BOA**. İrade, Rüsumat, 12, 13. 11. 1907/7 L 1325.

² **BOA**. İrade, Rüsumat, 12, 13. 11. 1907/7 L 1325. Gereği için Sadâret'ten Rüsûmât Emâneti ile Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'ne tezkire yazıldığına dair bkz. **BOA**. BEO. NGG. 238981, 17. 11. 1907/4 Teşrinisani 1323.

³ **BOA**. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327. Quataert(1990: 89), fabrikaların 1908'e kadar sadece ip imal ettiğini belirtmektedir. "We know that these mills, until 1908, made only yarn, more than a thousand kilogram per day".

⁴ **Ahenk**, 3241, 16. 03. 1907/1 S 1325.

⁵ **BOA**. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327.

⁶ **Ahenk**, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325.

geçiş fabrikaların kurulmasıyla kaza ölçeğinde de yaşandı. Yüzyıllardır organik enerjiyle, yani elde kirman ve çıkırık ile yün eğrilerek üretilen ipler, artık buhar gücüyle çalışan, seri ve standart üretim yapan ithal makinelerle üretilmeye başlandı, organik enerjinin yerini inorjanik enerji aldı. Bunun sonucunda da, sektörde yaşanan üretim artışıyla birlikte günden güne daha fazla kişinin çalışma imkanı bulduğu ip imalinde adeta bir teknolojik işsizlik yaşandı, azımsanmayacak sayıda kişi ekonomik kayba uğradı. Bu da, sair sebeplerle birlikte kısa süre sonra, Osmanlı Devleti'nin “hareket-i gayr-i marziyye”, modern tarihçilerin “makine kırıcılığı/machine breaking”, olayı bizzat gerçekleştirenlerin “tarak yağması”, “tarak isyanı” olarak adlandıracakları sosyal huzursuzlukla sonuçlandı. İp üretiminde fabrikasyona geçiş, her ne kadar ihtiyaç fazlası, pazara yönelik üretime katkıda bulunduyorsa da, iş kaybı yanında sair mahzurları da beraberinde getirdi. Kar arzusunun etkili olduğu ve “suistimalat” olarak adlandırılan, fabrikasyon üretimin beraberinde getirdiği bu mahzurların başlıcaları ise, halı iplerinin imalinde yün dışında sair malzemenin(kırpıntı gibi) ve madeni yağların kullanılmasıydı. Bu ise kısa sürede halıların “nefâset, zerâfet ve metânât”inde talep düşüşünü beraberinde getirecek kalite zaafiyetleri doğurdu.

1907 yılına gelindiğinde ise sektörde fabrikasyon üretim dışında bir başka gelişme yaşandı. İzmir'deki İngiliz halı tüccarları, kârlı halı ticaretinde; ip ve boya fabrikaları kurarak artırdıkları etkinliklerini piyasayı büyük ölçüde kontrol etmeye yönelik bir girişimle devam ettirmek istediler. Halı Tüccarı İngiliz Joe. A. Sykess'ın önderlik ettiği bu girişimin somut tezahürü “The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Limited”ti ve sektördeki pazarlama sürecinde yeni bir aşamayı temsil ediyordu. “Serbest rekabet piyasa koşullarını” hedef alan yeni oluşum, her ne kadar dönemin İzmir ve İstanbul basınının ehl-i kalemleri tarafından “yed-i vâhid-i inhisârî” olarak ifade edildiyse de, Tanzimat öncesi Osmanlı “yed-i vâhidî”nden ziyade, kapitalizmden emperyalizme geçiş sürecindeki gelişmelerden mülhemdi¹.

¹ XIX. Yüzyıl sonları ile bilhassa XX. Yüzyıl başlarında yaşanan tekelleşmenin emperyalizmle özdeşleştirilen iktisadî yorum ve tanımlamaları için bkz. Kemp 1972: 22-30.

III-8. Üretimin Pazara Ulaşma Sürecinde Yaşanan Gerilim: The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Ltd. ve Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi Şirket-i Millîsi

XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı halılarına yönelik dış talepteki sürekli artış, imalat alanlarının yayılmasında önemli bir rol oynadı. Batı Anadolu’da geleneksel merkezler Uşak, Kula ve Gördes yanında 1880’li yıllardan itibaren Isparta¹, Demirci² ve Milas³, Kütahya⁴, Akhisar⁵ ve Denizli’de⁶ de halıcılık hızla gelişti. Uluslararası talebe bağlı olarak halıcılığın

¹ Isparta’da halıcılık, Haçin Efendi’nin girişimleriyle 1880’li yıllarda başladı. Haçin Efendi, “fenn dâ’iresinde yaptığı resimleri tamâmiyla halılara tersîm etmiş, sırf nebâtî olarak tertîb ve istî’mâl ettiği yerli boyalarla öyle renkler, öyle nazar ve şekiller vermiş, ayrıca i’cât ettiği bir makasla halılara bir bıçak arkası kalınlığı ile yarım arşun arası kadar kalınlık vermeyi başarmış, iki yüzü nakışlı ve renkli halılar i’âmâl itmeye muvaffak olmuştur”(Ahenk, 15, 14. 04. 1895/2 Nisan 1311). Ayrıca, halıcılığı geliştirmek için “Isparta Halıları Şirketi” ve “Isparta Tevsî’-i Mu’âmelât Şirketi” kuruldu. Bu şirketin müdürlüklerini fahrî olarak Hacı Todori ve Hacı Lazaros gibi Rum tüccarlar yaptı. Isparta’da mutasarrıfın başkanlığında özel bir komisyon kuruldu ve halıcılığın geliştirilmesi için bazı kararlar da alındı(Ahenk, 182, 23. 01. 1897/11 Kanunusani 1312). Isparta’da halıcılığın 1871-1872/1288’de Poli isimli bir kadın tarafından başlatıldığına, ancak bunu, çevresindekilere öğretmekten kaçındığına dair de bkz. Ahenk, 3490, 07. 01. 1908/3 Z 1325.

² “Timurcu Kazasında Kula ve Gördos kasabalarının i’âmâlâtına benzeyecek sûretde halı ve seccâde nescine henüz başlanmıştır. Bu sanatın orada dahi terakkî ideceği ümid olunur”(1883-1884/1300-1301 Aydın Vilayet Salnamesi, s. 157). Demirci’de 1902-1903/1320’de 428, 1908-1909/1326’da 450’den fazla halı destgahı vardı(1902-1903/1320 Aydın Vilayeti Salnamesi, s. 333; 1908-1909/1326 Aydın Vilayeti Salnamesi, s. 627). Demirci’deki halıcılık için ayrıca bkz. Ahenk, 98, 7 Şubat 1896.

³ “On seneden berû Milas Kazasında halıcılık ihdâs idilerek mükemmel halı ve seccâdeler nesc ve i’âmâl olunmakda ve gitdikce terakkî iderek revâcî da artmaktadır”(1902-1903/1320 Aydın Vilayeti Salnamesi, s. 419).

⁴ Quataert,1999:

⁵ Ahenk, 98, 7 Şubat 1896.

⁶ 1903/1321’de halıcılığın başlatılmasına yönelik bir teşebbüste bulunulduğu ve 1905/1323’te de Isparta’nın meşhur halı usta ve tüccarı Hacı Todori’nin Denizli’ye gelerek tüccar Kuşakçioğlu Hacı Serkez Efendi ile ortaklaşa halı tezgâhı kurduğu, halı tezgâhı sayısının kısa sürede Rum Mahallesi’nde 40’a, Müslüman Mahalleleri’nde de 30’a ulaştığına dair bkz. Ahenk, 3490, 07. 01. 1908/3 Z 1325.

yaygınlaşmasında, geleneksel merkezlerde, Uşak'ta da olduğu gibi üretimin optimum seviye ulaşması da etkili oldu.

İstanbul'da halı ticareti yapan şirketler ise yüzyılın sonlarına doğru Orta ve İç Anadolu'da halıcılığa ilgi gösterdiler. İlgili ticareteevlerinin girişimleri ve devlet görevlilerinin çalışmaları sonucu, Sivas ve Konya Vilayetleri'nde halıcılık bir iktisadî faaliyet sektörü olarak üretim alanını önemli derecede genişletti(Quataert 1994: 110).

Bu gelişmeler sonuncunda halıcılık, Batı ve Orta(İç) Anadolu'da asınmayacak bir nüfusun istihdam edildiği önemli bir sektör haline geldi. Dış talebin tetiklediği bu iktisadî öneme paralel olarak, halıcılığın ticarî önemi de arttı. Söz konusu olan dünya ölçeğinde büyük bir pazardı. Bu pazardaki azamî payı almak amacıyla İzmir, İstanbul ve kısmen de mahallî tüccarlar arasında 1890'lı yıllardan itibaren önemli bir rekabet yaşandı. Sektördeki bu rekabetin etkileri Uşak Kazası'na da yansdı. Nitekim İstanbul'da faaliyet gösteren ve Konya Vilayeti'nde halıcılığın yaygınlaşmasında etkili olan Giustiniani Şirketi'nin temsilcilerinden Kuen, XX. Yüzyıl başlarında Uşak kasabasında bir halı imalathanesi açtı¹. Ayrıca Uşak'ta, halı ticaretiyle uğraşan küçük sermayeli mahallî şirketler de faaliyete geçtiler. Tüm bu gelişmeler üzerine Batı Anadolu'daki halı ticaretinin önemli bir kısmını yürüten İzmir'deki İngiliz tüccarlar, sektördeki ticarî çıkarlarını korumanın hal çarelerini aramaya başladılar. Sektörde, üretim süreciyle birlikte ticareti de tamamen kontrolleri altına almaya çalıştılar. Bu ise faaliyet ve sermayelerini birleştirmeye karar vermeleriyle sonuçlanacak bir sürecin başlamasını beraberinde getirdi.

¹ Bu imalathaneyi Kurmuş, fabrika olarak niteler ve 80 işçinin çalıştığını, yıllık üretiminin 12.000 metrekare olduğunu belirtir(Kurmuş 1982: 104). İngilizce ve Fransızca metinlerde factory, fabrique şeklinde belirtilen(örnek için bkz. Heuschling 1860: 159) üretim yerleri "imalathane" olmalıdır. Ele alınan döneminde Uşak'ta hiçbir şekilde halı fabrikası açılmadı. Açılan fabrikalar, sair üretimleri yanında halı ipi üretti. Bu fabrikaların "halı fabrikası" olduğuna dair yanlış kullanımlara örnek için bkz. Shaw 1994: 289; Sabri Yetkin 1996: 15; Kurmuş 1982: 104.

Tröstleşmeye giden süreçte, 1890'lı yıllardan itibaren Batı Anadolu'da halı ticaretine başlayan İngiliz Joe A. Sykes'ın faaliyetleri, önemli bir safhayı oluşturdu. Sykess, kısa sürede sektöre olan ilgisini arttırdı ve fiyatları düşürerek, halıcılığın üretim ve tüketim süreçlerini kontrol altına almaya yönelik girişimlerde bulundu. Serbest piyasa koşullarında sektördeki ağırlıklarına yönelen rekabet eksenli tehlikeyi defetmek için de, ilk etapta başlıca imalat girdisi olan ipin, üretimiyle boyama işlerini merkezileştirmenin çarelerini aradı. Bütün mesele ip imali ve boyama işlerinin merkezileştirilerek ilk etapta ticarî çıkarların korunması, ikinci aşamada da sektördeki üretim ve üretim girdileri ile ticaretin kontrol altına alınmasıydı. Bu bağlamda; kısmen üretici lehine işleyen serbest piyasa koşullarını yok etmeye, “halı ve haliya müte'allik echize-i nesciyye ticâretini yed-i vâhid-i inhisâr”ına almaya yönelik amacına ulaşmak için, 1902-1903/1320 yılında birlikte hareket ettiği İngiliz tüccarlarıyla Muhiddin Paşa'nın Bandırma Beyköy'deki ip fabrikasını yüklü bir meblağla kiraladı¹.

Joe A. Sykess, bu arada Uşak'a da geldi ve el ile eğrilen iplerin “adem-i nefâset ve metânetinden bahsederek bu tür iplerin kullanılmaması” hususunda tüccarlarla üreticileri ikna etmeye çalıştı². Bu ikna girişimleri Uşak'taki mahallî tüccar ve imalatçılar tarafından kabul görmedi. Daha sonra da Sykess, İzmir'de halı ticaretiyle uğraşan tüccarlarının iştirakleriyle, “muhtekirâne” amacını, 1907'de “The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Ltd”i kurarak gerçekleştirmeyi başardı³.

¹ **Ahenk**, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325.

² **Ahenk**, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325. Demirci'deki benzer girişimleri için de bkz. **Ahenk**, 3248, 24. 03. 1907/9 Safer 1325.

³ Şirketin “Şu son zamanlarda halı tüccârı malı kıymetiyle satmaya bakacak yerde yekdiğeriyle rekâbete çalıştıklarından ve bu mücâdele-i rekâbette galebe çalmak isteyenler malı ucuz ve hatta sermâyesine dinecek kadar ucuz satmak mecbûriyetinde bulunduklarından çıkardıkları malların nefâsetine, renklerinin haslığına dikkat etmek mecbûrî kâbil değil idi. Zâten bu bâbda Avrupanın bize verdiği dersten istifâde eyledik. Avrupa fes fabrikaları bundan birkaç sene evvel bizim bulunduğumuz hâlde bulunuyorlardı. Yekdiğeriyle rekâbet ederek malları bize pek ucuza viriyorlardı. Bundan ne büyük zarar gördüklerini hissederek ittihâd itmişler ve bi'l-ittifâk malların sûret-i münâsebe ve mantikiyyede fiyatla

Halk arasında “Halı Sendikası”, “Halı Kumpanyası” olarak bilinen “The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited”in kuruluş sermayesi 400.000 İngiliz lirasıydı¹. Şirket, MM. P. De Andria & Co., G. P. et Baker Ltd, Habif et Polako, Sidney La Fontaine, T. A. Spartalı &Co. ve Sykes & Co. ortaklığı ile oluşturuldu. İzmir’in diğer önemli İngiliz halı şirketlerinden M. W. Grifit & Co. ve Glisse & Co. bu ortaklığa katılmadılar². The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited’in kuruluşu aşamasında katılımcı şirketler arasında bir mukaveleye yapıldı. Buna göre; şirketin merkezi Londra’ydı. Ocak 1908’den itibaren faaliyete başlayacak olan şirketin Anadolu’daki imalat merkezlerinde acentalar(temsilcilikleri)ıyla imalathaneleri(atölyeleri) ve Londra, Paris, İstanbul, Kahire, İskenderiye şehirlerinde acentaları açılacaktı. Ayrıca şirket adına İzmir’de Spartalı Ferhanesi’nde büyük bir mağazası kurulacaktı. Şirketin Başkanlığını MM. Nelson de Andria, Başkan Yardımcılığını Sydney La Fontain, Genel Müdürlüğünü de Albert Aliotti yapacaktı³. Şirketin Yönetim Kurulu ise başkan, başkan yardımcısı ve genel müdürle birlikte Georges Baker, James Baker, Arthur La Fontaine, Harold F. Giraud, Isaac Polako, Takvor Spatalı ve Joe Armitage Sykes’tan oluşacaktı(Pech 1908: 256).

Kuruluş mukavelesi gereğince katılımcı şirketlerin/ticaretevlerinin kendi adlarına halı ticareti yapmaktan vaz geçtiklerini basın yoluyla ilan etmeleriyle⁴

satılmasına karar vermişlerdir” şeklindeki kuruluş amacı için bkz. **Ahenk**, 3324, 22. 06. 1907/11 Ca 1325.

¹ Şirket’in kuruluş sermayesi İzmir basınında 300.000 İngiliz Lirası olarak da belirtilmektedir. İlgili sermaye miktarını Kurmuş 400.000, Toprak 440.000, Frangakis-Syrett ise 500.000 İngiliz lirası olarak verir(**Ahenk**, 3245, /21. 03. 1907/6 S 1325; Kurmuş 1982: 104; Toprak 1982: 358; Frangakis-Syrett 1991: 214). Kısa süre sonra sermayesi 1.000.000 İngiliz Lirasına çıkaracak olan şirket, Osmanlı imparatorluğu’nda bankalar ve demiryolları şirketlerinden sonra en büyük sermayeye sahipti.

² İzmir Rum Gazetesi Armonya’dan naklen **Ahenk**, 3244, 20. 03. 1907/5 S 1325.

³ **Ahenk**, 3228, 01. 03. 1907/16 M 1325; Pech 1908: 255.

⁴ “Haliya müte’allik bi’l-cümle umûrumuzu Şark Halı Kumpanyasına devr itdiğimizi ve ticârethânemiz ile berâber Londra, Paris, Kahire ve İskenderiyedeki şu’belerimizin bugünden itibâren likidasyonuna mübâşeret olunduğunu ma’a’l-ihitirâm beyân” şeklinde T. A. Spartalı ve

Ocak 1908'den itibaren faaliyete geçen The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited, kurulmasını müteakip İzmir Rum ve Türk basınından şiddetli bir tepki gördü. İstanbul basınından İkdâm ve Tercüman-ı Hakikat de şirketin kuruluşuyla başlayan tartışmalara katıldı. Akhisar, Demirci ve bilhassa Uşak'tan İstanbul ve İzmir Gazeteleri'ne yazılar gönderildi. Şirketin kuruluşuna şiddetle karşı çıkıldı. Bu bağlamda basın yoluyla halı ticareti ekseninde serbest rekabet(serbestî-i ticâret)¹ ve monopol piyasa(yed-i vâhid-i inhisârî) koşullarının getirdiği/getireceği fayda ve zararlar hakkında fikrî tartışmalar yapıldı. Bu tartışmalarda, ekonomi politik konularında makaleler yazan Freşarlı Gani gibi birkaç istisna dışında², genelde şirketin, halıcılık sektöründen gelir elde eden üreticilere özellikle düşük ücret ekseninde zarar vereceği yönünde görüşler dile getirildi. Halı Sendikası'nın kuruluş amacı "sa'y-ı zâtiyyesiyle te'mîn-i ma'îşet ve servet iden erbâb-ı sanatı amâl-ı şâhsiyyesine fedâ ve bu sûretle te'mîn-i servet ve menfa'at itmek"³ olarak görüldü. Yerli tüccar ve üreticiler tarafından alınması gereken önlemler sıralandı. Bu bağlamda; İngiliz şirketlerinin sermaye ve ticaret birlikteliğine

Şürekası Ticarethanesi tarafından verilen ilan için bkz. **Ahenk**, 3488, 04. 01. 1908/30 Za 1325.

¹ Modern iktisat teorisinde satıcı ve alıcıların fazlalığına vurgu yapan tam rekabet piyasasında; fiyatlar kalite farkıyla birlikte, ama daha ziyade arz-talep dengesine bağlı olarak şekillenir. Üretimin niceliği de talebe bağlı olarak artar ya da azalır. Alıcı ve satıcının piyasaya serbestçe giriş ve çıkışına imkan tanıyan serbest rekabet piyasasında; ticaret erbabının üretici veya tüketici aleyhinde yüksek kârlar sağlama şansı sınırlıdır. Maliyet ile hasılat farkı anlamında kârın, aşırılığından ziyade mutedilliği söz konusudur(İyibozkurt 1992: 73-78). Monopol piyasada ise tek elden satış ile tek fiyat uygulaması söz konusudur. Monopol firma/şirket, alış ve satış fiyatını düşürme ve yükseltme imkanına sürekli sahiptir(İyibozkurt 1992: 82).

² Freşarlı Gani, şirketin kurulmasına karşı çıkmamakta, aksine önemli sanayi yatırımlarının ancak büyük sermaye ve işbirliği(tevhid-i mesai) ile mümkün olacağını, sendikanın iyi niyetle kurulmuş olması gerektiğini, aksi halde varlığını sürdürmeyeceğini, şirketin inhisar olmadığını ileri sürmektedir(**Ahenk**, 3285, 08. 05. 1907/25 Ra 1325). Freşarlı Gani'nin şirketin, tekel olmadığı yönündeki görüşleri teorik olarak doğrudur. Zira İzmir'de halı ticareti yapan M. W. Griffit & Co. ve Glisse & Co. bu ortaklığa katılmamıştır. Bu bakımdan The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited'i Frangakis-Syrett'in(1994: 86) de belirttiği üzere teorik olarak tekel değil, tröst olarak görmek daha doğrudur.

³ **Ahenk**, 3361, 04. 08. 1907/24 C 1325.

karşı önerilen ilk tedbir, aynen karşılık vermektir. Uşak halı tüccarı başta olmak üzere, diğer halı üretim merkezlerindeki tüccarların da katılımıyla bir şirket kurulmalı, bunun için de “menfa’at-i şâhsiyye-i muvakkataya aldanmayup menfa’at-i zâtiyyeyi ebediyen te’mîne kâfil olan menfa’at-i ‘umûmiye nokta-ı nazarından işe elbirliği ile ibtidâr”¹ edilmeliydi. Tepki olarak kurulacak anonim ya da özel şirket, ilk etapta 100.000 Osmanlı Lirası sermayeli olmalı, gerektiğinde bu sermaye tahvil satılmak ve bankalardan kredi/istikraz alınmak suretiyle arttırılmalıydı². İzmir basınında dile getirilen bu tedbirler doğrultusunda Uşak halı tüccarları, aralarında müteaddid görüşmeler yaptılar. Bu görüşmeler sonucunda da, “hamiyet-i vatanîyyeleri galeyâna gelerek” 50000 Osmanlı Lirası sermayeli, “Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi” adı altında bir anonim millî şirket kurmayı kararlaştırdılar. “Gâyet metîn ve nâfi’ bir esâs üzerine” yirmisekiz maddelik bir mukavelename tanzim ederek şirketin esaslarını belirlediler.

“Şirketin menâfi’nden daha ziyâde menâfi’ ve istifâde-i fukârâyı muhâfaza ve asâr-ı sına’îyyenin her dürlü su’iistî’mâlâtından vikâyesiyle terakkîyât-ı nesciyyeyi ve teksîr-i ihrâcâtı te’mîn ve sendika belâsının tecâvüzât-ı mu’zırrasını min-küllü’l-vücûh men’ idecek birçok mevâd”³ üzerine kaleme alınan mukavelename, onsekiz Uşak halı tüccarı tarafından imzalandı ve 30. 03. 1907/15 S 1325’te, “Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi Şirket-i Millî’si kuruldu”⁴. Kurucuları arasında başlıca halı tüccarları ile ip fabrikası sahip ve ortakları Tiridzade Mehmet Paşa, Hamzazade Hüseyin Hüsnü, Helvacızade Ömer, Bacakzade Ali Rıza, Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa, Akarcılızade İsmail Efendilerin de bulunduğu anonim şirketin, 14. 04. 1907/1 Nisan 1323’ten itibaren faaliyete geçmesi kararlaştırıldı⁵.

¹ Ahenk, 3248, 24. 03. 1907/9 S 1325.

² Ahenk, 3248, 24. 03. 1907/9 S 1325.

³ Ahenk, 3254, 31. 03. 1907/16 S 1325.

⁴ Ahenk, 3257, 04. 04. 1907/20 S 1325.

⁵ Ahenk, 3307, 02. 06. 1907/20 R 1325.

“Memâlik-i Osmaniyyede” halıcılık sektöründe kurulan ilk millî şirket olan¹ Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi Şirket-i Millî’si, yirmisekiz maddelik mukavelenamesine göre; Uşak dahil diğer üretim merkezlerinde imal edilecek halıları Avrupa’ya ihraç edecekti. Bunun için de İzmir’de bir şube açılacaktı. Bir genel müdürü(müdüf-i umûmî) ve muhasebecisi tayin edilecek olan şirket, sendikaya katılmayan şirketlerle serbestçe halı ticareti yapılmasına da karışmayacaktı. Ayrıca şirket tarafından halıcılıkla ilgili gelişmeleri görüşmek ve meseleleri araştırmak amacıyla bir özel komisyon kurulacaktı. Bunların yanında şirket, ahalinin imal ettikleri halılardan daha fazla maddî kazanç elde etmesi için de çalışacak², isteyen herkesin serbestçe yapağı ve ip ticareti yapmasına müdahale etmeyecekti³.

Kısa süre sonra, Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi Şirket-i Millî’si genel müdürlüğüne Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi getirildi. İzmir’de bir mağaza kiralanarak faaliyete sokuldu⁴. Şirket müdürü Londra’nın önemli halı tüccarlarından Mösyö Paker dö Nikilon’la görüşmeler yaptı. Piker dö Nikilon(?) Uşak’a gelerek incelemelerde bulundu. Şirket üyelerinden Bacakzade Ali Rıza, Helvacızade Ömer ve Akarcılızade İsmail Efendi ticarî görüşmeler yapmak üzere İstanbul’a gittiler⁵.

Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi, Şark Halı Kumpanyası’nın büyük sermayesi karşısında, Uşak’tan yazan A. Remzi’yi haksız⁶, Amaltiya

¹ Buna dair “Memâlik-i Osmaniyyede halıcılığa dâir birinci def’a ‘akd olunmuş demek olan” şeklindeki ifadeler için bkz. **Ahenk**, 3257, 04. 04. 1907/20 S 1325.

² “vaz’ itdiği kavâ’id ve şerâ’it-i esâsiyeye bugün ahâlinin istifâde-i maddiye ve maneviyyesini evvelkiden bir kat daha fazla olarak te’min ve herkese kendi muhît-i serbestîyesinde bir hadd-i fa’âliyet ta’yîn” şeklindeki ifadeler için bkz. **Ahenk**, 3257, 04. 04. 1907/20 S 1325.

³ Tercüman-ı Hakikat’ten naklen **Ahenk**, 3361, 04. 08. 1907/24 C 1325.

⁴ **Ahenk**, 3361, 04. 08. 1907/24 C 1325.

⁵ **Ahenk**, 3307, 02. 06. 1907/20 R 1325.

⁶ A. Remzi, sendikaya karşı yerli tüccarın birleşerek karşılık vereceğini, böylece tüketici piyasalarına doğrudan girileceğini, ahalinin Anadolu’da hasıl olan yapağıyı yerli tüccara satacağını, bu sebeple de Halı Sendikası’nın yün ve yapağı bulmakta güçlük çekeceğini,

Gazetesi'nde yazan Simon Katakozinos'u haklı¹ çıkarırcasına 50.000 liralık sermayesiyle varlığını sürdürmekle birlikte² etkili bir mukavemet gösteremedi. Ancak İzmir İngiliz tüccarlarıyla Uşaklı tüccarlar arasında yaşanan şiddetli rekabette, millî sıfatını kullanan bir yerli ticarî ortaklık olarak yer aldı ve mahallî tüccara, uluslararası ticarete sair faktörler yanında sermaye miktarının önemini tekid etti.

Şark Halı Kumpanyası, kısa sürede İzmir, Sivas, Burdur, Isparta, Haçin, Maraş, Kırkağaç şehirlerinde imalathaneler, Demirci, Akhisar, Sivrihisar, Niğde, Kula, Kütahya, Simav, Mağnisa, Gördes, Denizli, Milas, Akşehir, Sille, Isparta şehirlerinde de temsilcilikler(acenteler) açtı. Bandırma Beyköy fabrikasıyla daha sonra açtığı fabrikalarda üretilen ve İzmir Mortakya'da Almanya'dan getirilen uzmanların çalıştığı boya fabrikasıyla yine daha sonra açtığı fabrikalarda boyanan "renkli halı iplerini" imalat merkezleri ile temsilciliklerine göndermeye başladı. Acenteler vasıtasıyla düşük ücretle imal ettirdiği halıları birim fiyatla(arşinkare³) satın aldı⁴. Temsilcilikler ve imalathanelerde kendi ürettiği ve boyadığı malzemenin kullanılmasını zorunlu tutan şirket, böylece halı ipi imal ve boyamasıyla birlikte ticaretini de kontrolüne/tekeline almış oldu.

böylece başarısız olacağını, büyük sermayeye karşı küçük sermayenin başarı şansının düşüklüğünü dikkate almadan ileri sürmekteydi(**Ahenk**, 3242, 17. 03. 1907/4 Mart 1323).

¹ Katakozinos ise halıcılığın gelişmesinde "amelenin sa'y ve ikdâmı, kana'ât ve gündeliklerinin ahûniyeti, en iyi mevâd-ı ibtidâ'îyye ile en güzel renklerin intihâbına destgâhdârların gösterdiği dikkât ve mehâret-i sanatkârâne" yanında, rekâbet-i meşrû'anın da etkili olduğunu belirtmekte, Şark halı Kumpanyası'nın sermayesinin büyüklüğüne dikkat çekmekte ve sendikanın rekabetteki başarı şansını yüksek görmekteydi(**Ahenk**, 3340, 11. 07. 1907/30 Ca 1325; **Ahenk**, 3341, 12. 07. 1907/1 C 1325; **Ahenk**, 3342, 13. 07. 1907/2 C 1325).

² Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi Şirket-i Millî'sinin müdürlüğünü, I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Bacakzade Ali Rıza Efendi yapmaktaydı ve şirket Hamzazadeler ve Ortakları adına Romanya'ya otuz balya halı ihraç etmek için Meclis-i Vükelâ kararı ile izin almıştı(**BOA**. MV. 197/84, 21. 04. 1915/6 C 1333).

³ 1 arşın 68 cm, 1 arşın kare 0,47 metrekaaredir.

⁴ Ticaret ve Zira'ât Nezareti, *1329, 1331 Seneleri Sınayi' İstatistiki*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s. 104.

Şirket Uşak'ta da temsilcilikler kurdu. Kıyye-zade Osman Ağa¹ ile birlikte dört temsilcisi bulunan şirket tarafından gönderilen iplerin Uşak'a girişini, Uşak halı tüccarı mukavemet gösterdi. Uşak Kaymakamı ile Belediye Başkanı da şirketin gönderdiği ipleri demiryolu istasyonunda el koyarak, şehre girişine engel oldular. Bunun üzerine İngiltere Büyükelçisi Hariciye Nezareti nezdinde girişimde bulundu, "Uşak Kasabası'nda hükümet-i mahallîye tarafından ittihâz idilen hilâf-ı kânûn tedâbirden dolayı" 10. 03. 1908/26 Şubat 1323'te muhtıra ile olayı protesto etti². Şirket tarafından gönderileni iplere yönelik daha sonraki tarihlerde de Tiridzade Mehmet Paşa tarafından teşvik edilen halkın tekrarlayacağı bu muhalefet, Uşak'ta 1908 Martı'nda meydana gelecek olan isyana giden süreçteki son aşamayı ve başlıca isyan gerekçelerinden birini teşkil etti. Zira ahalinin büyük kısmı, İstanbul'a gönderdikleri umumî arzuhallerle Uşak'taki fabrikalar ile Şark Halı Kumpanyası tarafından üretilen fabrika mamulü ipliklerin kalitesizliğinden ve fabrika imalatına geçilmesinin kendilerini işsiz bıraktığından şikâyet etti; Uşak'taki fabrikaların halı ipi imalinde bulunmamalarını, Şark Halı Kumpanyası tarafından gönderilen renkli iplerin de şehre girişinin yasaklanmasını istedi³. Şark Halı Kumpanyası aleyhinde şikâyetle bulunan sadece ahali değildi. Sendikanın Uşak'a ip göndermesinin engellenmesi için fabrikatörlerden Tiridzade Mehmet Paşa da şikâyetlerde bulundu. İzmir'deki tüccarları "muhtekir" olarak vasıflandırarak, Uşak halılarına olan dış talebin ve buna bağlı olarak ihracatının önceki senelere göre %50 düştüğünü, bunun da İzmir'deki İngiliz tüccarların "hile ve desiseleri"nden kaynaklandığını şikâyet telgraflarıyla İstanbul'a bildirdi⁴.

¹ Uşak'ın önemli halı tüccarlarından olan Kıyyezade Osman Ağa, Okkaoğlu Osman Ağa olarak da bilinir (Tümer 1971: 130, 243). Quataert'in istifham işareti de koyarak Kayseri-zade olarak okuduğu isim şüphesiz Kıyyezade olmalıdır (Quataert 1986: 482).

² BOA. DH. MUİ. 66-2/1, 15. 03. 1910/3 Ra 1328.

³ BOA. DH. MUİ. 66-2/1, 15. 03. 1910/3 Ra 1328.

⁴ BOA. BEO. NGG. 218770, 27. 09. 1906/14 Eylül 1322.

III-9. Geleneksel Üretim Örüntüleri ile Modern Üretim Araçlarının(Fabrikasyon) Gerilim Anı: 1908 İsyanı

Kaymakam İshak Tefik Efendi, Uşak'a gelmesini müteakip, seleflerinin halkın fabrikalara gitmemesi yönündeki girişimlerini¹ devam ettirdi. Kaymakamlığının ilk günlerinde fabrika sahiplerinden Bacak-zade Ali Rıza Efendi'yi, makamına çağırarak fabrikaların halka zarar verdiğini, kapatılmaları gerektiğini ifade etti. Vilayet Polis Müdürü Kamil Bey'in daha sonra yaptığı gizli tahkikata göre; Bacakzade Ali Rıza Efendi'den fabrikalarının kapatılmamasına karşılık 700 Osmanlı lirası rüşvet istedi². Hüdavendigâr Vilayeti'ne de, halkın fabrikalara karşı olduğunu, fabrikaların ip imal etmesinden dolayı halkın zarar gördüğünü, Şark Halı Kumpanyası'na ait Bandırma'daki ip fabrikasından getirilen iplerin kasabaya girişinin yasaklanması gerektiğini bildirdi³. Bandırma fabrikasından gönderilen iplerin şehre girişini Belediye Başkanı ile birlikte yasakladı. Bunun üzerine İzmir ve Bursa İngiliz Konsolosları Aydın ve Hüdavendigâr Valilikleri, İngiliz Sefareti de Hariciye Nezareti nezdinde girişimde bulunarak olayı protesto ettiler⁴. Valilik ise kaymaka İshak Tefik Efendi'den meseleyi raporla arzetmesini emretti. İkinci bir emre kadar da her hangi bir şey yapmamasını bildirdi. Ayrıca ipliklerin Uşak'a getirilmesinin yasaklanması halinde, İngilizler tarafından bir mesele çıkarılacağını da dikkate alarak Kütahya Mutasarrıfı

¹ BOA. BEO. VGG. 137, s.108, 11. 03. 1907/26 Şubat 1322.

² Tutsak, anlaşılması güç bir şekilde bu rüşveti fabrikatörlerden Bacakzade Ali Rıza Efendi'nin Kaymakam İshak Tefik Efendi'den istediğini, kaymakamın da bunu reddettiğini, "hissi davranarak fabrika sahiplerine maddi yardımda bulunmayı kabul etmediği"ni belirtmektedir(Tutsak 1999: 70). Oysa Tutsak'ın da kullandığı belgedeki(BOA. Y. MTV. 308/85, 15. 04. 1908/14 Ra 1326) ifade "Uşak Kaymakamı İshak Tefik Efendi'nin Uşak'a muvasalatından birkaç gün sonra fabrika ashâbından ve Meclis-i İdâre-i Kaza a'zâsından Bacakzade Ali Efendi'yi yalnızca nezdine bi'l-celb evvel emrde fabrikaların halkı ızrâr itmekde bulunduğunu makam-ı tehdîdde uzun uzadıya bîst ve temhîrden sonra fabrikaların ba'demâ işleyebilmesi için fabrikacıların kendisine yedi yüz lira vermeleriyle olabileceğini....." şeklindedir. Aynı ifadeler için ayrıca bkz. BOA. ŞD. MLK. 2771/9, Dersaadet 24/614, 28. 07. 1908/29 C 1326, lef 1.

³ BOA. ŞD. MLK. 2771/9, Dersaadet 24/614, 28. 07. 1908/29 C 1326, lef 5.

⁴ BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 1/1.

Fuat Paşa ile Vilayet Polis Müdürünü(Serkomiserini) Uşak'a gönderdi. Fuat Paşa'nın gelmesi üzerine de 13. 03. 1908/29 Şubat 1323'te saat 5'te kasaba ahalisinden "Müslim ve gayri Müslim, kadın ve erkek birkaç bin kişi" fabrikalara saldırarak, tahrip ettiler, fabrikalardaki ip ve yapağları yağmaladılar¹. Kaza kaymakamı İshak Tevfik Bey ile tüccardan ve eşraftan Hocazade Ömer, Eyübzade Eyüp, Helvacızade Ömer, Belediye reisi Mehmet, Badıbadızade Hacı Ali, Göbelzade Sadık Efendiler halkın bu hareketine, mahalle muhtarlarıyla birlikte önderlik ve eşlik ettiler². Hükümet caddesinde "avaz-ı bülend"^{*} ile fabrikalara doğru yürüyerek hasara sebebiyet veren kızgın kalabalığın ilk etapta dile getirdiği istekleri Uşak'taki üç fabrikanın halı ipi imalinden vaz geçmesi, Şark Halı Kumpanyası'nın İzmir ve Bandırma'daki ip ve boya fabrikalarından gönderilen renkli halı iplerinin Uşak'a getirilmesinin yasaklanmasıydı(Quataert 1986: 483).

İsyan haberinin İstanbul'daki aksi ise beklenebileceği üzere gerekli polisiye tedbirlerin alınması, suçluların yakalanması ve adlî mercilere teslim edilmesi, "hareket-i gayr-i marziyye"nin tekrarına izin verilmeyerek mahallî asayiş ve sükûnetin sağlanması, gerekli kolluk kuvvetlerinin Vilayet, Liva ve çevre

¹ BOA. Y. A. Hus. 516/37, 14. 03. 1908/11 S(2) 1326. Ayrıca bkz. Quataert 1986: 482; Quataert 1990: 86; Atalay 1969: 47; Tümer 1971: 269. Mentzel, referans göstermeden çoğunluğu Türkçe konuşan Müslümanlardan oluşan Uşak'lı kadınların uğradıkları iş kayıplarına, The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Ltd.'in Uşak'taki binalarına saldırarak ve kısmen de yıkarak tepki verdiklerini belirtmektedir(Mentzel 1994: 89). Ancak ahalî **eşrafa ait** fabrikaları tahrip etmiş, yağmalamıştır. The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.'in Uşak'ta saldırılacak bir tesis ve binası da yoktu. Sadece 4 acentası, yani temsilcisi vardı.

² BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 1/1. Bu tüccarların fabrika sahiplerine rakip olduklarına dair bkz. Quataert 2004: 1031. Atalay ise fabrikalar aleyhinde olanlara Acemzade Nafiz Beyi de ekler ve bunların halkı, Tirizade Mehmet Paşa ve fabrikalar aleyhine kışkırttığını belirtir(Atalay 1969: 47). İsyân öncesinde Kaymakam İshak Tevfik Efendi'nin Uşak Osmanlı Bankası'ndan çektiği 100 Osmanlı Lirası kredi için Acemzade Nafiz Bey'in kefaleti ise Atalay'ın verdiği bilgiyi zımnen destekler(BOA. Y. MTV. 308/85, 15. 04. 1908/14 Ra 1326; BOA. ŞD. MLK. 2771/9, Dersaadet 24/614, 28. 07. 1908/29 C 1326, lef 1).

^{*} Bu terkip "slogan" kelimesiyle karşılanabilir.

kazalardan sevk edilmesi ve olayla ilgili bilgi verilmesi yönündeydi¹. İstanbul'un emirleri doğrultusunda kazada bulunan Mutasarrıf Fuat Paşa ve Vilayet Polis Müdürü, kolluk kuvvetleri vasıtasıyla yağmalanan fabrika mallarının bir kısmını geri aldirttı ve olaya karışanlardan 14 kişiyi tutuklattı².

Mutasarrıf Fuat Paşa ile Polis müdürü olay üzerine "hareket-i gayr-i marziyye"nin meydana gelmesinde kaymakam İshak Tevfik Bey'in entrikalarının etkili olduğunu, bu sebeple de azledilmesi gerektiğini bildirdiler. Vilâyet ve Sadâret'in uygun görmesiyle³ kaymakam idareten azledilerek kendisinden Liva merkezi Kütahya'ya gitmesi istendi⁴. 14. 03. 1908/1 Mart 1324'te İshak Tevfik Efendi'ye kararın tebliği üzerine ise yaklaşık 1500 kişiden oluşan ahalî, Hükümet Konağı önünde toplandı ve İshak Tevfik Efendi'nin görevinden alınmamasını, tutuklanan 14 kişinin serbest bırakılmasını istedi. Bu talepleri yerine getirilmediği takdirde de dağılmayacaklarını bildirdiler⁵. Bunun üzerine de mutasarrıf Fuat Paşa, 14 kişiyi serbest bıraktı ve kızgın kalabalığa, kaymakam İshak Tevfik Efendi'nin henüz azledilmediği söyleyerek, dağılmaları hususunda ikna etti. Vilayet'e, ahalinin teşvike kapılabildiği bir sırada tahkikat yapılmasının içtimain tekrarına sebep olacağını ve zorunlu olarak tetkikattan vazgeçmek zorunda kaldıklarını, kaymakam İshak Tevfik Efendi'nin Kütahya'ya hareket ettiği takdirde ahalinin tekrar toplanarak kaymakamın gitmesine engel olacağını, bu sebeple de gönderilmesinden vaz geçildiğini, Uşak'ta kalması halinde de halkın İshak Tevfik Efendi'nin kaymakamlık makamına iadesini istenmesinin muhtemel olduğunu bildirdi⁶. Hüdavendigâr Valisi de, Bâb-ı 'Âlî ve Yıldız Başkitâbeti'ne durumu modern iletişim aracı telgrafla arz ederek, gerekli emirlerin verilmesini ve meselenin çözümü için İstanbul'dan tahkik memurları

¹ BOA. BEO. VGG. 245160, 14. 03. 1908/1 Mart 1324; BOA. BEO. VGG. 245436, 17. 03. 1908/4 Mart 1324; BOA. BEO. NGG. 703, kayıt no: 1, 14. 03. 1908/1 Mart 1324; BOA. BEO. NGG. 703, kayıt no: 21, 17. 03. 1908/4 Mart 1324.

² BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 1/1, 1/2.

³ BOA. BEO. VGG. 137, s. 111, 14. 03. 1908/1 Mart 1324.

⁴ BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 1/2.

⁵ BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 1/2.

⁶ BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 1/2.

gönderilmesi gerektiğini bildirdi¹. Hüdavendigâr Vilayeti'nin şifre telgrafları üzerine meselenin Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesi ve neticenin arzedilmesine dair Sultan II. Abdülhamid'in 15. 03. 1908/2 Mart 1324 tarihli iradesi çıktı².

Meclis-i Vükelâ da, irade üzerine meseleyi görüştü. Vilayet'ten gönderilen telgraflardan; olayın temel sebebinin fabrikalarda halı ipi imali olduğu, halkın temel isteğinin de Uşak'taki ip fabrikalarının kapatılması, Bandırma ve İzmir'deki Şark Halı Kumpanyası'na ait fabrikalardan gönderilen renkli iplerin ithalinin yasaklanması; bu iplerin kalitesizliğinden halılara olan talebin düştüğü, halıların şimdiye kadar nebatî boyalarla boyanan ve el ile eğrilen iplerden yapılmakta olduğu için rağbet ve revacının arttığı, fabrika iplerinin ise kalitesiz ve boyalarının gayr-i sabit bulunmasının rağbeti düşürdüğü merkezinde bulunduğu anlaşıldı. Bunun üzerine de madenî boyalarla boyanan fabrika ipleriyle dokunan halıların nebatî boyalarla boyanan halılardan ayrı tutulması için gerekli tedbirlerin alınması, bunun da “sebestî-i ticarete dokunmayacak sûrette icâbının icrâsı”; ancak ilk önce etraflıca tahkikat yaparak isyana önayak olanlar hakkında gerekli işlemleri yapmak, durumu Bâb-ı Âlî'ye raporla bildirmek ve Kaymakam İshak Tevfik Efendi'yi herhangi bir olaya sebebiyet vermeden Kütahya'ya göndermek üzere Şûrâ-yı Devlet, İstinaf Mahkemesi Reisi Daniş Bey'in Uşak'a gönderilmesi, kendisine harcırah ve masrafına karşılık yüz lira verilmesi kararlaştırıldı³.

Mart ayı içinde Daniş Bey'in Uşak'a gitmesi 100 Liranın geç verilmesinden dolayı yaklaşık on gün gecikti⁴. Bu arada ahali, 21. 03. 1908/8 Mart 1324'te

¹ BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 1/1.

² BOA. İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326, lef 3.

³ “bi'l-etrâf tahkîkât icrâ'sıyla ön ayak olanlar hakkında mu'âmele-i lâzime icrâ' olunmak üzere keyfiyeti Bâb-ı Âlî'ye iş'âr ile berâber kaymakam-ı sâbık İshak Tevfik Efendi'yi tekrar ictimâ'ata meydân virmiycek sûrette tedâbir-i muktezîyeye bi't-tevessül merkez-i livaya i'zâm eylemek üzere” şeklindeki ifadeler için bkz. BOA. İrade, Hususi, 38, 21. 03. 1908/18 S 1326. Ayrıca bkz. BOA. Y. A. Res. 154/49, 18. 03. 1908/15 S(2) 1326, lef 1.

⁴ Daniş Bey'e harcırah ve masrafına karşılık verilmesi gereken 100 Liranın Dâhiliye Nezâreti tahsisatından mahsub edilerek ödenmesine dair Dâhiliye Nezâreti ile Maliye Nezâreti arasında yapılan 23. 03. 1908/10 Mart 1324, 25. 03. 1908/12 Mart 1324, 28. 03. 1908/15

tekrar hükümet konağı önünde toplanarak kaymakam İshak Tevfik Efendi'nin görevine iade edilmesini istedi¹. Mazul kaymakam İshak Tevfik Bey, Daniş Bey'in tahkikat için Uşak'a geleceği haberini İstanbul'dan aldığı mektuba istinaden ahaliye duyurdu. Bunun üzerine de fabrikaların zararından ve ahalinin mağduriyetinden bahseden manzum bir bildiri(varaka) kasabanın geleneksel merkezindeki Ulu Cami duvarına asıldı². Bunun üzerine, Mutasarrıf ile Vilayet polis müdürü, Daniş Bey'in bir an önce Uşak'a gönderilmesini vilayete, vilayet de İstanbul'a bildirdi³ ve 100 lira harcırahın verilmesi üzerine Daniş Bey Uşak'a gelerek gerekli incelemelerde bulundu, meseleyi bir raporla Bâb-ı Âlî'ye bildirdi. Daniş Beyin hazırladığı rapor Şûrâ-yı Devlet, Mülkiye Dairesi'nde görüşüldükten sonra mesele, Meclis-i Vükelâ tekrar görüşüldü ve önemli kararlar alındı.

II. Meşrutiyet öncesinde benzeri toplumsal olayların⁴ meşgul ettiği Meclis-i Vükelâ; 11. 06. 1908/12 Ca 1326 tarihli toplantısında; ahali tarafından fabrikalara verilen hasar ile yağmalanan yün ve iplerin olayda teşvik ve tahrikleri sabit olanlara ödettirilmesine, bunun için de ilk hasar tespitinin vilayet tarafından oluşturulacak bir özel komisyonca yaptırılmasına⁵, Bandırma ve İzmir'den gelen halı iplerinin kasabaya girişini yasaklayarak görev ve yetkisi dışındaki icraatlarından ve seçimlerin vaktinde ve nizamına göre yapılmaması sebebiyle Uşak Belediye Meclisi üyeleriyle Başkanının

Mart 1324 ve 29. 03. 1908/16 Mart 1324 tarihli yazışmalar için bkz. **BOA**. DH. MUİ. 66-2/1, 15. 03. 1910/3 Ra 1328. Vilayetin tahriratı üzerine Daniş Bey'in "bir iki güne kadar" İstanbul'dan hareket edeceğine dair Sadâret'ten Vilâyet'e çekilen telgraf için de bkz. **BOA**. BEO. NGG. 703, kayıt no: 79, 25. 03. 1908/12 Mart 1324; **BOA**. BEO. VGG. 245809, 25. 03. 1908/12 Mart 1324.

¹ **BOA**. Y. MTV. 307/110, 23. 03. 1908/20 S 1326.

² **BOA**. BEO. VGG. 245809, 28. 03. 1908/15 Mart 1324. Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen aynı telgrafname sureti için de bkz. **BOA**. DH. MUİ. 66-2/1, 15. 03. 1910/3 Ra 1328.

³ **BOA**. BEO. VGG. 137, s. 112, 28. 03. 1908/15 Mart 1324.

⁴ 1905, 1906, 1907 ve 1908 yıllarında Anadolu'da meydana gelen vergi ayaklanmaları hakkında bkz. Kansu 2002: 35-95. Kütahya Sancağı/Livası Simav Kazası'nda benzer sebeplerle mahallî hükümet memurları aleyhinde yapılan bir gösteri(nümayiş) için de bkz. **BOA**. ŞD. MLK. 1606/24, Hüdavendigâr 5/151, 17. 06. 1909/28 Ca 1327.

⁵ **BOA**. MV. 119/49, 11. 06. 1908/12 Ca 1326, lef 1, lef 2.

azledilerek yerlerine “ehîl ve bî-taraf” yenilerinin seçilmesine, Uşak kasabasını teşkil eden on iki mahalle muhtarının da olaylarda yer almaları ve “vasıta ve alet” olmaları sebebiyle azledilerek yerlerine “evsâf-ı matlûbe-i kânûniyeyi hâ’iz” diğerlerinin seçilmesine, fabrikaların bir an önce üretime başlamaları için gerekli tedbirlerin alınmasına karar verdi¹. Meclis-i Vükelâ, ayrıca Şark Halı Kumpanyası’nın Ecnebi Anonim Şirketler Nizamnamesi² hükümlerine uyması için gerekli girişimlerin Ticaret ve Nafı’a Nezareti tarafından yapılmasını ve “mühim bir sermâye ile kurularak icrâ-yı mu’âmele etmekde bulunan şirketin tevessü’ ve terakkî-i ticâret ve servet-i memleket nokta-ı nazarınca fevâ’idi”nin de dikkate alınmasını kararlaştırdı³.

Bu arada isyanın bastırılmasını müteakip fabrika sahipleri, Kaza Kaymakamı mazul İshak Tevfik Efendi ve mağdur ahali çeşitli tarihlerde İstanbul’a arzuhaller verdiler, telgrafnameler çektiler. Dâhiliye Nezâreti’ne, Sadâret’e, Şûrâ-yı Devlet Riyâseti’ne çektikleri/gönderdikleri bu telgrafnamelerle/arzuhallerle taleplerini dile getirdiler. Ahali, isyan etmelerinin başlıca gerekçesi olan fabrikaların halı ipi imali için tekrar faaliyete geçmemesini, muhtekir tüccar ve simsarların halı ticareti yapmalarının yasaklanmasını istedi⁴. Fabrikaların açılmasına karşı olanların bir kısmı ayrıca, “Uşak Fedâ’î Cemiyeti”ni kurarak, fabrikaların faaliyete geçmesi lehinde görüş izhar edenleri ölümle tehdit ettiler⁵. Fabrika sahipleri ise

¹ BOA. MV. 119/49, 11. 06. 1908/12 Ca 1326, lef 2.

² 25. 03. 1906/29 M 1324/12 Mart 1322 Tarihli “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede İfâ-yı Mu’âmele İtmekde Olan Ecnebi Anonim Şirketleriyle Sigorta Kumpanyaları Hakkında Nizâm-nâme” için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s. 470-476. Osmanlı Devleti’nin ecnebi anonim şirketlerinin acentaları hakkında daha önce yaptığı bir düzenleme için de bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 963-965(08. 12. 1887/22 Ra 1305 tarihli “Memâlik-i Ecnebiyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memâlik-i Devlet-i Aliyyede İcrâ-yı Mu’âmelât İçin Küşâd veyahud Tayin Edecekleri Acentalar Hakkında Nizâm-nâme”).

³ BOA. MV. 119/49, 11. 06. 1908/12 Ca 1326, lef 2.

⁴ Ahali tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen arzuhal için bkz. BOA. ŞD. 1607/5, Hüdavendigar 5/187, 28. 07. 1909/10 B 1327.

⁵ “Üç beş kesândan i’bâret olan bu yağma-girân Uşak’ca bir fedâ’î cem’iyeti nâmı alarak her kim fabrikalar lehinde idâre-i kelâm ider ise Uşak Fedâ’î Cem’iyeti imzâsıyla anlara tehdîd-

uğradıkları zararın tazmin edilmesini, ahalinin açılmasına muhalefet ettiği fabrikalarının yeniden açılmasının sağlanmasını, uğramakta oldukları gelir kayıplarının önlenmesini¹, Kaymakam İshak Tevfik Efendi de idareten azledilmesinin mağduriyetine sebep olduğunu, hakkında örfî muamele yerine kanunî muamele yapılmasını istediler².

11. 06. 1908/12 Ca 1326 tarihli Meclis-i Vükelâ kararları doğrultusunda da Hüdavendigâr Vilayet tarafından fabrikaların açılmasının sağlanması için gerekli tahkikatı yapmak, halkın şikâyetlerini dinlemek üzere Vilayet Polis Müdürü Kamil Bey ile Mektubi kalemi mümeyyizi Rauf Bey Uşak'a gönderildi³ ve etraflı bir tahkikat ve tetkikat yapıldı. Tahkik memurları ilk olarak mahalle

âmîz varakalar göndererek beyân-ı hakdan nükûl itdirmekde ve böylesi olanları katl ideceğiz, mahv ideceğiz gibi 'alenî, 'alenî sözler söylemektedirler. Hatta bu bâbda Uşak Fedâ'î Cem'iyeti imzâsı tahtında iki zâta yazılmış iki kıt'a varaka-ı tehdîdiyye elde idilerek bir mâh kadar evvel hükûmete müraca'ât idilmiş ve bu cem'iyetten bir ikisi meydâna çıkarılmış iken diğer erkânı hükûmeti dahi Adana vak'asına döndürürüz gibi sözlerle tehdîd iderek haklarında tedbîr-i kânûnî ittihâzından sarf-ı nazar idilmiştir. Kaza Kaymakamıyla müftü-ü belde ve hey'etden bir iki zât işbu cemiyetin mu'înidir(**BOA**. DH. MKT. 1308/2, 07. 07. 1909/18 C 1327, lef 9). Bu cemiyet hakkında Tarık Zafer Tunaya ve Şükrü Hanioglu'nun çalışmaları başta olmak üzere literatürde herhangi bir bilgiye tesadüf edilememektedir.

¹ Fabrika sahipleri tarafından Sadâret'e, tesislerinin ahali tarafından tahrip edildiğine, haklarının korunmasına dair çekilen üç adet telgrafname için de bkz. **BOA**. BEO. VGG. 245352, 17. 03. 1908/4 Mart 1324; **BOA**. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327; **BOA**. DH. MUİ. 66-2/1, 15. 03. 1910/3 Ra 1328.

² İshak Tevfik Efendi tarafından Sadâret'e çekilen aynı tarihli iki telgrafname için bkz. **BOA**. BEO. VGG. 245809, 23. 03. 1908/10 Mart 1324. Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne çekilen aynı telgraflar için de bkz. **BOA**. ŞD. 1601/17, 02. 04. 1908/30 S 1326. Yine mağduriyetine dair Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne 02. 05. 1908/19 Nisan 1324, 11. 05. 1908/28 Nisan 1324, 29. 06. 1908/16 Haziran 1324, 06. 07. 1908/23 Haziran 1324'te verdiği arzuahaller için de bkz. **BOA**. ŞD. MLK. 2771/9, Dersaadet 24/614, 28. 07. 1908/29 C 1326, lef 2, lef 3, lef 4, lef 5. İshak Tevfik Efendi'nin yerine Hüdavendigâr Vilayeti'nin isteği, Memurin-i Mülkiye Komisyonu'nun tercihi ve Sadrazam'ın tezkiresi üzerine 07. 05. 1908/24 Nisan 1324 tarihli irade ile Kandıra(?) eski kaymakamı Mehmet Bey tayin edildi(**BOA**. İrade, Dahiliye, 15. 07. 05. 1908/6 R 1326).

³ Kendilerine harcırahları dışında zorunlu masraflarına karşılık 1000'er kuruştan 2000 kuruş verildiği de anlaşılmaktadır(**BOA**. ŞD. MLK. 1606/24, Hüdavendigâr 5/151, 17. 06. 1909/28 Ca 1327; **BOA**. ŞD. ML. 2785/35, Dersaadet 25/614, 15. 05. 1909/24 R 1327).

muhtarları ile her mahalleden bazı kimseleri dinledi. Mahalle muhtarları ile ahaliden ifadelerine başvurulular; Uşak'ta 5-6 seneye kadar halıcılık için gerekli olan yapağının ya kişisel sermaye, ya da tüccardan alınan borç ile Ankara, Çankırı, Cihanbeyli, Afyon Karahisar ve koyun yetiştiren diğer yerlerden satın aldığını, Uşak'a getirilen yapağın dul, kimsesiz kadınlara yıkatılarak el tarağında taratıldığını, sonra yine onlara el ile eriş, argaç ve ilme yaptırıldığını, buna karşılık kendilerine ipin her kıyyesi için 100 pare, ücret-i imaliyye verildiğini, kadınların bu işle geçindiklerini, bu eriş, argaç ve ilme iplerinin boyacı esnafına verilerek boyatıldıktan sonra tezgâh sahiplerine(amillere) verildiğini ve halıların dokunduğunu, bütün bu imalat sürecinin el ile yapıldığını, böylece orta halli kimselerle, yapağı nakleden kiracıların ve kimsesiz ve dul kadınlarla fakir kız çocukların(fakirü'l-etfalin), boyacı ve hallaç esnafının halıcılıktan gelir temin ettiklerini; ancak Bandırma'da Feshane-i Amire Nazırı Muhiyiddin Paşa tarafından yapağı taramaya mahsus olmak üzere bir fabrika yapılarak halı için gerekli olan eriş, argaç ve ilme ipi imal etmeye başlaması ve bu fabrika imalatının halıcılıkta kullanılmasıyla "el işiyle geçinen fakir ve bivayeganın" iş ve gelirlerini kaybettiklerini, kısa süre sonrada da Uşak'ta da fabrikaların halı ipi imal etmeye başlamaları sebebiyle tamamen işsiz ve gelirsiz kaldıklarını, ayrıca fabrika iplerinin halıların kalitesini ve talebini düşürdüğünü belirttiler. Ahali ve muhtarlar ilaveten, kendilerinin fabrikalar aleyhinde olmadıklarını, fakat bunların halı ipi imal etmeleri sonucunda hem kendilerinin gelir kaynaklarını kaybetmelerine, hem de halıcılığın gerilemesine sebep olduğunu, fabrikaların halı ipi imal etmelerine bu sebeple karşı olduklarını, bu meselenin kendileri için "hayat mema" meselesi olduğunu, tüccar ve simsarlar tarafından kendilerine karşı çok büyük ihtikaratta bulunulduğunu ifade ettiler ve bu haksızlıkların giderilmesini istediler¹.

Ahalinin bu şikâyetleri üzerine tahkik memurları etraflı bir tetkikatta bulunarak şikâyetlerin doğruluk derecesini araştırdılar. Bu tedkikatı da, kasabadaki ip fabrikaları, tüccarlar ve Şark Halı Kumpanyası ekseninde yaptılar.

¹ BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327, fezleke sayfa 1. Ayrıca bkz. BOA. DH. Mül. 34-2/23, 02. 01. 1910/20 Z 1327.

Buna göre; Uşak'ta XX. Yüzyıl başlarında kurulan fabrikalar ilk yıllarda şayak ve kazmir üretmişler, kısa süre sonra halı ipi imal etmeye başlamışlardı. Fabrika ip fiyatlarının yüksekliği de fabrikatörlerin ip imaline başlamalarında sair sebepler yanında etkili olmuştu. Zira el ile yapılan iplerden erişin kıyyesi 8-9 kuruş iken, fabrika mamulünün fiyatı 10-12 kuruşa satılmıştı. Fabrika sahipleri bu fiyat farkına rağmen ipin kalitesini düşürecek bazı hilelere de başvurmuşlar, yapağının içine “halı kırıntısı, çeşitli hayvan tüyleri ve yatak şiltesi içlerini” karıştırmışlardı. Ayrıca daha önce “küllü su” ile özenle yıkanmakta ve temizlenmekte olan yapağıyı, iyi yıkamamışlar ve eğirmemişlerdi. Bu ise ipin kalitesinin düşmesine sebep olmuştu. Zira iyi yıkanmayan ve temizlenmeyen yapağı, fabrika tarağında tarandığında elyafın uzunluğu 3-5 santimetreyi geçmemiş ve çabuk kırılmıştır. Elyafın kısa olması ip haline dönüştürülürken gerekli olan iltisak kuvvetinin de kaybolmasına sebep olmuş, bunun için de iyi yıkanmayan ve taranmayan yapağının üzerine bir tür, yapışkan yağ dökülmüş, bu ise doğal olarak makine iplerinin ağırlığının artmasına sebep olmuştu. Ayrıca bu ipler, iyice yıkanmaması sonucu kirli kalması sebebiyle istenen renklerde de boyanamamışlardı. Bir başak ifade ile boyama işlemleri sonucunda bu iplerden, istenen renkler elde edilememişti. Bunun yanında ipler belirtilen kalitesizlikleri sebebiyle taşınırken, boyanırken ve halı dokunurken dökülmüşler, yaklaşık %25'lik bir oranda kayba uğramışlardı. Halı imalatında yağlı fabrika iplerinin kullanılması, imal edilen halının kullanım aşamasında kötü koku vermesine, serildiği mekanın yağlanması, 20-30 yıl içinde kullanılamaz hale gelmesine de sebep olmuştu. Tüm bu suistimaller de halılara olan talebin düşmesine, M.H. Gliesses ve Ortakları Ticarethanesi örneğinde olduğu gibi bazı İzmirli tüccarların sipariş ettikleri halılarda fabrika ipinin kullanılmamasına yönelik isteklerde bulunmalarına sebep olmuştu¹.

Tüccar ise üretim ve pazarlama süreçlerinde çeşitli ihtikarat ve yolsuzluklar yapmıştı. Halılar genelde evlerde tüccarın verdiği sipariş üzerine dokunmakta, tezgâh sahipleri evlerinde bir, iki, hatta daha fazla tezgah

¹ BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327, fezleke, sayfa 1, 2.

bulundurmakta, bu tezgahlarda da aile efradı ile ücretli kadın işçiler çalıştırılmaktaydı. Tüccar tezgâh sahibine bir arşın halı için bir kıyye eriş, bir kıyye arğaç ve bir kıyye ilme ipi vermekte, tezgah sahibi de bu ipleri tüccarın boyahanesinde boyatmaktaydı. Tüccar ilme ve argacı 9, eriş de 12 kuruştan tezgâh sahibinin hesabına zimmet kaydetmekte, bu hesaba 5 kuruş da boyama ücreti ilave etmekteydi. Böylece bir arşın halı için tüccar tezgah sahibine 35 kuruş zimmet kaydetmekte, eğer halının arşını 40 kuruştan satılırsa, geriye 5 kuruş kalmaktaydı. Tezgah sahibi bu halı için amele ücreti de verirse, ki bu ücret 1908'de 6 kuruştı, arşın başına 1 kuruş zarar etmekteydi. Dolayısıyla tezgâh sahibi, halı üretmekten kar elde edememekteydi.

Ayrıca, tüccar halının ölçümü esnasında da büyük bir yolsuzluk yapmaktaydı. Tezgah sahibinin dokuduğu halı tüccarın mağazasında ölçülmekte, bu ise baş tarafı kalın bir demir çubuk(arşın çubuğu)la yapılmaktaydı. Halılar bu demir çubukla ölçülürken, demir çubuğun ucu halının kenarına konarak yatırılmakta, diğer ucu sabit tutularak dikeyine yarım daire teşkil edecek şekilde çevrilmekteydi. Bu ölçümde, arşının ucu kalın olduğu için her arşın arasında, yaklaşık yarım parmak ölçülmeden kalmaktaydı. Örneğin boyu on, eni 10 arşın olan bir halının bu şekilde ölçülmesi sonucu 25 parmaklık bir uzunluk çalınmış olmaktaydı. Buna ilaveten bazen arşın parmak üzerinden atlatılmakta, böylece de halı gerçek uzunluğundan daha da az ölçülmekteydi. Tüm bunların yanında, halı ölçümünde rub' arşından daha az ve girah¹ olarak tabir edilen uzunluk genelde hesaplanmamaya dahil edilmemekteydi².

Bu şekilde ölçülen halıların alanının hesaplanmasında da haksızlıklar yapılmaktaydı. Zira halılar genelde kare(şekl-i murabba') ve dikdörtgen (şekl-i müstatil) şeklinde dokunduğundan alanı, eni ile boyunun çarpılması ile hesaplanmaktaydı. Ancak bu alan hesaplamasında yapılan işlemler de ilginç

¹ 1 çarşı arşını 8 rub', 1 rub da 2 girahtı(1895-1896/1313 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 73). 1 çarşı arşını ise 68 cm'ydi(İnalçık 1983: 339-340). Ayrıca 1 çarşı arşını 1 pike'e, yani 0,68 m'ye eşitti(Georgiadis 1885:180). Dolayısıyla bir girah/gireh 4,25 cm'ydi.

² BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327, fezleke, sayfa 3.

haksızlıkları içermekteydi¹. Tüccar ayrıca malzemeyi verirken mecidiyeyi 20'den, hesap görürken de 22,5 kuruştan hesaplamakta, böylece de ahali aleyhinde bir suiistimalde bulunmaktaydı. Tüccar ilaveten tezgah sahibinden arşın başına 10 pare de hammaliyye ücreti(ücret-i hammaliyye) almaktaydı².

İzmir Halı Sendikası ise 1908 yılından itibaren halıcılığın üretim ve ticaret sürecini adeta tekeline almış, Uşak dahil halı siparişi verdiği yerlere fabrikalarında imal edilip boyanan iplerin kullanılmasını mecburî tutmuştu. Sendikanın Uşak'ta da Kıyyezade Osman Ağa ile birlikte dört temsilcisi(acente) bulunmaktaydı. Sendika, bu temsilcileri vasıtasıyla verdiği siparişlerde kendi fabrikalarında imal edilip boyanan ipleri kullanıldırılmış, kasaba eşrafına ait fabrikaların da etkisiyle el ile ip eğirenlerin ve boyacıların işsiz kalmasına, halıların kalitesinin düşmesine, dolayısıyla ahalinin mağduriyetlerine sebep olmuştu³.

Uşak'ta Vilayet Polis Müdürü Kamil Bey ile Mektubî Kalemî Mümeyyizi Rauf Bey yaptıkları bu tahkikat sonuçlarını İstanbul'a gönderdiler. Bu arada fabrikatörler de, faaliyete geçmelerine ahali tarafından hâlâ muhalefet gösterilmekte olan fabrikalarına yönelik engellemelerin bertarafı için İstanbul'a müteaddid arzuhallar gönderdiler. Netice'de Osmanlı Devleti, fabrikaların açılmasını "sebestî-i sa'y ve 'amel kâ'ide-i mer'iyyesi"nce gerekli

¹ Örneğin boyu 3 arşın, 5 rub', eni 2 arşın, 6 rub' olan bir halının alanını arşınkare cinsinden hesaplamak için 3 arşın ile 2 arşın çarpılarak 6 bulunmakta, 3 arşın ile 6 rub' çarpılarak 18, 2 arşın ile 5 rub' çarpılarak 10 elde edilmekte, 18 ile 10 toplanarak elde edilen 28, 8'e bölünmekte ve 3 arşın, 4 rub' rakamı elde edilmekte, 3 arşın 6 arşınla toplanarak 9 arşınkare rakamına ulaşılmakta, halının alanını böylece 9 arşınkare, 4 rub'kare(0,5 arşınkare) olarak hesaplanmaktaydı. Oysa doğru hesaplama 2 arşın=16 rub'+6 rub'=22 rub'; 3 arşın=24 rub'+5 rub'=29 rub' olmalı; 22 rub' ile 29 rub' çarpılarak 638 rub'murabba elde edilmeli, bu da bir arşınmurabba' olan 64 rub'a bölünerek, 9 arşınkare, 62 rub'kare elde edilmeliydi. Yani halının alanı 9,5 arşınkare değil, 9 arşınkare, 62 rub'kare olmalıydı. Bu şekilde yapılan yanlış hesaplama sonucu aradaki fark tüccara kalıyordu(**BOA**. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327, fezleke, sayfa 4).

² **BOA**. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327, fezleke, sayfa 4.

³ **BOA**. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327, fezleke, sayfa 5.

gördü. Bununla birlikte, “yegâne sanat-ı milliye olan halıcılığın inkirazdan muhafazası”nı da gözardı etmedi¹. Bu çerçevede, çözülmesi gereken esas mesele, fabrikaların halı ipi imaline mezun olup olmadıklarıydı. Zira ahalinin temel şikâyeti de inorganik ip imali merkezindeydi². Bu meseleyle ilgili olarak tahkik memurlarının ruhsatnamelerde fabrikaların halı ipi imaline mezun olduklarına dair bir sarahat olmadıkları yönündeki tespiti³ Ticaret ve Nafia Nezareti’den soruldu ve belirsizliğin açıklığa kavuşturulması istendi. Nezaretin ip tabirinin mutlak değil, genel olduğu ve fabrikaların halı ipi imaline mezuniyetlerinin belirsiz olduğu yönündeki cevabı üzerine de konu, 15. 06. 1909/26 Ca 1327’de Şûrâ-yı Devlet, Mülkiye Dairesi’nde müzakere edildi. Mülkiye Dairesi; daha önce tahkikat ve asayişin sağlanması amacıyla Uşak’a gönderilen Daniş Bey’in raporu ve “serbestî-i sa’y ve ‘amel kâ’ide-i merri’yyesince” fabrikaların çalışmasına müsaade edilmesi gerektiğini, ancak Kamil ve Rauf Beylerin 08. 05. 1909/25 Nisan 1325 tarihli raporundaki “ruhsatnamelere göre fabrikaların halı ipi i’âlâline mezûn olmadıkları” hususunu dikkate aldı ve ahalinin şikâyetlerinin esasını fabrikalarda halı ipi imal edilmemesi olduğunu, fabrika sahiplerine verilen ruhsatnamelerin mündericâtının tedkik edilerek halı ipi imaline mezun olup olmadıklarının ve fabrika sahipleri ile ahalinin birbirlerine karşı hukukunun tayin edilmesi gerektiğini, meselenin aidiyeti sebebiyle de Nafi’a ve Ma’arif Dairesi’nde tedik ve müzakere edilmesini kararlaştırdı⁴.

Bunun üzerine konuyu 24. 06. 1909/5 C 1327’de görüşen Nafi’a ve Ma’arif Dairesi ise; ahali ile fabrikatörler arasındaki anlaşmazlığın halı ipinin fabrika

¹ BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327.

² BOA. DH. MUİ. 34-2/23, 04. 12. 1909/20 Za 1327.

³ Tahkik memurları Kamil ve Rauf Beyler, ruhsatnamelerde “şayak ve yapağı i’âlâline mahsûs”, “şayak ve ip i’âlâline mahsûs” “ip i’âlâline mahsûs” ibareleri bulunduğunu(BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327), bu taktirde fabrikaların halat, çamaşır ipi, urgan vesaire ile pamuk ipliği, dikiş ipliği, makine ipliği de imal edebileceğini, bu sebeple de “fabrikaların halı ipi yapmaya me’zûn ve makinelerinin halı ipi i’âlâline mahsûs olduğu usûlen tavzîh ve izhâr idilmeden bu i’âlâta ruhsatlı nazarıyla bakılamayacağını” belirtmişlerdi(BOA. DH. MUİ. 34-2/23, 04. 12. 1909/20 Za 1327).

⁴ BOA. ŞD. MRF. NF. 1606/21, 07. 07. 1909/18 C 1327, lef 1.

ve/veya elde imal edilmesinden kaynaklandığını, fabrika imalatı sebebiyle ahalinin işlerini ve geçim kaynaklarını kaybettiğini, ayrıca fabrika imalatı olan iplerle dokunan halıların dayanıksız olduğunu, bunun ise halılara olan talebi düşürdüğünü belirterek, “ma’mûlât-ı dâhiliyenin de bu sûretle kesr-i revâc ve rağbâtı(nın) şâyan-ı nazar-ı i’tînâ mesâ’il-i mühimme-i iktisâdîyyeden” olduğuna ve “fabrikaların halı ipi i’ mâline me’zûn olup olmadıkları ve fabrikatörler ile ahalinin yekdiğerine karşı olan hukûk ve vezâ’ifi hakkında tahkîkât-ı müşekkâfâne icrâ’ ve İzmir Ticaret Odası ile tüccârının da mütâla’aları istifsâr edilerek neticenin muvazzahan iş’ârı lüzûmunun” Ticaret ve Nafı’a Nezareti’ne bildirilmesine karar verdi¹.

Neticede ise bu kararlar doğrultusunda İzmir Ticaret Odası’nın görüşü de Aydın Vilayeti vasıtasıyla soruldu. Ticaret ve Nafı’a Nezareti, Ticaret İdaresi’nin mütalaası alındı. Fabrikalarda imal edilen iplerle halı dokunmasının yasaklanması, ya da halıların üzerine hükümetçe vurulacak bir damga vasıtasıyla elde eğrilen iplerden yapılan halıların fabrika ipinden mamul halılarından tefrik edilmesi, böylece fabrika ipinden imal edilen halılarla rekabet edemeyen el ipi yapımı halıların şöhretinin ve iktisadî öneminin korunması kararlaştırıldı².

1908 yılı, Mart ayı ortalarında Uşak ahalisinin fabrikaları tahribi; üretim sürecinde en önemli girdilerden olan ipin, organik üretim tarzı yerine, mekanik enerji ile çalışan fabrikalarda imal edilmesi ve bu iplerin yine fabrikalarda boyanması aşamalarında geleneksel-modern üretim yöntemleri ve araçları arasında yaşanan gerilimden kaynaklanmıştı. Bu gerilimin yaratıcı süreci teknolojik zeminde modernleşen üretim örüntüleri, zımnî aktörleri de fabrikasyon sürecinde Osmanlı Devleti’nin teşvikine mazhar olan mahallî eşraf ile “serbestî-i sa’y ve ‘amel kâ’ide-i meri’yyesi”nden ve kapitülasyonlardan faydalanan yabancı, bilhassa İngiliz tüccarlardı. Bu değişime paralel yaşanan bir diğer gelişme de, ürünün pazarlama aşamasında, işleyen bir diğer süreçti. Teknoloji gibi Avrupa’dan ithal bu süreç

¹ BOA. ŞD. MRF. NF. 1606/21, 07. 97. 1909/18 C 1327, lef 4.

² BOA. ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327.

de, kelimenin özgün anlamını ortaklar lehinde işleten “trust”leşmeydi. Üretici açısından bu iki sürecin beraberinde getirdiği kaçınılmaz sonuç ise devrin deyimiyle “ihtikârât” ve “işsizlik”ti. Uşak Kazası ölçeğinde ihtikaratın aktörleri ilk etapta fabrika sahipleri ve sayıları yirmi sekize varan, halı ticaretini yürüten mahallî tüccarladı/eşraftı. Zira onların bu muhtekir vasfı kırsal üretimin başlıca sektörü olan tarımda, iltizam sürecinde de işlemekteydi. Bu iki sürecin, yani fabrikasyon ve trustleşme, somut tezahürleri işsizlik ve haksız kazanç şeklinde tebellür etti. Tüm bu gelişmeler sonucunda, 1908 Martı’nda, Avrupa’da Sanayi İnkılabı’nın ilk yıllarında yaşanan olaylarla benzerlikler¹ taşıyan sosyal gerilimler yaşandı. Tarihinde ilk defa, Batı Anadolu’nun küçük bir kasabasında üretim ve pazarlama süreçlerindeki değişimin yarattığı gerilim sebebiyle ahali “avâz-ı bülend” ile birkaç kez gösteri(nümâyîş) yapıp, hükümet konağı önünde toplandı, fabrikaları tahrip etti, yün ve ipleri yağmaladı.

Yaptıklarının adı taşra ve merkezî bürokrasiye, yani Osmanlı Devleti’ne göre “hareket-i gayr-i marziyye”, çağdaş tarihçilere göre “makine kırıcılığı/machine breaking”, kendilerine göre de “tarak isyanı”, “tarak yağması”ydı². Halı ipi imal eden fabrikalara saldırımlarında ekonomik kayıplar, şüphesiz önemli bir etkendi³. Ama onlar bununla birlikte, fabrikalarda üretilen ipin kalitesizliği ile fabrikatörlerin üretim sürecinde başvurdukları hilelerden de muzdariptiler. Bu

¹ Sanayi İnkılabı’nın ilk yıllarında üretimde teknolojik yenilik sonucu İngiltere’de yaşanan hoşnutsuzluklar için bkz. Thompson 2004: 723-834; Hobsbawm 2005: 62-63. “Machine-breaking”, “machine-wrecking” hareketleri ve Ludism’e dair de bkz. Hobsbawm 1952: 57-70; aynı yazı için ayrıca bkz. Hobsbawm 1972: 5-22. Fransa’daki Luddite hareketi için de bkz. Manuel 1938: 180-211.

² “Machine Breaking” ve “Makine Kırıcılığı” için bkz. Quataert 1986: 473; Karakışla 2002: 54; Güzel 1990: 287-289. “Tarak İsyanı”, “Tarak Yağması” adlandırmaları için bkz. Tümer 1973: 268-269; Tutsak 1998: 123; Tutsak 2007: 84-90. “Hareket-i Gayr-i Marziyye” için de örnek teşkil etmesi bakımından bkz. **BOA**. İrade, Hususi, 38, 21. 03. 1908/18 S 1326; **BOA**. MV. 119/49, 11. 06. 1908/12 Ca 1326.

³ “Müştekiyât-ı mahalliye’nin esâsı fabrikalarda halı ipi i’âlâline müsâ’ede idilmemesi maddesine ma’tûf ve münhasır bulunduğu”(BOA. ŞD. MRF. NF. 1606/21, 07. 07. 1909/18 C 1327, lef 1).

muhtelif haksızlıklar, başlıca gelir kaynaklarını teşkil eden halıların “revâc ve rağbâtını gayb” etmesine de sebep olmuştu. Bununla birlikte onlar ulaşım ve iletişime de bağlı olarak uluslararası ticaretin geliştiği bir dönemde dış talebe de bağımlı hale gelmişlerdi. Zira XX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde onlar “öteden berü bu sanatla temin-i maişet itmeğe alışmışlardı” ve kendileri için artık “başka iş yapmak müşkîldi”¹. Bir başka ifadeyle, 1870’li yıllardan itibaren üretimin sürekli artması, kaza ahalisini sektöre yönelik bir üretim süreci içine doğal olarak çekmiş, halıcılık sağladığı istihdam olanaklarıyla başlıca gelir kaynağı(te’mîn-i mâ’îşet vâsıtası) haline gelmişti.

¹ Bu ifadeler sektörün dış piyasalara bağımlılığının bariz bir göstergesi niteliğindedir(**Ahenk**, 3361, 04. 08. 1907/24 C 1325. Uşak’tan Tercüman-ı Hakikat’e yazılan mektubu **Ahenk** gazetesi önemine binaen iktibas etmiştir).

IV. BÖLÜM:

TARIM SEKTÖRÜ

IV-1. Devlet ve Tarım Sektörü

Tarımsal üretim; gerekse iktisadî öneminin nitelik ve niceliği bakımından, gerekse istihdam olanakları açısından temel üretim sektörüydü. Osmanlı Devleti, tarımsal üretimin niteliğinin “ihtiyâc-ı asra göre” gelişmesi ve niceliğinin artması için çeşitli uygulamalarda bulundu. Bu çerçevede, modern tarım araç gereçlerine ithalat gümrük vergisi muafiyeti uyguladı. Merkez ve taşrada bir ziraî bürokrasi oluşturdu. Bu ziraî bürokratlarla gereksinim duyulan sair memur ve eğitimcileri yetiştirmek için de yurtdışına öğrenci gönderdi. Ziraat ameliyat mektepleri açtı. Modern tarımsal üretim usul ve araçlarını üreticiye göstermek için de numune tarlaları kurdu. Ziraat Odaları açmaya yönelik girişimlerde bulundu. Osmanlı çiftçisinin temel problemi olan üretim faktörlerinden sermaye sorununu çözmeye yönelik yasal ve kurumsal düzenlemeler yaptı. Bu bağlamda tarımsal reformun esasını teşkil eden Ziraat Bankası kuruldu. Böylece kredi imkan ve koşulları ile faiz oranları düzenlenmeye çalışıldı. Yeni ürünlerin, bilhassa ticarî tarımsal ürünlerin üretimi teşvik edildi, bazı ürünlere bu bağlamda, kısmî zamanlı da olsa, öşür vergisi muafiyetleri sağladı. Tüm bu uygulamalar, tarımın temel üretim sektörü olmasından ve kamu maliyesi için tarımsal üretimden alınan aşar vergisinin niceliğindeki önemden kaynaklandı.

IV-1. 1. Tarım Araç-Gereçleri

Osmanlı Devleti, “Memâlik-i Osmaniyyenin kâbiliyet-i tabî’iyyesine göre servet-i ‘umûmiyye ve ma’mûriyet-i mülkiyyenin başluca sebeb-i husûlû olan fen-i zira’ât ve felâhatin ihtiyâc-ı asra göre istihsâl-i esbâb-ı ıshâhiyyesi zımında”¹ tarım sektöründe kullanılan araç-gereçlerin

¹ BOA. BEO. Ayniyat Defteri, 1232, s. 124, 26. 07. 1880/14 Temmuz 1296.

modernizasyonu/tecdîdi için aynen sanayi sektöründe olduğu gibi, üreticiler lehinde teşviklerde bulundu. “Emr-i ehem-i zira’ât(ın) terakkî ve tevessü’ü”nü amaçlayan merkezî idarenin bu yöndeki başlıca uygulamasını, Avrupa’dan (Memâlik-i Ecnebiyye’den) ithal edilecek olan alât ve edevâtla makinelere gümrük vergisi muafiyeti sağlaması teşkil etti. Bu vesile ile daha fazla tarımsal alanın üretimde kullanılmasını ve tarımda verimliliğin arttırılmasını amaçladı.

27. 01. 1880/14 S 1297 tarihli irade-i seniyyeyle Avrupa’dan getirilecek olan her tür saban, silindir, orak ve hayvan koşulur çapa, tohum ekmek ve ot toplamaya mahsus tırmık, ot bağlamaya mahsus mengene, harman ve kalbur makineleri, pamuk çekirdeği ayırmaya mahsus alât, yağ, peynir ve şıra imal ve istihsali için mengene, pirinç ayıklamak için dink makine ve edevatı ithalat gümrük vergisinden geçici olarak(muvakkatan) muaf tutuldu¹. Konuyla ilgili bir de nizamname yayınlandı ve belirtilen tarım araçlarının ithalat gümrük vergisi muafiyeti sadece üreticiler için geçerli tutuldu². 24. 05. 1882/6 B 1299 tarihinde de bu muafiyet kapsamına tüccar da alındı ve tüccarın ticaret amacıyla yurtdışından tithal edeceği alât ve edevât ile makinelerin ithalat gümrük vergisi sıfırlandı³.

11. 07. 1888/29 Haziran 1304 tarihinde Rûsumat Emaneti, geçici ithalat gümrük vergisi uygulamasının süresinin tespit edilmesini istedi. Bunun üzerine Sadrazam Kamil Paşa, Rûsûmât Emâneti’nden bu muafiyetten dolayı Gümrük Nezâretleri tarafından alınmayan yıllık vergi miktarının tespit edilerek bildirilmesini istedi. Rûsûmât Emâneti de son üç yıl itibarıyla Gümrük

¹ 27. 01. 1880/14 S 1297 Tarihli “Memâlik-i Ecnebiye Ma’mûlâtından Olmak Üzere Muvakkatan Resm-i Gümrükden Mu’af Tutulacak Alât ve Edevât Hakkında Nizâmnâmedir”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt IV, Mahmud Bey Matbaası, s. 755.

² İlgili nizamnamenin 2. ve 3. maddeleri için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt IV, Mahmud Bey Matbaası, s. 755.

³ 24. 05. 1882/6 B 1299/12 Mayıs 1298 Tarihli “Memâlik-i Ecnebiye Ma’mûlâtından Olmak Üzere Muvakkatan Resm-i Gümrükden Mu’af Tutulacak Alât ve Edevât Hakkında Nizâmnâmedir”, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl III, Dersaadet 1300, s. 132. Ayrıca bkz. **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4876, 12. 08. 1890/26 Z 1307, lef 1.

Nezâretleri tarafından alınmayan vergi miktarının yıllık ortalama 90.664 kuruş olduğu Sadâret'e bildirdi¹. Neticede konu Meclis-i Mahsûs'da/Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü. Vergi muafiyeti süresinin “teksîr-i zira'ât maksadıyla” ve “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânece teksîr-i zira'âta hâdim olacak esbâb ve vesâ'ile vessûlden henüz isti'âne hasıl olamaması” sebebiyle on yıl uzatılması kararlaştırıldı². Kararın mazbata ve vergiden muaf tutulacak araç-gereçler ve makineleri gösteren Rûsûmât Emâneti'nin pusulası ile II. Abdülhamid'e sunulması üzerine de, 12. 08. 1890/26 Z 1307/31 Temmuz 1306 tarihli irade ile on yıllık vergi muafiyeti yürürlüğe girdi³.

On yıllık sürenin sona ermesi üzerine Avrupa'dan ithal edilecek “alât ve edevât-ı cedîde-i zirâ'iyye”nin ithalat vergi muafiyeti süresi Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nazırı Selim Melhame Paşa'nın “ta'ammüm ve istî'mâlince ve zira'ât terakkîsine fâ'ide-i küllîye görölerek erbâb-ı zira'âtin bir müddet daha bu sûretle teşvîkine lüzûm-ı kat'î”⁴ bulunduğu yönündeki görüşü ve Şûrâ-yı Devlet, Tanzimât Dairesi ile Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın da aynı doğrultudaki kararları üzerine sâdır olan 09. 02. 1901/27 Kanunusani 1316 tarihli irade-i seniyye ile ithalat gümrük vergisi muafiyeti tekrar on yıl daha uzatıldı⁵.

¹ İlgili Emânet'in Rûsmât Nezâretlerine göre; ithâl edilen alât ve edevât-ı zira'iyyeden dolayı alınmayan gümrük vergilerini gösteren pusulası için bkz. **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4876, 12. 08. 1890/26 Z 1307, lef 3.

² **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4876, 12. 08. 1890/26 Z 1307, lef 2.

³ **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4876, 12. 08. 1890/26 Z 1307, lef 4. İthalat gümrük vergisinden muaf tutulan alât ve edevât-ı zira'iyyinin listesi için de bkz. **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4876, 12. 08. 1890/26 Z 1307, lef 4. Meclis-i Vükelâ mazbatası için de bkz. “Memâlik-i Ecnebiye Ma'mûlâtından Celb Olunacak Alât ve Edevât-ı Zira'îyenin Gümrük Mu'afiyeti Müddetinin Temdîdi Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, Ankara 1939, Devlet Matbaası, s. 711-712.

⁴ **BOA**. İrade, OM. 5, 09. 02. 1901/19 L 1318, lef 3.

⁵ **BOA**. İrade, OM. 5, 09. 02. 1901/19 L 1318, lef 5. İlgili tarihte ithalat gümrük vergisi muafiyetine dahil edilen “alât ve edevât-ı cedîde-i zira'îyye'nin cins ve mikdârı” da arttırıldı. Muafiyete tabi olan “alât ve edevât-ı cedîde-i zira'îyye” için bkz. **BOA**. İrade, OM. 5, 09. 02. 1901/19 L 1318, lef 2. İrade-i seniyye için ayrıca bkz. “Memâlik-i Ecnebiyeden Celb Edilecek Alât-ı Zira'îyyenin Gümrük Resminden Mu'afiyeti Müddetinin Temdîdi Hakkında İrade-i

Devlet, ayrıca tarımsal üretimin modern araç-gereçlerle gerçekleştirilmesi amacıyla bizzat modern araç-gereçler ithal ederek belirli vilayet merkezlerinde kurduğu Zira'ât Ameliyât Mektepleri ve Numûne Çiftlik ve Tarlaları'na da gönderdi(Quataert 1973: 163)¹. Bu kurumlar vasıtasıyla modern araç-gereçler kullanımının faydalarının çiftçiler tarafından görülmesi amaçlandı. 1907 yılında oniki vilayette kurulan “Alât ve Edevât-ı Zirâ'iyeye Depoları” da tarımda modern araç-gereç kullanımının yaygınlaştırılması amacına matuftu. Bu depolar vasıtasıyla ithal edilen modern tarım araçları üreticilere karsız satıldı. Ayrıca depolarda araç-gereçlerin tamir ve onarımı da yapıldı(Güran 1999: 309).

Tüm bu devlet eliyle gerçekleştirilen teşvik ve uygulamaların da olumlu etkisiyle ülke genelinde 1880'li yıllardan itibaren daha ziyade İzmir ve Adana bölgelerinde modern tarım araç ve gereçleri ile makinelerinin kullanımında kısmî bir yaygınlık görüldü. Ancak Anadolu'nun büyük kısmında modern araç ve makinelerin kullanımını yaygınlaştırmak suretiyle tarımsal üretimin nitelik ve niceliğinde amaçlanan “terakkî ve ıslâhât” genelde gerçekleştirilemedi(Noviçev 1966: 68-69). Bunun ise son derece makul sebepleri vardı. Zira tarımsal makine, alât ve edevâtın fiyatları yüksekti, tamir ve yedek parça ile ulaşım sorunu vardı, teknik eleman sayısı azdı, düşük nüfus yoğunluğu sözkonusuydu, vergi ve bilhassa tahsil usulleri ile sık sık yaşanan doğal afetler ve sair sebeblerle genelde küçük ve orta ölçekli aile işletmelerine sahip çiftçiler sermaye birikiminden mahrumdu, ayrıca ıslahı yaygın bir şekilde gerçekleştirilemeyen yerli hayvan ırkları ithal makineler için elverişsizdi. Sermaye sorununu kredi kurumları vasıtasıyla aşmak da genelde mümkün olamamaktaydı. Tüm bu sebepler devletin ithalat gümrük vergisi muafiyetine rağmen modern tarım araç-gereçlerinin yaygın kullanımını engelledi(Baskıcı 2003: 41-48; Güran 1999: 310).

Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 648. Bu vergi muafiyeti hakkında ayrıca bkz. Quataert 1973: 161-162.

¹ “Ameliyât-ı zira'iyeye müte'allik Avrupa'dan bir hâyli makineler celb olunmuşdur”(1889-1890/1307 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 247).

Kaza'daki tarımsal üretimde; 1892 yılından itibaren Amerikan yapımı "Oliver" ve "Sıragöz" pullukları kullanıldıysa da (Tekeli-İlkin 2004: 132-133), modern tarım araç-gereç ve makineleri ülke genelinde olduğu gibi kazada da yaygın bir kullanım imkanı bulamadı. İmparatorluk yıkılırken, geleneksel üretim araç-gereçlerini teşkil eden karasabanın ucuna takılan demir, bekli de kullanımı gerçekleştirilen en yaygın yenilikti¹. Kısaca; genelde öküzle çekilen, demir uçlu da olsa, toprağı yeterince çeviremeyen ve havalandıramayan, dolayısıyla verim ve sürülen arazi miktarı artışını sağlayamayan karasaban, yaygın bir kullanıma sahip olarak varlığını dönem boyunca sürdürdü. Genelde öküzle çekilen demiruçlu saban yanında çapa, el orağı, tırpan ve sürgü üretimde organik enerjiye dayalı, insan ve hayvan gücüyle kullanılan/çekilen başlıca zira'î araç-gereçlerdi².

Kaza'da tarımsal üretimde; modern makine ve araç-gereç kullanımına geçilememesi yanında, "hayvânât-ı zira'îye"yi teşkil eden karasığır öküzlerin yaygın kullanımı da devam etti. Daha ziyade arızalı arazide kullanılan öküzle göre performansı daha yüksek olan ve tarımsal gelişmede önemli bir aşamayı temsil eden at, da tarımsal üretimde karasığır öküzün yerine

¹ Uşak Şeriyeye Sicilleri'ndeki köy tereke kayıtlarında "saban ma'a timur" sıkça rastlanan tarım aracıydı. Örnek olarak bkz. **UŞS**, 8292, kayıt no: 61, 26. 07. 1894/23 M 1312; **UŞS**, 8292, kayıt no: 90, 16. 10. 1894/17 R 1312; **UŞS**, 8292, kayıt no: 91, 16. 10. 1894/17 R 1312; **UŞS**, 8292, kayıt no: 102, 07. 10. 1894/8 R 1312; **UŞS**, 8292, kayıt no: 147, 21. 10. 1894/22 R 1312; **UŞS**, 8292, kayıt no: 160, 20. 12. 1894/22 C 1312; **UŞS**, 8292, kayıt no: 237, 16. 04. 1895/20 L 1312.

² Hüdavendigâr Vilâyeti, genelinde tarım araç-gereçlerinin mükemmel/modern olmadığına dair bkz. 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 261. Tarımsal üretimde geleneksel araç-gereçlerin kullanımının daha sonraki yıllarda da devam ettiği görülmektedir. 1920'li yıllarda Uşak Kazası'nda kullanılan tarım araçları gelenekselliğini koruyordu. 1925 yılında Anadolu'da tetkik seyahatine çıkan Alman zira'ât mütehassısı Şimit, Kaza'da karasaban kullanımının %75 nispetinde olduğunu, eski tarzda zira'ât usulleri yerine yeni usul zira'âte geçilmediğini, tırmık ve silindirin bilinmediğini, karasaban yerine kullanılan pulluk yanında sadece iki buharlı pulluk, 12 Şirans traktörü olduğunu belirtmektedir (Zira'ât Vekaleti, *Mütehassıs Raporları, Zira'ât Kısmı*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1927, s. 29-30). Vilayet genelinde "Zira'âtın tarz-ı kadîmde" olunduğuna ve "mahsûlât-ı arzıyyenin isti'dâd-ı tabî'yye nisbetinde" bulunmadığına dair de ayrıca bkz. Ali Rıza 1318: 122.

geçemedi¹. Böylece geleneksel çift-hane sisteminin² başlıca unsurlarından birini teşkil eden ve “geleneksel üretimin traktörü” olan bir çift öküz, küçük ve orta ölçekli tarımsal aile işletmelerinde temel üretim aracı olarak varlığını sürdürdü.

IV-1. 2. Ziraî Eğitim

Tarımın “ihtiyâc-ı asra göre terakkî ve tevessü’ü” için evvel emirde modern tarzda eğitilmiş bir kadroya ihtiyaç vardı. II. Abdülhamit Dönemi’nde Tanzimat Dönemi’nden itibaren birçok alanda eksikliği hissedilen eğitilmiş personelin yetiştirilmesi amacıyla yurtdışına zira’ât tahsili yapmak üzere öğrenciler gönderildi(Quataert 1980a: 44)³. “Memâlik-i Şâhânece zira’âtın terakkîsi esbâbının istihsâli matlûb-ı ‘âlî-i hazret-i pâdîşâhî” olduğundan Avrupa’dan ve Amerika’dan “terakkîyât-ı ahîre-i zer’iyyenin usûl-ı fenniyyeye tevfi’ken emr-i tatbîkini icrâ’ etmek ve müddet-i mu’ayyene ile istihdâm olunmak üzere” zira’ât uzmanları getirildi⁴. Yurt içinde de çeşitli ziraî eğitim kurumları açıldı. 1880’li

¹ Kaza’daki hayvan cins ve miktarları arasında at ve katır sayısı son derece düşüktü. Ayrıca bir çift öküz, günde 3-4 dönüm arazi sürebilirken, bir çift at, aynı süre zarfında 6-7 dönüm toprak sürebilmekteydi(Güran 1998: 86).

² Osmanlı Klasik Dönemi’nde “çift-hâne sistemi”nin ana unsurlarını; bir çift öküz, aile emeği ve bir çiftlik büyüklüğündeki tapulu mîrî arazi meydana getirmekteydi(İnalçık 1990: 4-7).

³ II. Abdülhamid’in santanatının ilk yıllarında (1880’de) “fen-i zira’ât tahsili için” Mehmed Nuri Bey, Paul Kalavas Efendi, Salih Neşet Efendi, Ahmed Cemal Bey, Kevork Torkomyan Efendi, Aharon Çerasis Efendi, Osman Efendi Fransa’ya gönderildi(Mahmud Cevad 1338: 200-201; Keskin 2005: 62). 1883’te de sınavla tespit edilen altı öğrenci Almanya’ya zira’ât eğitimi için gönderildi(Quataert 1973: 88; Güran 1999: 307). 1890’lı yılların başında da beşi Almanya’ya(Berlin’e), dokuzu Fransa’ya(Paris’e) zira’ât eğitimi için on dört öğrenci gönderildi(Mahmud Cevad 1338: 265; Quataert 1973: 89; ayrıca bkz. Sultan Abdülhamid 1999: 143). II. Abdülhamit Dönemi’nde ziraat tahsili için Fransa ve Almanya’ya toplam otuzbir öğrencinin gönderildiğine dair de bkz. Gençöğlu 2008: 95, 202. “Bu emr-i mühimmin islâh ve terakkîsi maksad-ı ‘âlîsiyle Avrupa’da tahsîl itdirilmiş el-yevm bir hâyli zira’ât me’mûrları mevcûd olduğu” şeklindeki ifadeler için de bkz. BOA. İrade, Dahiliye, 83094, 08. 12. 1887/22 Ra 1305.

⁴ Washington Sefareti tarafından yapılan görüşmeler sonucunda Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmayı kabul eden Amerika’lı Zira’ât uzmanlarından White(Vayt) Head(Hed)’in(?)aylık

yıllardan itibaren zira'ât okulları kurma çalışmalarına ağırlık verildi, Halkalı Zira'ât Mektebi başta olmak üzere Selanik, Hüdavendigar, Edirne ve Aydın Vilayet merkezlerinde Zira'ât Ameliyât Mektepleri kuruldu¹. Teorik ve pratik modern zira'ât eğitim alarak bu okullarda mezun olan öğrenciler, sayıları yeterli olmamakla birlikte, merkez ve taşrada vilayet, liva ve kaza düzeylerinde bir zira'ât kadronun oluşturulması amacıyla zira'ât müfettişleri, zira'ât müdürleri ve zira'ât muallimleri olarak istihdam edildiler.

1890'lı yıllarda, Zira'ât Ameliyât Mektepleri mezunları arasından çiftçileri faydalı üretim yöntemlerini göstermek, ahaliye ziraat dersleri vermek ve kışları rüştiye ve idadi mekteplerinde zirrat dersleri okutmak, tarımın ıshahıyla uğraşmak üzere ziraat muallimlerinin tayin edilmesi kararlaştırıldı². Konuyla ilgili nizamname de hazırlanarak taşra zira'ât memurlarının tayin, sınıf, vazife ve terfi esasları belirlendi. 21. 04. 1900/21 Z 1317 tarihli bu nizamnameye göre; liva ve kazalara atanacak zira'ât muallimleri görevli oldukları Sancak veya Kazadaki hububat tohumlarını yenilemek, modern tarım araç-gereçlerinin kullanımını teşvik etmek, istekli çiftçilerin tarlalarında tarımsal denemeler yapmak, hayvan cinslerini ıslah etmek ve verimliliklerini artırmaya yönelik çalışmalarda bulunmak, Nezaret tarafından gönderilecek tohumların faydalarını çiftçilere anlatmak, meyve ve sebze hastalıklarıyla mücadele araç ve yöntemlerini üreticilere göstermek, Orman ve Ma'adin ve Zira'at Nezareti tarafından gönderilecek programlara göre belirli zamanlarda çiftçilere, kışın da rüştiye ve idadi mektepleri öğrencilerine ziraat dersleri vermek ve isteyen

ikiyüz elli Fransız lirası maaş ve A. Kenet(?)'in de aylık altmış lira maaş ile istihdamlarına ve kendileriyle kontrat yapılmasına dair irade çıktığı hakkında bkz. **BOA**. A. MKT. MHM. 727/26, 22. 02. 1899/11 L 1316, lef 1.

¹ Ayrıntı için bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s.192-194; Unat 1964: 80; Quataert 1973: 92-110. Ayrıca bkz. Sultan Abdülhamid 1999: 142; Güran 1999: 307; Yazıcıoğlu 1964: 70.

² “erbâb-ı zira'âtla dâ'imâ münâsebâtta bulunarak anlara irâ'e-i tarik-i nâfi' eylemek ve zira'ât ders-i 'umûmîleri ve mevsim-i şitâ'da mekâtib-i rüşdiyye ve idâdiyyede zira'ât dersleri vermek ve sâ'ir ıslâhât-ı zirâ'îyye ile iştiğâl itmek üzere ihtiyâcât nisbetinde” zira'ât muallimlerinin tayinin kararlaştırıldığı hakkında bkz. **BOA**. Y. EE.12/26, Tarihsiz, muhtemelen 1890'lı yıllar.

çiftçilere numune tarlaları kurmak için faaliyette bulunacaklardı¹. Görevleri belirtilen ziraat muallimlerinin çalışmaları sonucunda da modern tarım usulleri ve araç-gereçleri kullanımının yaygınlaştırılması, tohum ıslahı, mevcut ve/veya yeni ürün ziraatinin yaygınlaştırılması ve/veya başlattırılması, endüstriyel tarımsal ürünlerle hayvanların cinslerinin ıslahı, nitel ve nicel ziraî bilgi toplanması amaçlandı².

Uşak kazasına 1901 yılında bu amaçlarla zira'ât muallimi olarak Mehmet Mahfi Efendi tayin edildi³. Mehmet Mahfi Efendi, görevleri arasında yer alan zira'ât odası teşkilini de kısa sürede ifa etti. Ayrıca Uşak Rüştîye Mektebi'nde öğrencilere tarıma(fen-i zira'ât)a dair "usûl-ı cedîd üzere" dersler verdi⁴. Kaza

¹ "mensûb oldukları kaza veya livâ zira'âtı hubûbât-ı mütenevvi'a tohumlarının tecdîdine ve alât-ı cedîde-i zirâ'îye celbine teşvîk ve arzû edenlerin tarlalarında her nev'i tecârib-i zirâ'îye icrâ' ve hayvânât-ı mütenevvi'a ecnâsını ıslâh ve müstahselâtlarını teksîr ve nezâretten gönderilecek tohumların fâ'ide ve vech-i rûchânını ve nebâtât ve eşcâra 'ârız olan hastalıkların sûret-i tedâvisini ahâliye bi'l-fi'il irâ'e etmek ve kezâlik nezâretten her sene bi't-tanzîm gönderilecek cedvellere tevîkan mevâsim-i muhtelifede zira'ât-ı 'umûmî dersleri ve mevsim-i şitâ'da rüşdî ve idadî mekteplerinde yine zira'âta mûte'allik dersler 'itâ ve ahâlden arzû idenlerin arâzisinde birer numûne tarlası küşâd eylemek"(21. 04. 1900/21 Z 1317/8 Nisan 1316 tarihli "Taşra Zira'ât Müfettiş ve Mu'allimleri Hakkında Nizâmname", *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 399). Ziraat muallimlerinin ziraat odası teşkili de dahil görevleri hakkında ayrıca bkz. Ökçün 1982: 34-35.

² "kavâ'id-i cedîde-i zira'âtın intişâr ve alât ve edevât-ı cedîde-i zirâ'îyye istî'mâlinin ta'mîmi ile bir taraftan hubûbât ve sebzevât-ı mahallîyye tohumlarının ıshâhı ve henüz zira'âtı ma'lûm olmayan ve ma'lûm olub da pek de intişâr itmeyen ba'zı nebât-ı nâfi'anın ihdâs ve teksîr-i zira'âtı ve sına'î-i zira'îyyenin ve hayvânât-ı mütenevvi'a-ı ehlîyyenin ıslâh-ı ecnâsı ve hangi mahallerde zira'âtın ve hayvânâtın hangi kısımlarının ıslâhı mûcib-i fâ'ide olduğu anlaşılmaq üzere zira'ât istatistikleri ve haritaları vücûda getirilerek bunlardan alınacak ma'lûmâtâ göre i'câb iden yerlerde numûne tarlaları ve numûne ahurları ve süthâne ve peynirhâne ve ipekböcekâneleri te'sîsi(BOA. Y. EE.12/26, Tarihsiz, muhtemelen 1890'lı yıllar).

³ 1901-1902/1319 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 225. Zira'ât muallimlerinin her kazaya atanmadığı anlaşılmaktadır. Zira'ât mekteplerinden mezun olan öğrenci sayısı ile malî problemlerin bunda etkili olduğu söylenebilir. 1910 yılında bile görevli zira'ât muallimlerinin sayısı sadece 42'ydi(Ökçün 1982: 34).

⁴ 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 229.

Zira'ât Odası'nın kâtipliğini de yapan Mehmet Mahfi Efendi, diğer faaliyetleri bilinmemekle birlikte, 1905 yılında Kaza'daki zira'ât muallimliği görevini hâlâ sürdürmekteydi¹.

IV-1. 3. Kaza Zira'ât Cemiyeti/Odası

Zirâ'i üretimin ıslah ve terakkisi ile yagınlaştırılması(tevessü'ü) için devlet tarafından gerçekleştirilen bir diğer uygulama da Zira'ât Odaları'nın kurulmasıydı. 1876 yılında Ticaret ve Zira'ât Nezareti bünyesinde kurulan Ticaret ve Zira'ât Meclisi'nin başlıca görevi; ticaret ve sanayinin ıslah ve terakkisi yanında, zira'âtın geliştirilmesine ve ıslahına yönelik çalışmalarda bulunmaktı. Zira'ât ve Ticaret Meclisi kararnamesine göre İstanbul ile taşrada Vilayet, Liva ve Kaza merkezlerinde birer Zira'ât ve Ticaret Cemiyetleri kurulacaktı². Kaza Zira'ât Cemiyetleri/Odaları tarımla uğraşanlarla(zira'âta hasr-ı iştiğal) öndegelen çiftçiler(mu'teberân-ı zürrâ') arasından Kaza İdare Meclisi ve Temyiz/De'avi Meclisi üyeleri tarafından oybirliği(ittifâk-ı ârâ) veya oyçokluğu(ekseriyet-i ârâ) ile seçilecek dört kişiden oluşacaktı. Bu dört kişi de, yine oybirliği veya oy çokluğu ile içlerinden birini başkan/reis seçeceklerdi. Üyelerin fahrî olarak görev yapacağı zira'ât cemiyetleri, haftada en az bir defa toplanacak, her mevsimin başında tüm zira'î ürünlerin ve zira'at ile ulaşım hayvanlarının genel durumları hakkında gerekli bilgilerle tarımsal üretimin ne şekilde arttırılabileceğini müzakere ederek görüşlerini belirli aralıklarla mülkî amirlere, onlar da taşra mülkî dikey hiyerarşisiyle İstanbul'a bildireceklerdi³. Merkezî İdare, zira'ât cemiyetleri kurma girişimiyle

¹ 1905-1906/1323 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 227.

² Ticaret ve Zira'ât Meclisi'nin zira'âtle ilgili diğer görevleri için bkz. "Meclis-i Ticaret ve Zira'âtın Vezaif-i Esasiyyesine Dair Kararname", *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s. 473-474. Ayrıca bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s. 200-201.

³ "mezrû'ât ve mağrûsât ve eşcâr ve esmâr ve mahsûlât-ı sâ'irenin ve zira'ât hayvanlarıyla koyun ve sığır ve sâir hayvanât-ı nakliyye ahvâlinin derece ve keyfiyyât-ı 'umûmiyyesinden ma'lûmât-ı kâfiyye i'tâsıyla berâber zira'âtın teksîrine â'id esbâb ve vesâ'itin müzâkeresiyle netîce-i mütâla'alarını peyderpey"(BOA. A. MKT. MHM. 480/13, 07. 04. 1876/12 Ra 1293, lef 4).

tarımsal gelişme için yapılması gerekenler hakkında bilgi sahibi olmayı, kalkınmayı ve ahalinin gelir seviyesini arttırmayı amaçladı¹.

Zira'ât Cemiyetlerinin kurulması taşraya ve bu bağlamda Hüdavendigâr Vilayeti'ne de tahriratla hemen bildirildi². Ancak birçok kaza merkezinde de olduğu gibi Uşak Zira'ât Cemiyeti de kurulamadı. 07. 07. 1880/29 B 1297 tarihinde yeni bir nizamname yayınlanarak kaza merkezlerinde de birer zira'ât odasının kurulması tekrar kararlaştırıldı. Taşraya ve ilgili Nezâret'e Sadâret tarafından zira'ât odalarının kurulması için emirler gönderildi³. Odaların teşkil ve görevleri, zira'ât cemiyetlerine göre daha ayrıntılı olarak belirlendi⁴. Zira'ât Odaları'yla ilgili olarak daha sonraki tarihlerde de yeni düzenlemeler yapıldı⁵. 1889 yılında Vilayet, Liva ve Kaza merkezlerindeki mevcut zira'ât odalarının ticaret ve sanayi odalarıyla birleştirilmesi, oda bulunmayan mahallerde de ticaret ve sanayi ve zira'ât odalarının kurulması kararlaştırıldı(Koraltürk 2002: 36). Tüm bu düzenleme ve emirlere rağmen taşra zira'ât ve ticaret ve sanayi odaları birçok idarî birimde uzun süre kurulamadı, kurulanlar da etkin bir faaliyette bulunamadı⁶.

¹ **BOA**. A. MKT. MHM. 480/13, 07. 04. 1876/12 Ra 1293, lef 4; **BOA**. Cevdet, İktisat, 846. Ayrıca bkz. "Fî 11 Rebi'ü'l-evvel 93 Tarihli Zira'ât ve Ticâret Cemiyetlerinin Teşkiline Dâ'ir Tezkire-i Sâmi", *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, sene 1293, s. 570-571. "Maksâd-ı aslî; emr-i zira'âtın istîkmâl-i esbâb-ı irtifâ'ıyyesiyle husûl-ı i'mâr-ı memleket ve tezâyüd-i servet-i ahâli ve ra'ıyyet kaziyesi"

² **BOA**. A. MKT. MHM. 480/13, 07. 04. 1876/12 Ra 1293, lef 3.

³ Örneğin 26. 07. 1880/14 Temmuz 1296 tarihinde yazılan Sadâret tezkiresinde; "Memâlik-i Osmaniyyenin kâbiliyet-i tabî'ıyyesine göre servet-i 'umûmiye ve ma'mûriyyet-i mülkîyyenin başluca sebab-i husûlû olan fen-i zira'ât ve felâhâtın ve bu nisbet ve ehemmiyetde bulunan sına'î-i dâhiliyenin ihtiyâc-ı asra göre istihsâl-i esbâb-ı ıslâhiyyesi zımında Dersaadet ve Vilâyâtta Zira'ât Odaları" teşkilî(**BOA**. BEO. Ayniyat Defteri, 1232, s. 124).

⁴ 07. 07. 1880/29 B 1297 Tarihli "Zira'ât Odaları Hakkında Nizâm-nâmedir", *Düstur*, I. Tertib, Zeyl I, İstanbul 1299, Mahmut Bey Matbaası, s. 76-77.

⁵ 16. 02. 1883/8 R 1300/4 Şubat 1298 Tarihli "Zira'ât Odalarının Nizâm-nâme-i Dâhilîsi", *Düstur*, I. Tertib, Zeyl III, Dersaadet 1300, Mahmud Bey Matbaası, s. 132-134.

⁶ Mesela 1897 yılında ülke genelinde sadece 115 adet Ticaret ve Zira'ât ve Sanayi Odası mevcuttu(Koraltürk 2002: 38).

Osmanlı Devleti'nin danışma meclisi niteliğinde idare merkezlerinde kurmayı amaçladığı Zira'ât Cemiyetleri/Odaları Uşak kazasında ancak 1902/1320 yılında, Mehmet Mahfi Efendi'nin zira'ât muallimi olarak atanmasına müteakip kurulabildi. Kaza merkezinde ticaret odasından ayrı olarak kurulan Zira'ât Odası'nın tabî'i üyesi zira'ât muallimi Mehmet Mahfi Efendi'ydi. Dört seçilmiş üyeden meydana getirilen Zira'ât Odası'nın reisi Ali Ağa, üyeleri de Osman Efendi, İsmail Ağa, Molla Hasan Ağa ve Abdullah Ağa'ydı. Odanın kâtiplik görevini ise kaza zira'ât muallimi ve tabî'i üye Mehmet Mahfi Efendi yerine getirdi¹. 1908 yılında hala görevlerini sürdüren² oda başkan ve üyelerinin faaliyetleri ise meçhuldür.

IV-1. 4. Yeni Ürünlerin Teşviki ve Diğer Uygulamalar

Osmanlı Devleti'nin tarımda “Dil-hâh-ı me'âlî-i iktinâh-ı hazret-i hilâfet-penâhîleri üzere terakkîyât-ı mukteziyye husûlü”³ için gerçekleştirdiği bir diğer uygulama da, ticarî değeri yüksek ve fizyolojik değeri fazla olan bazı ürünlerin tanıtılmasına ve üretiminin yaygınlaştırılmasına yönelik teşvik politikalarıydı(Shaw 1991: 192). Başlıcalarını gül, patates, afyon, üzüm ve pamuğun oluşturduğu bu “nebât-ı nafi'anın” “teksîr ve tamîmi ve ıslâhı” için devlet tarafından farklı tarihlerde tohum ve fidanlar dağıtıldı ve kısmî süreli vergi(öşür) muafiyetleri sağlandı, üreticileri bilgilendirmek amacıyla risaleler yayınlandı.

Patates üretimi devletin ticarî öneminden ziyade doğal afetler sebebiyle yaşanan kıtlıklara karşı “ahâli ve hazîne-i celîleyi vikâye” için üretimini teşvik ettiği bir üründü. Patatese yönelik teşvikler, 1880'li yıllardan itibaren başladı ve 1880'li yılların başında patates üreticilerine genel kapsamlı ve üç yıl süreli

¹ 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 228.

² 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 235; 1904-1905/1322 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 219; 1905-1906/1323 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 227; 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 421.

³ “Padişah'ın/Halife'nin isteği üzere gerekli ilerlemenin gerçekleştirilmesi” anlamındaki bu ifade için bkz. BOA. Y. EE.12/26, Tarihsiz, (muhtemelen 1890'lı yıllar).

öşür muafiyeti tanındı. Aydın Vilâyeti Vâlisi'nin 01. 02. 1888/20 Kanunusani 1303 tarihli tahrirat ile patates üretimin “teksîr ve tamîminin ahîli ve hayvanâtca te'mîn-i mâ'îşet ideceği” için teşvik edilmesini istemesi üzerine¹ konuyu Ticâret ve Nafı'a Nezâreti, Zira'ât İdâre-i Umûmiyye'si müzakere etti ve “patates zira'âtının mazhâr-ı teşvîk olmasıçün patates mahsûlünün bi'l-cümle Memâlik-i şâhânede beş sene müddetle 'öşürden mu'afıyyeti”ni kararlaştırdı². Zira'ât İdare-i Umûmiyyesi'nin bu kararı, Meclis-i Mahsûs tarafından da uygun bulundu ve 03. 03. 1888/20 C 1305 tarihli irade ile ilgili karar yürürlüğe girdi³.

Beş yıllık sürenin sona ermesinden bir yıl sonra da irade-i seniyye gereği vilayetlere umum bir tahrirat yazılarak patates zira'âtının yaygınlaştırılması için nelerin yapılabileceği soruldu⁴. Vilayetlerden alınan cevaplar doğrultusunda, 1893-1894/1311 tarihinden itibaren Sivas, Erzurum, Trabzon Vilayetleri'ndeki patates üreticilerinden beş yıl süreyle öşür alınmamasına karar verildi⁵. 17. 12. 1894/19 C 1312 tarihli irade ile muafiyet kapsamına Ankara Vilayeti de dahil edildi⁶.

Patates üretiminin yaygınlaştırılması amacıyla devletin uyguladığı öşür muafiyetleri sağlamak şeklindeki teşvik politikasına, 3 Kasım 1899 tarihli irade ile tüm ülkede geçerli on yıllık öşür vergisi muafiyetiyle devam edildi⁷. Taşraya muafiyet bildirilerek vilayetlerden patates zira'âtinde bir “terakkî ve

¹ BOA. İrade, Meclis-i Mahsus, 4074, 03. 03. 1888/20 C 1305, lef 3.

² BOA. İrade, Meclis-i Mahsus, 4074, 03. 03. 1888/20 C 1305, lef 4, lef 2.

³ BOA. İrade, Meclis-i Mahsus, 4074, 03. 03. 1888/20 C 1305, lef 4.

⁴ BOA. DH. MKT. 207/1, 17. 02. 1894/11 Ş 1311.

⁵ BOA. DH. MKT. 324/26, 26. 12. 1894/28 C 1312, lef 1.

⁶ BOA. İrade, OM. 7, 11. 12. 1894/13 C 1312.

⁷ BOA. DH. MKT. 2398/12, 03. 09. 1900/8 Ca 1318. Ayrıca bkz. Quataert 1973: 320-312. Ayrıca bkz. “Memâlik-i Şâhânede Zer' Olunacak Patates Mahsûlünün On Sene Daha Öşür ve Resimden Mu'afıyyeti Hakkında İrâde-i Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, s. 359-360.

tevessü'nün" sağlanıp sağlanamadığı ve yapılan çalışmalar hakkında bilgi istendi¹.

1880'li yıllardan itibaren ayrıca üretiminin yaygınlaştırılması birçok bakımdan faydalı görülen patatesin, yetiştirme yöntemi ve diğer hususları havi bir broşür/risale bastırılarak çeşitli vilayetlere gönderildi². Böylece çiftçiler bilgilendirilmeye çalışıldı. Ayrıca Avrupa'dan ithal edilen kaliteli ve erken yetişen tohumluk patatesler Erzurum, Trabzon, Sivas, Konya, Ankara, Halep, Adana, Suriye, Hüdavendigar ve Selanik Vilayetleriyle İstanbul civarlarına ve Bozcaada'daki üreticilere dağıtıldı³.

Devlet'in patates üretimini vergi muafiyeti tanımak ve ithal, kaliteli tohum dağıtmak suretiyle teşvik etmesi, patatesin ticarî bir emtia olmasından ziyade üretimi sık sık olumsuz etkileyen kuraklık, dolu ve çekirge salgınları sebebiyle yaşanan kıtlıklardı⁴. Zira tohumu ithal olan patates, Şubat ayında ekilmekte, Mayıs ayında da ürün hasadı gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla patates aşırı yaz sıcaklarından fazla etkilenmemekteydi. Ayrıca köklü bir bitki olduğundan

¹ Yapılan umum tebliğat ve Vilayetlerden alınan cevaplara dair bkz. **BOA**. DH. MKT. 2281/29, 06. 12. 1899/3 Ş 1317; **BOA**. DH. MKT. 2385/91, 06. 08. 1900/10 R 1318; **BOA**. DH. MKT. 2368/24, 02. 07. 1900/5 Ra 1318; **BOA**. DH. MKT. 2341/107, 06. 05. 1900/7 M 1318.

² **BOA**. A. MKT. MHM. 727/15, 10. 02. 1894/4 Ş 1311. "tamîm-i zira'âtı menâfi'-i küllîyyeyi müstelzim olan patatesin sûret-i zer' ve teksîrine ve sâ'ireye dâ'ir tab' ve teşmîl itdirilen" risalelerin vilayetlere gönderildiğine dair bkz. **BOA**. Y. A. Hus. 308/135, 13. 09. 1894/13 Ra 1312; **BOA**. DH. MKT. 604/43, 29. 10. 1902/27 B 1320.

³ "Avrupa'da irken yitişir nev'lerinden ondokuzbin kıyye-i cedîde patates celb idilerek ahâliye tevzî' olunmak ve numûne tarlalarında zer' itdirilerek teksîr idildikden sonra yine ahâliye dağıdılmak (üzere) Erzurum, Trabzon, Sivas, Konya, Ankara, Halep, Adana, Suriye, Hüdavendigar, Selanik Vilâyetlerine ve Der-sa'âdet civârlarına ve Bozcaada'ya gönderilmişdir"(**BOA**. Y. EE. 12/26).

⁴ "Benâberin erbâb-ı zira'ât dolu isâbeti veyâ çekirge hasârı gibi ahvâl vukû'unda pek ziyâde mutazarrır olarak patates mahsûlünün ise o gibi âfâtdan masûniyeti ve fiy'ât ve bereketce de sâ'ir mahsûlâta rûchâniyeti cihetiyle bunun her tarafca tamîm-i zira'âtı şâyân-ı iltizâm ve i'tînâ mevâddan bulunmasına binâ'en"(**BOA**. BEO. Ayniyat Defteri, 1233, 24. 11. 1881/2 M 1299, s. 292).

çekirge ile doludan da zarar görmesi söz konusu değildi. Yine patates fiyat ve verimlilik(bereketçe) bakımlarından buğday, arpa, yulaf, çavdar gibi geleneksel ürünlere göre daha avantajlıydı. Ancak erken idrak eden patates cinsi için tohum ithali de gerekmektedir. Zira yerli patates türleri daha geç yetişmekte, bu da kuraklıktan etkilenmesine sebep olmaktaydı¹.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru dış ticarete önem kazanan gülyağı ve gül suyu imali için gül üretimi de devlet tarafından teşvik edilen bir diğer ziraî üründü. Özellikle Fransa ve Belçika'da parfümeri ve sabun sanayinde esans olarak kullanılan gülyağının ticarî önemi dikkate alınarak(mühim bir vâsıta-ı ticâret olarak), ahalinin gül bahçeleri/gülistânlar tesis etmesi için devlet tarafından araştırmalar yapıldı, 1880'li yıllarda Hüdavendigâr Vilayeti'nde Kızanlık muhacirlerinin başlattığı gül üretimi teşvik edildi(Yılmaz 2000: 757). Bulgaristan'dan gül fidanları ithal edilerek özellikle muhacirlere dağıtıldı, halkı üretim konusunda bilgilendirmek amacıyla memurlar gönderildi(Quataer 1973: 315-316; Yılmaz 2000: 757-758; Karal 2000: 450)². Aydın ve Hüdavendigâr Vilâyetleri'nde yeni gül bahçeleri tesis edenlere 1895'ten itibaren beşer yıllık olmak üzere iki kez vergi muafiyeti tanındı(Quataert 1973: 316).

Devlet-i 'Aliye-i Osmaniyye'nin ihraç ettiği başlıca tarım ürünlerinden biri olan³ haşhaş/afyon da teşvike mazhar olan ürünler arasındaydı. Ticarî önemine rağmen II. Abdülhamid Dönemi'nde hak ettiği teşviki görememekle birlikte, afyon üretimine ilk kez başlayanlara "afyon mahsûlünün ta'ammüm-i zira'âtı" maksadıyla tanınan üç yıllık öşür muafiyeti, "birinci def'a zer' idecek

¹ **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4074, 03. 03. 1888/20 C 1305, lef 1, lef 4; **BOA**. BEO. Ayniyat Defteri, 1233, s. 292.

² Vilâyet-i Celîlerinde iskân idilmiş olan Kızanlık muhâcirleri tarafından gülyağı i'mâli için gül bostanları vücûda getirülmek üzere üçyüzsenesinde otuzbin fidan irsâl ve gars idilmiş ve bunlardan netîce-i matlûbe husûle geldiği"(**BOA**. A. MKT. MHM. 727/8, 07. 05. 1893/20 L 1310, lef 2).

³ "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânenin başluca sermâye-i ticâretinden bulunan afyon ve palamut ve sakız mahsûlâtıyla"(**BOA**. ŞD. 1201/10, 17. 07. 1894/14 M 1312).

afyonlar” için 1881’den 1908 yılına kadar uygulamada kaldı(Quataert 1973: 298)¹.

Sık sık filoksera, mildiyo ve küllemeye maruz kalan bağcılık ise dış ticarete üzümün önemine binaen devletin muavenetine mazhar olan bir diğer üründü. Filoksera ilk defa 1863’te Amerika’da ortaya çıkan, 1870’li yıllarda Fransa bağlarına, 1885 yılında da Osmanlı bağlarına sirayet eden epidemik bir ziraî sârî illetti(Quataer 1973: 217-218). Hastalığın Fransa’da ortaya çıkması üzerine Osmanlı Devleti, en önemli ihraç ürünü olan üzüm üretimini korumak amacıyla yurt dışından “ağaç fidanlarıyla üzüm çubukları ve asma, filiz, yaprak ve çöplerin” ithalini yasakladı². 07. 07. 1880/29 B 1297 tarihinde yayınlanan nizamname ile de filokseraya karşı mücadelede alınacak tedbirler ve mahallî idareciler tarafından yapılması gerekenler tespit edildi³. Ayrıca filoksera hastalığı ile mücadele etmek amacıyla İstanbul’da bir komisyon kuruldu. 1888 yılında filoksera sebebiyle bağlarını kaybeden üreticilere yardım amacıyla dönüm başına on Osmanlı Lirası ödenmesi kararlaştırıldı(Kurmuş 1982: 94; Quataert 1973: 221). Daha sonra da üzümler tüm dolaylı vergilerden muaf tutuldu. 1888 yılında Menderes ve Gediz Vadileri’ndeki üreticilerin filoksera sebebiyle söktükleri bağları yerine tesis

¹ Üç yıllık muafiyet süresinin uzatılması talebine dair bkz. **BOA**. ŞD. Maliye 282/53, 17. 04. 1880/7 Ca 1297. Uygulamaya devam edilmesine dair 1900’de yapılan genel bir tebliğat için de bkz. **BOA**. DH. MKT. 2370/7, 07. 07. 1900/10 Ra 1318. Konuyla ilgili olarak ayrıca Dâhiliye Nezâreti ile Maliye Nezâretleri arasında yapılan bilgi alış-verişi için de bkz. **BOA**. DH. MKT. 2236/109, 11. 08. 1899/4 R 1317.

² “Amerika’da zuhûr itmiş olan filoksera illetinin sârî idüğü anlaşılmasına mebnî Avrupa’dan vilâyât-ı şâhâneye esmâr ve nebât idhâlinin men’i zımında Hâriciye Nezâret-i Celîlesinden bâ-müzekkere vuku’ bulan ihtâr üzerine keyfiyyât Gurre-i Rebi’ü’l-evvel 97 târihinde taraf-ı vâlâlarıyla(Ticâret Nezâret-i Celîlesi) sâ’ir icâb idenlere teblîğ ve iş’âr kılınmışıdı”(BOA. BEO. Ayniyat Defteri, 1231, s. 238). Daha sonraki tarihlerde “İzmir’den gerek mülhâkât-ı vilâyete ve gerek memâlik-i sâ’ire-i şâhâneye gars olunacak her nev’ meyve viren ve vermeyen ağaç fidanlarının ve üzüm çubuklarıyla asmaların ve filiz ve yaprak ve çöplerin imrârının taht-ı kararda” olduğundan gereğinin yapılmaya devam edilmesine dair de bkz. **BOA**. DH. MKT. 1557/74, 24. 10. 1888/18 S 1306.

³ 29. 04. 1880/19 Ca 1297 Tarihli “Üzüm Bağlarına Arız Olan Filoksera Hastalığına Dâ’ir Nizâmname”, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl I, İstanbul 1299, Mahmut Bey Matbaası, s. 74-76.

ettikleri ve edecekleri bağlardan 10 yıl süreyle öşür alınmaması kararlaştırıldı. 1899 yılında ise muafiyet tüm ülkeye teşmil edildi. 1892’de ithal Amerikan asma çubuklarıyla, filokseradan dolayı söktükleri bağları yerine yeniden bağ tesis edeceklerine on yıllık öşür muafiyeti sağlandı. Daha sonraki yıllarda da bu muafiyetler yenilendi. Osmanlı Devleti, ayrıca üreticiye gerek ithal ettiği, gerekse yurt içinde kurulan aşı ameliyat mekteplerinde yetiştirdiği Amerikan asma çubuklarını dağıttı(Quataert 1973: 218-230)¹.

Yine filoksera ile mücadele kapsamında yurt dışından(Avrupa’dan) Amerikan asma çubukları ithal edilmesi teşvik edildi. Hastalıktan zarar gören bağların yerlerine dikilmek üzere Avrupa’dan getirilecek köklü Amerikan asma çubukları, 1899 tarihli irade ile üzüm üreticilerinin zarar görmemesi amacıyla ithaklat gümrük vergisinden muaf tutuldu². “Memleketin tezyîd-i menâfi’ ve servetine hâdim” görülen muafiyete göre; filoksera salgınından zarar görmeyen Amerikan asma çubukları için gümrükler tarafından ithalat vergisi depozito olarak alınacak(bin adedi için bir mecdiye olduğu anlaşılmaktadır), çubukların filokseralı mahallere dikildiğine dair mahallî hükümetler tarafından verilecek mazbatalarla da iade edilecekti³.

Filoksera yanında bağlara zarar veren mildiyo ve küllenmeye karşı da devlet tarafından tedbirler alındı. Mildiyo hastalığına karşı göz taşı

¹ “Filokseralı Mahallerde Amerika Asma Çubuklarıyla Te’sîs ve Tecdîd Edilen Bağların On Sene Müddetle ‘Öşür ve Vergiden ve Kezâlik Filokseralı Mahallerde Yerli Asmalarıyla Te’sîs Edilmiş veyâ Edilecek Olup Kışın Elli Gün Kadar Su Altında Bulundurulacak Olan Bağların Yine On Sene Müddetle Yalnız ‘Öşürden Mu’afiyetleri Hakkında Ta’lîmât”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 54-61. Bu muafiyete ve suistimal edilmeye çalışıldığına dair de bkz. **BOA**. DH. MKT. 651/42, 12. 02. 1903/14 Za 1320.

² “Memâlik-i Şâhânedeki bağların filokseradan muhâfazası için bu hastalığın tahrîbâtından masûn olan mezkûr çubukların tesîl-i idhâli ve bu vechle bağ sâhiplerinin te’mîn-i menâfi’i”(BOA. ŞD. 592/27, 28. 11. 1901/17 Ş 1319).

³ **BOA**. ŞD. 592/27, 28. 11. 1901/17 Ş 1319. Amerikan köklü asma çubuklarının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasına yönelik talebin asma çubuklarını ithal eden, İzmir’deki Alman Bağcılık Şirketi Müdürü Mösyö Möller tarafından gündeme getirildiği anlaşılmaktadır(BOA. ŞD. 592/27, 28. 11. 1901/17 Ş 1319).

suyunun/mahlûtunun istihsal şeklini ve nasıl kullanılacağını üreticiyi öğretmek amacıyla 11. 04. 1898/30 Mart 1314 tarihli irade ile başlıca üzüm üretim bölgeleri olan Aydın, Hüdavendigar, Selanik, Edirne Vilâyetlerine, İzmit ve Çatalca Sancaklarına üç ay müddet ve otuz kuruş yevmiye ile yirmisekiz memur istihdam edildi¹. Ayrıca Avrupa’dan göz taşı suyu ithal edildi. Bundan önce de mildiyo hastalığına karşı üreticiyi bilgilendirmek ve göz taşı suyunun nasıl elde edileceği ve kullanılacağı hakkında bir tarifname/ilanname hazırlanarak Vilayetlere gönderildi, gazeteler yoluyla ilan ve neşredildi². Üzüm üreticilerine küllenmeye karşı kullandıkları kükürt gibi mildiyo’ya karşı da göz taşı suyu kullanmaları tavsiye edildi³. Böylece bağcılıkla uğraşan çiftçilerin bilgilendirilmesi amaçlandı.

Bağcılığı filoksera ve mildiyo hastalıkları yanında olumsuz etkileyen bir diğer gelişme de Osmanlı kuru üzümünün başlıca müşterisi olan Fransa’nın, 1892 yılından itibaren yerli üretimi korumak amacıyla üzüm ithalat vergisini yükseltmesiydi. Uluslararası talebe son derece bağlı olan, bilhassa Aydın ve Hüdavendigar Vilayeti üzüm üreticileri de Fransa’nın “Meline Tarifesi”ni uygulamaya koymasına bağlı olarak ihracatın hızla düşmesi sonucu olumsuz etkilendiler(Issawi 1980b: 264; Quataert 1973: 217). Üreticiler Osmanlı Devleti’nden bağcılar lehinde tedbirler almasını istediler. Dış ticaret imkanlarının azalması sonucu üzüm fiyatlarının hızla düşmesi, üreticilerin üzümlerini hayvanlara yem olarak yedirmeleri, akabinde de bağlarını sökerek tarla haline getirmeleri sonucunu doğurdu⁴. Bunun üzerine Maliye Nezâreti, Düyûn-ı ‘Umûmiyye’yle de görüşerek alınması gereken önlemleri Sadâret’e bildirdi. Meclis-i Vükelâ’da da görüşülen tedbirlerin başlıcaları; ihraç olunacak ispiro ve şaraplardan gümrük vergisi alınmaması, ithal edilecek ispirotaların alkollü içkiler(müskirat) imalinde kullanımının yasaklanması, dahili alkollü

¹ BOA. İrade, OM. 1, 22. 04. 1898/1 Z 1315, lef 2.

² BOA. DH. MKT. 2088/80, 22. 03. 1898/29 L 1315.

³ BOA. DH. MKT. 2088/80, 22. 03. 1898/29 L 1315.

⁴ BOA. DH. MKT. 171/72, 23. 11. 1893/14 Ca 1311.

içkiler ve bira fabrikaları için bazı kolaylıklar sağlanması, bira ve şaraptan alınan beyyi'e vergisinin kaldırılması merkezindeydi¹.

Bu tedbirleri içeren Sadâret tezkiresinin kendisine sunulması üzerine Padişah II. Abdülhamid, konunun Maliye Nâzırı'nın başkanlığı altında kurulacak özel bir komisyon tarafından etraflıca tetkik edilmesini emretti². Bunun üzerine başkanlığını Maliye Nâzırı Ahmed Nazif'in yapacağı komisyon; Düyûn-ı Umûmiyye İdare Meclisi Başkanı, Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti Muavini, Maliye Meclisi Başkanı, Rûsûmât Emâneti Müşâviri, Nafı'a Nezâreti Muhasebecisi, Bâb-ı Âlî Hukûk Müşâviri ve Şûrâ-yı Devlet azasından teşekkül etti. Komisyon üyeleri meseleyi yaptığı müteaddid toplantılarda müzakere etti. Neticede; meşrubatta kullanılacak ispiertonon tasfiyesi için nir tasfiyehane kurulmasına, sanayide kullanılacak ispirotoların meşrubatta kullanılmayacak bir hale ifrağ edilmesine, ispirotoların meşrubata tahvili hakkının tasfiyehaneye verilmesine, tasfiyehanenin şarap ve üzümünden mamul ispirotoları diğer ispirotolara tercih etmesine, bunların yetmemesi halinde mazarrat dereceleri daha düşük olan başka mevat(elma, armut vs) ispirotolarını tasfiye ederek kullanmasına, Düyûn-ı Umûmiyye İdareleri tarafından tahsil edilmekte olan bey'iyye ve müs kirat vergilerinin kaldırılmasına, buna karşılık meşrubatta kullanılacak ispiertonun her kilogramı için tasfiyehaneden Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine altı kuruş, Maliye Nezâreti'ne de kilogram başına bir kuruş vermesine, sanayi ve diğer alanlarda kullanılacak ispiro için de kilogram başına Düyûn-ı Umûmiyye'ye otuz pare/santim, Maliye Nezâreti'ne de beş pare/santim verilmesine karar verildi³. Ancak alınan bu kararlar da II. Abdülhamid tarafından yine uygun görülmedi.

Osmanlı Devleti'nin ticarî ve besin değeri fazla olan mevcut ve yeni ürünlerin üretimine yönelik tüm bu çabaları, Uşak Kazası'na ancak patates üretimi ve gülistan tesisi şeklinde yansıdı. İlgili ürünler de tarımsal üretim içerisinde

¹ BOA. Y. A. Hus. 300/56, 10. 06. 1894/6 Z 1311, lef 1.

² BOA. Y. A. Res. 73/16, 10. 11. 1894/12 Ca 1312.

³ BOA. Y. A. Res. 73/16, 10. 11. 1894/12 Ca 1312.

önemli bir yer işgal etmedi. Bununla birlikte tüm bu teşvik ve uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin tarım sektörüne yönelik yakın ilgisini gösterdi.

IV-1. 5. Kredi Meselesi: Menafi Sandığı ve Zira'ât Bankası

Sık sık doğal afetlere maruz kalan çiftçi, sermaye sıkıntısı çekmekte, bunun için de özel kredi kaynaklarına başvuruyordu. Özel kredi kaynaklarını ise tüccar, tefeci ve murabahacılar oluşturmakta, üreticiye yüksek faizle kredi vermekte, adeta sömürmekteydiler. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin, köylünün tefeciler tarafından sömürülmesini önlemeye yönelik aldığı ilk tedbirlerden biri, faiz oranlarını tahdit etmesi oldu. 1848 yılında yıllık faiz oranı %8 olarak belirlendi. Uygulamaya ilk olarak tefeciliğin yaygın olduğu Kütahya Sancağı'ndan başlandı. Borçlu ve alacaklıların muhasebeleri yeniden görüldü. Zira Sancak'ta üreticiler yüksek faiz oranları sebebiyle aldıkları kredilerin faizlerini bile ödeyemez hale gelmişlerdi(Güran 1980: 275; Güran 1986: 111-112). Eytam malları ile para vakıfları faiz oranlarını ise “usûl-ı şer'î üzere” %15 olarak uygulanmasına devam edildi. 1852 yılında tüccar ve murabahacıların şikâyetleri de dikkate alınarak yıllık %8'lik resmî faiz oranı %12'ye çıkarıldı(Güran 1986: 112). 1864 tarihli murabaha nizamnameyle de %12'lik faiz oranı teyit edildi ve özel kredi piyasasında düzenlemeler yapıldı¹.

%12'lik yıllık faiz oranı 1885 yılına kadar yürürlükte kaldı. İlgili tarihte ise bu faiz oranı fazla bulunarak, “her nev'i müdâyanât-ı 'adîyye ve ticârîyye fâ'izinin had-ı a'zâmı senevî” %9'a indirildi². Nizamname tarihinden önce alınmış olan kredilerin ise yıllık %12'den tahsil edilmesi karar altına alındı. Ayrıca kredilere bileşik faiz yürütülmemesi ve bileşik faiz(fâ'iz-i mürekkeb) miktarının

¹ 24. 03. 1864/16 L 1280 Tarihli “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede Cârî Olan Murâbaha Maddesi İçün Altmış sekiz Tarihinde Yapılan Nizâmın Ta'dîliyle Bu Kere Müceddeden Kararlaştırılan Ba'zı Usûl ve Kâ'ideyi Mutazammın Lâyhıdır”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, İstanbul 1289, s. 268-269.

² 03. 04. 1887/9 B 1304 Tarihli “Murâbaha Nizâm-nâmesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 775-776.

anaparayı(re'sü'l-mâl) geçememesi kararlaştırıldı¹. Köylünün kredi alabileceği para vakıflarıyla eytam sandıkları faiz oranları ise yıllık “onu onbir buçuk gurus hesâbıyla” %15 olarak değiştirilmeden yürürlükte kaldı².

Osmanlı Devleti, resmî faiz oranlarını düzenleme yanında, çiftçinin gereksinim duyduğu kredileri uygun faizle karşılamaya yönelik resmî kredi kurumu da tesis etti. Devlet tarafından kurulan başlıca kredi kurumu menafi sandıklarıydı. Mithat Paşa'nın Niş Valililiği esnasında ilk defa 1863 yılında, çiftçinin gereksinim duyduğu krediyi düşük faizle sağlamak amacıyla Pirot kasabasında tesis ettiği memleket sandıklarının, 1867 yılında, ülke geneline yaygınlaştırılması kararlaştırıldı(Çadircı 1997: 338). 1867 yılında yayınlanan nizamname ile sandıklarının kuruluş ve idaresi düzenlendi³. Nizamname

¹ Aynı nizamname'nin 4. ve 5. maddeleri.

² Örnek olması bakımından Uşak Kazası'nda kurulan para vakıfları(Nükûd-ı mevkûfe) vakfiyelerindeki “mezkûr bin kuruş beher sene 'ale't-ta'kîb ve't-tevâlî onuonbirbuçuk gurus hesâbıyla bâ-yed-i mütevellî istirâh olunub“ şeklindeki ifadeler için bkz. Eskisaray Köyü'nden Cemaloğlu Ebubekir Efendi'nin 06. 10. 1895/17 R 1313 tarihli vakfiye sureti(**UŞS**, 8292, Kayıt No: 285), Karahallı Köyü'nden Çolak Hasanoğlu Hacı Şerif'in 28. 03. 1896/14 L 1313 tarihli vakfiyesi sureti(**UŞS**, 8292, Numro: 365), Orta Köyü'nden Hacıoğlu Mustafa'nın köy camisi için vakfettiği bin kuruş para vakfı vakfiyesi sureti(**UŞS**, 8292, Numro: 520), Uşak para vakıflarındaki benzer ifadelerin yer aldığı konuyla ilgili bir çalışma için de bkz. Alkan 2006: 757-759. Nükûd-ı Mevkûfenin faiz oranlarının %9'a tenzilinün mümkün olmadığına, eytâm sandıkları nizamnamesinin tadiliyle %9'a tenzilinün mukarrer olduğuna dair de bkz. **BOA**. DH. MKT. 1629/3, 16. 06. 1889/17 L 1306, lef 1. Uşak Kazası merkezinde köylünün de kredi alabileceği Osmanlı Bankası Şubesi ise, 1889'da Morgan H. Foster'ın yerine atanan ve “büyüme politikası” izleyen Sir Edgar Vincent'in genel müdürlüğü döneminde, 1891 yılında açıldı(Eldem 1999: 161, 285-286; **BOA**. MV. 67/46, 16. 09. 1891/12 S 1309; **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 5328, 21. 09. 1891/17 S 1309). Osmanlı Bankası Şubesi'nin açılışında, kazanın ticarî önemi etkili oldu(Clay 1994: 597). Banka Şubesi; 1895'te 1456, 1896'da 688, 1897'de 391, 1898'de 653, 1899'da 992, 1900'de 1057, 1901'de 1069, 1902'de 1297, 1903'te 1496, 1904'te 1395, 1905'te 1963, 1906'da 1911, 1907'de 1106, 1908'de 921, 1909'da 754, 1910'da 1098 lira kâr etti(Eldem 1999: 500).

³ 25. 07. 1867/23 Ra 1284 Tarihli “Menâfi' Sandıklarının Sûret-i Tertîbi ve Sermâyesinin İdâresi ve Menâfi' ve Temettü'âtının Mahall-ı Sarfı Hakkında Nizâm-nâmedir”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 387-394. İlgili nizamnamenin Latin harfleriyle neşri için bkz. Akgün 1986: 202-207.

gereğince menafi sandıklarının sermayesi, ahalinin arttırdığı fazla ürünlerinin satılmasıyla elde edilecekti. Fazla ürün köy ihtiyar heyeti ve muhtarları ile ileri gelenler tarafından satılacak, kaymakamlar da kendilerine yardımcı olacaktı. Bu şekilde elde edilen sermaye, miktarı 20.000 kuruşa ulaşınca kadar kaza mal sandıklarında tutulacak, daha sonra da memleket sandıkları kurulacaktı. Sandık yönetimi ahali tarafından oy çokluğu ile seçilecek dört vekilden teşkil edilecekti. Sermayenin konulacağı bir demir sandık satın alınacak, bu sandık kasabanın pazar günleri vekiller tarafından açılacak, daha sonra mühürlenerek kapatılacaktı. Vekiller yanında sandığın gelir-giderini kaydedecek bir de kâtip olacak, vekiller içinde okur-yazar ve yetenekli olanlardan biri kâtiplik görevini yerine getirecek, aksi takdir de haftada bir gün istihdam edilmek üzere ücretli bir kâtip tayin edilecekti. Kâtip, sandıktan verilen kredileri masarifat defterine, vadesi gelen alacakların anapara ve faizlerini de varidat defterine ayrı ayrı kaydedecek, ipotek edilen gayrimenkulleri de masarifat defterine kaydedecekti.

Memleket Sandıkları; aylık %1 faizle köylüye kıymetli(zî-kıymet) menkul ve gayrimenkul ipoteği veya emlak sahibi olmak şartıyla kefaletle süresi üç aydan az, bir yıldan fazla olmamak üzere kredi verecek, vadesi bitiminde borcunu ödemeyenlere vadesinin 1/4'ü oranında ek süre verilecek, bu süre sonunda da borcunu ödemeyenlerin ise ipotek gösterdiği kıymetli menkulü açık arttırmayla satılacak, rehin gösterdiği gayrimenkul ise sandık vekilleri tarafından talibine icara verilerek sandığın alacağı tahsil edilecekti. Sandıkların sermayesinden verilen kredilerin faiz gelirleri de köylerin çeşme, kaldırım, köprü ve mektepleri yapımı, tamiri ve masraflarına sarf edilecekti. Köylüler bu bayındırlık hizmetlerinden, sandıklara yatırdıkları sermayenin faiz miktarı nispetinde yararlanabileceklerdi.

Uşak Kazası Menafi Sandığı, nizamnamenin yayınlanmasından kısa bir süre sonra(1869 yılında) kuruldu. İlk sandık idaresi ahali tarafından seçilen Hacı Ahmet Efendi, Mustafa Efendi, Yorgi Ağa ve Mardiros Ağa'dan meydana gelmekteydi. Fahrî olarak görev yapan vekillerden Hacı Ahmet Efendi,

sandığının kâtipliğini/memurluğunu da yapmaktaydı¹. Kaza'da gayri Müslimler de bulunduğundan nizamnamenin 6. maddesi gereğince², Tanzimat reformlarının ruhuna uygun olarak sandık vekillerinden ikisi gayrimüslimdi. Kaza sandık idaresi kuruluşundan dört yıl sonra yenilendi. Bu kez vekillik/mümeyyizlik görevlerini Hacı Veli Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Ohannes Ağa ve Avraham Ağa'lar üstlendi. Vekillerin muhtemelen okur-yazar olmaması sebebiyle de, sandıkta ayrıca bir kâtip görevlendirildi³. Daha sonraki yıllarda da sandık idaresi dörder yıllık sürelerle yenilendi⁴.

Menafi' Sandıkları; sermayesi köylü tarafından gönüllülük esasına göre sağlanan ve ileri gelenler tarafından idare edilen mahallî kredi kurumları olarak varlığını 1883 yılına kadar sürdürdü. Kuruluş amacı; köylünün yüksek faizle tefecilerden kredi almalarını engellemek ve düşük faizle kredi ihtiyaçlarını karşılamak olan sandıklar, zamanla aslî amaçlarından uzaklaştılar. Mahallî eşrâf ve ileri gelenlerin kredi ihtiyaçlarını karşılayan birer kurum haline geldiler. Çeşitli suistimaller ahalinin şikâyetlerine konu oldu. Zira sandıklar, merkezî bir kontrolden mahrumdu, sürekli bir gelire de sahip değildi, vekillik görevi genelde, "müteneffizân", "mütehayyızân" ve "mütemevvilân" nitelikleri belirgin kişiler⁵ tarafından "zâten ve memleket ve milletlerine hürmeten ve hamiyeten ücretsiz îfâ"⁶ edilmekteydi. Bu sebeplerle sandıkların köylünün gereksinim duyduğu kredi ihtiyacını

¹ 1870-1871/1287 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 87.

² İlgili nizamnamenin 6. maddesindeki "kasaba ve karyelüden ekseriyet-i ârâ ile iki İslâm ve iki Hıristiyan ve eger Hıristiyan yoğise cümlesi İslâm olarak dört nefer kimse intihâb olunub" şeklindeki ifade için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 387.

³ 1873-1874/1290 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 83.

⁴ 1878-1879/1296 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 147.

⁵ Literatürde genelde eşraf olarak geçen mahallî ileri gelenler, döneme ait belgelerde; müteneffizân, mütemevvilân, mütehayyızân, hanedân-ı memleket ve eşrâf-ı belde şeklinde adlandırılmaktaydı. Bu çerçevede; "müteneffizân" nüfûz sahibi ve sözü geçen ileri gelenleri, "mütemevvilân" mal ve servet sahibi zengin ileri gelenleri, "mütehayyızân" haysiyet ve itibar sahibi ileri gelenleri, "eşrâf-ı belde" de soyunda şerâfet bulunan, asîl ileri gelenleri ifade etmekteydi(Kelimelerin anlamları için bkz. Şemsettin Sami 1317: 777,1275, 1285).

⁶ İlgili nizamnamenin 20. maddesindeki bu ibare için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 393.

karşılayamadığı anlaşıldı(Quataert 1973: 130; Quataert 1975: Velay 1978:125)¹. Zira yüksek faizli murabahacılık devam etmekteydi. Neticede sandıkların ıslahı yoluna gidildi. 1883 yılında sandıklara daimi bir gelir kaynağı temin amacıyla öşür vergisine %10 zam yapıldı. Bu ek vergi “Menâfi’ hisse-i i’ânesi” adıyla çiftçiden zorunlu olarak tahsil edilecekti ve sandıkların sermayesini oluşturacaktı(Said Paşa 1328: I: 175). Bununla birlikte sandıkların mahallî ileri gelenler arasından seçilen dört kişi tarafından yönetilmesine devam edildi. Ancak sandık idareleri üzerinde merkezî bir kontrol kuruldu ve sandık idarelerinin faaliyetlerini dört ayda bir Ticâret ve Nafi’a Nezâreti’ne sunması zorunlu hale getirildi(Quataert 1973: 130-131). Kısa bir süre sonra da taşradan gelen talepler doğrultusunda sandıklardan alınacak kredilerin yıllık faiz oranı, ziraî üreticiler lehinde %9’a indirildi.

1883 tarihinde yapılan düzenlemeye rağmen sandıkların idaresinde suistimaller yaşanmaya devam etti². Ayrıca sandıkların sermayelerine malî muzayakalar sebebiyle devlet tarafından da sık sık el konuldu³. Köylünün

¹ Ayrıca bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, s. 233-235.

² “Menâfi’ Sandıkları zürâ’ın ihtiyâcâtını tehvîn maksâdıyla teşkîl kılınmış olduğu hâlde sermayeleri ma’-vaz’-lehi gayrisinde sarf idilerek matlûb olan menfa’at istihsâl olunamamasıyla”(BOA. Y. PRK. TNF. 2/28, 24. 01. 1889/22 Ca 1306, lef 1/4).

³ “Vilâyât-ı Şâhânedede menâfi’ sandıkları te’sîsi Zira’ât Bankası makâmında ahâliye sermaye tedârîki emeline mebnî idüğünden egerçi hasbe’l-muzâyaka bu sandıkların nükûd-ı mevcûdesinden bir kısm-ı küllîsi hazîne-i celîle için istikrâz olunmasından dolayı ahâli bu sandıklardan henüz hakkıyla istifâdeye başlamamış ise de bu maksâd-ı mühimme mebnî ahâlinin hâsılât-ı ‘öşriyyesinden senevî alınmakda olan yüzde birden hâsıl olan sermayenin mevzû’ lehine istî’mâlî dahi lüzûm-ı kat’î tahtında olmasıyla”(BOA. İrade, Dahiliye, 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305, lef 1); 23. 01. 1887/29 R 1304/13 Kanunusani 1302 tarihli irade ile “muzâyaka-ı hâzıra-ı hazînededen dolayı” menafi sandıklarından %5 faiz ile 250000 altın alınmasına dair bkz. “Yüzde Beş Fâ’iz ile Menâfi’ Sandıklarından İki Yüz Elli Bin Altının İstidânesine Dâ’ir İrade-i Senîyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 939. Hüdavendigar Vilâyeti Menâfi’ Sandıkları sermayesinden hazine tarafından yapılan borçlanmaya dair de bkz. BOA. DH. MKT. 1855/53, 04. 08. 1891/28 Z 1308, lef 3. Hüdavendigar Vilayeti menafi sandıklarında mevcut 926 000 kûsur kuruşun “masârifât-ı fevka’la’de-i ‘askerîyeden dolayı” 500000 gurusunun hazineye gönderilmesi için de bkz. BOA. MV. 8/87, 04. 04. 1886/29 C 1303. Hüdavendigar Vilâyeti Menâfi’ Sandıklarından

kredi ihtiyaçlarının menafi sandıkları tarafından karşılanamaması, çeşitli çözüm arayışlarını da beraberinde getirdi. Bu amaçla yabancı sermayeli bir bankanın kurulmasına izin verilmesi de gündeme gelen çözüm önerilerinden biriydi. Bu çözüm önerisinden; köylünün yabancı sermayeli bankadan alacağı kredilere karşı ipotek ettireceği gayrimenkullerine banka idaresince el konulacağı gerekçesiyle vaz geçildi¹. Neticede; II. Abdülhamid tarafından çiftçinin kredi ihtiyacını tam olarak karşılayamayan menafi sandıklarının “Zira’ât Bankası tarzında te’sîs ve mu’âmelâtının ana göre ta’yîni sûretinin ihtiyârı daha münâsib” görüldü². Menafi Sandıkları yerine köylünün kredi ihtiyaçları ile zira’âtın ıslah ve ilerlemesine yönelik yeniliklerin finanse edilmesi amacıyla Zira’ât Bankası’nın kurulması, idarelerinin de “o fen ve ma’rîfete vâkıf erbâb-ı emniyyete havâlesiyle mu’âmelâtının ana göre ta’yîni” kararlaştırıldı³.

1889 tarihinde de Zira’ât Bankası Nizamnamesi yayınlanarak merkez ve taşra şube ve sandıklarının yönetim ve kredi esasları etraflıca belirlendi⁴. Nizamnameye göre; Zira’ât Bankası şube ve sandıkları, yıllık %6 faizle kredi verecekti. Bankanın kredi imkânlarından faydalanmanın temel şartı, çiftçi

gönderilen 99423 kuruş, 5 pare için de bkz. **BOA**. Y. PRK. KOM. 6/33, 17. 01. 1888/4 Ca 1305.

¹ “İşbu bankaların te’sîsi ecnebî sermâyesine muhtâc olduğundan bunda bir gûne mahsûr olub olmadığı bahsine gelince ahâli bu bankalardan suhûletle akçe istikrâz idüb ‘uhde-i tasarruflarında bulunan arâzi ve emlâki ferâğ-ı bi’l-vefâ ile terhîn idecekleri cihetle medyûnlardan bir takımı ba’dehu îfâ-yı deyne muktedir olamayarak hasbe’l-mukâvele satılacak arâzi ve emlâklerinin ecnebî tasarrufuna geçmesi mülâhazası bâdî-i emrde vârid-i ezhân ise de ‘inde’t-tedkîk işbu bankaların te’sîsinde ecânibin memâlik-i şâhânedede arâzi almak husûsunda olan râğbet ve menfa’atleri tazyîk idilmiş olacağı nümâyân olur”(BOA. İrade, Dahiliye, 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305, lef 1).

² **BOA**. İrade, Dahiliye, 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305, lef 3.

³ **BOA**. Y. PRK. TNF. 2/28, 24. 01. 1889/22 Ca 1306, lef 1/4; **BOA**. İrade, Dahiliye, 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305, lef 1. Bankanın kuruluş amacının tarım reformlarına kaynak sağlamak ve çiftçiye kredi vermek olduğuna dair ayrıca bkz. Quataert 1980: 15.

⁴ 27. 08. 1888/19 Z 1305/15 Ağustos 1304 Tarihli “Zira’ât Bankası Nizâm-nâmesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, Ankara 1939, Devlet Matbaası, s.136-142.

olmaktı¹. Zira'ât Bankasının başlıca sermaye kaynağını ise öşrün 1/10 oranında alınan “menâfi’ hisse-i i’ânesi” teşkil etti. Ayrıca menafi sandıklarının sermaye ve anapara ile faiz alacakları da bankaya aktarıldı(Velay 1978: 125-126; Quataert 1975: 213; Quataert 1985: 1562). Zira'ât Bankası şubelerinden/sandıklarından alınacak krediler için %6’lık yıllık faiz yanında, ayrıca bir defaya mahsus %1 kayıt vergisi(resmi/harcı) ödenecekti. Krediler gayrimenkul ipotek edilmek veya kefil gösterilmek üzere verilecek², şube ve sandıklar ayrıca yıllık %4 faizle mevduat kabul edebileceklerdi. 1895 yılında ihtiyaç sahibi afetzede çiftçilere, kollektif kefâlet(kefâlet-i müteselsile) ile kredi imkanı da tanındı(Quataert 1973: 135). Şube kurulmayan yerlerde sandıklar, dört kişiden oluşan bir meclis tarafından idare edilecek, ayrıca bir de ücretli muhasebe kâtibi görevlendirilecekti(Velay 1978: 126).

Sandıkların yeniden düzenlendiği 1883 yılında Uşak Kazası Menâfi’ Sandığı yönetiminde üye olarak Çalıkzade Bekir, Araboğlu Yorgi, Adanalızade Abdullah ve Haytaoğlu Hacı Ohannes Efendi bulunmaktaydı. Daha sonra sandık reisliği görevine de Mehmet Hilmi Efendi getirildi³. Dört yıl sonra sandık idaresi yenilendi. Azalıklara Hacı Veliyüddin Ağa, Yusuf Efendi, Luka Efendi ve Mardiros Ağa seçildi. Sandık kâtibi olarak da Ali Efendi görevlendirildi⁴. Zira'ât Bankası Nizamnamesi’nin yayınlanmasıyla da Zira'ât Bank Sandığı teşkil edildi. Sandık idaresi yönetiminde Avanlarlızade Hacı Hasan Ağa, Mardiros Ağa, Haralambo Ağa azalık görevlerini yerine

¹ Bu şart nizamnamenin yayınlanmasını müteakip genişletildi. Buna göre; çiftçiler yanında ortakçılar, mültezimler, ortakçılık ile ziraî üretimde bulunan arazi, bağ ve bahçe sahipleri de bankadan kredi alabileceklerdi(Velay 1978: 127).

² 27. 08. 1888/19 Z 1305 Tarihli “Zira'ât Bankası Nizâmnâmesi”nin 2. maddesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, Ankara 1939, Devlet Matbaası, s. 136-137. Ayrıca bkz. 15. 09. 1890/30 M 1308/3 Eylül 1306 Tarihli “Zira'ât Bankası Nizâmnâmesine Zeyl Olmak Üzere Kaleme Alınan Mevâd-ı Nizâmiyye”, 1. ve 2. maddeler, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, Ankara 1939, Devlet Matbaası, s. 742.

³ 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 173; 1885-1886/1303 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 302.

⁴ 1887-1888/1305 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 96.

getirirken, başkanlık görevini Osman Efendi üstlendi¹. Muhasebe kâtibi olarak da Hüseyin Hıfzı Efendi görevlendirildi². Daha sonra da muhasebe kâtipliğine Rupen Efendi atandı³. Rupen Efendi'nin yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle “eli işden çekdirilmesi” sebebiyle⁴ muhasebe kâtipliği görevini bir süre Ali Vassaf Efendi yerine getirdi⁵. Zira'ât Bankası Sandığı yönetimi ise daha sonraki tarihlerde yenilendi⁶. Sandık idaresine ayrıca muhasebe kâtibi yardımcısı(refîki) ve tahsildar tayin edildi⁷.

Kaza menafi sandığından verilen kredilere dair istatistikî veriler mevcut olmamakla birlikte; çiftçiler, muhtelif tarihlerde sandıktan yıllık %12 faizle kredi çektiler⁸. Bununla birlikte köylü, tüccar ve tefecilerden/murabahacılardan yüksek faizle kredi almaya devam etti. Kazada köylü tarafından tüccar/tefeci kredileri sık sık kullanıldı. Eşraftan Tiritzade Mehmet Paşa ve Kulalı Rüstem Ağazade Mehmed Ağa, çiftçilere resmî faiz oranından oldukça yüksek oranlarda krediler verdiler. Bilhassa kıtlık yıllarında tüccar ve tefecilerden alınan krediler çiftçileri uzun süre ödeyemeyecekleri bir yük altına soktu⁹. Zira Kulalı Rüstem Ağazade Mehmed Mehmed Ağa'nın, köylüye verdiği kredilerin yıllık faiz oranları %70,

¹ 1888-1889/1306 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 127.

² 1889-1890/1307 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 413.

³ 1892-1893/1310 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 197.

⁴ Yolsuzluk sebebiyle açığa alınan(eli işden çektirilen) Rupen Efendi hakkında Kaymakamlık tarafından yapılan tahkikat sonucunda men'i muhakemesine karar verildiğine, banka idaresince kararın temyizine gidildiğine dair bkz. **BOA**. ŞD. 1573/11, 17. 01. 1903/18 L 1320. Temyizen Şûrâ-yı Devlet'te görülen dava sonucunda da kendisinin suçsuz olduğuna dair de bkz. **BOA**. DH. MKT. 651/44, 12. 02. 1903/14 Za 1320.

⁵ 1894-1895/1312 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 262.

⁶ 1894/1312 yılında yenilenen Menafi' Sandığı İdaresi için bkz. 1894-1895/1312 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 262; 1896-1897/1314 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 258; 1899-1900/1317 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 219.

⁷ Örnek olarak bkz. 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 226.

⁸ Kaza Menafi' Sandığı tarafından Banaz Nahiyesi'ndeki çiftçilere verilen krediler için bkz. **BOA**. BEO. NGG. 557, Numro 7, 28. 09. 1890/13 S 1308; **BOA**. BEO. VGG. 930, s. 11, Numro: 19, 31. 10. 1887/19 Teşrinievvel 1303.

⁹ **BOA**. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308.

%80'lerdeydi. Ayrıca verdiği kredilere %20 de vekillik ücreti/ücret-i vekâlet ekleyen Kulalı Rüstem Ağazade Mehmet Ağa, kendisine olan anapara ve faiz borçlarını ödeyemeyen köylülerin palamut, başta olmak üzere ürünlerine ve gayrimenkullerine de el koymaktaydı¹.

Benzer şikâyetler Tiritzade Mehmet Paşa başta olmak üzere diğer tüccarlar/tefeciler için de geçerliydi². Kazadaki tek resmî kredi kurumu olan menafi sandıklarının kredi ihtiyacını karşılayamaması sebebiyle tüccara yüksek faizle borçlanan köylüler, “mütemevvilan” tefeciler tarafından adeta sömürülmekteydiler. Kısaca Osmanlı Devleti'nin tefecilerin köylüyü sömürmesine engel olmak amacıyla kurduğu Menafi Sandıkları, Hüdavendigâr Vilayeti ve ülke genelinde de olduğu gibi Uşak Kazası'ndaki çiftçileri de tüccardan yüksek faizle kredi almaktan kurtaramadı. Zira'ât Bankası'nın kurulmasına müteakip de tüccar, köylüye yüksek faizli krediler vermeye devam etti.

Kaza Zira'ât Bank Sandığı'nın kuruluşuna müteakip de köylüye, yeterli olmamakla birlikte krediler verildi. 1901-1902/1317 yılında Zira'ât Bankasından 21 kişi kredi aldı. Gayrimenkul ipoteği/rehni karşılığında verilen kredi miktarı 105887 kuruş, 30 pareydi³. 1901-1902/1317 yılı sonu itibarıyla 1622 kişinin de bankaya toplam 1742190 kuruş, 25 pare anapara ve faiz karşılığı olarak borcu vardı. 1901-1902/1317 yılı sonunda gerçek sermayesi

¹ Kulalı Rüstem Ağazade Mehmet Ağa hakkında yapılan şikâyetler için bkz. BOA. DH. MKT. 1679/116, 06. 12. 1889/13 R 1307, lef 1; BOA. DH. MKT. 1772/30, 16. 10. 1890/2 Ra 1308, lef 1. Uşak Kasabası, Hacı Hasan Mahallesi'nde ikamet eden Kulalı Rüstem Ağazade Mehmet Ağa'nın, ticaret ve tefecilik sayesinde azımsanmayacak bir servete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Salihli Kazası, Adala Nahiyesi'nde, kendisine ait 1358 dönüm tarlası vardı(**UŞS**, 8292, Numro: 439, 03. 08. 1892/10 Muharrem 1310).

² **BOA**. BEO. VGG. 930, Numro: 14, s. 18, 04. 10. 1888/22 Eylül 1304. Rum İspiroğlu Luka hakkında aynı konuda yapılan şikâyet için de bkz. **BOA**. ŞD. MLK. 2420/22, 27. 04. 1879/5 Ca 1296.

³ *Zira'ât Bankası'nın 1317 Senesi Zarfında Vukû' Bulan İkrâzât ve Mu'âmelâtıyla Şu'be ve Sandıklardan Her Birinin Sermâye ve Temettü'âtını Mübeyyin İstatistik Defteridir*, Matba'a-ı Osmaniyye, Dersaadet 1321, birinci kısım, s. 10.

2084739 kuruş, 31 pare olan sandık, 1901-1902/1317 yılında alacaklarının ancak 79292 kuruşunu tahsil edebildi¹.

Zira'ât Bank Sandığı'nın 1901-1902/1317 senesi faiz ve kayd vergisiyle sairden gayrisafi kârı(temettü'-ü gayr-i sâfiyyesi) 45826 kuruş, 30 pare olarak gerçekleşti. Aynı süre zarfında sandığın maaş ve masraf ile muhtelif zararları ise 25357 kuruş, 10 pare'ydi. Böylece sandık, 20469 kuruş, 20 pare net kâr(temettü'ât-ı sâfiyyesi) elde etti.

Sandık İdaresi, kuruluşundan 1903/1317 yılına kadar bir kişinin gayrimenkulünü, ipotek ettirerek çektiği krediyi verilen ek sürede de, ödemediği için açık arttırma ile sattırdı². Aynı süre zarfında çektiği kredileri ödemeyen üçyüzellidört kişinin gayrimenkulüne sandık adına el konuldu. Bunlardan otuzdört kişinin el konulan gayrimenkulleri, daha sonra borçlarını ödemeleri sebebiyle iade edildi. Geri kalan üçyüzondokuz kişinin gayrimenkullerine ise, borçlarını ödememeleri sebebiyle el konulmaya(tefvvüz edilmeye) devam edildi³.

1908-1909/1324 yılında ise Uşak Zira'ât Bank Sandığı, ihtiyaç sahibi 5652 kişiye kolektif kefalet(kefâlet-i müteselsile) ile 533536 kuruş kredi verdi⁴. Bunun 529536 kuruşu, 5622 kişiye verilen 100 kuruşluk kredilerdi. Sadece 30

¹ *Zira'ât Bankası'nın 1317 Senesi Zarfında Vukû' Bulan İkrâzât ve Mu'âmelâtıyla Şu'be ve Sandıklardan Her Birinin Sermâye ve Temettü'âtını Mübeyyin İstatistik Defteridir*, Matba'a-ı Osmaniyye, Dersaadet 1321, birinci kısım, s. 10.

² Banka idaresince gayrimenkulü(dükkânı) haczedilerek müzayede ile sattırılan Karaağaç Mahallesi sakinlerinden borçlu iken vefat eden Sarı Kassab torunu Yahya'ydı. Vefat ettiğinde, kendisinin Ziraat Bankası'na anapara ve faiz olarak 4752 kuruş borcu vardı. Banka idaresince alacak, dükkân sattırılarak tahsil edildi(**UŞS**, 8292, Numro: 661, 03. 06. 1900/5 S 1318).

³ *Zira'ât Bankası'nın 1317 Senesi Zarfında Vukû' Bulan İkrâzât ve Mu'âmelâtıyla Şu'be ve Sandıklardan Her Birinin Sermâye ve Temettü'âtını Mübeyyin İstatistik Defteridir*, Matba'a-ı Osmaniyye, Dersaadet 1321, ikinci kısım, s. 10.

⁴ *Zira'ât Bankası, 1324 senesi İstatistik Mecmuası*, Matbaa-ı Osmaniye, birinci kısım, s. 13.

kişiyi miktarları 101 kuruş ile 300 kuruş arasında değişen toplam 4000 kuruş kredi verildi¹.

Sandığın 13. 03. 1909'a/Rumî 1324 yılı sonuna kadar verdiği kredi anapara ve faizleri karşılığı olarak çiftçilerden, toplam 3549756 kuruş, 10 pare alacağı bulunmaktaydı. Sandığa borçlu olanların sayısı ise 8728'di. Bunlardan 8271 kişiyi köylerde yaşayan çiftçiler, 457 kişiyi de kasabada ikamet edenler oluşturmaktaydı. Köylülerin anapara ve faiz karşılığı olarak toplam borcu ise 1725332 kuruş, 25 pare'ydi. Kasabada ikamet edenlerin borç miktarı da 1824423 kuruş, 25 pare'ydi². Sandık İdaresi 1908-1909/Rumî 1324 yılında anapara ve faiz karşılığı olarak alacaklarının ancak 47743 kuruş, 20 pare'sini tahsil edebildi³. 13. 03. 1902'den/Rumî 1317 yılı sonundan 1909 yılına kadar geçen süre zarfında gayrimenkulünü rehin göstererek kredi alan ve borcunu verilen ek sürede de ödemeyen bir kişinin gayrimenkulü açık arttırma ile talibine sattırıldı⁴. 1908-1909/Rumî 1324 yılı itibarıyla daha önceki yıllarda gayrimenkulünü rehin göstererek banka sandığından kredi çeken, ancak borcunu süresinde ödemeyen 185 kişinin gayrimenkulüne sandık idaresi tarafından el konuldu⁵.

¹ Zira'ât Bankası, 1324 senesi İstatistik Mecmuası, Matbaa-ı Osmaniye, birinci kısım, s. 13.

² Zira'ât Bankası, 1324 senesi İstatistik Mecmuası, Matbaa-ı Osmaniye, birinci kısım, s. 13.

³ Zira'ât Bankası, 1324 senesi İstatistik Mecmuası, Matbaa-ı Osmaniye, birinci kısım, s. 13.

⁴ Banka tarafından, ipotek edilen ve açık arttırmayla sattırılan gayrimenkul, bir değirmendi. Rum Mahallesi sakinlerinden Yani, Kilemendos ve Vasil babaları müteveffa Hacı Simon'un Sazak Köyü'nde bulunan, değirmenden kendilerine miras yoluyla intikal eden 7 hisse itibarıyla 6 hisseyi rehin göstererek(ipotek ettirerek) Uşak Zira'ât Bankası'ndan 1892(rumi 1308)'de müştereken 2500 kuruş kredi(istikraz) çekmişlerdi. Ancak borçlarının tamamını vadesinde ödememeleri üzerine değirmenleri 16. 09. 1901/3 Eylül 1317'de müzayede ile satışa çıkarıldı. Değirmenin sahiplerinden ve borçlulardan Yani, diğer borçlu kardeşi Vasil'den olan alacağını gerekçe göstererek müzayedeye haczen katıldı ve değirmeni 39000 kuruş bedelle satın aldı. Değirmeni satın alan Yani, müştereken çektikleri krediden Zira'ât Bankası'na olan borçlarından kalan 1188,5 kuruşu yatırdı, Zira'ât Bankası da böylece alacağını tahsil etti(BOA. DH. MUİ. 86-1/16, 17. 04. 1910/7 R 1328).

⁵ Zira'ât Bankası, 1324 senesi İstatistik Mecmuası, Matbaa-ı Osmaniye, ikinci kısım, s. 13.

Kaza Zira'ât Bank Sandığı'na, 1908-1909/Rumî 1324 yılında başlıca sermaye kaynağını teşkil eden menâfi' hisse-i i'ânesinden 237217 kuruş, 24 pare yatırıldı. 205918 kuruş, 13 parelik menâfi' hisse-i i'ânesi de bakayada kaldı. Sandığın 1908-1909/Rumî 1324 yılı faiz ve kayıt vergisi geliri 32345 kuruş, 2 pare, maaş ve diğer masrafları ise 38471 kuruş, 22 pare olarak gerçekleşti. Yani sandık, 6126 kuruş, 20 pare zarar etti¹.

Zira'ât Bankası tarafından verilen krediler de, 1889 yılı öncesinde olduğu gibi, çiftçinin taleplerini karşılayamadı². Bu sebeple, Ziraat Bank Sandığı'nın verdiği kredilerin yetersizliği, şikâyetlere konu oldu³. Ahali kredi gereksinimlerinin sandık idaresi tarafından karşılanması için çeşitli tarihlerde İstanbul'a arzuhaller verdi, telgraflar çekti⁴. Gereksinim duyduğu krediyi Zira'ât Bank Sandığı'ndan alamayınca da tefeci tüccarların yüksek faizli kredilerine başvurmak zorunda kaldı. Kredi almak için başvurulmuş başlıca tüccarlar/tefeciler ise daha önceki yıllarda olduğu gibi yine Tiritzade Mehmet Paşa ile Kulalı Rüstemzade Mehmet Ağa'ydı. Aynı zamanda mültezim olan bu tüccarlar/tefeciler, köylülere yüksek faizle krediler verdiler, bu kredileri

¹ Zira'ât Bankası, *1324 senesi İstatistik Mecmuası*, Matbaa-ı Osmaniye, ikinci kısım, s. 13.

² Zira'ât Bank şube ve sandıklarının köylülerin kredi ihtiyalarını karşılayamaması genel bir durumdu. Bunda, birçok şube ve sandığın sermayelerinin amaç dışında kullanımı ve idarelerindeki suistimaller başlıca sebepti (Güran 1986: 122-125). Hatta Zira'ât Bankası şubelerinin kendinden bekleneni verememesi sebebiyle kapatılmaları ve yeniden menafi sandıkları tarzında teşkilatlandırılması gündemde geldi. II. Abdülhamid'in bu yönde iradesi dahi çıktı. Ancak bu yönde bir uygulamaya gidilmeyerek, ziraat Bankası varlığını sürdürdü (Said Paşa 1328: 19).

³ “Uşak Kazası zürâ'ına tohumluk zâhire mübâya'a olunmak üzere mahallî Zira'ât Bankası şu'besinden ikrâz olunan mebâliğin zürâ'ın te'mîn-i ihtiyâclarına gayr-i kâfi" olduğu, “zürâ'ın ihtiyâclarının lâyıkiyla tahkîk" olunmadığı, “cüz'i ikrâzâtda bulunulduğu"na dair İzmir basını yoluyla yapılan şikâyet için bkz. **Ahenk**, 3525, 21. 02. 1908/18 M 1326. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **BOA**. BEO. NGG. 553, Numro: 676, 15. 03. 1908/12 S 1326/2 Mart 1324; **BOA**. BEO. NGG. 243468.

⁴ **BOA**. BEO. NGG. 553, numro 102, 16. 05. 1907/3 R 1325; **BOA**. BEO. NGG. 553, Numro 25, 03. 04. 1907/19 S 1325/21 Mart 1323; **BOA**. BEO. NGG. 553, Numro 302, 07. 03. 1906/11 M 1324; **BOA**. BEO. NGG. 208328; **BOA**. BEO. NGG. 229325.

ödeyemeyen köylüler üzerinde de, “selem uygulaması” dâhil çeşitli kanun dışı muamelelerde(ihtikârâtta) bulundular¹.

IV-2. Doğal Afetler ve Ziraî Üretim

Tarımsal üretimi, dolayısıyla üreticiyi olumsuz etkileyen önemli faktörlerden biri, doğal afetlerdi. Kıtlikları beraberinde getiren, devleti başlıca gelir kaynağından mahrum bırakan kuraklıklar ve çekirge istilaları; üretimin doğal şartlara bağımlılığının da başlıca göstergelerinden biriydi. Zira kuru tarla tarımının(dry farming) yaygınlığı üretimin değişmeyen temel niteliğiydi. Dolayısıyla yağın yağmurun zamanı ve miktarı (kesret-i bârân” ya da “fıkdân-ı bârân) hasat zamanında alınacak ürünün nitelik ve niceliğinde etkili olmayı sürdürdü. Bu sebeple sık sık yaşanan kuraklıklar, sermaye birikimi genelde olmayan, küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinde tarımsal üretimde bulunan çiftçileri, yemeklik ve tohumluk zahireye muhtaç hale getirdi. Afet yıllarında çiftçilerin yemeklik ve tohumluk ihtiyaçlarının karşılanması için başvurduğu başlıca merci, Devlet’ti. Belki de tarım sektörüne yönelik devletin en önemli katkısı, kıtlık yıllarında üreticiye yemeklik ve tohumluk olarak verdiği zahireydi. Osmanlı Devleti’nin yemeklik ve tohumluk aynî yardımları bir sonraki yılda ödenmek şartını taşımakla birlikte, her zaman da mümkün olamadı. Üretici devletin yardımına yetişemediği yıllarda ise mahallî tüccarın yüksek faizli kredilerine başvurmak zorunda kaldı. Bu ise aynı zamanda mültezim olan tefeci tüccarların üretici üzerindeki haksız uygulamalarını beraberinde getirdi.

Kuraklık yanında hasadı üreticiden önce kaldıran çekirgeler de kıtlıkların bir diğer sebebini teşkil etti. Ziraî ilaçlamanın(kimyevî usullerin) genelde söz

¹ Kulalı Rüstemezade Mehmet Ağa’nın “Mahsûlâtın idrâkında ya ‘aynen veyâ bedelen istihsâl olunmak üzere ba’zı kurâ ahâlisinin virgüden olan borçlarına mahsûben mahallî mal sandığına teslim ittiği mebâliğ” hakkında bkz. **BOA**. DH. MKT. 2156/114, 05. 01. 1899/22 Ş 1316. Konuyla ilgili diğer şikâyetler için de bkz. **BOA**. DH. MKT. 123/41, 16. 09. 1893/6 Ra 1311, lef 1; **BOA**. DH. MKT. 1679/116, 06. 12. 1889/13 R 1307, lef 1; **BOA**. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 21.

konusu olmaması sebebiyle çekirge istilalarına karşı başvurulana başlıca tedbiri; çekirge tohumlarının devlet ve ahali tarafından el birliği ile kanatlanmadan önce toplanıp imha edilmesi oluşturdu(Mehmed Süreyya 1336: 15-16). Çekirge istilalarına karşı çiftçi, bizzat mücadeleye iştirak ederken; devlet, “çekirgelere karşı yerli usûllerini ta’rîf ve ahâlinin usûl-ı mücâdeleye tarz-ı sevki ve sâirden bâhis” düzenlemeler yaparak mücadeleyi memurları vasıtasıyla organize etmeye çalıştı¹. Kanatlanana çekirgelere karşı da çeşitli hal çareleri bulundu. Çekirgelerin bir noktada toplanmasını sağlayarak imha etmek, çarşaf usulü, çinko usulü başta olmak üzere çiftçiler, ürün paylaşımında çekirgelerle adeta bir mücadele gerçekleştirdiler². Bu mücadelenin taraflar açısından zafer veya mağlubiyetle sonuçlanması ise hareket kabiliyetlerindeki önceliklerine ve yeteneklerine bağlıydı.

Tanzimat Dönemi’nde Kaza’daki tarımsal üretime zarar veren çekirge istilaları³ daha sonraki yıllarda da yaşandı. 1879 yılında etkili olan çekirge salgını üretimi olumsuz etiledi ve kıtlıkla sonuçlandı. Çevre kazaları da olumsuz etkileyen çekirge istilasını üreticileri yemeklik ve tohumluk zahireden mahrum bıraktı⁴. Kaza’da hububat fiyatları hızla arttı. Ahali yüksek fiyatla da olsa hububat bulamadı. Bir kısmı “aclıktan çarşu ve sokak aralarında feryâd” etti ve “hicret itmek ve bir takım fenâliğe cû’ret eylemek efkârında” bulundu⁵. Kıtlık sebebiyle “zâhirece olan ihtiyâcât-ı sahîha-ı küllîyyesinden” dolayı açlıktan ölmek için palamut içindeki pilit ile ayrık kökü ve benzerlerini yedi.

¹ Bu konuda başlıca düzenleme çekirge talimatıyla yapıldı. Ahali çekirge zuhurunda ilk etapta yumurtalarının toplanması ile mükellef tutuldu, mülkî memurlar da bu mücadelenin organizasyonu ile görevlendirildi(**BOA**. DH. MKT. 110/39, 18. 03. 1894/10 N 1311, lef 4).

² Bu mücadele usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Süreyya 1336: 15-45. Ayrıca bkz. **BOA**. DH. MKT. 110/39, 18. 03. 1894/10 N 1311, lef 4.

³ **BOA**. A. MKT. MVL. 77/69, 23. 01. 1856/14 Ca 1272; **BOA**. İrade, Meclis-i Vâlâ, 8205.

⁴ 1879 yılında, Anadolu’nun birçok bölgesinde etkili olan çekirge salgınlarının, Osmanlı kamu maliyesinde de bütçe açığı şeklinde önemli etkileri oldu. Bu etkiler için bkz. Akar 1998: 218.

⁵ **BOA**. İrade, Dahiliye, 65208, lef 8, lef 9.

Ayrıca afetin şiddetli etkisi sebebiyle anbarlardaki ve değirmenlerdeki hububat ve unu cebren almaya çalıştı¹.

“Hükûmet-i seniyyeden başka istinâd ve mededgâhı olmayan” afet-zedelerin² ihtiyaçlarının karşılanması için İstanbul’a farklı tarihlerde müteaddid başvurular yapıldı³. Bunun üzerine, kendilerine gerekli olan yemeklik ve tohumluk zahirenin tespit edilmesi, mümkün mertebe noksanla ve hasat mevsiminde geri ödenmek şartıyla, kolektif kefaletle Kütahya’da mevcut bulunan aşar malından geri ödenmek şartıyla dağıtılması kararlaştırıldı⁴. Neticede, kaza merkezinde devlet görevlileriyle mahallî ileri gelenlerden oluşturulan umumî meclis(tehvîn-i ihtiyâc komisyonu) vasıtasıyla ihtiyaç sahiplerine yaklaşık 30.000 kile, hinta, şair, mısır, darı, burçak, yulaf(alef) ve nohut tevzi edildi⁵.

¹ “Muhâfaza-ı kuvve-i hayâtiyyeleriçün palamud içindeki pilit ve ayırık kökü ta’bîr olunan giyâhı ve buna mümâsil sâ’ir eşyâyı doğub ekl itti” şeklindeki vb. ifadeler için bkz. **BOA**. İrade, Dahiliye, 65208, lef 10.

² Kıtık yılında Kaza nüfusunun 65000 kişi olduğu, bu nüfusun 40.000’inin hasat mevsimine kadar birbirlerinin yardımıyla “şuradan buradan zâhire mübâya’asıyla mümkün mertebe idâre idebilecek râddede” olduğu, geri kalan 25000 kişinin birinci derecede zahireye muhtaç bulunduğu anlaşılmaktadır(**BOA**. İrade, Dahiliye, 65208, lef 15).

³ **BOA**. İrade, Dahiliye, 65208, lef 8, lef 9, lef 15, lef 3.

⁴ **BOA**. İrade, Dahiliye, 65208, lef 17.

⁵ **BOA**. İrade, Dahiliye, 65208, lef 4, lef 61, lef 95. Kuraklık ve çekirge istilaları sonunda yaşanan kıtlıklarla mücadelede Osmanlı Devleti; önceliği, ölümleri önlemek amacıyla kahtzedegana yiyecek zahire tevziine vermekteydi. Daha sonra da ahalinin tohumluk ihtiyacının karşılanmasına ve bilhassa zira’ât ve nakliye hayvanlarının telef olmasının önlemesine çalışılmaktaydı. “Kuraklığın te’sîrâtından olarak ahâlîce rû-nümâ olan ihtiyâcât fi’l-hakîkâ esâsen üç kısımdır. Birisi yiyecek ihtiyâcâtıdır. Digeri zira’ât ve hırâset dûçâr-ı ta’tîl olmamak üzre tarlaların tohumdur ve diger birisi dahi hayvânâtın yem ve samanıdır. Aksâm-ı mezkûrenin ‘umûmen ehemmiyeti olmasıyla berâber yek digerine nisbetle tefâvût derecâtına göre evvel-be-evvel Rabbim göstermesin nüfus telefâtı vukû’ bulmamak üzere te’mîn-i hayât eyleyecek olan zehâirin tedâriki ehemdir. İkinci derecede mühim olan tohum maddesi dahi ihtiyâcâtı te’mîn idecegine göre vâcibü’l-i’tînâdır. Üçüncüsü hayvânâtın telefdan vikâyesi için yem ve saman tedâriki maddesi olup lüzûmsuz olan hayvanların münûsib yaylaklara sevkıyla zira’ât ve nakliyyât gibi umûr-ı zarûriyyede kullanılmak için alıkonulacak hayvanât için saman ve giyâh ve sâ’irenin mahallince ve civâr olan feyizli ve bereketli mahallerden tedârik

Ahaliye rayiç fiyattan verilen zehair bedelinin tahsilinde ise kısa süre sonra fiyatların düşmesi sebebiyle güçlükler yaşandı. Bunun üzerine devlet, hem üreticiye kolaylık sağlamak, hem de hazine alacaklarını tahsil etmek için aynî ve nakdî geri ödemelerde düzenleme yaptı. Buna göre; borçlarını nakden ödemek isteyenler için birim fiyat, zahire dağıtıldığı zamanki fiyatla ödeme esnasındaki rayiç fiyat ortalamasının alınmasıyla tespit edildi. Aynen vermek isteyenler için de, zahirenin dağıtıldığı esnadaki fiyatıyla toplam borcun hesaplamasına ve elde edilen tutarın daha sonraki fiyata göre tekabül ettiği zahire miktarının tahsiline karar verildi¹. Böylece devlet, afet yaralarını sarmaya çalıştığı gibi, tahsilatta da köylüye kolaylıklar sağladı. Ayrıca, hazine alacaklarının tahsiline de ihtimam gösterdi.

Çekirgelere karşı mücadele mevcut yöntemlerle XX. Yüzyıl başında da, çekirgeler aleyhine kesin bir başarıyla sonuçlanmadı. Kimyevî mücadele usullerinin başlıcasını teşkil eden “gaz yağı ile zehirlleme” yöntemi kullanıldıysa² da, çekirge istilaları üreticiyi hasattan, devleti başlıca vergi gelirinden mahrum bırakmayı sürdürdü(Mehmed Süreyya 1336: 5, 12-13, 45-68).

1887 yılında Anadolu’nun birçok yerinde yaşanan kuraklık³, Uşak Kazası’nda da kapsamı ve sonuçları bakımından oldukça etkili oldu, köylü kuraklıktan

ve celbine gereği gibi gayret olunması” teşkil etmekteydi(BOA. Y. PRK. TNF. 2/8, 16. 09. 1887/28 Z 1304, lef 56). Özbek “Sosyal Devlet” olgusunu ele aldığı önemli çalışmasında, doğal afetlere, düzenlenen yardım kampanyaları ekseninde değinir(Özbek 2002: 1264-272).

¹ “hem ahâli mazhâr-ı teshîlât olmak, hem de hukûk-ı hazîne kolaylıkla istihsâl olunmak üzere zehâ’ir-i mezkûreye vaktiyle takdîr olunan fi’âtla şimdiki fi’ât birleştirilerek hâsılı bi’t-tensîf neye bâliğ olur ise anın bedelen ve şâyed bedelen virmek istemeyen olur ise zimmetindeki zehâ’irin fi’ât-ı mezkûre ile esmân-ı bâliğasına şimdiki râ’ice tevfiikan ne kadar zâhire isâbet ider ise ‘aynen istifâsı”(BOA. İrade, Şûrâ-yı Devlet, 3868, 13. 11. 1883/13 M 1301, lef 1).

² “Çekirge itlâfında şiddetle lüzûmu olan gazın bile istenilen mikdârda tedârikindeki imkânsızlıktan dolayı bin müşkîlât ile idâre-i maslahât ma’rûzdur”(BOA. DH. İUM. 63/2, 06. 04. 1915/21 Ca(5) 1333).

³ 1887 kuraklığının Aydın, Adana, Konya ve Ankara Vilayetleri’ndeki boyutları ve etkileri ile alınan tedbirler hakkında bkz. BOA. Y. PRK. TNF. 2/8, 16. 09. 1887/28 Z 1304, lef 1, 2, 3, 5,

kaynaklanan kıtlığın olumsuz etkilerinden uzun süre kurtulamadı. Kuraklık üzerine kazaya tahkik memuru gönderilerek, kahtzedeganın sayısı ve tevzi olunacak zahirenin miktarı tespit edildi. Tahkik memuru Hüsnü Bey tarafından yapılan inceleme sonucunda kuraklıktan ellibir köydeki, 1597 hanenin etkilendiği, bunlara beşer kile tohumluk, ikişer kile yemeklik olmak üzere 19589 kile zahire dağıtılması gerektiği anlaşıldı¹. Bu zahirenin de aşar malından tavizen dağıtılması Hüsnü Bey ve Hüdavendigâr Valisi tarafından İstanbul'a bildirildi. Dâhiliye Nezâreti'nin konuyla ilgili tezkiresini görüşen Meclis-i Mahsûs/Meclis-i Vükelâ da 19589 kile zahirenin aşar malından geri ödenmek şartıyla afetzedelere dağıtılmasını, idare ve iaşeleri için zaruri gördü². Meclis-i Vükelâ'nın bu kararı üzerine 19589 kile muhtelif zahire mahallinde "ümerâ-yı askeriyye ve zâbitân ve 'ulemâ-yı memleket ve eşrâf-ı hanedân ve tüccardân" mürekkeb umumî meclis(meclis-i umûmî) tarafından muhtaç köylülere dağıtıldı³. Kazada tarımla uğraşmayan, "çiftsiz ve işsiz bir takım muhtâcînin te'mîn-i i'âşeleri" ise karşılanamadı. Kasabadaki bazı tüccarlar elinde bulunan hububatı satmayarak fiyatların daha da yükselmesini bekledi. Bunun üzerine kasabada buğday fiyatları hızla yükseldi. Tüccar daha önce kilesini 7-8 kuruşa aldığı buğdayı satmayarak vurgunculuğa(muhtekirliğe) başladı. Bunun üzerine Hüdavendigâr

7, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53. Bu belgeyi de kullanan konuyla ilgili iki önemli çalışma için de bkz. Şaşmaz 2005: 181-209; Yılmaz 1998: 135-146.

¹ **BOA**. DH. MKT. 1466/107, 30. 11. 1887/14 Ra 1305.

² "zehâ'irin 'aşar malından ta'vîzen îtâsı muhtâcînin te'mîn-i idâre ve i'âşesi maksâdına mübtenî ve zarûrî idüğü"(BOA. MV. 26/69, 12. 12. 1887/26 Ra 1305; BOA. A. MKT. MHM. 495/46, 15. 12. 1887/29 Ra 1305).

³ "Tanrısal iradenin gerçekleşmesi ya da gerekliliğin yansıması" anlamlarında doğal afetler aynı zamanda fırsat anları/alanlarıydı(Hazai 2001: 4; Zachariadou 2001: 6-10). Nitekim Kütahya Sancağı'nda zahire dağıtan resmî görevlilerle tüccarlar da bu fırsat anını kullandılar. Buna dair Uşak'tan Madenlizade Ali Rıza tarafından İstanbul'a yapılan şikâyetler hakkında bkz. BOA. DH. MKT. 1566/95, 21. 11. 1888/17 Ra 1306; Kaza kaymakamının zahire tevziindeki suistimalleri hakkında ahali tarafından yapılan şikâyetler için de bkz. BOA. DH. MKT. 1502/63, 19. 04. 1888/8 Ş 1305; BOA. DH. MKT. 1501/6, 14. 04. 1888/3 Ş 1305; BOA. Y. PRK. KOM. 5/81, 07. 10. 1887/19 M 1305. Tüccar hakkında yapılan şikâyetler için de ayrıca dipnot 574'e bkz.

Vilâyetini'nin tahriratı üzerine Meclis-i Vükelâ, muhtekir tüccar elinde bulunan zahirenin mahallî idareciler tarafından tespit edilerek, rayiç fiyatla ihtiyaç sahiplerine sattırılmasına, mukavemet eden tüccarın ise Ceza Kanunname-i Hümayunu gereğince cezalandırılmasına karar verdi¹. Kasabada bazı muhtekir tüccarın elinde bulunan zahire rayiç fiyatla ahaliye sattırıldıysa² da kıtlığın şiddeti hızla arttı³.

Kıtlık o hadde vardı ki Ermeni Patrikhanesi Dâhiliye Nezâreti'ne verdiği muhtırada "Uşak Kazası ahâlisinin açlıktan telef olmak derecesine vardıkları"nı, kendilerine gerekli zahirenin verilmesini istedi⁴. Hüdavendigâr Vilâyeti de, 20.000 kile zahireye ihtiyaç olduğunu, vilayetten toplanan nakdi yardımın de ahalinin ihtiyacını karşılamaktan uzak bulunduğunu idare meclisi mazbatasıyla İstanbul'a bildirdi⁵. Ayrıca Vilayet çözüm olarak da, ahaliye verilecek zahirenin ya mültezimler vasıtasıyla ya da nakdî tahsilâtta rayic fiyatla satın alınmasını önerdi⁶. Bu öneriyi görüşen Meclis-i Vükelâ da, kaza ahalisinin ihtiyaç duyduğu zahirenin mültezimler tarafından rayiç fiyatla satın alınmasına, cüzi bir kârla ahaliye dağıtılmasına, mültezimlerin alacaklarını da bir sonraki yıl ahaliden tahsil etmelerine karar verdi⁷. Meclis-i Vükelâ'nın bu

¹ BOA. MV. 30/19, 18. 03. 1888/6 B 1305.

² Bu karar üzerine zahiresi rayic fiyatla ahaliye satılan tüccardan Halidzade Mehmed Emin'in Dahiliye Nezâreti ile Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne yaptığı şikâyetlere örnek için bkz. BOA. DH. MKT. 1512/68, 16. 06. 1888/6 L 1305; BOA. DH. MKT. 1492/50, 06. 03. 1888/23 C 1305.

³ Kuraklığın devamından dolayı daha önce dağıtılan zahirenin yetersiz kaldığına ve yardım yapılmasına dair ahalinin arzuhalı için bkz. BOA. DH. MKT. 1493/55, 10. 03. 1888/27 C 1305.

⁴ BOA. DH. MKT. 1498/80, 02. 04. 1888/21 B 1305.

⁵ BOA. DH. MKT. 1498/80, 02. 04. 1888/21 B 1305.

⁶ "yâ mülteziminin nakdîyyâtdan zimmeti olan mebâliğe mahsûben ve râ'ice tevfiikan yigirmi bin kile zâhirenin tedârîki veyâhûd tahsîlât-ı nakdîyyeden yine râ'ic vechle o kadar zâhirenin mübâya'a olunub muhtâcîn-i merkûmeye tevzî'i"(BOA. A. MKT. MHM. 496/69, 05. 04. 1888/24 B 1305).

⁷ "mülteziminin nakdîyyâtından zimmeti olan mebâliğe mahsûben ve râ'ice tevfiikan kabûlüyle sûret-i ta'vîzde muhtâcîne tevzî'i"(BOA. MV. 30/58, 01. 04. 1888/20 B 1305. Ayrıca bkz. BOA. A. MKT. MHM. 496/69, 05. 04. 1888/24 B 1305).

kararı üzerine kıtlık dolayısıyla teşkil edilen mahallî umumî meclis(tehvîn-i ihtiyâc komisyonu), köyleri mültezimler/eşraf üzerine taksim etti. Bazıları kabul etmemekle birlikte Tiritzade Mehmet Paşa, otuz köyün ihtiyaçlarını karşılamayı taahhüt etti ve kilesini 45 kuruşa kadar aldığı zahireyi köylülere 52-55 kuruş fiyatla borç olarak dağıttı. Kıtlık sebebiyle köylülere dağıttığı zahirenin toplam miktarı 37.000 mecdiye olan¹ Tiritzade Mehmet Paşa, ayrıca kasabada buğday fiyatlarının kıtlık sebebiyle aşırı artışını önlemek ve ahalinin ihtiyacını karşılamak için uygun fiyatla çiftçi olmayan ahaliye de zahire sattı ve fiyatların yükselmesini önlemeye çalıştı². Bunun yanında kıtlık sebebiyle köylerden kasabaya gelen ve geri dönüşe iktidarları olmayan ahalinin çeşitli ihtiyaçlarını da karşıladı³. Kıtlık yaralarının sarılmasında yaptığı tüm bu harcamaları ise, sonraki hasat yıllarında mültezim ve alacaklı sıfatıyla muhtelif gayri kanuni muamelelerde bulunarak köylüden tahsil etti. Bu da ahalinin kısa süre sonra İstanbul'a çeşitli şikâyet telgrafları çekmesine sebep oldu.

1898/Rumî 1314 yılında meydana gelen kuraklık ise Budaklar, Dedeballar, Tatar, Yayalar, Çoğublu, Kureyş ve Karalar köylerinde etkili oldu. Köy muhtarlarının Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne çektikleri telgrafta, yağmursuzluk sebebiyle ektikleri buğday ve arpanın çıkmayarak toprak altında kaldığını, bu sebeple açlıktan telef olmak üzere olduklarını, tohumusuzluk sebebiyle hububat da ekemediklerini bildirmeleri üzerine⁴, kendilerine gerekli zahirenin hemen verilmesi için 01. 11. 1899/26

¹ BOA. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308.

² “derûn-ı memleketde muhtekirler tarafından zehâ'ir fi'âtı terakkî itmemek üzre 'âlî fi'âtla kezâ zâhire mübâya'a iderek dîn fi'âtla derûn-ı memleketde fûruht itdirüb terakkî-i fi'âtına mân'i olduğu”(BOA. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308).

³ “altı mâha karîb hüküm süren kahtın zamanında karyelerden dökülüb şehre gelmiş, 'avdete iktidârı olmiyan bir takım zü'âfa ve gurebâ, sağîr ve sağîre karı kızan takımından beş buçuk mâh müddet hânesinde isticâre itmiş olduğu, hânelerde leyl û nehâr i'tâm-ı ta'am ve içlerinde bulunan arâmil-i eytâmın elbisece ihtiyâcu görünen bî-kudretleri dahi iksâ”(BOA. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308).

⁴ “rahmet-i rahmân nâzil olmadığından zer' eyledikleri hinta ve şâ'irin nâbit olmayarak toprak altında kaldığından açlıktan telef olmak derecelerine geldiklerini, güzlük zira'ât mevsimi

C 1317'de irade çıktı¹ ve kuraklıktan zarar gören ahaliye 1900 yılının Şubat ve Mart aylarında/ Şubat 1315'te mahallince gerekli zahire dağıtıldı².

Doğal afetler üreticiyi daha sonraki yıllarda da olumsuz etkilemeye devam etti. Nitekim Ocak-Şubat 1908/Kanunusani 1323 tarihi itibarıyla kuraklıktan binlerce çiftçi tarlalarına ekecek tohumluk zahire bulmakta çaresizlik içindeydi³.

Kuraklıklar ürün rekoltesini olumsuz etkilelerken, bazı yıllarda elde edilen ürünlerdenden yağmurların erken yağması gibi sebeplerle faydalanılamadığı da oldu. Bunda sair sebepler de etkiliydi. Örneğin 1897/Rumî 1313 yılında bazı köylüler, mültezimler tarafından öşürlerinin zamanında tahsil edilmemesi ve yağmurların erken ve aşırı yağması sebebiyle mahsulleri ıslandığı için mağdur oldular. Yiyecek ve tohumluk bulmakta sıkıntı çektiler. Bir sonraki yıl ekecek tohumu Tiridzade Mehmet Paşa'dan borçla aldılar. Tiridzade Mehmet Paşa da elindeki ıslak ve çimlenmiş hububatı köylülere yemeklik ve tohumluk olarak yüksek fiyatla sattı⁴. Köylü bu hububatın bir kısmını yedi, bir kısmını da tarlalarına ekti, ancak mahsul alamadı. Böylece ekonomik durumu daha da kötüleşti.

olduğu hâlde tohumluktan ne yolda mu'âmele idileceğini şaşırıklarını, zât-ı hazret-i pâdîşâhînin ulu 'âtifetine sığınmaktan başka çâre bulamadıklarını, tehvîn-i ihtiyâcları ve te'mîn-i hayâtları için yâ inâyet-i hilâfet-'uzmâya veyâhûd Zira'ât Bankasından akçe ikrâzına dâ'ir evâmîr-i lâzimeye telgrâfhânedeyi feryâd ve figân ile istîrham ve intizâr eyledikleri”(BOA. Y. EE. 150/49, 31. 10. 1899/25 C 1317).

¹ “kâfî mikdâr tohumluk zâhirenin hemân î'tâsı”(BOA. İrade, Hususi, 45, 01. 11. 1899/26 C 1317).

² BOA. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 53.

³ “binlerce zürrâ'(ın) arâzilerine hırâs idecek tohumluk tedârikinden” aciz olduğuna dair bkz. BOA. BEO. NGG. 243468, 05. 02. 1908/23 Kanunusani 1323. 1905 yılında Anadolu'da geniş kapsamlı bir kuraklık yaşandı. Uşak Kazası'nı da etkileyen bu kuraklığın yarattığı kıtlığın Anadolu'daki boyutları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA. DH. MKT. 950/1, 24. 04. 1905/19 S 1323. II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı ülkesi genelinde etkili olan kuraklıkların meydana getirdiği kıtlık ve fiyat artışlarının siyasal gelişmelere(II. Meşrutiyet'in ilanına) etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Quataert 1993: 49-62.

⁴ BOA. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 21.

Tüm bu olumsuz gelişmeler yanında, “dolu” gibi sair meteorolojik olaylar da hasat üzerinde olumsuz etkiler doğurdu. Örneğin Nisan. 1892/Nisan 1308’de yağan dolu, Delihıdırlı, Paşalar, Karahallu, Buğdaylı ve Kaykılı köylerinde zarar meydana getirdi. Dolunun sebep olduğu hasar, köy muhtarları tarafından mazbatalarla kaymakamlığa bildirildi. Hasar tespiti amacıyla Kütahya Sancağı’ndan özel bir memur gönderildi. Mahallinde, dolunun meydana getirdiği hasar tespiti yapıldı. Doludan; Paşalar Köyü’nde 500 dönüm bağın, 150 dönüm hububatın, 50 dönüm pamuk tarlasının; Delihıdırlı Köyü’nde 130 dönüm bağın, 8 dönüm hububatın, 47 dönüm pamuk tarlasının; Karahallu Köyü’nde 2000 dönüm bağın, 100 dönüm hububat ve pamuk tarlasının; Buğdaylı Köyü’nde 700 dönüm bağın, 300 dönüm hububatın, 500 dönüm pamuk tarlasının; Kaykılı Köyü’nde de 1000 dönüm bağın, 150 dönüm hububatın, 150 dönüm pamuk tarlası ile armud hasılatının tamamen zarar gördüğü anlaşıldı¹.

IV-3.1. Fizikî Coğrafik Şartlar: Yeryüzü Şekilleri, Doğal Su Kaynakları, İklim ve Toprak

Coğrafi bakımdan İçbatı Anadolu eşiğinin batı kenarında bulunan Uşak Kazası, idarî olarak bağlı bulunduğu Kütahya Sancağı’nın güney kesiminde yer almaktaydı. Genelde engebeli ve arızalı bir arazi yapısına sahip Kaza’nın başlıca tarımsal alanlarını aliviyonal nitelikli Banaz ve Uşak Ovaları oluşturmaktaydı ve ilgili ovalar, toplu ziraî arazilerin(çiftliklerin) oluşmasına müsait başlıca alanları teşkil etmekteydi. 890 metre rakıma sahip olan Uşak Ovası, doğu-batı uzanımlı ve kalın bir alivyon tabakasıyla kaplıydı. Üzerinde yükseltisi az, koyu renkli volkanik tepeler yer almaktaydı. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan Banaz Ovası ise aynı isimli çayın kenarında yer almakta ve verimli niteliği ile dikkati çekmekteydi(Özav, Kara 1998: 34).

¹ BOA. DH. MKT. 81/34, 08. 07. 1893/24 Z 1310, lef 2.

Kaza'nın kuzey kesiminde Murat ve Elma Dağları, doğu ve kuzey-doğusunda Ahur, Alak ve Bulkaz Dağları yer almakta, Kaza'nın doğal sınırlarını oluşturmakta ve Kaza'yı çevresindeki idarî birimlerden ayırmaktaydı. İlgili dağlardan bahar ve kış aylarında inen çok sayıdaki küçük doğal su kaynakları yanında, Kaza'nın en önemli akarsuyunu, düzenli bir rejime sahip olan Banaz Çayı oluşturmaktaydı. Büyük Menderes Nehri'nin önemli kollarından birini de teşkil eden bu çay, Kaza dahilinde kuzey-güney yönünde 165 km uzunluğunda bir mesafe kat ettikten sonra, Büyük Menderes Nehri'ne dökülmekteydi. İlgili çayın önemli kolları ise kasaba içinden geçen Dokuzsele(Uşak) Çayı ile Kusura, Yavu ve Koca Dereleri'ydiler(Özav, Kara 1998: 34). Kasabanın batısında yer alan Karabol Deresi ise diğer küçük akarsu kaynaklarında da olduğu gibi, çevresinde yetiştirilen bağçe ürünlerinin sulanmasına imkan vermekte ve Gediz Nehri'yle birleşmekteydi. Uşak Kasabası'nın 20 km batısından geçen ilgili nehir ise Derbend Köyü'nden Aydın Vilayeti dahilindeki Büyük Menderes'e dökülmekteydi¹.

Anadolu platosunun Batı'dan Doğu'ya 620-1320 metreleri arasındaki kesiminde yer alan Kaza topraklarında, devrin deyimiyle "hububât iklimiyle" "orman iklimi"nin etkileri görülmekteydi². Yağmur Ekim/Teşrinievvel, Kasım/Teşrinisani ve Mayıs aylarında yağmakta ve daime batı yönünden gelmekteydi. Doğu'dan Mayıs ve Kasım/Teşrinisani aylarında gelen kuru rüzgârlar tarım ürünlerine zarar vermekte, Temmuz ve Ağustos ayları en sıcak, Ocak/Kanunusani ve Şubat en soğuk ayları teşkil etmekteydi³.

¹ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 90.

² "Vilâyetin ahvâl-i iklimiyyesi hakkında şimdiye kadar tahkîkât ve taharrîyât-ı fenniye lâıyıkıyla yapılmamış olduğundan bu husûs için kat'î bir şey söylenilemez ise de hâl-i tabî'yyede yetişmekte olan nebâtâtın cins ve nev'lerine nazaran vilâyet"; limon ve portakal, zeytin, hububat, orman olmak üzere dört iklim türüne ayrılmaktaydı(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 216-217). Vilayet genelinde meteoroloji istasyonları(tarassudât-ı hevâ'îyye merkezleri) bulunmamaktaydı. Meteorolojik ölçümler sadece Bursa'daki Mekteb-i İdâdî-i Mülkî'de yapılmaktaydı(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 217).

³ Ziraat Vekaleti, Neşriyat Müdiriyyeti, *Mütahassıs Raporları, Zira'at Kısmı*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1928, s. 29.

Günümüz coğrafî terminolojisiyle ifade etmek gerekirse, Kaza'da hem Karasal, hem de Akdeniz İklimlerinin etkileri görülmekte, batı kısmı Akdeniz İklimi'nin etkisinde daha fazla kalırken, doğu ve yüksek kesimlerinde Karasal İklim etkili olmaktaydı. Kaza'da sıcaklık derecesi ve yağış miktarı Akdeniz İklimine göre düşük, Karasal İklimine göre yüksek düzeyde gerçekleşmekteydi(Özav, Kara 1998: 30, 36-41). Kısaca Kaza arazisi; Karasal ve Akdeniz İklimlerinin etkilerinin birlikte görüldüğü bir geçiş alanı niteliği taşımaktaydı. Bu iklim şartları, diğer fizikî coğrafik şartlarla birlikte tarımsal üretimin doğal şartlara bağımlı olduğu bir dönemde, üretimin nitelik ve niceliğinde etkili ve belirleyici bir rol oynamaktaydı.

İklim ve yeryüzü şekillerine bağlı olarak, şekillenen toprak yapısı ve türleri de üretimin nitelik ve niceliğinde etkili olan bir diğer faktördü. Kaza dahilinde görülen başlıca toprak türleri günümüz coğrafî terminolojisiyle drenajları yüksek olan kahverengi orman toprakları, gözenekli bir yapıya sahip olan kalkersiz kahverengi orman toprakları ve kahverengi topraklardı(Özav, Kara 1998: 35-36).

IV-3. 2. Kaza Zirai Üretiminin Nitelik ve Niceliği

Ülke genelinde olduğu gibi¹, XIX. Yüzyılın son çeyreği ile XX. Yüzyıl başında Uşak Kazası'ndaki ziraî üretimin esasını, gerek ekilen alan, gerekse üretim miktarları bakımından hububat türleri teşkil etmeye devam etti. Buğday, arpa, çavdar, darı, burçak ve yulaf, üretimi yapılan başlıca geleneksel hububat türleriydi².

¹ "Memâlik-i mahrûse-i şâhânenin ekser mahallerinde ve bâ-husûs Anadolu cihetlerinde yetiştirilebilen mahsûlât buğday ve arpa ve çavdar ve darı misillü sath-ı türâbda husûle gelür birkaç nev' zehâ'ire münhasır"(BOA. BEO. Ayniyat Defteri, 1233, s. 292, 24. 11. 1881/2 M 1299).

² Uşak Kazası'nda XVI. Yüzyılda da başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, yulaf ve darı'ydı(Özdeğer 2001: 299-304; Akgül 1988: VI-VII, 127).

Tablo IV: Hububat Ürünlerinin Yıllara Göre Üretim Miktarı¹

Ürün Yılı	Buğday/ İstanbul Kilesi	Arpa/ İstanbul kilesi	Mısır ve Darı/ İstanbul kilesi	Burçak/ İstanbul kilesi	Yulaf/ İstanbul kilesi
1882	149150	162512	295685	50142	
1904	288000	180000	225000	21600	25200
1909	292000	175200	226000	23360	8400
1913	900000	1000000	105000	70000	10000

Tablo IV’de de görüldüğü üzere, Kaza’daki üretim miktarlarında belirli bir artış yaşandı. Bu artış oranları 1909 yılında; 1882 yılına göre buğdayda, %93, arpada %11’di. Mısır ve darı ile burçak’ta ise belirli bir düşüş söz konusuydu. Bu düşüş oranları mısır ve darıda %24, burçakta %53’tü. Yulaf üretimi ise 1909 yılında, 1904 yılına göre %66 düştü. Üretim miktarlarındaki düşüş ve artışların sebebi, muhtemelen ürün türlerine göre tahsis edilen arazi miktarlarının azalması veya çoğalmasıyla ilgiliydi. Bir başka ifadeyle, üretim miktarları artış gösteren hububat türlerine daha fazla arazi tahsis edilirken, üretim miktarları düşüş gösteren ürünlere daha az arazi ayrılmaktaydı.

Kazada üretilen başlıca endüstriyel bitkiler(mahsûlât-ı sınaî’i) ise afyon, susam ve pamuktu. Pamuk üretimi zamanla önemli bir artış gösterdi. Artış oranı 1909 yılında, 1882 yılına göre %333’tü. Bir diğer endüstriyel tarım ürünü olan üzüm üretimi ise Kaza ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Bir kısmı mahalli sarfiyatta tüketilirken, önemli bir kısmı kurutulularak İzmir’e sevkedilmekteydi. Kaza üzümleri, mahalli sarfiyatta pekmez, bulama ve sirke imali yanında alkollü içkilerin üretiminde de kullanılmaktaydı. Daha ziyade Gayrimüslim Rum ve Ermeniler tarafından Kaza merkezinde şarap ve rakı

¹ 1883-1884/1301 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 346-347; 1907-1908/1325 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 314-315; Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira’ât İstatistikî*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1328, s. 62-65; Ticaret ve Zira’ât Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira’ât İstatistikidir*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1332, s.104-106, 185.

imal edilmekteydi. Alkollü içki üretimi dönem boyunca önemini korudu. 1880’de Kütahya Sancağı dahilinde şarap imal edilen başlıca Kaza Uşak’tı(Issawi 1908: 268). Alkollü içki üretimi 1909 yılında 13700’ü şarap, 3298’ü rakı olmak üzere 16998 kıyye’ydi. 1913 yılında ise imal edilen şarap miktarı 12000 kıyye’ye, rakı miktarı ise 21000 kıyye’ye geriledi¹.

Batı Anadolu’da; Kütahya, Afyon Karahisar yanında başlıca afyon yetiştirilen merkezlerden biri olan Uşak Kazası’nda üretim miktarı 1904 yılında 6000 kıyye iken, 1913’te 7000 kıyye’ye yükseldi.

Reji şirketinin de desteğiyle 1880’li yıllardan itibaren üretim miktarı önemli bir artış gösteren tütün üretimi ise Kaza’da yaygın bir üretime mazhar olamadı. 1909 yılında yıllık tütün üretim miktarı ancak 1000 kıyye’ydi.

Hububat ve endüstriyel tarım ürünleri yanında Kaza’da ayrıca bakliyat üretimi de yapılmaktaydı. Nohut, fasulye ve mercimek üretimi yapılan başlıca bakliyat türleriydi. Kazada ayrıca Osmanlı Devleti’nin üretimini desteklediği patates de yetiştirilmekteydi. Bunların yanında soğan, sarmusak, havuç gibi köklü bitkiler de üretilmekte, genelde mahallî sarfiyatta kullanılmaktaydı. Yine mahallî tüketime yönelik, ceviz, erik, elma, armut, kayısı, ayva, nar, muşmula gibi çeşitli meyveler de yetiştirilmekteydi².

¹ Orman ve Ma’adin ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, 1325 *Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistikî*, Dersaadet 1327, s. 231; Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1332, s. 518.

² Orman ve Ma’adin ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, 1325 *Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistikî*, Dersaadet 1327, s. 368-369, 477.

Tablo V: Endüstriyel Bitkilerin Yıllara Göre Üretim Miktarları¹

Ürün Yılı	Tütün/kıyye	Pamuk/kıyye	Susam/kıyye	Kuru Üzüm/kıyye	Afyon/kıyye
1882		59110		603600	
1885		319150		846640	
1904		263000		Yaş üzüm 6000 5738000	
1909	1000	256500	5000	13067600	1484
1913	-----	300000		4504400	7000

Tablo VI: Bakliyat ve Diğer Ürünlere Göre Üretim Miktarları²

Türü	1909 Senesi Alınan ürün/ Kıyye	1913 Senesi Alınan ürün/ Kıyye
Nohut	120000	230000
Fasulye	66000	300000
Mercüme	24000	220000
Patates	40000	443000
Pancar		10000
Havuç		100000
Soğan		100000
Sarmusak		5000

¹ 1883-1884/1301 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 272; 1884-1885/1302 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 455; 1907-1908/1325 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 314-317; Orman ve Ma'adin ve Zira'ât Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistikî, Dersaadet 1327, s. 196-197, 231; Ticaret ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'ât İstatistikidir, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1332; s. 300-301, 518.

² Orman ve Ma'adin ve Zira'ât Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti, İstatistik Şubesi, 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistikî, Dersaadet 1327, s. 146-147; Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'ât İstatistikidir, s. 183-300.

IV-3. 3. Ürünlere Göre Üretime Tahsis Edilen Arazi Miktarları

Ürün türlerine tahsis edilen arazi miktarında da hububatlar birinci sıradaydı. 1909 yılında arpa, buğday, yulaf, çavdar ve darı ile mısıra tahsis edilen arazi miktarı 229190 dönümdü. Bunun da toplam ekili araziye oranı %66,64'tü. 1913 yılında ise hububata tahsis edilen arazi miktarı 409600 dönüme çıkarken, ekili arazi miktarına oranı da %84,51'di.

Afyon, pamuk, tütün ve susam gibi sanayi ürünlerine tahsis edilen arazi miktarı 1909 yılında ancak 10584 dönümdü ve toplam ekili araziye oranı %3,07'ydı. Üzüm üretimi için bağlara tahsis edilen 100520 dönümle birlikte sınaî ürünlerine tahsis edilen arazi miktarı 111104 dönüm, bunun da toplam ekili ve dikili araziye oranı % 32,29'du. Bir başka ifade ile ekili ve dikili arazinin ancak 1/3'ü sınaî ürünlere tahsis edilmekteydi. Nohut, Fasulye, mercimek ile üretimi devlet tarafından teşvik edilen patatese ayrılan toplam arazi miktarı ise ancak 3600 dönümdü. Bunun da toplam ekili ve dikili

Tablo VII: XX. Yüzyıl başlarında Tarımsal Arazinin Ürün Gruplarına Göre Kullanım Durumu¹

Ürün Grupları	1909 Senesi	Toplam Ekili Alana Oranı	1913 Senesi	Toplam Ekili Alana Oranı
Tahıllar	229190	%66,6	409600	%84,51
Endüstriyel Bitkiler	10584	%3,07	33564	%7,01
Bakliyat ve sebzевat	3600	%0,93	13800	%2,88
Bağcılık	100520	%29,22	21345	%4,46
Toplam	343894	%100	478309	%100

¹ Orman ve Ma'adin ve Zira'at Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti, İstatistik Şubesi, 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'at İstatistiki, Dersaadet 1327, s. 196-197; Ticaret ve Zira'at Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'at İstatistikidir, s. 300-.400.

araziye oranı %0,93'tü. 1913 yılında ise toplam ekili-dikili araziye; endüstriyel tarım ürünlerine ayrılan arazilerin oranı, %7,01, bakliyat, sebzevat ve bağcılığa tahsis edilen arazilerin oranı ise %7,34'tü. Kısaca üretime tahsis edilen arazi miktarlarına göre; tarımsal üretimin esası hububata dayanıyor, endüstriyel ürünler ile bakliyat-sebzevat üretimi ve üzüm bağlarına ayrılan arazi miktarı, toplam ekili-dikili arazinin 1/3'ünü geçmiyordu.

Tablo VIII: XX. Yüzyıl Başlarında Kaza Arazisinin Ürün Türlerine Göre Kullanım Durumu¹

Ürün Türü	1909/Dönüm	Ekili ve Dikili Araziye Oranı	1913/Dönüm	Kaza Yüzölçümüne Oranı
Buğday	146000		240933	
Arpa	58400		138888	
Mısır ve	1500		20000	
Darı	15000		1333	
Burçak	7450		7000	
Yulaf	840		1446	
Toplam	229190	%66,64	409600	%84,51
Nohut	1000		10000	
Fasulye	1000		500	
Mercümek	800		2000	
Patates	800		4100	
Pancar			100	
Havuç			1200	
Soğan			1500	
Sarmusak			800	
Toplam	3600	%0,93	20200	%4,16
Pamuk	8550		15000	
Susam	500			

¹ Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistiki*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1328, s. 62-65, 146-147, 196-197, 231; Ticaret ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'ât İstatistikidir*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1332, s. 104-106, 183-185, 226-227, 300-301, 347,477, 498, 518.

Tütün	50			
Afyon	1484		18464	
Toplam	10584	%3,07	33464	%6,90
Bağlık arazi	100520	%29,22	21245	%4,38
Armut			100	
Gül			35	
Genel Toplam	343894	%100	484644	%100

IV-3. 4. Bölgesel Ticaret

XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin, dış ticaretinde tarım ürünleri önemini korumaya devam etti. XVIII. Yüzyıldan itibaren önemli bir ihracat limanı olan İzmir'den, ele alınan dönemde, yurt dışına gönderilen başlıca tarım ürünlerini; kuru üzüm, afyon, pamuk, buğday, arpa, fasulye, susam oluşturmaktaydı(Martal 1999: 90, 92-95, 99, 102; Kasaba 1994: 10-13)¹. Bu ürünler yanında İzmir limanından tütün, anason, şarap, darı, haşhaş, mazi, kuşyemi, baklagiller, balmumu da ihraç edilmekteydi. Bu ürünlerin ihraç edildiği başlıca ülkeler ise İngiltere, Avusturya-Macaristan, Fransa, Amerika, İtalya ve Rusya'ydı(Martal 1999: 103-104). Metropole dönüşen İzmir de, artan nüfusu sebebiyle aynı zamanda önemli bir tüketim merkeziydi ve şehrin iâşesi için gereksinim duyulan tarım ürünleri hinterlandından karşılanmaktaydı².

Bölgesel ve uluslararası piyasaların Kaza tarımsal ürünlerinin nitelik ve niceliğindeki talep eksenli etkilerini sayısal olarak tespit etmek oldukça güçtür. Yerli Müslim ve Gayrimüslim ve ecnebî tüccarlar tarafından yapılan tarımsal ürün ticareti, serbest piyasa şartlarında gerçekleştirilmekte, dolayısıyla ticarete konu olan toplam ürün miktarları tespit edilememektedir. Bununla birlikte, Kaza tarımsal ürünlerinden afyon, üzüm, arpa ve buğdayın İzmir piyasasında işlem gördüğüne dair münferit bilgilere de

¹ Afyon ve palamutun "memâlik-i mahrûse-i şâhânenin başluca sermâye-i ticâretinden" olduğuna dair de ayrıca bkz. **BOA**. ŞD. 1201/10, 17. 07. 1894/14 M 1312.

² İzmir şehrinin nüfusu, XIX. Yüzyıl ortalarında yaklaşık 150000 iken, 1890'lı yıllarda 200000 kişiye yükseldi(Goffman 2003: 146; Baykara 2001: 79-82; Kasaba 1994: 1).

ulaşılabilmektedir. Arpa, buğday gibi yükde ağır, bahada hafif ürünlerin uzun mesafeli ticarete, kervan eksenli ulaşım problemi, geleneksel engeli oluşturduysa da(Owen 1987: 113), hububat dahil tarım ürünlerinin bir kısmı, kıtlık yılları hariç, bölgesel pazar konumundaki İzmir'e gönderilmekteydi(Clarke 1860: 61-62). Zamanla Batı Anadolu'da inşa edilen demiryolu hatları uzun mesafeli ticareti kârlı olmaktan çıkaran geleneksel ulaşım probleminin aşılmasında etkili oldu. 1872 yılında İzmir-Kasaba hattı, Osmanlı Devleti tarafından Alaşehir'e kadar uzatıldı. 1889 yılında Aydın Demiryolu, İngiliz girişimciler tarafından Çivril'e kadar inşa edildi(Kurmuş 1982: 54. 1895 yılında Anadolu Demiryolu Şirketi, hat inşasını Afyon Karahisar'a kadar tamamladı ve işletmeye açtı(Kıray 1972: 118-119; Soy 2004: 198-199). Kaza'yı, deniz ulaşımı ile birleştigi İzmir'e ve İzmir'e yaklaştıran bu demiryollarının inşasına paralel olarak, ticarî yol ağı da değişti. 1889 yılına kadar, geleneksel kervan yolu, Uşak-Alaşehir arasında işlemeye devam etti. Alaşehir'e kadar kervanlarla taşınan mallar, oradan trenle İzmir'e gönderilmekteydi.

Aydın Demiryolu hattının Kaza merkezine 77 km uzaklıktaki Çivril'e kadar uzatılmasıyla birlikte, Uşak-Çivril arasındaki yol işlerlik kazandı ve tarımsal ürünlerin ticareti canlandı(Cuinet 2001: VII: 172). Nitekim 1890'lı yılların başında, başlıca tarım ürünleri, arpa, buğday ile üzüm ve afyon kervanlarla Çivril'e taşınmakta, oradan da İzmir'e sevkedilmekteydi. Bu şekilde İzmir'e, Kaza'dan yıllık 185000 hektolitreye buğday ve buğday, 449032 kiloğrama pamuk, 30251 kiloğrama afyon, 1385585 kiloğrama yaş üzüm ihraç edilmekteydi(Cuinet 2001: VII: 172). Aynı dönemde Kaza'dan ayrıca 192442 kiloğrama yün ile 2373453 kiloğrama da palamut gönderilmekte, İzmir'le yapılan bu ticaretten yaklaşık 150000 Osmanlı Lirası gelir elde edilmekteydi.

Anadolu Demiryolu'nun 1895'te, Afyon Karahisar'a gelmesi üzerine de Kaza tarımsal ürünleri Anadolu Demiryolu'yla taşınmaya başlandı. Anadolu Demiryolu İdaresi de, taşıma ücretlerinde indirim yaparak kaza tarım ürünlerinin ticaretine katkıda bulundu. Nitekim 1895 yılında Uşak Kazası'ndan satın alınan 100000 kile zahire Anadolu Demiryolu ile İzmir'e

taşındı. Bu ise Kaza'nın başlıca ticaret yaptığı merkezdeki/İzmir'deki tüccarlarının şikayetine sebep oldu¹. Zira Ağustos 1895-Ocak 1896/1311 tarihleri arasında çevre Kazalar'la birlikte Uşak Kazası'ndan 211000 çuval arpa satın alınmış, Anadolu Demiryolu'yla İzmit'e taşınmış, oradan da çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edilmişti. Bu miktardaki arpanın 25000 çuvalını İzmir'li Alyoti kardeşler, 13000 çuvalını İzmir'li Paji kardeşler, 13000 çuvalını İzmirli Coştébani kardeşler, 60000 çuvalını İzmir'in meşhur tüccarlarından Vital, 50000 çuvalını Selanik'in meşhur Yahudi tüccarlarından Allatini, 50000 çuvalını da Artidi ve sairleri bölgeden satın alarak ihraç etmişlerdi².

1897 yılında Alaşehir Demiryolu'nun Fransız sermayedarlar tarafından Uşak'a, ve Uşak'tan Afyon Karahisar'a kadar uzatılması üzerine³ de bölgede yetiştirilen tarımsal ürünler, İzmir'e daha kolay ve düşük maliyetle taşınmaya başlandı. Ayrıca tüccarların da isteğiyle Anadolu Demiryolu hattı ile İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu hattı 1899 yılında birleştirildi(Özyüksel 1988: 132; Soy 2004: 204-205). Dolayısıyla, Kaza tarım ürünleri demiryolları vasıtasıyla hem İzmir'e, hem de İzmit'e daha ucuz ve hızlı taşınma imkanına sahip oldu. Böylece, dönem boyunca İzmir piyasasında, "dâimâaranub yerli adî mala"⁴ nazaran rağmet gören Kaza tarımsal ürünlerinin(özellikler arpa ve buğdayın) ticareti önündeki ulaşım engeli tamamen kalktı. Ve İzmir piyasasında tarımsal ürünlerin işlem hacmi arttı⁵.

¹ **Ahenk**, 65, 14. 10. 1895/2 Teşrinievvel 1311; **BOA**. Y. PRK. TNF. 5/73, 20. 01. 1898/27 Ş 1315.

² Her çuval 80 kıyye itibarıyla 251000 çuval arpa 20080000 kıyye miktarındaydı. Aynı tarihte iyi kalite arpanın kilesi 15,5 kuruş, vasatının 14-14,5 kuruştur(**Ahenk**, 65, 14. 10. 1895/2 Teşrinievvel 1311).

³ **BOA**. Y. A. Hus. 378/16, 02. 11. 1897/7 C 1315; **BOA**. Y. A. Hus. 376/32, 06. 09. 1897/9 R 1315; **BOA**. Y. A. Hus. 397/35, 04. 12. 1897/10 B 1315.

⁴ **Hizmet**, 642, 06. 04. 1893/19 N 1310.

⁵ Örneğin 1908 yılında Uşak Kazası'ndan Çivril Demiryolu vasıtasıyla İzmir'e 3328 kile, Kasaba Demiryolu vasıtasıyla da 1738 kile arpa gönderilmişti. İzmir piyasasında Uşak Kazası ürünlerinden arpa, buğday ve palamudun işlem gördüğüne dair ayrıca bkz. **Ahenk**, 17, 22 Nisan 1895; **Ahenk**, 19, 23. 04. 1895/11 Nisan 1311, **Ahenk**, 31, 17. 06. 1895/5 Haziran 1311, **Ahenk**, 33, 2 Haziran 1895. Kaza'nın önde gelen tüccarlarından Tiridzade Mehmet Paşa'nın İzmir'le yıllık ticaretinin 150000 Osmanlı Lirası tutarında olduğu

1880'li yıllardan itibaren Uşak Kazası'nda ikamet edip, İzmir başta olmak üzere çevre kazalarla ticaret yapan yerli Müslim ve Gayrimüslim tüccarların başlıcaları ise Acemzade Şahin Efendi, Akarcalızade Hacı Halil Efendi, Akarcalızade Yusuf Ağa, Alaşehirizade Hacı Ahmet Efendi, Arslanoğlu Toma, Bağcı Molla Hüseyin, Bayrakdarzade Hacı Ahmet, Burçakzade Hacı Mustafa Efendi, Bülbülzade Hüseyin Efendi, Camcızade Hacı Hüseyin, Çolakzade İbrahim Efendi, Dimidoğlu Kostî, Emirzade Hacı Mehmet, Emmî Hafızzade Hacı Mehmet Efendi, Etmekci Hacı Ahmetoğlu Mehmet, Eyübzade Eyüb Ağa, Eyübzade Hüseyin Ağa, Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa Efendi, Hacı Kaftancızade İsmail Efendi, Hacı Manok Serkizyan Efendi, Hacı Mardiros, Hacı Mikailoğlu Ağob, Hacı Seferzade Hacı Hasan, Hafızzade Hacı Mehmet, Halidzade Hacı Osman Efendi, Haytaoğlu Hacı Ohannes, Helvacızade Mehmet Efendi, Ispartalı Eftimoğlu Andriya, Ispartalı Hacı Haralambo, İlyâ Dimidoğlu Kostî, Kabalakzade Mehmed Ağa, Hekimoğlu Hasan Efendi, Kıyyezade Hacı Osman Efendi, Komşuoğlu Marko, Kula'lı Rüstemzade Mehmet Ağa, Luka Efendi, Mercanzade Hacı İbrahim, Midilli'li Koca Veli, Nevşehir'li Çukuroğlu Avraham, Niğde'li Yani, Pandezioğlu Haralombo, Papasoğlu Behemyos, Papasoğlu Nikola, Papazoğlu Konstanti, Şamlı Sarrafzade Hacı Mehmet, Terzi Lukaoğlu Haralambo, Tiridzade Mehmet Paşa, Tiritzade Hamid Ağa, Torlakzade Ali Bey, Yılcancızade Osman Efendi'ydi¹.

Aynı yıllarda, Kaza haricinde ikamet edip, Uşak'la ticaret yapan başlıca tüccarlar da; Gevherzade Ali, Hamzazade Mustafa, Yörükzade Süleyman, Adanalızade Abdullah, Ciğerzade Ahmet Hulusî, Akhisar'lı Hırîsto, Akhisar'lı

anlaşılmaktadır. Kasabanın en etkin eşrafından olan Tiritzade, İzmir'de ikamet eden İngiliz vatandaşı Mösyö Patriç ile müştereken köylülerden palamut yanında arpa ve buğday da satın almakta ve İzmir'e göndermekteydi. Kendisinin, ayrıca İzmir'in önde gelen tüccarlarından Akkaşoğulları ile de önemli ticarî bağlantıları vardı(**BOA**. DH. MKT. 1586/22, 21. 01. 1889/19 Ca 1306; **BOA**. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308). Aşar mültezimleri de aynı tahsilatlarını İzmir piyasasına pazarlamaktaydılar(**BOA**. DH. MKT. 384/33, 13. 06. 1895/19 Z 1312, lef 2).

¹ **UŞS**, 8290, s. 1-158. Bu tüccar isimleri kayıtlar tek tek taranarak elde edilmiştir. Ayrıca bkz. **BOA**. ŞD. 2508/10, 15. 09. 1886/17 Z 1303.

Niyako, Akşehir’li Çömlekçi Haralambo, Kula’lı Yovakim, Manisa’lı Anaştaş, Akkaşoğlu Hacı Haralambo, Alazaraki, Hacı Estepan Ağa, İsayan Hacı Ağob Ağa, İsayan Artin Ağa, Telefonoğlu Kostaki, Akkaşoğlu Hacı Yorgi, Yunan Devleti tebasından Kimon Polidros, İzmir’li Franko, İzmir’li Yahudi Oseb, Mısırcı İstimad, Midilli’li Aleksi ve Yuri Kirgoryadi’ydi¹.

IV-4. Vergi Meselesi ve İltizam

Ziraî üretimde bulunan köylünün ödediği başlıca vergi öşür(meizrû’ât resmi)dü. Aynen ve/veya nakden tahsil edilen aşar vergisinin oranı 1839 yılında, Tanzimat’ın uygulamaya konduğu eyaletlerde 1/10 olarak standart hale getirildi². Bununla birlikte zamanla, Osmanlı hazinesinin başlıca gelir kalemini teşkil eden öşür vergisine zamlar yapıldı, köylü üzerindeki vergi yükü arttırıldı. İlk olarak 1874-1875/1290 ve 1875-1876/1291 yıllarında bütçe açıklarını kapatma amacıyla geçici olarak 1/4 oranında zam yapıldı(Şener 1990: 140; du Velay 1978: 203). 1884 yılından itibaren vergi oranı 1/10’u maarif hisse-i ianesi, 0,5/10’u menafi’ hisse-i ianesi için olmak üzere %11,5’e çıkarıldı(Abdurrahman Vefik 1999: 586; Akar 1998: 217; ayrıca bkz. Somel 2001: 146). 1898 yılından itibaren ise %11,5 olan oranı, %12 olarak belirlendi. 1900 yılında “techizât-ı askeriye i’ânesi” adıyla yapılan zamlarla da aşar oranı %12,63 olarak yeniden tespit edildi(Akar 1998: 218; Quataert 1973: 29)³. 1907 yılından itibaren küsuratın mültezimler tarafından suistimal edilmesini önlemek için %12,5’e indirildi(Güran 2003: 5). Tüm bu zamlar aşarın, devletin başlıca vergi kalemini oluşturmasının da etkisiyle bütçe

¹ **UŞS**, 8290, s. 1-158. Bu tüccar isimleri kayıtlar tek tek taranarak elde edilmiştir.

² “‘Aşarın Tanzîmât-ı hayriyye icrâ’ olunan yerlerde ale’l-‘umûm lafz ve manasına muvâfık olarak müsaveten onda bir olmasına karar verildiği, ba’d-ez-in ‘aşar-ı mezkûre ber-minvâl-i muharrer onda bir i’tibâr kılınarak ta’şîr”(Süleyman Sudi 1996: II: 136-137; ayrıca bkz. Abdurrahman Vefik Sayın 1999: 505; Barkan 1980: 802).

³ 13. 03. 1900/12 Za 1317/1 Mart 1316 Tarihli “Ağnam, Aşar ve Canavar Vergilerin Mekâdir-i Umûmiyyesi Üzerinden Techizât-ı Askeriyye Nâmıyla ve Yüzde Altı Hesâbıyla Bir Akçe Tarh ve İstîfâsı Hakkında İrâde-i Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, s. 379-381. İlgili iane hakkında ayrıntı için bkz. Türkmen 1995: 479-493.

açıklarını, eğitim ve altyapı yatırımlarını ve askerî reformları finanse etmek amacıyla yapıldı.

1839 yılına kadar öşür vergisinin tahsilinde “emâneten idâre” ve “ilzâmen ihâle” usulleri kullanıldı. Tanzimat fermanında “bir memleketin mesâlih-i siyâsîyye ve umûr-ı malîyyesini bir âdemin pençe-i kahrına teslîm” olarak “usûl-ı muzırâ” şeklinde tavsif edilen iltizam usulü, 1840/1256 yılından itibaren kaldırıldı. 1840-1843 yılları arasında öşür vergisi emaneten idare olundu ve muhassıllar vasıtasıyla tahsil edildi(Şener 1990: 132). Ancak teknik imkânsızlıklar, taşra malî idaresinin yetersizlikleri vb. sebeplerle emanet usulünden beklenen neticenin alınamadığı görüldü. Bir yandan hazine gelirleri azalırken, diğer yandan da ahalinin memnuniyetsizliği arttı. 1843 yılından itibaren tekrar iltizam sistemine geri dönüldü. İhale şekil ve süreleri değişmekle birlikte iltizam sistemi varlığını sürdürdü. İltizama verilemeyen mukataalar ise emaneten idare edildi(Şener 1999: 138). 1871 yılında öşür vergisinin ihale ve idaresi vilayetlere bırakıldı ve öşürün Kazalarda köy köy açık artırma ile ihalesi, ihalesine “bedel-i lâıyıkıyla” talip çıkmayan köylerin aşarının da emaneten idaresi kararlaştırıldı¹. İki fasıl ve yetmişiki maddeden meydana gelen ilgili talimata göre; açık artırma ile ihale ve emaneten idarenin esasları ayrıntılı olarak belirlendi. İlgili talimat ile öşür vergisinin tahsilinde öncelik iltizama verildi².

İltizam sürelerinin bir yıl olmasının da etkisiyle köylü, azamî kârı amaçlayan mültezimlerin haksız muamelelerine maruz kaldı. Emaneten idare de sorunsuz değildi. Genelde aynî olarak tahsil edilen aşar, nakde çevrilemedi, hazine önemli miktarlarda gelir kayıplarına uğradı(Bölükbaşı 2005: 38). 1879 yılında Islahat-ı Maliye Komisyonu, vilayetlerden gelen ayrıntılı raporları da dikkate alarak vergi tahsili meselesini görüştü ve konuyla ilgili bir geçici

¹ 04. 07. 1871/16 R 1288/23 Haziran 1287 Tarihli “Bi'l-'umûm Vilâyetler Vâridât-ı 'Öşriyyesinin Müzâyede ve İhâle-i İdâresi Hakkında Ta'lîmât-ı Cedîde”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s. 243-268.

² “Bir kazanın ‘aşarı karye be-karye veyâhûd toptan ihâle olunamayup da ol kazanın hâvî olduğu karyelerin cümlesi veyâhûd ba'zısı emânete kaldığı hâlde”(madde 26).

komisyon kurulmasına karar verdi. Maliye Nazırı Kani Paşa'nın başkanlığında oluşturulan komisyon, ahalisi aşiretlerden meydana gelen Halep ve Trablusgarp Vilayetleri hariç, aşar vergisinin gerekli tadilatlar yapılarak emaneten idare edilmesi yönünde karar aldı(Süleyman Sudi 1996: II: 141-142). Islahat-ı Maliye Komisyonu da ilgili komisyonun kararını benimsedi. Maliye Nezareti bünyesinde Aşar Emaneti'nin kurulması tasarlandı. Ağnam vergisiyle ilgili şikâyetler de devam ettiğinden ilgili emanetin ismi, Aşar ve Ağnam Emaneti olarak belirlendi ve ağnam vergisinin tahsili görevi de bu emanete verildi. Bâb-ı Âlî ve II. Abdülhamid de komisyonun kararını uygun gördü(Akarlı 1976: 162; Bölükbaşı 2005: 40). Bu çerçevede Vilayet, Sancak ve Kaza merkezlerine sırasıyla nâzır, müdür ve memurlar tayin edildi. Başlıca görevi aşar, ağnam ve canavar vergilerini tahsil ederek, mal sandıklarına yatırmak olan bu görevliler, maaşlı devlet memurlarıydılar(Süleyman Sudi 1996: II: 142).

Emaneten idare usulü 1886 yılına kadar uygulamada kaldı. Ancak beklenen netice alınamadı. Her şeyden önce iltizam sisteminin kaldırılmasına mahallî eşraf mukavemet gösterdi. Zira eşraf başlıca zenginlik kaynağını, iltizam sisteminin kaldırılmasıyla kaybetmişti. Bu sebeple ahali arasında emaneten idare aleyhinde söylentiler yayıldı. Ayrıca deneyimli ve vasıflı memurların yokluğu suistimallerin devam etmesine sebep oldu. Büyük kısmı aynî olarak tahsil edilen aşar gelirleri, gerekli depoların zamanında yapılamaması sebebiyle zayi oldu. Ayrıca ulaşım imkânlarının kısıtlılığı da aynî öşür gelirlerinin nakde çevrilememesi sonucunu doğurdu. Tüm bu yetersizlikler, hazine gelirlerinde önemli azalmalar meydana geldi. Ayrıca hububat fiyatlarında gözlenen düşüşler de hazine gelirlerinin azalmasında etkili oluyordu(Akarlı 1976:163; Bölükbaşı 2005: 58; Süleyman Sudi 1996: II: 142; Blaisdell 1979: 19). Bu sebeplerle 1886 yılında tekrar iltizam sistemine dönüldü. "Bedel-i lâyıkiyla" talibi çıkmayan köylerin aşar gelirlerinin tahsilinde ise mevsimlik olarak istihdam edilen geçici memurlarca yürütülen emaneten idare uygulamada kaldı. Geçici memurların suistimleri yanında, mültezimler köylü üzerinde adeta bir sömürü kurdular. Çeşitli suistimleri köylünün sürekli şikâyetine sebep olurken, devlet de mültezimlerden, ihale taksitlerini

tahsilde ciddî sıkıntılarla karşılaştı. Vergi bakayalarının tahsili sürekli çözülmesi gereken bir sorun olarak Maliye Nezareti'nin ve Sadâret'in gündem maddesini oluşturdu.

İltizam sistemi, özünde devlet adına tahsil edilmesi gereken vergi(ler)in belirli bir süre için kâr amacı güden özel şahıslara, belirlenmiş ödeme koşullarıyla devredilmesi idi(Genç 2000: 154-155). Mültezim, uhdesine aldığı mukatanın kanunen ad ve oranları belirlenmiş vergilerini aynî veya nakdî olarak toplamakta, aynen tahsilatı nakde çevirmekte ve hazineye taahhüd ettiği miktarı taksitlerle yatırmaktaydı(Genç 1975: 232-233). Sistem, devleti memur istihdamından alıkoymakta, adeta vergi tahsil işini özelleştirmektedir. Bunun yanında üretici, devlet memurları yerine mültezim ve/veya adamlarıyla muhatap olmakta, bu da köylüyü resmî memurlar yerine sivil kişilerle karşı karşıya bırakmaktaydı.

II. Abdülhamid Dönemi'nde(1886'dan sonra) sık sık aşar nizamnamelerinin yayınlanması, sistemin sorunlu olduğunun başlıca göstergesiydi¹. Aşar vergilerinin köy, köy bir yıllığına ihalesi(zeytin öşrü hariç) genel kuraldı. Bir başka ifade ile her köy bir mukatayı meydana getiriyordu. Ancak bazı hallerde birkaç köy birleştirilerek de ihale edilebilmektedir. Hazinesinin teklifiyle Kaza toptan da müzayedeye çıkarılabilmektedir. Ancak bu, genelde istisnâî bir durumdu ve iradeyi gerektirmektedir². Palamut, afyon, harir, zeytin, meyan kökü ve balı aşarı ise kaza, kaza veya sancak, sancak ihale olunabilmektedir. Mültezimler, ihaleyi alırken ya kefil, ya da gayrimenkul rehin göstermek zorundaydı. Aşar bedelleri genelde altı taksitte ödenmekte, aksi takdirde devlet alacakları, belirli bir ek süre verildikten sonra, haczen

¹ 10. 05. 1887/16 Ş 1304/28 Nisan 1303 Tarihli Aşar Nizâm-nâmesi için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, s. 779-804; 23. 06. 1889/24 L 1306/11 Haziran 1305 Tarihli "Bu Kere Ta'dîlen Kaleme Alınıp Mer'iyet-i Ahkâmına Bî'l-istîzân İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhî Şeref-müte'allik Buyurulan 'Aşar Nizâm-nâmesi", *Düstur*, I. Tertib, Cilt 6, s. 365-388; 22. 06. 1905/18 R 1323/9 Haziran 1321 Tarihli Aşar Nizâm-nâmesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s. 263-293.

² **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4854, 15. 07. 1890/28 Za 1307; **BOA**. İrade, Meclis-i Mahsus, 4810, 06. 06. 1890/18 L 1307.

tahsil edilmekteydi. Tarımsal üretimin esasını teşkil eden hububat başta olmak üzere, ziraî ürünlerin büyük kısmı vergilendirmeye tabiydi¹. Bazı ürünler özellikleri de dikkate alınarak bedelen vergilendirilmekte, bu takdirde birim fiyatlar Kaza İdare Meclisleri tarafından belirlenerek mültezim ve köy muhtarlarına bildirilmekteydi. Bununla birlikte aşar vergisi, hububat başta olmak üzere genelde aynen tahsil edilmekteydi. Köylü mültezimin öşürünü köyde bulunan öşür anbarına, köyün anbarı olmadığı takdirde de harman mahallinden bir saat mesafeye kadar(yaklaşık 5 km) ücretsiz taşımakla mükellefti. Köy anbarlarındaki aşar da, Kaza İdare Meclislerince tespit edilen ücret karşılığında en yakın kasaba veya iskeleye, köylü tarafından götürülmekteydi.

Köylüyü, mültezimlerin zulm ve haksızlıklarından korumaya yönelik ayrıntılı düzenlemeler yapılmakla birlikte, mütemadiyen devam eden şikâyetler; nizamname maddelerinin sık sık teoride kaldığının, iltizam sisteminin sağlıklı işlemediğinin başlıca göstergeleriydi.

Sık sık yaşanan doğal afetlere karşı, resmî kredi kurumlarının köylüye kredi vermede yetersiz kalması mültezim adayları mahallî eşrafın yüksek faizle kredi vermesine ve köylünün borçlanması sebep oldu. Buna karşılık alacaklı konumundaki mültezimler aşar vergisinin tahsilinde nizamnamelere mugayir uygulamalarda bulundular. Köylünün ihtiyaç fazlası ürünlerini eksik tartarak düşük ücretlerle satın aldılar². Köylere başka tüccarların girmesine,

¹ “Öşür mahsûlât-ı arzıyyeden istîfâ olunur”(madde 1). 10. 05. 1887/16 Ş 1304/28 Nisan 1303 Tarihli Aşar Nizâmnâmesi için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, s. 779.

² Kureyş Köyü'nden Receboğlu Ramazan'ın “ve palamut hâsılâtı zamanı köyümüze gelüb pâre yatıracağım diyerek hâsılâtı toplamağa başlar. Afyon ise kendi âdemleri tartar. Ne kadar kaç gram geldiğini onlar söylerler. Rencberin müdâhale itmeğe selâhiyeti yokdur. Âdemleri beş diyüb de sâhib-i mahsûl hayır evvelce tartdırdım ondur diyecek olsa suz edebsiz herif gibi tekdîr olunarak susdurulur. Palamutlarımız yine âdemleri tarafından tartdırılır. Onlar kaç kantar dirlerse o kadardır. Hâlbuki yüz harar palamutu elli harar getürdür” şeklindeki ifadeleri için bkz. **BOA**. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 21.

köylünün de kendisinden başkasına ürünlerini satmasına engel oldular¹. Bunun yanında düşük ücretle satın aldıkları ürünlerin ölçümünde hileli kantarlar kullandılar². Ürünlerin taşırında de nizamname kurallarına genelde uymadılar. Tahminen köylünün vereceği aynî vergi miktarlarını tespit ettiler. Köylü vermesi gerekenden daha fazla vergi ödedi³. Ürünlerin taşınmasında da köylüye angaryalar yüklediler. Mültezimin adamları, kötü muameleleri yanında, iaşelerini de köylüden cebren temin ettiler⁴. Aynı zamanda tüccar olan mültezimler, üreticilerden aldıkları palamutların işlenmesinde köylüleri

¹ “Başka tüccâr bizim köyümüze gelemez. Gelse de başka bir şey alamaz. Çünkü ahâli kendine borçlu olduğunu bildiği cihetle gelmez. Paşa mahsûlâtımızı başka tüccâra virdürüb aldırılmaz. Bununçün sâ’ir tüccârlara mürâca’ât itsek de fâ’ide virmez”(BOA. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 21). Karabedirler Köyü’nden Çerçioğlu Ali’nin “Bununçün sâ’ir tüccâr da bu köy paşanın ve paşaya borçludurlar diyerek bize zâhire virmezler ve almazlar. Zâten başka bir tüccâr ile alış viriş idecek olsak derhâl bir sebep bulub bir da’va ihiyâr ve o kimseyi mahv ider gider. Bununçün bu gibi şeylere kim cesâret ider. Köylüler indinde hükûmet, kaymakam, kadı hep paşadır. İstedğini yapar, istediği me’mûrları azl ider. Hülâsâ paşadan korkmamak köyden çıkub gitmek dimekdir” şeklindeki ifadeleri için de bkz. BOA. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 10. Daha önceki tarihli benzer şikâyetler için de bkz. BOA. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308.

² 1888 yılında mültezim Tiritzade Mehmet Paşa’nın, ürün tartımında Rumca ve ürün miktarını az tartan ayarı bozuk bir kantarla köylülere haksızlık yaptığına dair bkz. BOA. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308.

³ Orta Karyesi mültezimi eşraf ailelerinden Yılcıazadeler’in “kanûnen alınması lâzım gelen ‘öşr-ü şer’îyye râzı olmayarak nısf nısfa ‘öşr almak teşebbüsünde bulunduklarına” dair yapılan şikâyet için bkz. BOA. DH. MKT. 2086/66, 13. 10. 1901/29 C 1319. Buna dair bir başka şikâyet için de bkz. BOA. ŞD. 1570/15, 07. 02. 1898/16 N 1315.

⁴ Karabedirler Köyü’nden Hacı Süleymanoğlu İbrahim’in ““Kimse kendisine bir şey söyleyemez. Söyleyecek olur ise tekdîr iderek söğüb sayar. Herkes kendisinden korkar. Köylere çıkmış olsanız herkesin ağladığını görürsünüz”. “Geçen sene Mart esnâsında kuzulu koyunlarımızı, keçilerimizi, Kurban Bayramı’ndan birkaç gün mukaddem ‘umûm kurbanlıklarımızı aldığından kurban bile kesemedik” şeklindeki ifadeleri için bkz. BOA. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 7. Konuyla ilgili olarak Bulkaz Köyü’nden Hasan Ali’nin ““Köyde bir oğlanın ineğini adamları çalub yediler. Sâhibi buraya gelüb haber virdiyse de fâ’idesi olmadı. Yörüklerin on kadar keçisini alub altısını götürüb yediler. Mütebâkî dördünü virdiler. Yörük de ağlayarak gitti” şeklindeki ifadesi için bkz. BOA. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 21.

düşük ücretle çalıştırdılar¹. Ücretlerini de borçlarına saydılar. Ya da ihtiyaç sahibi köylülere, düşük kaliteli hububat verdiler². Mültezimler bunun yanında taşir işlemlerini geciktirdiler ve ürünün uzun süre harman yerinde kalmasına ve köylülerin mağdur olmasına sebep oldular³.

İltizam sistemi mültezim-köylü ilişkilerindeki bu olumsuzlukları yanında, devlet açısından da sorunluydu. Mültezimlerin zulm ve teaddiyatından kaynaklanan şikâyetler de mahallî idareciler ile İstanbul'u sürekli meşgul etmekteydi. Şikâyetlerin dikkate alınması durumunda da Devleti kaza düzeyinde temsil eden mülkî idareci konumundaki kaymakam ile eşraf karşı karşıya gelmekte⁴,

¹ Tatarlı Köyü'nden Veyseloğlu İbrahim'in "Evet biz bir telgraf çekdik. Uşaklı Tiritzade Mehmed Paşa'nın zulmünden feryâd idi. Çünkü Paşa-yı mümaileyh 'aşar alır. Köyümüzün mahsûlâtını kaffeten toplar. Kadınlarımızı palamutlarının temizletdirilmesi için yevmiyye kırk pâre vermek şartıyla alır ve mu'ahharan pâre vermeyüb elinde ve anbarında satılmayub çürümüş ve tozlanmış ne kadar zâhiresi var ise ana mukâbil virir. Bir de hâriçde râ'ic kaç guruşa ise hemân anın bir mislinin zammıyla virir. Meselâ mısır buğdayı pazarda on, on iki guruş olduğu hâlde mümaileyh Paşa yigirmi guruşa virir. Palamutlarımızı hâriçden bir tüccâra virdirmeyüb dün bir fi'âtla alarak kendi borçlarına mahsûb ider. Hatta virgüye olan borçlarımızı te'dîyye itmez. Korularımızı ve tarlalarımızı borcumuza mahsûbdur diyerek ucuz ucuz zabt ider. Hülâsâ emlâk ve arâzimize sâhib olduğu gibi kendilerimizi de uşak gibi kullanmakda olduğundan ve 'adetâ elinde esir kaldığımızdan feryâd iderek telgraf çekdik" şeklindeki ifadesi için bkz. **BOA**. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 11.

² Kureyş Köyü'nden Sipahioğlu Hüseyin Ağa'nın mültezim Tiritzade Mehmet Paşa hakkındaki "üçyüzonüç senesi çürümüş olan zâhirelerini üçyüzondört senesi ahâlinin ihtiyâcı üzerine köyümüze de dağıtdı. Lâkin islandığından çürümüş idi. Alanlar ekdiler. Çıkmadı. Ahâli bu yüzden de mutazarrır oldu. Bu zâhire dışarıda yigirmibeş guruş ider iken bize kırkbeş guruşa virdi. Zâten sâ'ir senelerde piyasa yigirmi guruş ise Paşa bir misli zamla bize kırk ve bazen de elli guruşa virdiği nâdir değildir" şeklindeki ifadeleri içib bkz. **BOA**. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321, lef 21.

³ Orta Köyü muhtarının konuyla ilgili şikâyeti için bkz. **BOA**. DH. TMIK. S. 16/56, 28. 12. 1897/4 Ş 1315; **BOA**. DH. MKT. 2086/66, 24. 11. 1897/29 C 1315.

⁴ Mültezimlerin zulm ve haksızlıklarına dair yapılan şikâyetler üzerine kaymakam-mültezim çekişmesine dair üç örnek oldukça ilginçtir. Kaymakam Eşref Bey ile Mültezim Tiritzade Mehmet Paşa arasında yaşanan çekişme için bkz. **BOA**. ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308. Kaymakam Şevki Bey ile mültezim Tiritzade Mehmet Paşa arasında meydana gelen çekişme için de bkz. **BOA**. ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321. Acemzadeler ile Kaymakam Ahmet Muhtar Efendi arasında yaşanan benzer bir çekişme

kaymakam mültezimin mallarına el koymakta, tahkikatlar yapmakta; eşraf da kaymakamlar aleyhinde ahaliyi kışkırtarak şikâyet mahzarları tertip ettirmektedir. Bir başka ifade ile mahallî eşraf ile kaymakamlar ve mal müdürleri karşı karşıya gelmekte, bu da mahallî idarecilerin sık sık “görülen lüzûm üzerine idâreten bir başka mahalle tebdîl-i me’mûriyetlerine” veya “işden el çektirilmelerine” sebep olmaktadır. Dolayısıyla kaza idaresinin istikrarsızlaşmasına, iltizam sistemi katkıda bulunmaktaydı¹.

İltizam sistemi, vergi tahsilinde devleti memur maaşları ile çeşitli masraflardan kurtarmakla birlikte vergi bakayası sorununu da beraberinde getirmektedir². Mültezimlerin taksitlerini zamanında ödememesi halinde faiz

üzerine, Ahmet Muhtar Efendi'nin “Uşak Kazası müteneffizânından Acemoğullarıyla muharrerü'l-esâmî kesânın âdemleri vâsıtasıyla leylen hânesini basdırub eşyâsını sirkat itirdiği ve şu mu'âmeleden dûçâr-ı havf olan ailesi halkının hastalıklarına sebebiyet verdikleri delâ'il-i 'adîde ile sâbit olduğu” şeklindeki ifadesi için bkz. **BOA**. DH. MKT. 861/11, 14. 06. 1904/29 Ra 1322. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **BOA**. ŞD. 1593/23, 20. 08. 1905/18 C 1323.

¹ Hüdavendigâr Valileri, Kaza Kaymakamlarının sık sık eşrafın önderlik ettiği mahallî şikâyetler sebebiyle değiştirilmek zorunda kaldığını Dâhiliye Nezâreti'ne çeşitli tarihlerde bildirdiler. Buna dair en ilginç örnek Hüdavendigâr Vâlisi'nin “Uşak'da on seneden ibâret bir müddet zarfında yigirmi kaymakam ve vekil tebdîline mecbûriyet hâsıl olması ve sızladının eksik olmaması sebebinin taksîmât-ı mülkîyye i'tibârıyla hâ'iz olduğu şekilde değil başka cihetlerde aramak lâzımdır. Şu hâlin başluca sebebi Uşak ahâlisinden ba'zı ağrâzın 'amâl ve menâfi'-i husûsiyyeye müstenîd olan mürâcâ'ât ve şikâyet-ı mücerrede ve vahiyyelerine evvelce her nasılsa pek ziyâde 'atf-ı ehemmiyyet idilerek bilâ-tedkîk oradaki me'mûrînin 'azl ve tebdîli cihetine gidilmesi ve bu vechle bu kâbil kesânın tezyîd-i cû'ret ve cesâretlerine ve oraya gelan her kaymakam hakkında şikâyetlerine meydân virilmiş olması maddesi olmuştur” şeklindeki ifadeleridir(**BOA**. DH. MUİ. 34-2/23, 20 Z 1327). Bu mealdeki ifadeleri içeren diğer örnekler için ayrıca bkz. **BOA**. İrade, Dahiliye, 22, 30. 11. 1895/13 C 1313; **BOA**. İrade, Dahiliye, 47, 24. 05. 1894/18 Za 1311; **BOA**. İrade, Dahiliye, 29, 01. 05. 1907/18 Ra 1325; **BOA**. DH. MKT. 204/4, 06. 07. 1894/3 M 1312; **BOA**. A. MKT. MHM. 473/52, 03. 02. 1874/15 Z 1290.

² 31. 07. 1906/18 Temmuz 1322 tarihi itibarıyla “Uşak'da ba'zı kesânın 'aşardan yedi sekiz bin lira kadar zimmetleri bulunduğu hâlde henüz istifâ olunamamakda idüğü” hakkında bkz. **BOA**. BEO. VGG. 216058, 31. 07. 1906/18 Temmuz 1322. “Kaza-yı mezkûrda üçyüz senesinden üçyüzonaltı senesine kadar beş milyon guruşa karib bakâyâ terâküm idüb tahsîlâta ikdâm olunduğu hâlde dahi üçyüz onaltı senesi tahsîlâtının sene-i merkûme

işletilmekteyse de, ihale alacaklarının tahsilinde ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Zira vergi bakayaları Osmanlı hazinesinin temel problemiydi(Akarlı 1976: 168; Shaw 1975a: 452-453)¹. Zaman zaman mültezimler üzerinde kalan aşar taksitlerinin tahsili yoluna gidildi. Rehin gösterilen gayrimenkuller Kaza İdare Meclislerince açık artırma ile ihaleye çıkarıldı². Ancak bu da çözüm olmadı. Zira genelde mahallî eşrafın meydana getirdiği mültezimler zümresi, birbirlerinin gayrimenkulü ihalelerine katılmadılar. Bu durumda da gayrimenkullere devlet adına el konuldu³.

mürettebâtıyla 'inde'l-muvâzene ancak yüzde altmışbir râddesinde bulunduğu" şeklindeki Hüdavendigar Valisi'nin ifadeleri için bkz. **BOA**. ŞD. 1579/7. Aynı ifadeler için ayrıca bkz. **BOA**. DH. TMIK. S. 34/70, 13. 07. 1901/26 Ra 1319. "Uşak kaymakamı Hüsnü Bey hakkında merkez-i vilâyete dahi şikâyet devâm itmekde olub ancak Kazanın dört milyona karib ve birçoğu mütehayyizân-ı ahâli zimmetlerinde olan bakâyâsının tahsiline her ne vakt teşebbüs olunsa böyle şikâyetlere kalkışmak kendülerince kâ'ide hükmüne girdiğinden"(BOA. A. MKT. MHM. 472/77, 06. 11. 1874/26 Za 1290, lef 1).

¹ Buna dair ayrıca bkz. **BOA**. ŞD. 342/18, 29. 09. 1892/8 Ra 1310.

² Bu konuda çok sayıda örnek mevcuttur. **BOA**. ŞD. 378/34, 29. 09. 1898/13 Ca 1316; **BOA**. ŞD. 404/73, 20. 11. 1902/19 Ş 1320; **BOA**. ŞD. 405/22, 08. 01. 1903/9 L 1320; **BOA**. ŞD. 405/20, 08. 01. 1903/9 L 1320; **BOA**. ŞD. 405/55, 10. 02. 1903/12 Za 1320; **BOA**. ŞD. 408/84, 29. 08. 1903/6 C 1321; **BOA**. ŞD. 406/70, 16. 04. 1903/18 M 1321; **BOA**. ŞD. 410/47, 09. 11. 1903/19 Ş 1321.

³ Örnek için bkz. **BOA**. ŞD. 404/89, 16. 12. 1902/16 N 1320; **BOA**. BEO. NGG. 158029, 05. 07. 1903/9 R 1321; **BOA**. BEO. NGG. 161873, 03. 09. 1903/11 C 1321; **BOA**. ŞD. 405/34, 05. 02. 1903/7 Za 1320; **BOA**. ŞD. 408/24, 30. 06. 1903/4 R 1321; **BOA**. BEO. NGG. 153948, 26. 04. 1903/28 M 1321; **BOA**. BEO. NGG. 190159, 27. 03. 1905/20 M 1323; **BOA**. ŞD. 410/56, 17. 11. 1903/27 Ş 1321; **BOA**. ŞD. 419/99, 20. 03. 1905/13 M 1323; **BOA**. ŞD. 419/105, 20. 03. 1905/13 M 1323; **BOA**. ŞD. 410/47, 09. 11. 1903/19 Ş 1321; **BOA**. ŞD. 417/67, 03. 12. 1904/25 N 1322; **BOA**. DH. MKT. 2328/11, 03. 04. 1900/3 Z 1317.

V. BÖLÜM:

HAYVANCILIK SEKTÖRÜ

Kırsal üretimde tarım yanında, önemli bir iktisadî faaliyeti türünü hayvancılık oluşturmaktaydı. Tarımla iç içe yürütülen hayvancılık, Kaza ölçeğinde önemini dönem boyunca korudu. Zira her şeyden önce hayvancılık, ahalinin temel gıda gereksinimlerinin karşılanması bakımından hayatî bir önemi haizdi. Et, süt, peynir ve yağ temel gıda maddeleriydi. Yine hayvansal ürünlerden yün ve deri de ahali için zatî ihtiyaçların giderilmesinde işlevseldi. İhtiyaç fazlası ise önemli bir ticaret metasını teşkil ediyordu. Bunun yanında hayvancılık, temel ulaşım aracı olması bakımından da önemini korumaya devam etti. Başlıcalarını at, katır, beygir, merkep ve kısrağ ile devenin teşkil ettiği “hayvanât-ı nakliyye”, taşıma ve ulaşımında kullanılan başlıca geleneksel araçları oluşturdu.

Hayvancılık beslenme ve taşımacılık yanında, tarım sektöründe de en az insan unsuru kadar önemliydi. Tarımda çiftçinin üretim araçlarından başlıcacını oluşturan öküz ve karasığır inekleri arazinin üretime hazırlanmasında adeta traktör işlevini yerine getiriyordu. “Hayvanât-ı zirâ’iyye”, ürünün ekiminden hasadına ve pazarlanmasına kadar insan faktörü yanında, ekonomik ve ticarî hayatın temel unsurlarından biriydi. Ayrıca hayvancılık, tarım sektöründe kullanılma potansiyeline sahip ve verimliliği arttırmaya yönelik tabii gübrelerin de temel kaynağını meydana getirmekteydi(Güran 1998: 100). Hayvancılığın kırsal üretimdeki önemine bağlı olarak tarımsal üretimde arpa, çavdar ve yulaf gibi ürünlerin bir kısmı da hayvanların beslenme gereksinimlerinin karşılanması amacıyla üretilmekteydi. Kısaca hayvancılık, kırsal ekonomik hayatta, tarım sektörünün önemli bir tamamlayıcı unsuruydu ve beslenmeden giyinmeye, ulaşımdan taşımacılığa kadar önemli ve işlevsel bir üretim dalını oluşturmaktaydı.

Köylü tarımla iç içe ulaşım, beslenme ve organik enerjisinden faydalanmak amacıyla genelde nakliye ve ziraat hayvanları yetiştirirken, Sarrac Kaltakçı¹, Kaçar², Saçı Kara³, Karakeçili⁴, Kızılkeçili⁵, Sarı Tekeli⁶, Teke⁷, Özbekli⁸, Avşar⁹ konar-göçer aşiretleri de, özellikle koyun ve keçi başta olmak üzere küçükbaş hayvan yetiştirmekteydi.

V-1. Küçükbaş Hayvancılık

Girdi maliyetlerinin oldukça düşük olduğu ve toprak-yoğun bir üretim faaliyeti olan hayvancılık içinde küçükbaş hayvanlar önemli bir yer tutuyordu. Başlıcalarını koyun ve keçinin oluşturduğu küçükbaş hayvanlar, daha ziyade etinden, sütünden, derisinden ve yününden faydalanmak amacıyla yetiştirilmekteydi¹⁰. Sayısı zamanla artış göstermekle birlikte, miktarı sınırlı kalan tiftik keçileri de, bilhassa yününden faydalanmak amacıyla yetiştirilen diğer türü oluşturmaktaydı. Daha ziyade göçebe aşiretler tarafından sürüler halinde yetiştirilen koyun ve keçiler, doğal ortamlarda beslenebilmeleri bakımından da avantajlara sahiptiler. Ayrıca ulaşım imkanlarının yetersiz olduğu şartlarda, pazarlara kolayca ulaştırılabilmekteydiler.

¹ **UŞS**, 8289, s. 42, 30. 10. 1880/25 Za 1297; **UŞS**, 8289, s. 47, 28. 11. 1880/25 Z 1297; **UŞS**, 8289, s. 165, 01. 02. 1882/12 Ra 1299; **UŞS**, 8289, s. 17, 28. 11. 1882/17 M 1300; **UŞS**, 8288, s. 14, 10. 06. 1869/29 S 1286; **UŞS**, 8288, s. 85, 17. 12. 1868/2 N 1285; **UŞS**, 8288, s. 102, 09. 11. 1869/5 Ş 1286; **UŞS**, 8288, s. 120, 27. 01. 1870/25 L 1286.

² **UŞS**, 8289, s. 77, 15. 09. 1881/21 L 1298; **UŞS**, 8292, kayıt no: 188, 20. 11. 1894/22 Ca 1312; **UŞS**, 8292, kayıt no: 187, 05. 02. 1895/10 Ş 1312.

³ **UŞS**, 8289, s. 84, 02. 04. 1881/3 Ca 1298.

⁴ **UŞS**, 8289, s. 122, 27. 09. 1881/3 Za 1298; **UŞS**, 8288, s. 123, 23. 08. 1869/15 Ca 1286.

⁵ **UŞS**, 8292, kayıt no: 268, 14. 07. 1895/21 M 1313; **UŞS**, 8292, kayıt no: 303, 27. 10. 1895/9 Ca 1313.

⁶ **UŞS**, 8289, s. 159, 27. 06. 1882/11 Ş 1299; **UŞS**, 8288, s. 80, 17. 11. 1869/13 Ş 1286; **UŞS**, 8292, kayıt no: 283, 13. 09. 1895/23 Ra 1313.

⁷ **UŞS**, 8288, s. 29, 28. 08. 1869/20 Ca 1286.

⁸ **UŞS**, 8288, s. 164, 29. 10. 1870/5 Ş 1287.

⁹ **UŞS**, 8292, kayıt no: 114, 21. 11. 1894/23 Ca 1312.

¹⁰ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 224.

Tablo IX: Küçükbaş Hayvan Tür ve Miktarları¹

Yıllar	Koyun/Ağnam	Keçi	Tiftik Keçisi	Toplam
1882/1298	60845	76114	717	137676
1903/1321	50784	70326	2995	124105
1904/1322	47123	68094	2269	117486
1909/1325	50031	48856	1861	100748
1913/1329	56351	68402	2462	127215

V-2. Büyükbaş Hayvancılık

Kazadaki hayvancılık içinde etinden, derisinden ve organik gücünden zirai üretim ve taşımacılıkta kullanılan büyükbaş hayvanlar da önemli bir yer tutmaktaydı. Merkep, at, beygir, katır ve deve kısa ve uzun mesafeli başlıca nakliye hayvanlarıydı. Eti, sütü, derisi ile bilhassa tarımsal üretimde gücünden faydalanılan karasığır ineği, öküz, manda ve danaların oluşturduğu hayvanat-ı ziraiye de kazada yetiştirilen başlıca büyükbaş hayvanları oluşturmaktaydı².

¹ 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 346-347; 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 229; 1907-1908/1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 312-313; Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Kalem-i Mahsusu Müdiriyeti İstatistik Şubesi, *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistikî*, Dersaadet 1327, s. 324-325; Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'ât İstatistikidir*, Dersaadet 1332, s. 690-695.

² 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 224.

Tablo X: Büyükbaş Hayvan Tür ve Miktarları¹

Yıllar	Manda, malak, aygır	Deve	Karasığır İneği ve Öküz, Düğе, Dana	At, Bargir, Kısarak, Tay	Ester(Katır)	Merkeб	Toplam
1882/1298	72		5835	328	37	2715	8987
1903/1321	453	154	9651	2269	201	9445	22173
1904/1322	525	673	8472	2099	205	9757	21731
1909/1325	2500	200	35420	2540	255	1056	41971
1913/1329	5230	673	25420	2089	205	9757	43374

Osmanlı ülkesi genelinde olduğu gibi Uşak Kazası'nda da büyükbaş hayvanların et ve süt bakımından verimlilik düzeyleri oldukça düşüktü.

Tablo XI: Hayvan Ürünleri(Mahsûlât-ı Hayvaniyye)²

Mahsul Türleri	Süt/ Kıyye	Peynir /Kıyye	Tereya ğ/ Kıyye	Yün/ kıyye	Keçi Kılı/ Kıyye	Tiftik/ Kıyye	Koyun ve Keçi Derisi aded	Sığır Derisi aded
1909/1325	896300	60300	11450	5500	12600	16400	18000	200
1913/1329	2279175	87403	169729	53500	34200	1840		

¹ 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 346-347; 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 228; 1907-1908/1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 312-313; Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistikî, Dersaadet 1327, s. 324-325; Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'ât İstatistikidir, Dersaadet 1332, s. 690-695.

² Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistikî, Dersaadet 1327, s. 384-385; Ticaret ve Zira'ât Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'ât İstatistikidir, Dersaadet 1332, s. 738-739.

Kazada hayvancılık kapsamında kümes hayvanları da yetiştirilmekte, etinden ve yumurtasından faydalanılmaktaydı. Köylü ayrıca arıcılık da yapmakta, bal ve balmumu üretiminde bulunmaktaydı. Dönem sonunda Kaza'da 4250 adet arı kovanı bulunmakta, yıllık 25500 kıyye bal ile 1500 kıyye balmumu elde edilmekteydi¹. Kazada yumurta üretimi de yıllık yaklaşık 1505000 adetti².

V-3. Devlet ve Hayvancılık Sektörü

Osmanlı Devleti tarımla iç içe yürütülen hayvancılık sektörünün ıslah ve terakkisi için bazı uygulamalarda bulundu. Hayvancılığın geliştirilmesi amacıyla devlet, hayvan türlerini ıslaha(ıslâh-ı ecnâs), hastalıkların zuhuru ve salgın hale gelmesi ile mücadeleyle(ilel-i sârîyye ve müstevlîyyenin men'-i zuhûr ve sirâyeti) ve hayvan sayılarının arttırılmasına(teksîr-i 'adât) çalıştı.

Diğer alanlarda olduğu gibi hayvancılık alanında da Fransa'ya veterinerlik tahsili için yedisi sivil, beşi askerî olmak üzere oniki öğrenci gönderildi. Fransa'nın Alfort Veteriner Okulun'da baytarlık eğitimi alan bu öğrencilerden, ikisi başarısız, biri intihar, üçü de tahsisatlarının kesilmesi sebebiyle eğitimlerini tamamlayamadılar. Diğerleri Alfort Veteriner Okulun'dan mezun olarak yurda döndüler ve hayvancılığın geliştirilmesine yönelik faaliyetlerde bulundular(Gençoğlu 2008: 96, 135).

1887 yılında Sultan II. Abdülhamid; ülkenin gereksinim duyduğu bayındırlık hizmetlerinin gerçekleştirilmesi, vergi gelirlerinin korunması ve arttırılması, ahalinin gelir seviyesinin yükseltilmesi için gerekli tedbirleri almak ve

¹ Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Kalem-i Mahsusu Müdiriyeti İstatistik Şubesi, 1325 *Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistikî*, Dersaadet 1327, s. 385.

² Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti, Kalem-i Mahsusu Müdiriyeti İstatistik Şubesi, 1325 *Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistikî*, Dersaadet 1327, s. 385.

çalışmalar yapmak üzere, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti bünyesinde özel bir komisyon(Encümen-i Mahsus) kurulmasını istedi¹.

Kısa süre sonra da, Ticâret ve Nafi'a Nezâreti'nde ilgili komisyon oluşturuldu ve çalışmalarına başladı². Komisyon, hayvan cinslerinin ıslahı için vilayetlerde haralar tesis edilmesi gerektiğini, ancak bunun “vakte ve masrafa muhtâc olub hâl-ı hâzır-ı malî ise buna müsâ'id olmadığı”dan “sâye-i kudret-vâye-i şehin-şâhîde ilerüde anların da sırasıyla te'sîs çâresine” bakılmasını kararlaştırdı. Komisyon ayrıca, şimdilik yalnız at ve sığır cinslerinin ıslahı için vilayetlerce gerekli miktarda tamızlık at ve sığır tedarik edilmesini ve hayvan cinslerinin ıslahındaki faydaların ahaliye anlatılmasını maksada kafi gördü³.

Komisyon tarafından alınan, öneri niteliğindeki bu kararlar üzerine tekrar irade çıktı. Bu irade ile II. Abdülhamid, çalışmalara İstanbul'a yakınlığı ve haberleşme imkanlarının kolaylığı sebebiyle Hüdavendigâr Vilayeti'nden başlanmasını⁴, alınan neticeye göre diğer vilayetlerin de ıslahat kapsamına dahil edilmesini emretti. Padişah, aynı irade ile ayrıca, asker ve ahali için cinsleri nitelikli hayvan yetiştirmek amacıyla bir hara ve bir numune çiftliği kurulmasını, hayvan alım-satımı için senede bir veya iki defa vilayet dahilindeki uygun yerlerde panayırlar açılmasını, tüm bu ıslahat çalışmalarında valiye yardım etmek için müsteşar veya muavin sıfatıyla Almanya'dan bilgili ve eğitilmiş bir uzman getirilmesi amacıyla Prens

¹ “memâlik-i şâhânenin muhtâc olduğu asâr-ı nafi'anın te'essüs ve tezâyüdü ve hazîne-i devleti vikâye ile ahâlinin servet ve sa'âdet hâlinin muhâfazası esbâb ve tedâbirine dâ'ir”(BOA. İrade, Dahiliye 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305).

² BOA. İrade, Dahiliye 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305, lef 2.

³ “cins-i hayvanın ıslâhında olan fevâ'id ve muhâsenât ahâliye tefhîm idilerek bu sûretle ıslâh-ı ecnâsa i'tinâ ve ikdâm olunması husûsunu”(BOA. İrade, Dahiliye 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305, lef 1).

⁴ Uşak Kazası'nın da idarî olarak bağlı olduğu Hüdavendigâr Vilâyeti, Tanzimat Dönemi'nden itibaren yeniliklerin öncelikli olarak uygulandığı vilayetlerden biriydi(Buna dair bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu 1993: 60).

Bismark'la, İstanbul'daki elçi Radoviç aracılığıyla gayriresmî görüşülmesini Sadâret'e bildirdi¹.

Hayvancılığı olumsuz etkileyen başlıca faktörlerden biri olan salgın hastalıklarla mücadele de, devletin sektöre olan ilgisinde önemli bir yer işgal etti. Zira Devlet, ülkede gelir ve refahın artmasını sağlayacak başlıca vasıtayı oluşturan ziraatın gelişmesinin sebebini, sair faktörler yanında hayvanların hastalıklardan korunmasında gördü². Salgın hastalıklara karşı mücadele kapsamında da baytar yetiştirmeye çalıştı. Bu mücadele için vilayet merkezlerinin çoğunda mülkî baytar bulunmadığı³, bu sebeple salgın hastalıkların önlenemediği dikkate alınarak, "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de

¹ "İşbu vesâ'il-i imâriyyeye evvel be-evvel kurbiyyet ve emr-i muhâbere ve istihsâl-i ma'lûmâtca suhûleti cihetiyle numûne olarak Hüdavendigâr Vilâyetinde" teşebbüs olunması, "asker ve ahâli için cins-i 'alâ hayvan yetiştirilmek ve orada yetişen ve vilâyât-ı sâ'ireden getirülmesi tab'î olan hayvânâtın bey' ve şirâ'sı için senede bir veyâ iki def'a vilâyetin münâsib mahallinde panayır küşâd idilmek üzere vilâyet-i mezkûrede şimdiden bir hârâ ve bir de numûne çiftliği yapılması ve bu gibi işlerde vâliye mu'âvenet eylemek üzere müsteşâr veyâ mu'âvin sıfatıyla Almanya'dan muktedir ve mütefennin bir zâtın celbi için Almanya Devleti'nin ve bi'l-hassa Prens Bismark hazretlerinin Devlet-i 'Aliyye'ye gösterdiği mü'essir-i hayr-hâhî ve hissiyyât-ı müverrid-kâriyye binaen müşarüleyh Prens Bismark Hazretleriyle Mösyö Radoviç vasıtâsıyla sûret-i gayr-i resmîyyede muhâbere idilmesi" şeklindeki ifadeler için bkz. **BOA**. İrade, Dahiliye 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305, lef 3. Bu çerçevede Hamidiye Burusa Zira'ât Ameliyât Mektebi'ne bağlı numune çiftliği tesis edildi, damızlık iyi cins boğalarla döllen inekler vilayet dahiline gönderildi, ayrıca hayvan cinslerini ıslah maksadıyla vilayet dahiline özel görevlilerle boğalar gönderildi(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 225). Ayrıca Çifteler Çiftlik-i Hümayunu'nda yetiştirilen iyi cins at, kısarak ve aygırlar da her yıl vilayet dahilindeki Sancak ve Kazalara gönderildi, hayvan cinslerinin ıslahına çalışıldı. Yine Burusa Zira'ât Ameliyât Mektebi'nde bulunan aygırlar da çeşitli kazalara aynı amaçla gönderildi(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 225).

² "Memâlik-i mahrûse-i şâhânenin tezâyüd-i servet ve sa'âdetini te'mîn idecek esbâb-ı esâsiyyeden ma'dûd olan zira'âtın" terakkisinin "hayvânâtın hastalıktan muhâfazasıyla ıslâh-ı cinsine ve teksîr-i 'adâdına mütevakkıf" olduğuna dair bkz. **BOA**. İrade, TNF. 3, 05. 01. 1893/16 C 1310.

³ "memâlik-i mahrûse-i şâhânede ancak yedi vilâyetde mülkîyye baytarı mevcûd ve müstahdem olub"(BOA. Y. PRK. TNF. 2/28, 24. 01. 1889/22 Ca 1306, lef 1/3).

baytarlığa mahsûs bir sınıf" açıldı¹. Bu özel sınıfa alınan öğrencilerin, iki yıllık gündüzlü(nehârî) eğitimden sonra, iki yıl da Halkalı Baytar Mektebi'nde geceli(leylî) eğitim almaları kararlaştırıldı².

Salgın hastalıklarla mücadele kapsamında ayrıca, Avrupa'daki gelişmelerden de faydalanıldı. Bu bağlamda, Mösyö Pastör'ün hayvanlar için keşfedip, "Avrupaca fevâ'id ve muhâsenâtı tecrübe olunmuş olan" aşî(talkîh) ameliyatını öğrenmeleri için Mirliya Zorus(?) Paşa ile birkaç tabip Paris'e gönderildi. Böylece bu aşî ameliyatının baytar ve tabiplere öğretilmesi, salgın hastalıklarla mücadelede kullanılması amaçlandı.

Salgın hastalıklarla mücadele kapsamındaki çalışmalara daha sonraki yıllarda da devam edildi. 1893 yılında Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti'nin kurulmasıyla çalışmalara hız verildi. Bu çerçevede hayvancılığı olumsuz etkileyen salgın hastalıkları önlemek için alınması ve uygulanması gereken önlemleri kararlaştırmak amacıyla Orman ve Ma'adin ve Zira'ât Nazırı Selim Melhame Paşa başkanlığında, ümera ve baytar zabitlerden oluşan bir komisyon kuruldu. Başlıca görevi "zabıta-ı sıhhiye-i hayvaniyye nizâmâtı tanzîm etmek" olan komisyona Fransa'dan getirilen uzman Filater(?) de dahil edildi. Her hafta toplanan komisyon, geçici bir "zabıta-ı sıhhiye-i hayvaniyye ta'lîmâtı" hazırladı ve 1894 yılından itibaren uygulamaya, daha sonra diğer vilayetlere de teşmil edilmek üzere, Hüdavendigâr Vilayeti'nden başlanmasını kararlaştırdı. Uygulamanın Hüdavendigâr Vilayeti'nden başlanması için gerekli irade de çıktı.

¹ 28. 01. 1889/26 Ca 1306/16 Kanunusani 1304 Tarihli "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyyede Fenn-i Baytariyye Mahsûs Bir Sınıf Küşâdı Hakkında İrade", *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 309-311.

² "iki sene Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye'de nehârî ve andan sonra iki sene dahi Halkalı Baytar Mektebi'nde leylî olarak fenn-i baytarî tahsîliyle memâlik-i mahrûse-i şâhânenin vûs'at ve ihtiyâcı nisbetinde baytar yetiştirilmesi" şeklindeki ifadeler için bkz. **BOA**. Y. PRK. TNF. 2/28, 24. 01. 1889/22 Ca 1306, lef 1/3. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Mahmud Cevad 1338: 226, 268.

Kısa süre sonra da talimatname'nin bazı maddeleri görülen lüzum üzerine tadil edildi. Talimatname gereği, kurulacak olan tahaffuzhanelerin masrafı, istihdam edilecek tahsildarlar ile gardiyanların maaşları, veterinerlik hizmetleri için gerekli olan pulverizatör, alât ve edevât bedellerini gösteren masraf defteri tanzim edilerek, Bâb-ı Âlî'ye takdim edildi. Halkalı Baytar Mektebi'nin ilk mezunlarından olan onaltı mülkî baytardan onikisi, talimatnameyi Hüdavendigâr Vilayeti'nde uygulamak üzere tayin olundu. Ayrıca vilayete hayvan hastalıklarıyla mücadele kapsamında iki de askerî baytar gönderildi¹. Böylece devlet eliyle “öteden berü vilâyetde arasıra ser-nümâ-yı zuhûr olarak servet-i mahallîyyeyi rahnedâr itmekde bulunan emrâz-ı sârîyye ve müstevlîyye-i hayvanîyyenin önü”nün alınmasına çalışıldı. Kısa süre sonra da vilayete yeni tayin edilen mülkiye baytarlarına, bulundukları mahalden hastalık zuhur eden mahallere “vuku'âtın teftîş ve tahkîki ve ana göre fennen lâzım gelen tedâbir-i tahaffuzîyye ve indifâ'îyyenin icrâ' ve tatbîki zımnında” gitmeleri halinde verilmesi için yıllık 24000 kuruş harcırah tahsis edildi².

Devlet'in hayvan cinslerini ıslah etmeye yönelik ve salgın hastalıklarla mücadele kapsamındaki bu girişimlerine rağmen, hayvanlar “sağırü'l-cins ve hasılât-ı bünyeleri az” özelliklerini muhafaza etti³ ve sığır vebası başta olmak üzere diğer salgın hastalıklar hayvanları telef etmeyi sürdürdü⁴.

¹ BOA. Y. EE. 12/26, tarihsiz; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s. 196-197. Baytarlara 750'şer kuruş maaş verildi (BOA. İrade, OM. 1, 21. 08. 1894/19 S 1312, lef 4).

² BOA. İrade, OM. 1, 21. 08. 1894/19 S 1312, lef 3.

³ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi, s. 224.

⁴ Ülke genelinde 1877, 1881, 1888, 1889, 1893, 1894, 1898, 1899, 1905 ve 1906 yıllarında yaşanan salgınlar (sığır vebası) Osmanlı Devleti'nin salgın hastalıklarla mücadelesindeki başarısızlığının başlıca göstergeleriydi (*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s. 187). Kazada yaşanan hayvan hastalıkları için de bkz. BOA. DH. MKT. 1650/76, 22. 08. 1889/25 Z 1306; BOA. DH. MKT. 1768/85, 08. 10. 1890/23 S 1308.

VI. BÖLÜM:

ORMANCILIK SEKTÖRÜ

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nde tabî kaynaklardan(menâbi'-i servet-i tabî'iyeden) olan ormanları, iktisadî bir değer ve varidat kaynağı olarak gördü. Ormanlık alanlarının tespit ve tayini ile muhafaza ve idaresi için gerekli tedbirleri almaya çalıştı. Bu çerçevede, Yenileşme Dönemi'nde birçok alanda olduğu gibi, ormanacılık alanında da gereksinim duyulan kalifiye/uzman personel, 1856 yılından itibaren Avrupa'dan getirildi¹. Bu uzmanlar yardımıyla merkez ve taşra teşkilatı kurulmaya ve geliştirilmeye çalışıldı. Ormanların iktisadî potansiyelini tespit amacıyla imparatorluğun bazı bölgelerinde keşifler ve araştırmalar yapıldı. Ormanların idare ve işletilmesinde gereksinim duyulan personeli yetiştirmek amacıyla 1857 yılında, İstanbul'da Orman Mektebi açıldı². Akabinde de sektörde esaslı düzenlemeler yapmak amacıyla ilk nizamnamenin hazırlanması için gerekli çalışmalar başlatıldı. Bu arada İmparatorluğun bazı bölgelerinde talebe bağlı olarak ticarî önem kazanmaya başlayan ormanlar, müzayede usulüyle ihaleye çıkarıldı. Hazine için varidat temin edilme yoluna gidildi³.

¹ Louis Tassy ve M.M. Stheme Bricogne, Godcaux, Simon ve Chervau başta olmak üzere 1856 yılından itibaren Avrupa'lı uzmanların getirilişi ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Türkiye Cumhuriyeti, Zira'ât Vekaleti, Neşriyat Müdüriyeti, *Mütehasıs Raporları, Orman Kısmı*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s. 4-12, 457; Mehmed Mazhar 1340/1924: 22. Ayrıca bkz. Bekir Koç 2005: 234-235; Keskin 2005: 16-20, 28-33; Kutluk 1957: 19.

² Louis Tassy yönetiminde açılan Orman Mektebi'nde, öğrenime 1862 yılında ara verildiyse de, 1865'te tekrar başlandı. Mektep, 1871 yılında yayınlanan nizamname ile yeniden düzenlendi. Orman memuru yetiştirmek amacıyla açılan okulda öğrenim süresi iki yıldır ve okul gündüzlü(nehârî)ydü. Mektep, 1880 yılında malî sebeplerle Ma'âdin Mektebi ile birleştirildi ve Orman ve Ma'âdin Mektebi kuruldu. Öğrenim süresi dört yıla çıkarıldı. 1893 yılında ise bu iki alanın birbiriyle uyuşmadığı görülerek mektep kapatıldı ve Orman Kısmı öğrencileri Halkalı Zira'ât Mektebi'ne nakledildi(Önsoy 2001: 484-487; Keskin 2005: 20-25, 38-42; Unat 1964: 80n; Osman Nuri Ergin 1940: II: 490-494).

³ Türkiye Cumhuriyeti, Zira'ât Vekaleti, Neşriyat Müdüriyeti, *Mütehasıs Raporları, Orman Kısmı*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s. 15-16.

Tanzimat Dönemi'nin son yıllarında yayınlanan 1870 tarihli Orman Nizamnamesi¹, sektörde yapılan ilk esaslı düzenlemeydi ve II. Abdülhamit Dönemi'nin sonuna kadar, bazı küçük tadilatlar yapılmakla beraber² yürürlükte kaldı. Bu nizamnameyle ormanlık alanların “tahdîd ve ta'yîn” edileceği amacı izhar edildi³ ve tasarruf itibarıyla ormanlar; mîrî, tahsîsât kabilinden evkâf, eşhâs ile kura ve kasabât baltalıkları olmak üzere dört kısma ayrıldı. Ormanların muhafaza, işletme ve tasarruf şekilleri belirlendi. Eşhas ormanları düzenleme dışı bırakıldı⁴. Daha sonraki yıllarda da, görülen eksikliklerin giderilmesi ve ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması amacıyla diğer sektör ve alanlarda da olduğu gibi, yeni talimatname ve kararnameler yayınlandı. Böylece sektörün işletilmesine, idaresine, vergilendirilmesine, muhafazasına, merkez ve taşra teşkilatının kurulmasına/düzenlenmesine ve ormanların tasarrufuna yönelik düzenlemelere devam edildi.

Merkez teşkilatında gerçekleştirilen düzenlemelere paralel olarak⁵, taşrada da ormanları muhafazaya, işletmeye ve vergilendirmeye yönelik

¹ Türkiye Cumhuriyeti, Zira'ât Vekaleti, Neşriyat Müdüriyeti, *Mütehassıs Raporları, Orman Kısım*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s.17-18.

² İlgili nizamnamenin 10. 12. 1894/12 C 1312'de 7., 18. 10. 1905/19 Ş 1323'te 33., 36., ve 52. maddeler tadil edildi(19 Şaban 1323/5 Teşrinievvel 1321 tarihli “11 Şevval 1286 Tarihli Orman Nizâm-nâmesinin 33, 36 ve 52. Mevâdd-ı Mu'addelesi”, *Düstur*, Tetib I, Cilt 8, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 302-303; 11 Cemaziyelâhir 1312/28 Teşrinisani 1310 Tarihli “Orman Nizâm-nâmesinin 7nci Maddesinin Yerine Kâim Olmak Üzere Kaleme Alınan Madde-i Nizâmiye, *Düstur*, 1. Tetib, Cilt 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 1544).

³ 52 maddeden oluşan 1870 Orman Nizamnamesi için bkz. *Düstur*, 1. Tetib, Cilt 2, s. 404-414. Nizamnamenin Latin harfli yayını için de bkz. Koç 2005: 251-257. Nizamnamenin sektörün gelişimi açısından esaslı bir değerlendirmesi için de bkz. Köprülü 1950: 237-271; Keskin 2005: 135-140.

⁴ 1858 Arazi Kanunnamesi'nde eşhâs ormanlarıyla ilgili yapılan düzenlemeler için bkz. 21. 04. 1858/7 N 1274 Tarihli Kanunname-i Arazi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s.16-52, 19., 27., 28., 29., 106. maddeler. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Köprülü 1949: 703-724.

⁵ 1857 yılında orman işleri Meclis-i Ma'abir'e havale edildi. 1861'de Maliye Nezâreti'ne bağlı Orman İdaresi kuruldu. 4 Eylül 1872'de ilk kez Orman ve Ma'âdin Nezâreti teşkil edildi. Bu nezaret iki ay sonra lağvedildi ve Maliye Nezâreti'ne bağlı Orman ve Ma'âdin İdaresi kuruldu.

kurumsallaşmaya gidildi. Ormanların iktisadî değer kazandığı vilayetler başta olmak üzere taşra idarî birimlerine orman umum müfettişleri, müfettiş-i saniler, kontrol müfettişleri, pul memurları, tezkire muharrirleri, kâtipler, piyade ve süvari korucuları tayin edildi(Keskin 2005: 97-105)¹. Atamalara, ormanların ticarî önem kazanmasına bağlı olarak süreçle birlikte devam edildi². Bu süreçte etkili olan önemli gelişme ise, iç kesimlerde bulunan ormanların işletilmesinde başlıca engeli teşkil eden ulaşım sorununun³ demiryolu eksenli aşılmasıydı.

Oluşturulan mevzuat çerçevesinde miri ormanların işletilmesinde benimsenen başlıca yöntem, kontratlı kat'ıyyat olarak da bilinen müzayede ile ihale usulüydü. Kesime tabi tutulacak ormanların damgalanarak veya satışa çıkarılacak ormanların bulunduğu alanların tefrik edilerek taliplerine mukavele ile ihale esasına dayanan bu usul, orman işletmesinde başvuru başlıca yöntemdi⁴. Devlet, daha ziyade bu yöntemle yapılan satışlar yoluyla varidat

1 Eylül 1878'de yeniden Orman ve Ma'âdin Nezareti tesis edildi. 1879'de nezaret, Ticaret ve Zira'ât Nezâreti'ne bağlı bir müdürlük haline getirildi. 1886 yılında Orman ve Ma'âdin İdaresi tekrar Maliye Nezareti'ne bağlandı. 7 Şubat 1893'te ise II. Abdülhamit Dönemi'nin sonuna kadar faaliyet gösterecek olan Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti kuruldu ve nâzırlığına Selim Melhame getirildi(Keskin 2005: 43-58).

¹ 19. 03. 1877/7 Mart 1293 tarihli "Bi'l-cümle Orman Me'mûrlarının Sûret-i Tertib ve Vezâ'ifine Dâ'ir Ta'lîmâtıdır", *Düstur*, I. Tertib, Cilt IV, s. 455-461.

² 1897-1898 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'nde üç müfettiş, bir muavin, dört katip, on üç orman süvari memuru, iki tezkere muharriri, yirmi üç orman piyade korucusu ve kırkdokuz keraseite ondalık memuru bulunmaktaydı(Keskin 2005: 106).

³ Sahile yakın Akdeniz ve Karadeniz ormanları dışında, iç kesimlerde yer alan ormanların ticarî amaçla işletilmesinde karşılaşılan başlıca engelin ulaşım güçlüğü olduğu sık sık dile getirildi. "Berren vesâ'it ve tarik-i naklîyyenin te'addî, bu servetden tamâmıyla iktitâf-ı semerât idilmesine bâdî olmuştur"(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 84; 1907-1908/1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 75). "Vesâ'it-i naklîyyenin müşkilâtı"nın ormanlardan layıkıyla faydalanılmasını güçleştiren başlıca engel olduğuna dair ayrıca bkz. Ticaret ve Zira'ât Nezareti, 1329, 1331 *Seneleri Sınavî' İstatistiki*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333, s. 88.

⁴ 19. 03. 1877/7 Mart 1293 tarihli "Bi'l-cümle Orman Me'mûrlarının Sûret-i Tertib ve Vezâ'ifine Dâ'ir Ta'lîmâtıdır", *Düstur*, I. Tertib, Cilt IV, s. 461, madde 30, madde 31; 30. 05. 1895/5 Z 1312/17 Mayıs 1311 Tarihli "Mîrî Ormanlarından Eşcâr Furûhtuna Dâ'ir Ta'lîmât-ı

temin etti¹. Bir diğer usul ise ruhsatlı satış yöntemi². Daha ziyade ihalesi mümkün olmayan ormanlarda, kura ahalisi tarafından ticarî amaçlı yapılan kesimlerde uygulanan ilgili yöntemde ise kereste ve sair orman ürünlerinden özel tarifeye göre vergi alındı(Keskin 2005: 147).

Ahaliyi çeşitli zatî ihtiyaçlarını karşılamada vergilendirme dışı bırakan, ancak bu faydalanmada ormanları korumayı da amaçlayan Osmanlı Devleti, daha ziyade varidat kaynağı olarak gördüğü sektörü, çeşitli adlarla koyduğu nakdî vergilerle vergilendirdi. Başlıcasını orman bedelinin oluşturduğu vergiler, öşür, orman hakkı ve pul resmîydi³. Sektöre yönelik diğer tali vergileri ise öşür tezkiresi bedeli, pul resm-i munzamı, nısf orman hakkı, techizat-ı askeriye hissesi, ceza-yı nakdî ve otlakiye resmi oluşturdu⁴.

Kütahya Sancağı dahilinde Uşak Kazası, Eskişehir ve Kütahya Kazalarından sonra en fazla ormanlık alanın bulunduğu idarî birimi teşkil etmekteydi. Kaza'daki ormanların yüzölümü(mesâha-yı sathıyyesi) 43500 cerip/hektardı. Murad Dağı'nın Kaza dahilindeki 18000 ceriblik ormanlık alanında karaçam, meşe ve ardıç vardı. 2000 ceriblik Alak Dağı'nda ise genelde karaçam ormanı bulunmaktaydı. Ahur Dağı'ndaki 7500 ceriblik sahada kara ve sarıçam, meşe ağaçları vardı. 6000 ceriblik Bulgaz Dağı'ndaki ormanlarda da ardıç, çam, palamut, meşe ağaçları yer almaktaydı⁵.

Muvakkata", *Düstur*, I. Tetib, Cilt VII, Ankara 1941, Başvekalet Devlet Matbaası, s. 4-6; Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti, İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Orman İstatistiki*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326, s. 28-29.

¹ Çağlar 1985: 1569; Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti, İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Orman İstatistiki*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326, s. 29.

² Ruhsatlı satış/kesim usulü hakkında bkz. 19. 03. 1877/7 Mart 1293 tarihli "Bi'l-cümle Orman Me'mûrlarının Sûret-i Tertîb ve Vezâ'ifine Dâ'ir Ta'lîmâtıdır", *Düstur*, I. Tertib, Cilt IV, s. 462, madde 32.

³ Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti, İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Orman İstatistiki*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326, s. 30-31.

⁴ Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti, İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Orman İstatistiki*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326, s. 32; Keskin 2005: 149-151.

⁵ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 84-85. 1870 tarihli Orman Nizâm-nâmesi'nin 1. maddesi gereğince ormanlık alanlar, dönem boyunca teknik ve personel

Alaşehir-Karahisar Demiryolu'nun inşasının başlaması, Osmanlı Devleti'nin Kaza ormanlarına ilgi göstermesinde etkili oldu. Zira demiryolu, hem geleneksel ulaşım engelini bertaraf etti, hem de gereksinim duyduğu kereste ile sektörü hareketlendirdi¹. 1890'lı yıllara kadar devlet, Kaza'ya sadece kereste ondalık memurları tayin etti. Başlıca görevleri, ticarî amaçlı kesimleri vergilendirmek olan bu memurlar, maktu' bir maaştan ziyade varidatın 1/10'unu almaktaydı. Ormanların muhafazası için, malî güçlüklerin de etkisiyle süvari veya piyade korucuları uzun süre görevlendirilemedi. Demiryolunun gelmesiyle Osmanlı Devleti, ilgili görevlileri tayin etme gereğini duydu. Alaşehir'den Afyon Karahisar'a kadar olan demiryolu hattının inşa çalışmaları sırasında gereksinim duyulan kereste şirket tarafından Uşak Kasabası'ndaki odun pazarından satın alınmaktaydı. Ayrıca Afyon Karahisar'dan Konya'ya kadar inşa edilecek hat için gereksinim duyulan kerestenin de Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından Uşak ormanlarından satın alınacağı anlaşıldı. Bu sebeplerle Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti; hem ormanların harap olmasını önlemek, hem de gelir temin etmek amacıyla "lüzûmu kadar süvârî ve piyâde orman korucularıyla merkezi Karahisar-ı sahib'de olmak üzere bir orman müfettişi ve bir de kâtib ta'yîni"ni gerekli gördü. Bu takdirde Kaza'nın yıllık orman varidatının otuz, kırkbin kuruş artacağını tespit etti. Ancak Nezaret bütçesinin yetersizliği dikkate alınarak müfettiş ve katip tayininden vaz geçildi. Fennî muamelesi Kütahya Orman Müfettişliği tarafından yapılmak üzere Kaza ormanlarının işletilmesi ve bir süvari, iki piyade korucusu tayin edilmesinin yeterli olacağı kararlaştırıldı.

Bunun üzerine konuyu görüşen Şûrâ-yı Devlet, Dahiliye Dairesi "vakt ü hâl zamimeten tahsîsâta pek de müsâ'id olmadığından" "diğer bir sûretle te'mîn-i

eksiklik ve yetersizlikleri sebebiyle Hüdavendigâr Vilayeti'nde tam anlamıyla "tahdîd ve ta'yîn" edilemedi. Belirtilen rakamlar mutlak alanların miktarından ziyade yaklaşık rakamlardı. "Vilâyet-i celîlenin muhtevî olduğu ormanların mesaha-i hakîkiyyeleri temâmıyla ma'lûm değil ise de idilan keşfiyyât neticesinde hakîkiye karib bir derecede ta'yîn idilmiştir"(1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 84).

¹ BOA. İrade, OM, 2, 29. 06. 1896/18 M 1314, lef 2.

maslahat kâbil ise öyle bir şey yapılarak keyfiyetin bildirilmesi” kararını verdiyse de, Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nezareti tarafından “başka bir sûretle çâre bulunama”dı. Kaza’ya üç korucunun tayininin gerekli olduğu Sâdaret’e tekrar bildirildi¹. Bunun üzerine de, süvari kurucusuna aylık 500, piyade korucularının her birine aylık 250’şer kuruş olmak üzere ilgili koruculara verilecek yıllık 12000 kuruşun² Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nezareti bütçesinden “zamimeten tesviyesi” için gerekli irade, 30. 06. 1896/18 Haziran 1312’de çıktı³. Böylece Kaza ormanlarının iktisadî önem kazanmasına bağlı olarak Osmanlı Devleti, ormanların muhafazasını, gelir temini ekseninde malî kaygılarla gerekli gördü ve Kaza tarihinde ilk kez ormanların muhafazası için üç adet süvari ve piyade orman korucusu tayin edildi.

Demiryolunun gelmesini müteakip Kaza ormanlarının “cesâmet ve ehemmiyetini” idrak eden Osmanlı Devleti, süreçle birlikte muhafaza ve işletmeye verdiği önemi arttırdı. Mevcut süvari ve piyade korucularına ek olarak yenilerini tayin etme ve merkezi Uşak Kasabası olmak üzere bir müfettişlik kurma gereğini duydu. Sadâret’in “İzmir-Karahisar timuryolu güzergâhına müsâdif mîrî ormanlarından hakkıyla istifâde olunması esbâbının istihsâli”ne yönelik 27. 04. 1905/14 Nisan 1321 tarihli tezkiresi üzerine Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nezareti, gerekli “keşfiyât ve tedkikâtı” yaptırdı. Neticede; Kütahya Sancağı ormanlarının yüzölçümünün 3576000 dönüm olduğu, demiryolları “sâyesinde ihracât ve nakliyatın kesb-i suhûlet itmesinden nâşî” Kütahya Sancağı ormanlarının yıldan yıla iktisadî/ticarî öneminin arttığı, buna karşılık Sancak merkezinde bir orman müfettişi ile Uşak, Gediz ve Simav Kazaları’nda mevcut iki süvari ve üç piyade korucusu bulunduğu, bu kadar az personelle ormanların “hüsn-ü idâre ve muhâfaza” edilemeyeceği anlaşıldı⁴. Yıllık orman geliri 170.000 kuruş olan Uşak Kazası merkez olmak üzere, muhafızsızlık sebebiyle varidatı az olan ve ormanları

¹ BOA. İrade, Orman ve Ma’adin, 2, 29. 06. 1896/18 M 1314, lef 2.

² BOA. İrade, Orman ve Ma’adin, 2, 29. 06. 1896/18 M 1314, lef 1.

³ BOA. İrade, Orman ve Ma’adin, 2, 29. 06. 1896/18 M 1314, lef 3.

⁴ BOA. ŞD. 536/9, Orman 2/851, 01. 07. 1906/8 Ca 1324.

layıkıyla korunamayan Gediz ve Simav Kazalarının da dahil edileceği bir müfettişlik kurulması gerekli görüldü. Bu gereksinim, ilgili kazaların ormanlarının işletilmeye müsait olduğu, bir müfettiş, bir katip ile ilgili üç kazada mevcut olan süvari ve piyade korucularına ek olarak her birine birer piyade korucusu tayin edilmesi, tayini istenen görevlilerin maaş ve sınıflarını gösteren pusula ile birlikte¹ Sadaret'e bildirildi².

Nezâret'in talebini müzakere eden Şûrâ-yı Devlet, Maliye Dairesi ise "karşuluksuz bûdceye zamâ'im icrâ'sı memnû' bulunduğu cihetle meblâğ-ı mezkûre bûdce dâhilinde bir karşılık bulunduktan sonra ifâ-yı muktezâsı lâzım geleceği"ne karar verdi. Maliye Dairesi tarafından oy çokluğu ile alınan bu menfi karara Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti tarafından verilen cevapta; tayin edilecek görevliler ve kurulacak müfettişliğin yıllık 25232 kuruş, 20 pare'lik masrafı için bûdce dahilinde karşılık bulunmasının mümkün olmadığını, müfettişlik teşkili halinde yapılacak ihaleler sonucunda hazinenin önemli bir gelir elde edeceğini, ormanların fenni olarak işletileceğini, ayrıca ormanların tahrip ve zarar görmesinin önleneyeceğini, bu sebeplerle ilgili masrafın "bûdceye zamimeten tesviyyesine müsâ'ede buyurulmasını" istemesi üzerine³ Şûra-yı Devlet, Maliye Dairesi konuyu tekrar müzakere etti ve "Karahisar Timur yolu güzergâhına müsâdif mîrî ormanların cesâmet ve ehemmiyeti cihetiyle iki nefer süvâri ve üç nefer piyâdeden ibâret olan

¹ İlgili pusulada, üçüncü sınıf orman müfettişinin maaşı 900, kâtibin 400, Simav, Gediz ve Uşak Kazalarına atanacak üç piyade korucusunun maaşları da 200 kuruştı. Ayrıca merkezi Uşak'ta bulunacak müfettişliğin yıllık devriyesi 2168, kırtasiye masrafı 144 kuruş, 20 pare, yakacak(mahrukat) masrafı da yıllık 120 kuruş'tu. Böylece kurulacak müfettişliğin yıllık masrafı 25232 kuruş, 20 pare'ydî(BOA. ŞD. 536/9, Orman 2/851, 01. 07. 1906/8 Ca 1324).

² BOA. ŞD. 536/9, Orman 2/851, 01. 07. 1906/8 Ca 1324.

³ "bunun için bûdce dâhilinde karşılık bulunmak mümkün olmayub hâlbûki mezkûr müfettişliğin te'sisi ber-minvâl-i ma'rûz ihâlât-ı mühimme icrâsıyla hazîne-i celîleye menâfi'-i mâddiyye te'mîn ideceği gibi ormanlardan kat'ıyyât fenne tevfiķan icrâ' ile berâber muhâfazasızlık yüzünden vukû'u der-kâr olan tahrîbât ve hasarâtın dahi önü alınarak ormanların iktisâb-ı ümrânına da muvaffakiyet hâsıl olacağına binaen tahsîsât-ı mezkûrenin bûdceye zamîmeten tesviyesine müsâ'ede buyurulmasını istidâ"(BOA. ŞD. 536/42, Orman 2/900, 19. 09. 1906/30 B 1324).

korucular vâsıtasıyla muhafâzası kâbil olamamakda olduğundan merkezi Uşak olmak üzere Uşak ve Gediz ve Simav Kazaları için bir müfettişlik te'sîsiyle senevî tahsîsâtı icâb iden yigirmi beş bin iki yüz otuz iki buçuk kuruşun bûdceye zamimeten tesviyesi husûsunun nezâret-i müşarûnileyhaya (Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâretine) havâlesi luzûmunu" kararlaştırdı. Bu kararı Sadrazam Ferid Paşa'nın 06. 10. 1906/23 Eylül 1322 tarihli tezkireyle Yıldız Sarayı Mabeyn-i Hümâyûnu Baş Kitâbetine bildirilmesi üzerine de 27. 11. 1906/14 Teşrinisani 1322'de "mûcebince irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhi şeref-müte'allik" buyruldu¹ ve merkezi Uşak Kasabası olmak üzere bir orman müfettişliği kuruldu. Kaza ormanlarının muhafaza ve vergilendirilmesi ile işletilmesine yönelik Osmanlı Devleti tarafından, böylece kurumsallaşmaya yönelik önemli bir adım atıldı ve ormanların kazandığı iktisadî önem teyit edildi.

Bu arada teşkilatlanmaya ve demiryolunun gelmesine paralel olarak Osmanlı Devleti ormanların işletilmesine de önem verdi. Kaza ormanlarını dönemin başlıca işletme usulü olan müzayede ile taliplerine ihale etti. Bu çerçevede 1906/1322 yılında Banaz Nahiyesi'ndeki Kozaklı ormanlarından 5800 metreküp kerestenin ihalesini Ariştidi Avrailoğlu müzayede ile aldı ve teminat akçesi olarak 10.000 kuruşu emaneten mal sandığına yatırdı. Ancak bedelin az bulunması üzerine 5800 metreküp kereste bir başkasına ihale edildi². Ve Ariştidi Avrailoğlu'ndan alınarak irad kaydedilen 10000 kuruşluk teminat akçesi kendisine iade edildi³.

Orman ürünleri içinde dış talebe bağlı olarak önem kazanan ve iktisadî değeri artan başlıca ürün meşe palamuduydu. "Pelit denilen meyve ile bunu saran kadehten ibâret" olan meşe palamudunun ticarî önemi kadehinin içerdiği tanen maddesinden kaynaklanmaktaydı. Oldukça yaygın bir tüketim alanı

¹ BOA. İrade, OM, 1, 28. 11. 1906/11 L 1324, lef 2.

² BOA. ŞD. ML. 540/6, Orman 3/8, 22. 08. 1908/25 B 1326.

³ Şûrâ-yı Devlet, Maliye Dairesi'nin "tervîc-i iş'âr zarûri görülmüş olmağla ber-mûceb-i istizân icrâ-yı icâbının nezâret-i müşarûleyhaya havâlesi tezekkür kılındı" şeklindeki kararını havi mazbatası için bkz. BOA. ŞD. ML. 540/6, Orman 3/8, 22. 08. 1908/25 B 1326.

olmakla birlikte, bilhassa boyacılık, dericilik ve farmakolojik sanayide kullanılmaktaydı. Tarihî süreçte mahallî ve bölgesel deri sanayinde, derileri meşin ve kösele haline getirmede kullanılarak ilgili sektörün vücut bulması ile idamesinde etkili olmuştu. Adeta “hüdâ-yı nâbit” olarak doğal ortamda yetişen meşe palamudu, yoğun olarak Batı Anadolu’da bulunmaktaydı(İnal 1957: 145). İlgili bölgede ise başlıca yetiştirme alanları Alaşehir, Salihli, Menemen, Demirci, Eşme, Bergama, Gediz, Akhisar, Nazilli, Ödemiş ve Uşak Kazalarıydı(Çolak 2004: 90). Uşak Kazası dahilinde “bir ‘atiye-i İlahiyye dinilmekle sezâ olup adetâ zeytunluklar misillü başkaca palamud bağçeleri vardı”¹. Eylül ayında toplanıp içerdiği “mevâd-ı kimyevînin hasiyyet ve mükemmeliyetinden dolayı İzmir piyasasında bir mevkî-i mümtâz ve rüchân” kazanan Uşak palamutları, İzmir limanı üzerinden yurt dışına, özellikle İtalya ve Rusya’ya ihraç edilmekteydi².

Kaza palamut üretimi 1884/1302’de yaklaşık 1.852.600 kıyye’ydi. 1894 yılında Kaza’dan ihraç edilen palamut miktarı ise 2373453 kilogramdı(Cuinet 2001: 171). 1904 yılı toplam üretimi 1125000 kıyye iken³, 1906 yılında 605000 kantardı ve kantarı 30 kuruş’tan nakdî değeri 1.800.000 kuruştı⁴.

Kaza dahilinde en fazla ormanın bulunduğu Banaz Nahiyesi’nde kereste hızarhaneleri de kuruldu. XX. Yüzyıl başında sayıları on dokuzaya ulaşan bu hızarhanelerden biri buhar gücüyle çalışırken, diğer on sekizi su ile işletilmekteydi. Kaza’daki tek devlet işletmesini teşkil eden biri dışında, diğer hızarhaneler özel girişimcilere aitti. Bu hızarhanelerin yıllık kereste üretimi ise 3050 metreküptü. Demiryolunun sağladığı ucuz ve hızlı ulaşımına paralel olarak da büyük kısmı Kaza haricine gönderilmekteydi. Ancak 250 metreküpü Kaza dahilinde tüketilen kerestelerin, 1500 metreküpü Aydın Vilayeti’ne, 500 metreküpü Konya Vilayeti’ne, 800 metreküpü ise Karahisar-ı sahip/Afyon

¹ 1884-1885/1302 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 455.

² 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 425.

³ 1907-1908/1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 316

⁴ 1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 455.

Sancağı'na sevk ve ihraç edilmekteydi¹. Ayrıca, Osmanlı Devleti de, Manisa ve Eşme Hükümet Konaklarının inşası örneklerinde olduğu gibi, Uşak Kazasına yakın çevre idarî birimlerdeki resmî binaların yapımında gereksinim duyduğu keresteyi Uşak Kazası'ndan karşılamaktaydı².

Kaza dahilindeki ormanların ticarî öneminin artmasına paralel olarak daha sonraki yıllarda da özel müteşebbis tarafından hızarhane tesisine devam edildi. Nitekim İzmir'li Rum Yorgi Karakaçani ve ortakları, yine Banaz Nahiyesi'nde İzmir-Afyon Karahisar Demiryolu'nun Oturak muvakıfına/istasyonuna oldukça yakın bir mevkide, tasarruflarında bulunan miri arazide bir kereste fabrikası kurma girişiminde bulundular³. Kurulacak kereste fabrikası için mahallinde gerekli inceleme ve keşfiyat yapıldı. Neticede; Yorgi ve ortaklarının üzerine hızar fabrikası kuracakları arazinin “mü'essesât-ı diniye arsalarından birine münâsebeti ve üzerine fabrika inşasında bir gûne mahzûr” olmadığı anlaşıldı. İlgili arsaya ferağ bedeline nispetle yıllık üç kuruş öşür bedeli takdir edildi⁴. Kaza, Liva ve Vilayet Meclislerinin olumlu mazbataları üzerine hızar fabrikasının inşasına ruhsat verilmesine yönelik Yorgi ve ortaklarının isteği, Ticâret ve Nafi'a ile Defter-i

¹ 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 427.

² Manisa Hükümet Konağı için Uşak Kazası ormanlarından ruhsatla kesilen kerestelerin cins ve miktarı için bkz. **BOA**. DH. MKT. 1125/55, 16. 11. 1906/29 N 1324, lef 4. Eşme Hükümet Konağı inşası için gerekli, yetmişbeş metre ve yediyüzellibeş desimetreküp kerestenin Kaza ormanlarından karşılanması için de bkz. **BOA**. DH. MKT. 1009/13, 23. 09. 1905/21 B 1323.

³ **BOA**. İrade, TNF. 3, 21. 02. 1910//10 S 1328.

⁴ **BOA**. DH. MUİ. 69-1/31, 27. 02. 1910/16 S 1328. 1858 tarihli Arazi Kanunname-i Hümayunu'nun 31. ve 32. maddelerine göre; miri arazi üzerine izinsiz, eşhas tarafından müceddeden ebniye inşası yasaktı. Mahallî arazi memurunun izniyle çiftlik ebniyesi, değirmen, ağıl, dam, anbar, ahur, samanlık ve mandra inşası, “arazinin şeref ve itibârına göre ‘öşre mu'adil senevî icâre-i zemîn” ya da öşür bedeli ödenmesi koşuluyla mümkündü. Hiçbir bina olmayan ham miri arazi üzerine ebniye inşası ise yine icare-i zemin ödenmesi şartıyla ve irade-i seniyye ile mümkündü(21. 04. 1858/7 N 1274 Tarihli Kanunname-i Arazi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 172. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **BOA**. MV. 48/69, 12. 11. 1889/18 Ra 1307. Devlet'in böyle bir uygulamaya gitmesinin temel sebebini, arazinin zirai üretimden alıkonulması sonucu meydana gelecek olan hazine gelirleri kaybını önlemek teşkil etmekteydi(Barkan 1999: 379; Şener 1990: 140).

Hakânî Nezâretlerinin ilgili meclis ve encümenleri ve Şûrâ-yı Devlet, Mülkiye Dairesi tarafından da görüşüldü ve uygun görüldü. 20. 02. 1910/7 Şubat 1325'te de aynı doğrultuda iradesi çıktı¹.

¹ Kurulacak hızarhane Oturak demiryolu muvakıfına(Gar de chemin de fer) 24 metre gibi oldukça yakın bir mesafede bulunmaktaydı ve hızarhanede; üç tane cataracte(?), beş adet planya(banc de scie= testere masası), bir adet buhar makinesi(machine a vapeur), basınç kuvveti 20 derece olan bir kazan yer almaktaydı. Hızar fabrikası arsasında ayrıca 2 büro(buerau) bulunmaktaydı(**BOA**. İrade, TNF. 3, 21. 02. 1910/10 S 1328. Belediye mimarı Ahmed Efendi tarafından çizilen kroki).

SONUÇ

1876-1908 yılları arasında Uşak Kazası'nda üretim; madencilik, dokumacılık(halıcılık), tarım, hayvancılık ve ormancılık olmak üzere beş ana sektör üzerinde şekillendi.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı madenlerine yönelik artan dış talebe bağlı olarak madencilik, Kaza dahilinde yeni bir iktisadî faaliyet sektörünün doğuşuna en önemli örnekti. XIX. Yüzyıl sonlarıyla XX. Yüzyıl başlarında sektörde önemli bir hareketlilik görüldü. Birçok maden keşfedildi, talipler arasında ilk olarak aram(taharri) ruhsatnamesini, son kertede de imtiyaz fermanını almaya yönelik önemli bir rekabet yaşandı. Sektöre İzmir'de ikamet eden İngilizlerin ruhsatname ve imtiyaz almak amacıyla kayıtsız kalmadıkları görüldüyse de, taliplerin çoğunu, Bosnalı Mehmet Muharrem ve Buldanlı Hacı Molla Ahmedzade Hacı Emin Ağa örneklerinde görüldüğü gibi özel müteşebbisler oluşturdu. Askerî silk mensupları da sektöre belirli bir duyarlılık gösterdi. Madenler içerisinde bilhassa zımpara ve manganez, İzmir Limanından Almanya başta olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edildi. Zira Osmanlı Ülkesinde madenleri işleyecek sanayi kuruluşları genelde yoktu.

Sektörün hareketlenmesinde demiryolunun inşası da son derece önemli bir rol oynadı. Zira, mekanlar arası mesafeleri kısaltan ve zamanı görece uzatan bu teknolojik yenilik, geleneksel ulaşım araç ve yöntemlerinin “yükde ağır, bahada hafif” emtianın uzun mesafeler arası ticarette kar marjını olumsuz etkileyen engelini bertaraf etti.

Osmanlı Devleti, ülke genelinde madencilik sektöründeki hareketlenmeye paralel olarak merkez ve taşrada teşkilatlandı, yasal mevzuatı oluşturdu. İmtiyaz süreç, koşul, hak ve yükümlülüklerini ayrıntılı olarak düzenledi. Sektörü, çeşitli resim ve harçlarla vergilendirdi. Başlıcalarını resm-i mukarrer ve resm-i nisbînin oluşturduğu bu vergilerle fiskal kaygılar taşıdı. Sektörün hareketlenmesiyle birlikte ortaya çıkan istihdam olanaklarından tebaasının

öncelikli olarak faydalanmasına yönelik tedbirler aldı. Bazen de, imtiyaz sahibi mültezimlere resm-i nisbî oranını düşürerek teşviklerde bulundu.

Tanzimat Döneminin ilk yıllarından itibaren ticarî önem kazanan halıcılığın gelişmesi, ihracatının artması, Avrupa mamulâtı ile rekabet edebilmesi için Osmanlı Devleti, çeşitli tedbirler aldı, teşvik uygulamalarında bulundu. Halı imalatçılarının temel sorunlarından biri olan sermaye gereksinimlerini karşılamak için düşük faizli krediler verdi. Kısa süre sonra da kredi faizlerinin bir kısmını almaktan sarfınazar etti. Halıcılığın ıslahına yönelik çalışmalar yaptırdı. Avrupa talebine uygun nevresim halı örneklerini özel memurla Uşak'a gönderdi. Bu çerçevede; Anadolu müfettişi İsmet Paşa, halıların verdiği örneğe göre dokunması yönünde imalatçılara telkinlerde bulundu. Devletin sektöre ilgisi bu kadarla sınırlı değildi. Ayrıca uluslararası piyasa şartları karşısında halıcılığın rekabet gücünü ve talebini arttırmaya yönelik uygulamalarda bulundu. Devrin egemen iktisadî doktrini olan liberalizmin gereklerine uydu. Halı ticaretinde serbest piyasa ekonomilerinin gereklerini tatbik etti. Halıların “müşteri ile bâyi” arasında uyuşuna göre fûruht olunması” bunlardan biriydi.

Tanzimat Döneminde halıların ihracatını olumsuz etkileyen gümrük vergisini nevresim halılar lehinde istisnai olarak on iki yıl sıfırladı. Mahallî talepler üzerine bahşedilen bu teşvik, aynı zamanda, devletin ihracat vergi gelirinden adeta fedakârlığı niteliğindeydi.

Osmanlı Devleti'nin uygulamaları bunlarla sınırlı değildi. 1873 yılından itibaren yerli sanayinin özel müteşebbisler eliyle geliştirilmesi amacıyla yeni kurulacak fabrikalar için bir defaya mahsus olmak üzere, Avrupa'dan ithal edilecek makine, alât ve edavât ithalat gümrük vergisinden muaf tutuldu. Uşak'ta kurulan ip fabrikalarının da faydalandığı bu vergi muafiyeti, II. Abdülhamit Döneminde belirli aralıklarla sadır olan iradelerle süreklilik kazandı. Devlet, aynı zamanda tüketici olarak da sektörün gelişmesine katkıda bulundu. Dinî ve resmî dairelerin tefrişinde gereksinim duyduğu halıları Uşak'tan satın aldı. Yurt dışındaki sefarethanelelerin ihtiyacı olan

halıları da Uşak'ta dokuttu. Bu vesile ile hem sefarethanelelerin gereksinimlerini karşıladı, hem de reklam kaygısı güttü. Bu satın alımları da, Tanzimat öncesinin “mîrî mübayaası”ndan ziyade “münakasa suretiyle” açılan ihaleler yoluyla yaptı. Ayrıca uluslararası fuarlara/sergilere katılan, sergiler açan devlet, Uşak halılarını ticarî kaygıların da etkisiyle sürekli teşhir etti.

Geleneksel bir el sanatı konumundaki halıların ticarî önemi, uluslararası talebe bağlı olarak 1860'lı yıllardan itibaren daha da arttı. Süreçle birlikte, Kula, Gördes gibi geleneksel halı üretim merkezlerinden biri olan Uşak'ta da halıcılık ticarî önem kazandı. Avrupa ve Amerika'da son derece farklı saiklerin etkisiyle kitle tüketim maddesi haline gelen halıların yurt dışına ticaretini İzmir'deki İngiliz ticaretevleri yürüttü. Bu ticaretevleri, Uşak'taki yerli ve yabancı temsilcileri vasıtasıyla sipariş üzerine halı imalini organize ettiler, imal edilen halıları İzmir üzerinden Londra ve sair Avrupa merkezlerine gönderdiler. Zamanla artan talep, sektördeki değişimde önemli bir itici gücü teşkil etti. Ahali günden güne halı imalatının çeşitli üretim aşamalarında daha fazla yer almaya başladı. Zamanla halıcılık, ahalinin başlıca gelir vasıtası ve istihdam alanı haline geldi. XX. Yüzyıl başlarında kasaba nüfusunun oldukça önemli bir kısmı halı imal etmeye başladı. Böylece halı imalatçıları, talepteki negatif dalgalanmaların etkilerine daha açık hale geldi. Nitekim XX. Yüzyılın başında yaşanan bir talep düşüşü, 1908 yılındaki “hareket-i gayr-i marziyye”nin önemli sebeplerinden birini oluşturdu.

Süreçle birlikte, halıcılığın üretim girdi ve ilişkilerinde de önemli değişiklikler yaşandı. Geleneksel motifler dış talebe bağlı olarak önemli değişiklikler geçirdi. Nebatî boyalar yanında ithal kimyevî boyalar kullanılmaya başlandı. Üretim ilişkilerinin geleneksel örüntüleri de değişti. Üretim sürecinde kadın-erkek, Müslim-gayri Müslim unsurlar yer aldı. Esas köklü değişim ise XX. Yüzyıl başında meydana geldi. Önemli üretimin girdilerinden biri olan iplerin imalinde, tarihî bir kopuş yaşandı. Mahallî eşraf tarafından, kasabada ip fabrikaları kuruldu. Bu teknolojik yenilik, standart ve seri üretimi beraberinde getirdi.

Üretim girdi, yöntem ve araçlarıyla ilişkilerinde yaşanan çok yönlü değişiklikler yanında sektörde, sair gelişmeler de görüldü. Üretimin pazara ulaşma sürecinde yaşanan önemli bir değişim, İzmir'deki İngiliz ticareteevlerinin büyük kısmının birleşmesinden kaynaklandı. 1907'de "The Amalgamated Oriental Carper Manufactures Limited" adıyla bir tröst oluşturuldu. Halı imalat ve ticaretini adeta "yed-i inhisarına" alan bu tröste, mahallî eşraf ve tüccarlar mukavemet gösterdi. Kasabadaki tüccarların on sekizi birleşerek, 50000 Osmanlı Lirası sermayeli "Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi Şirket-i Millisi"ni kurdular. Bu anonim şirket, Şark Halı Kumpanyasına karşı bir mukavemete gösterdi. Ancak başarılı olamadı.

1908 yılına gelindiğinde ise halı imalatçıları, hem Şark Halı Kumpanyasına, hem mahallî tüccar tarafından kurulan fabrikalara, hem de mahallî tüccarların ihtikaratına karşı isyan etti. Kasabadaki fabrikaları tahrip eden ve kullanılamaz hale getiren bu kızgın kalabalık, "hareket-i gayr-i marziyye"lerini birkaç kez tekrarladı. Fabrikaların açılmasını belirli bir süre engelledi. Neticede ise kasabadaki fabrikalar halı ipi imal etmekten sarfınazar etmek zorunda kaldı. Şark Halı Kumpanyası ise varlığını sürdürdü. Anadolu'nun diğer merkezlerinde olduğu gibi Uşak'ta da acenteler/temsilcilikler açtı, bu acenteleri vasıtasıyla İzmir ve Bandırma'daki fabrikalarında imal ettiği boyalı ipleri Uşak'a göndererek, düşük ücretle halı dokutmaya devam etti.

Üretimin kırsal boyutunu oluşturan tarım ve hayvancılıktaki değişim çabalarına ise daha çok Osmanlı Devleti'nin uygulamaları tanıklık etti. Ekonomik yapının en önemli unsurunu oluşturan tarımın modernleşmesi için devlet, çeşitli uygulamalarda bulundu. Tarımsal üretimin nitelik ve niceliğini geliştirmek amacıyla Avrupa'dan getirilecek modern tarım makine, alat ve edevatını ithalat gümrük vergisinden muaf tuttu. Çiftçilerin sermaye sorununa çözüm bulmak, kendilerini tefecilerden korumak amacıyla ilk etapta, Memleket Menafi Sandıklarını, daha sonra da Ziraat Bankasını kurdu. Üreticileri bilgilendirmek amacıyla ziraat muallimi tayin etti. Ziraat Odası açtı. Yeni ürünlerin üretimini teşvik etti. Çiftçilere tohum ve bilgilendirici risaleler gönderdi, bazı ürünlere öşür vergisi muafiyeti sağladı. Devlet tarafından

üretimi geliştirmeye yönelik tüm bu girişimlere rağmen bazı olumsuzluklar da varlığını sürdürdü. Çiftçilerin kredi sorunu tam olarak çözülemedi, tefeciler yüksek faizli kredi vermeyi sürdürdü. Ayrıca yaşanan doğal afetler, üreticiler üzerinde olumsuz etkilerde bulundu. Köylülerin resmî kredi kurumları ile tefecilere borçlanması, kıtlıkları beraberinde getiren doğal afetler, devleti de başlıca vergi rezervinden mahrum bıraktı. Köylü için varlığını sürdüren bir diğerk geleneksel sorun da iltizamdı. Mültezimler, genelde doğal afetlerin de etkisiyle kendilerine borçlu olan köyüler üzerinde çeşitli kanun dışı uygulamalarını sürdürdü. Osmanlı Devleti de iltizam taksitlerini düzenli olarak tahsil edemedi.

Tarımsal üretim daha ziyade küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinde gerçekleştirilmeye devam etti. Ticarî tarımın beraberinde getirmesi beklenen kapitalist çiftlikler yaygınlık kazanmadı ve kapitalist üretim ilişkileri fazla gelişmedi.

Hayvancılığın ıslahına yönelik de Osmanlı Devleti tarafından çeşitli tedbirler alındı. Hayvan cinslerinin ıslahı, salgın hastalıkların önlenmesi, hayvan sayı ve verimliliğinin artırılması amacıyla yapılan bu teşebbüslerin etkileri, her ne kadar Uşak Kazasındaki hayvancılığa pek yansımadıysa da devletin çabalarını göstermesi bakımından önemliydi.

Ormancılık sektörünün hareketlenmesi ise, geleneksel engeli teşkil eden ulaşım sorununun demiryolu eksenli aşılması ile ilgiliydi. Demiryolunun gelmesi, sektördeki ulaşım sorununu çözdü, ormanların iktisadî ve ticarî önemini arttırdı. Kısa sürede özellikle Banaz Nahiyesinde hızarhaneler kuruldu. Elde edilen keresteler, demiryoluyla çevre vilayetlere pazarlandı. Devlet, ormanların muhafaza ve işletmesine artan ticarî imkanlara bağılı olarak önem verdi. Kaza ormanlarının muhafaza ve işletilmesi amacıyla piyade ve süvari korucular tayin etti, merkezi Uşak olmak üzere bir müfettişlik kurdu. Sektörü çeşitli resim ve harçlarla vergilendiren devlet, resmî binaların inşa ve tamirinde gereksinim duyulan keresteleri de kazadaki hızarhanelerden satın aldı.

Özetle, Uşak Kazası örneğinde yaşanan iktisadî değişimde iç ve dış dinamikler etkili oldu. Ancak Osmanlı Devleti'nin iktisadî değişimdeki çabaları ve rolü, ihmal edilemeyecek derecede görüldü.

KAYNAKÇA

A-BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536.3442(B.).52(161.).

BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64/2536.3441.2.

BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00/64.2536.3442.A.5.

B-BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

I-DEFTERLER

I-I-Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâretler Gelen-Giden Defterleri

BEO. NGG. 553.

BEO. NGG. 557.

BEO. NGG. 703.

BEO. NGG. 759.

BEO. NGG. 760.

BEO. NGG. 764.

I-II- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Vilâyât Gelen-Giden Defterleri

BEO. VGG. 136.

BEO. VGG. 137.

BEO. VGG. 930.

I-III- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Ayniyât Defterleri

BEO. Ayniyât Defteri, No: 1231.

BEO. Ayniyât Defteri, no: 1232.

BEO. Ayniyât Defteri, no: 1233.

BEO. Ayniyât Defteri, no: 1234.

II-BELGELER

II-I-Sadâret Amedî Kalemi Belgeleri

A. AMD. 30/91, 19. 06. 1851/18 Ş(8) 1267.

A. AMD. 81/79, 16. 12. 1857/28 R 1274.

II-II-Sadâret Mektubî Kalemi Belgeleri

A. MKT. 39/77, 14. 04. 1846/17 R(4) 1262.

A. MKT. 34/57, 28. 01. 1846/29 M(1) 1262.

A. MKT. 40/51, 25. 03. 1846/27 Ra 1262.

A. MKT. 42/22, 17. 05. 1846/20 Ca(5) 1262.

A. MKT. 47/42, 01. 08. 1846/7 Ş(8)1262.

II-III-Sadâret Mektubî Kalemi, Mühimme Kalemi(Odası) Belgeleri

A. MKT. MHM. 32/87, 28. 05. 1851/26 B(7) 1267.

A. MKT. MHM. 33/97.

A. MKT. MHM. 472/77, 06. 11. 1874/26 Za 1290.

A. MKT. MHM. 473/52, 03. 02. 1874/15 Z 1290.

A. MKT. MHM. 480/13, 07. 04. 1876/12 Ra 1293.

A. MKT. MHM. 495/46, 15. 12. 1887/29 Ra 1305.

A. MKT. MHM. 496/50, 24. 10. 1887/7 S 1305.

A. MKT. MHM. 496/69, 05. 04. 1888/24 B 1305.

A. MKT. MHM. 516/12, 17. 12. 1901/6 N 1319.

A. MKT. MHM. 530/3, 11. 11. 1906/24 N 1324.

A. MKT. MHM. 55/74, 13. 06. 1852/24 Ş(8) 1268.

A. MKT. MHM. 727/15, 10. 02. 1894/4 Ş 1311.

A. MKT. MHM. 727/26, 22. 02. 1899/11 L 1316.

A. MKT. MHM. 727/8, 07. 05. 1893/20 L 1310.

II-IV-Sadâret Mektubî Kalemî, Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler

A. MKT. MVL. 53/91, 23. 06. 1852/5 N(9) 1268.

A. MKT. MVL. 57/41, 05. 10. 1852/21 Z(12) 1268.

A. MKT. MVL. 77/69, 23. 01. 1856/14 Ca 1272.

II-V-Sadâret Mektubî Kalemî, Nezâret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler

A. MKT. NZD. 54/49, 11. 05. 1852/20 B(7) 1268.

A. MKT. NZD. 38/57, 05. 07. 1851/5 N 1267.

A. MKT. NZD. 391/51, 13. 01. 1862/11 B 1278.

A. MKT. NZD. 46/77, 26. 11. 1851/2 S(2) 1268.

A. MKT. NZD. 55/44, 01. 06. 1852/12 Ş(8) 1268.

A. MKT. NZD. 75/67, 31. 03. 1853/20 C 1269.

A. MKT. NZD. 78/28, 10. 05. 1853/1 Ş 1269.

A. MKT. NZD. 86/1, 10. 08. 1853/5 Za 1269.

II-VI-Sadâret Mektubî Kalemî, Umûm Vilâyet Yazışmalarına Ait Belgeler

A. MKT. UM. 120/62, 07. 01. 1853/26 Ra 1269.

II-VII- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâret Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. NGG. 112515, 11. 06. 1900/29 Mayıs 1316.

BEO. NGG. 115603, 29. 08. 1900/16 Ağustos 1316.

BEO. NGG. 126421, 08. 07. 1901/25 Haziran 1317.

BEO. NGG. 132956, 05. 01. 1902/23 Kanunuevvel 1317.

BEO. NGG. 138690, 19. 05. 1902/6 Mayıs 1318.

BEO. NGG. 145178, 16. 12. 1902/3 Ekim 1318.

BEO. NGG. 153948, 26. 04. 1903/28 M 1321.

BEO. NGG. 158029, 05. 07. 1903/9 R 1321.

BEO. NGG. 161873, 03. 09. 1903/11 C 1321.

BEO. NGG. 190159, 27. 03. 1905/20 M 1323.
 BEO. NGG. 203971, 14. 12. 1905/1 Kanunuevvel 1321.
 BEO. NGG. 208328.
 BEO. NGG. 218770, 27. 09. 1906/14 Eylül 1322.
 BEO. NGG. 229325.
 BEO. NGG. 238981, 17. 11. 1907/4 Teşrinisani 1323.
 BEO. NGG. 238982, 18. 11. 1907/5 Teşrinisani 1323.
 BEO. NGG. 243468, 05. 02. 1908/23 Kanunusani 1323.
 BEO. NGG. 88156, 14. 08. 1898/2 Ağustos 1314.

II-VIII- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Vilâyet Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. VGG. 136720, 07. 04. 1902/25 Mart 1318.
 BEO. VGG. 165916, 22 Teşrinisani 1319.
 BEO. VGG. 216058, 31. 07. 1906/18 Temmuz 1322.
 BEO. VGG. 220359, 04. 12. 1906/17 L 1324.
 BEO. VGG. 245160, 14. 03. 1908/1 Mart 1324.
 BEO. VGG. 245352, 17. 03. 1908/4 Mart 1324.
 BEO. VGG. 245436, 17. 03. 1908/4 Mart 1324.
 BEO. VGG. 245809, 23. 03. 1908/10 Mart 1324.
 BEO. VGG. 58899.

II-IX-Cevdet Tasnifi, İktisat

Cevdet, İktisat, 1520.
 Cevdet, İktisat, 846.

II-X-Dâhiliye Nezâreti, İdâre-i Umûmiye Belgeleri

DH. İUM. 63/2, 06. 04. 1915/21 Ca(5) 1333.
 DH. İUM. 85/1-9.

II-XI-Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi Belgeleri

- DH. MKT. 1009/13, 23. 09. 1905/21 B 1323.
 DH. MKT. 110/39, 18. 03. 1894/10 N 1311.
 DH. MKT. 1125/55, 16. 11. 1906/29 N 1324.
 DH. MKT. 1171/80, 08. 06. 1907/26 R 1325.
 DH. MKT. 123/41, 16. 09. 1893/6 Ra 1311.
 DH. MKT. 1308/2, 07. 07. 1909/18 C 1327.
 DH. MKT. 1345/93, 14. 10. 1884/24 Z 1301.
 DH. MKT. 1466/107, 30. 11. 1887/14 Ra 1305.
 DH. MKT. 1492/50, 06. 03. 1888/23 C 1305.
 DH. MKT. 1493/55, 10. 03. 1888/27 C 1305.
 DH. MKT. 1498/80, 02. 04. 1888/21 B 1305.
 DH. MKT. 1501/6, 14. 04. 1888/3 Ş 1305.
 DH. MKT. 1502/63, 19. 04. 1888/8 Ş 1305.
 DH. MKT. 1512/68, 16. 06. 1888/6 L 1305.
 DH. MKT. 1557/74, 24. 10. 1888/18 S 1306.
 DH. MKT. 1566/95, 21. 11. 1888/17 Ra 1306.
 DH. MKT. 1586/22, 21. 01. 1889/19 Ca 1306.
 DH. MKT. 1629/3, 16. 06. 1889/17 L 1306.
 DH. MKT. 1650/76, 22. 08. 1889/25 Z 1306.
 DH. MKT. 1679/116, 06. 12. 1889/13 R 1307.
 DH. MKT. 17/1, 22. 04. 1893/5 L 1310.
 DH. MKT. 171/72, 23. 11. 1893/14 Ca 1311.
 DH. MKT. 1768/85, 08. 10. 1890/23 S 1308.
 DH. MKT. 1772/30, 16. 10. 1890/2 Ra 1308.
 DH. MKT. 1855/53, 04. 08. 1891/28 Z 1308.
 DH. MKT. 204/4, 06. 07. 1894/3 M 1312.
 DH. MKT. 207/1, 17. 02. 1894/11 Ş 1311.
 DH. MKT. 2086/66, 13. 10. 1901/29 C 1319.
 DH. MKT. 2088/80, 22. 03. 1898/29 L 1315.
 DH. MKT. 210/70, 27. 02. 1894/21 Ş 1311.
 DH. MKT. 2156/114, 05. 01. 1899/22 Ş 1316.

DH. MKT. 2211/156, 16. 06. 1899/8 S 1317.
 DH. MKT. 2236/109, 11. 08. 1899/4 R 1317.
 DH. MKT. 2281/29, 06. 12. 1899/3 Ş 1317.
 DH. MKT. 2328/11, 03. 04. 1900/3 Z 1317.
 DH. MKT. 234/11, 10. 05. 1894/4 Za 1311.
 DH. MKT. 2341/107, 06. 05. 1900/7 M 1318.
 DH. MKT. 2368/24, 02. 07. 1900/5 Ra 1318.
 DH. MKT. 2370/7, 07. 07. 1900/10 Ra 1318.
 DH. MKT. 2385/91, 06. 08. 1900/10 R 1318.
 DH. MKT. 2398/12, 03. 09. 1900/8 Ca 1318.
 DH. MKT. 280/16, 08. 09. 1894/8 Ra 1312.
 DH. MKT. 300/61, 26. 10. 1894/27 R 1312.
 DH. MKT. 324/26, 26. 12. 1894/28 C 1312.
 DH. MKT. 363/10, 15. 04. 1895/19 L 1312.
 DH. MKT. 373/68, 12. 05. 1895/17 Za 1312.
 DH. MKT. 384/33, 13. 06. 1895/19 Z 1312.
 DH. MKT. 485/5, 20. 04. 1902/11 M 1320.
 DH. MKT. 496/39, 05. 05. 1902/26 M 1320.
 DH. MKT. 514/45, 29. 05. 1902/21 S 1320.
 DH. MKT. 604/43, 29. 10. 1902/27 B 1320.
 DH. MKT. 616/33, 23. 11. 1902/22 Ş 1320.
 DH. MKT. 62/24, 10. 06. 1893/25 Za 1310.
 DH. MKT. 651/44, 12. 02. 1903/14 Za 1320.
 DH. MKT. 81/34, 08. 07. 1893/24 Z 1310.
 DH. MKT. 861/11, 14. 06. 1904/29 Ra 1322.
 DH. MKT. 950/1, 24. 04. 1905/19 S 1323.

II-XII-Dâhiliye Nezâreti, Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Belgeleri

DH. MUİ. 9-2,/85, 05. 10. 1909/20 N 1327.
 DH. MUİ. 34-2/23, 04. 12. 1909/20 Za 1327.
 DH. MUİ. 69-1/31, 27. 02. 1910/16 S 1328.
 DH. MUİ. 66-2/1, 15. 03. 1910/3 Ra 1328.

DH. MUİ. 69-3/9, 03. 04. 1910/22 Ra 1328.

DH. MUİ. 86-1/16, 17. 04. 1910/7 R 1328.

DH. MUİ. 68-2/12, 18. 04. 1910/8 R 1328.

DH. MUİ. 118/39, 13. 08. 1910/8 Ş 1328.

II-XIII-Dâhiliye Nezâreti, Sicil-i Nüfus İdâre-i Umumiyyesi, Müteferrik Belgeleri

DH. SN.M. 4/105, 08. 03. 1898/15 L 1315.

II-XIV-Dâhiliye Nezâreti, Tesrî'-i Mu'âmelât ve Islahât Komisyonu Belgeleri

DH. TMIK. S. 16/56, 28. 12. 1897/4 Ş 1315.

DH. TMIK. S. 34/70, 13. 07. 1901/26 Ra 1319.

DH. TMIK. S. 62/33, 28. 03. 1906/3 S 1324.

DH. TMIK. S. 67/28, 05. 03. 1907/20 M 1325.

II-XV-Dâhiliye Nezâreti, Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri

DH. UMVM. 75/49, 08. 12. 1915/30 M 1334.

II-XVI- Dâhiliye Nezâreti, Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri

DH. EUM. 5. Şb, 19/40, 09. 12. 1915/30 M 1334.

DH. EUM. 5. Şb, 23/12, 11. 04. 1916/8 C 1334.

II-XVII-Hatt-ı Hümayûn Tasnifi

HAT. 56667, 1793-1794/1208.

II-XVIII-Hâriciye Nezâreti, Mektubî Kalemi Belgeleri

HR. MKT. 26/41, 16. 06. 1849/24 B 1265.

HR. MKT. 59/64, 15. 05. 1853/6 Ş 1269.

II-XIX-Hâriciye Nezâreti, Hukuk Kısmı Belgeleri

HR. H. 438/24, 13. 3. 1896.

HR. H. 542/5, 29. 5. 1896.

II-XX-Hâriciye Nezâreti, Hukûk Müşâvirliği İstişâre Odası Belgeleri

HR. HMŞ. İŞO, 126/2, 09. 12. 1916/13 S 1335.

II-XXI-Hâriciye Nezâreti, Tercüme Odası Evrakı

HR. TO. 471/24, 13. 4. 1875.

HR. TO. 534/36, 1. 9. 1890.

II-XXII-İradeler Tasnifi

II-XXII-I-İrade, Adliye ve Mezahib

İrade, Adliye ve Mezahib, 11, 29. 09. 1896/21 R 1314.

II-XXII-II-İrade, Dâhiliye

İrade, Dahiliye 16152.

İrade, Dahiliye, 100145.

İrade, Dahiliye, 100382.

İrade, Dahiliye, 101224, 11. 08. 1846/17 Ş 1262.

İrade, Dahiliye, 102317, 19. 10. 1887/2 S 1305.

İrade, Dahiliye, 13, 14. 07. 1902/8 R 1320.

İrade, Dahiliye, 14217, 21. 06. 1851/20 Ş 1267.

İrade, Dahiliye, 15, 07. 05. 1908/6 R 1326.

İrade, Dahiliye, 16, 04. 11. 1906/17 N 1324.

İrade, Dahiliye, 16847.

İrade, Dahiliye, 22, 30. 11. 1895/13 C 1313.

İrade, Dahiliye, 29, 01. 05. 1907/18 Ra 1325.

İrade, Dahiliye, 3, 09. 08. 1910/4 Ş 1328.

İrade, Dahiliye, 35, 14. 01. 1907/29 Za 1324.

İrade, Dahiliye, 39, 25. 01. 1895/29 B 1312.

İrade, Dahiliye, 41, 09. 12. 1901/28 Ş 1319.

İrade, Dahiliye, 43437, 13. 12. 1870/20 N 1287.

İrade, Dahiliye, 47, 24. 05. 1894/18 Za 1311.

İrade, Dahiliye, 5, 23. 09. 1895/4 R 1313.

İrade, Dahiliye, 65208.

İrade, Dahiliye, 82433, 03. 10. 1887/15 M 1305.

İrade, Dahiliye, 83094, 08. 12. 1887/22 Ra 1305.

İrade, Dahiliye, 94136.

İrade, Dahiliye, 98007.

II-XXII-III-İrade, Evkâf

İrade, Evkaf, 14, 14. 03. 1901/23 Za 1318.

II-XXII-IV-İrade, Hâriciye

İrade, Hariciye, 5, 01. 09. 1908/5 Ş 1326.

II-XXII-V-İrade, Husûsî

İrade, Hususi, 2, 22. 09. 1892/1 Ra 1310.

İrade, Hususi, 23, 30. 10. 1892/9 R 1310.

İrade, Hususi, 76, 17. 02. 1893/30 B 1310.

İrade, Hususi, 132, 27. 08. 1894/25 S 1312.

İrade, Hususi, 45, 01. 11. 1899/26 C 1317.

İrade, Hususi, 138, 17. 01. 1904/29 L 1321.

İrade, Hususi, 30, 16. 03. 1908/13 S 1326

İrade, Hususi, 38, 21. 03. 1908/18 S 1326.

II-XXII-VI-İrade, İmtiyâzât

İrade, İMT. 8, 13. 03. 1909/20 S 1327.

II-XXII-VII-İrade, Meclis-i Mahsûs

İrade, Meclis-i Mahsus, 4074, 03. 03. 1888/20 C 1305.

İrade, Meclis-i Mahsus, 4810, 06. 06. 1890/18 L 1307.

İrade, Meclis-i Mahsus, 4854, 15. 07. 1890/28 Za 1307.

İrade, Meclis-i Mahsus, 4876, 12. 08. 1890/26 Z 1307.

İrade, Meclis-i Mahsus, 5328, 21. 09. 1891/17 S 1309.

İrade, Meclis-i Mahsus, 5554, 06. 05. 1892/9 L 1309.

II-XXII-VIII-İrade, Meclis-i Vâlâ

İrade, Meclis-i Vâlâ, 8205.

İrade, Meclis-i Vâlâ, 8615.

İrade, Meclis-i Vâlâ, 8931.

İrade, Meclis-i Vâlâ. 8422, 27. 05. 1852/7 Ş(8) 1268.

II-XXII-IX-İrade, Mesâil-i Mühimme

İrade, Mesail-i Mühimme, 2281, 14. 07. 1846/19 B 1262.

İrade, Mesail-i Mühimme, 2282, 26. 12. 1846/7 M 1263.

İrade, Mesail-i Mühimme, 695.

II-XXII-X-İrade, Mâliye

İrade, ML. 21, 14. 07. 1903/18 R 1321.

II-XXII-XI-İrade, Orman ve Ma'âdin

İrade, OM. 1, 21. 08. 1894/19 S 1312.

İrade, OM. 1, 22. 04. 1898/1 Z 1315.

İrade, OM. 5, 06. 06. 1896/24 Z 1313.

İrade, OM. 5, 09. 02. 1901/19 L 1318.

İrade, OM. 7, 11. 12. 1894/13 C 1312.

İrade, OM, 1, 28. 11. 1906/11 L 1324.

İrade, OM, 2, 29. 06. 1896/18 M 1314.

II-XXII-XII-İrade, Rüsûmât

İrade, Rüsumat, 1, 11. 07. 1902/5 R 1320.

İrade, Rüsumat, 1, 22. 11. 1906/5 L 1324.

İrade, Rüsumat, 11, 13. 11. 1907/7 L 1325.

İrade, Rüsumat, 12, 13. 11. 1907/7 L 1325.

İrade, Rüsumat, 3, 25. 09. 1894/25 Ra 1312.

İrade, Rüsumat, 6, 04. 07. 1901/17 Ra 1319.

II-XXII-XIII-İrade, Şûrâ-yı Devlet

İrade, Şûrâ-yı Devlet, 3868, 13. 11. 1883/13 M 1301.

II-XXII-XIV-İrade, Taltifât

İrade, Taltifat, 33, 17. 07. 1907/6 C 1325.

İrade, Taltifat, 62, 11. 02. 1905/6 Z 1322.

İrade, Taltifat, 82, 06. 02. 1899/25 N 1316.

II-XXII-XV-İrade, Ticâret ve Nafı'a

İrade, TNF. 1, 20. 08. 1898/2 R 1316.

İrade, TNF. 2, 13. 05. 1902/5 S 1320.

İrade, TNF. 3, 05. 01. 1893/16 C 1310.

İrade, TNF. 3, 21. 02. 1910//10 S 1328.

İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318.

İrade, TNF. 8, 01. 04. 1902/22 Z 1319.

II-XXIII-Bâb- Âlî Evrâk Odası, Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 119/49, 11. 06. 1908/12 Ca 1326.

MV. 138/22, 17. 03. 1910/5 Ra 1328.

MV. 197/84, 21. 04. 1915/6 C 1333.

MV. 205/37, 27. 12. 1916/2 Ra 1335.

MV. 208/75, 19. 06. 1917/29 Ş 1335.

MV. 241/77, 16. 08. 1915/4 L 1333.

MV. 26/69, 12. 12. 1887/26 Ra 1305.

MV. 30/19, 18. 03. 1888/6 B 1305.

MV. 30/58, 01. 04. 1888/20 B 1305.

MV. 31/54, 29. 04. 1888/18 Ş 1305.

MV. 40/39, 24. 02. 1889/23 C 1306.

MV. 48/69, 12. 11. 1889/18 Ra 1307.

MV. 67/46, 16. 09. 1891/12 S 1309.

MV. 8/87, 04. 04. 1886/29 C 1303.

II-XXIV- Bâb- Âlî Evrâk Odası, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD, 1567/13, Hüdavendigâr 3/260, 17. 09. 1896/9 R 1314.

ŞD, 1201/10, 17. 07. 1894/14 M 1312.

ŞD, 1204/19, Ticaret 2/518, 04. 09. 1895/14 Ra 1313.

ŞD, 1217/2, Ticaret 3/226, 13. 06. 1901/26 S 1319.

ŞD, 1219/15, Ticaret-Zira'ât 3/373, 27. 09. 1902/24 C 1320.

- ŞD. 1222/41, Ticaret 3/678, 02. 10. 1905/3 Ş 1323.
- ŞD. 1224/36, Ticaret 3/887, 08. 08. 1907/28 C 1325.
- ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327.
- ŞD. 1376/5, Aydın 1/160, 30. 07. 1871/13 Ca 1288.
- ŞD. 153/27, Evkaf 7/31, 25. 02. 1901/6 Za 1318.
- ŞD. 1535/10, Hüdavendigar 1/151, 24. 08. 1871/8 C 1288.
- ŞD. 1535/3, Hüdavendigar 1/136, 18. 04. 1871/28 M 1288.
- ŞD. 1543/46, Hüdavendigar 1/1014, 22. 04. 1885/7 B 1302.
- ŞD. 1545/17, Hüdavendigar 2/89, 04. 06. 1886/2 N 1303.
- ŞD. 1551/7, Hüdavendigar 2/707, 07. 12. 1891/5 Ca 1309.
- ŞD. 1562/10, Hüdavendigar 3/20, /18 Za 1312.
- ŞD. 1562/28, Hüdavendigar 3/47, 25. 04. 1895/29 L 1312.
- ŞD. 1570/15, 07. 02. 1898/16 N 1315.
- ŞD. 1573/11, 17. 01. 1903/18 L 1320.
- ŞD. 1576/11, Hüdavendigar 3/764.
- ŞD. 1577/12, Hüdavendigar 3/811, 11. 11. 1903/21 Ş 1321.
- ŞD. 1579/7, 11. 02. 1902/2 Za 1319.
- ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319.
- ŞD. 1582/18, 28. 06. 1902/22 Ra 1320.
- ŞD. 1584/6, 11. 04. 1903/13 M 1321.
- ŞD. 1590/36, 19. 01. 1905/13 Za 1322.
- ŞD. 1593/23, 20. 08. 1905/18 C 1323.
- ŞD. 1596/6, 19. 09. 1906/30 B 1324.
- ŞD. 1601/17, 02. 04. 1908/30 S 1326.
- ŞD. 1607/5, Hüdavendigar 5/187, 28. 07. 1909/10 B 1327.
- ŞD. 2395/17, Dersaadet 1/843, 17. 10. 1871/3 Ş 1288.
- ŞD. 2468/22, Dersaadet 7/1007, 07. 07. 1883/2 N 1300.
- ŞD. 2508/10, 15. 09. 1886/17 Z 1303.
- ŞD. 2508/10, 15. 09. 1886/17 Z 1303.
- ŞD. 2761/11, Dersaadet 23/992, 25. 04. 1907/12 Ra 1325.
- ŞD. 3213/19, Ticaret ve Zira'ât 1/658, 02. 01. 1915/15 S 1333.
- ŞD. 337/21, Maliye 10/394, 15. 01. 1892/15 C 1309.
- ŞD. 342/18, 29. 09. 1892/8 Ra 1310.

- ŞD. 378/34, 29. 09. 1898/13 Ca 1316.
- ŞD. 404/73, 20. 11. 1902/19 Ş 1320.
- ŞD. 404/89, 16. 12. 1902/16 N 1320.
- ŞD. 405/20, 08. 01. 1903/9 L 1320.
- ŞD. 405/22, 08. 01. 1903/9 L 1320.
- ŞD. 405/34, 05. 02. 1903/7 Za 1320.
- ŞD. 405/55, 10. 02. 1903/12 Za 1320.
- ŞD. 406/70, 16. 04. 1903/18 M 1321.
- ŞD. 408/24, 30. 06. 1903/4 R 1321.
- ŞD. 408/84, 29. 08. 1903/6 C 1321.
- ŞD. 410/47, 09. 11. 1903/19 Ş 1321.
- ŞD. 410/56, 17. 11. 1903/27 Ş 1321.
- ŞD. 417/67, 03. 12. 1904/25 N 1322.
- ŞD. 419/105, 20. 03. 1905/13 M 1323.
- ŞD. 419/99, 20. 03. 1905/13 M 1323.
- ŞD. 505/11, Nafia 1/893, 27. 09. 1884/7 Z 1301.
- ŞD. 530/5, Orman, 2/159, 04. 06. 1901/17 S 1319.
- ŞD. 536/42, Orman 2/900, 19. 09. 1906/30 B 1324.
- ŞD. 536/9, Orman 2/851, 01. 07. 1906/8 Ca 1324.
- ŞD. 539/23, Orman 2/1106, 07. 05. 1908/6. R. 1326.
- ŞD. 592/27, 28. 11. 1901/17 Ş 1319.
- ŞD. DH. 1540/37, Hüdavendigâr 1/764, 06. 05. 1882/18 C 1299.
- ŞD. DH. 2561/18, Dersaadet 11/351, 01. 04. 1891/21 Ş 1308.
- ŞD. HU. 539/24, 26. 01. 1909/3 M 1327.
- ŞD. Maliye 282/53, 17. 04. 1880/7 Ca 1297.
- ŞD. Maliye 343/23.
- ŞD. ML. 2785/35, Dersaadet 25/614, 15. 05. 1909/24 R 1327.
- ŞD. ML. 540/6, Orman 3/8, 22. 08. 1908/25 B 1326.
- ŞD. ML. NF. MRF. 1239/28, Ticaret-Zira'at 1/198, 16. 09. 1912/4 L 1330.
- ŞD. MLK. 1606/24, Hüdavendigâr 5/151, 17. 06. 1909/28 Ca 1327.
- ŞD. MLK. 2420/22, 27. 04. 1879/5 Ca 1296.
- ŞD. MLK. 2771/9, , Dersaadet 24/614, 28. 07. 1908/29 C 1326.
- ŞD. MRF. NF. 1606/21, 07. 07. 1909/18 C 1327.

ŞD. NF. MRF. ML. 545/34, Orman 3/340, 25. 01. 1910/13 M 1328.
 ŞD. TNZ. 1232/24, Ticaret 4/613, 09. 04. 1911/9 R 1329.

II-XXV-Yıldız, Perakende Evrakı, Askerî Maruzat

Y. PRK. ASK. 78/30, 23. 12. 1891/21 Ca 1309.

II-XXVI-Yıldız, Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı

Y. A. Hus. 286/60.
 Y. A. Hus. 300/56, 10. 06. 1894/6 Z 1311.
 Y. A. Hus. 307/62, 26. 08. 1894/24 S(2) 1312.
 Y. A. Hus. 308/135, 13. 09. 1894/13 Ra 1312.
 Y. A. Hus. 376/32, 06. 09. 1897/9 R 1315.
 Y. A. Hus. 378/16, 02. 11. 1897/7 C 1315.
 Y. A. HUS. 397/35, 04. 12. 1897/10 B(7) 1315.
 Y. A. Hus. 406/77, 16. 05. 1900/17 M(1) 1318.
 Y. A. Hus. 516/37, 14. 03. 1908/11 S(2) 1326.

II-XXVII-Yıldız, Sadâret Resmî Maruzât Evrâkı

Y. A. Res. 154/49, 18. 03. 1908/15 S(2) 1326.
 Y. A. Res. 73/16, 10. 11. 1894/12 Ca 1312.

II-XXVIII-Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhal ve Journaller

Y. PRK. AZJ. 39/131, 31. 03. 1900/30 Za 1317.

II-XXIX-Yıldız, Esas Evrâkı

Y. EE, 140/11.
 Y. EE. 150/49, 31. 10. 1899/25 C 1317.
 Y. EE.12/26, Tarihsiz, muhtemelen 1890'lı yıllar.

II-XXX-Yıldız, Mütenevvi Maruzât Evrâkı

- Y. MTV. 120/30, 15. 05. 1895/20 Za 1312.
 Y. MTV. 177/139, 25. 05. 1898/5 M(1) 1316.
 Y. MTV. 221/42, 21. 09. 1901/7 C 1319.
 Y. MTV. 307/110, 23. 03. 1908/20 S 1326.
 Y. MTV. 308/85, 15. 04. 1908/14 Ra 1326.

II-XXXI-Yıldız, Perâkende Evrâkı, Komisyonlar Maruzâtı

- Y. PRK. KOM. 5/81, 07. 10. 1887/19 M 1305.
 Y. PRK. KOM. 6/33, 17. 01. 1888/4 Ca 1305.

II-XXXII-Yıldız, Perakende Evrakı, Serkurenalık Evrakı

- Y. PRK. SRN. 3/71, 04. 02. 1893/17 B 1310.

II-XXXIII-Yıldız, Perakende Evrakı, Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği

- Y. PRK. TKM. 25/18, 03. 07. 1892/8 Z 1309.

II-XXXIV-Yıldız, Perâkende Evrâkı, Ticâret ve Nafı'a Nezâreti Maruzâtı

- Y. PRK. TNF. 2/28, 24. 01. 1889/22 Ca 1306.
 Y. PRK. TNF. 2/8, 16. 09. 1887/28 Z 1304.
 Y. PRK. TNF. 3/2, 28. 10. 1890/14 Ra 1308.
 Y. PRK. TNF. 5/73, 20. 01. 1898/27 Ş 1315.

II-XXXV-Yıldız, Perâkende Evrâkı, Umûm Vilâyetler Tahrîrâtı

- Y. PRK. UM. 17/91, 27. 07. 1890/9 Z 1307.
 Y. PRK. UM. 18/28, 29. 08. 1890/13 M 1308.

Y. PRK. UM. 20/32, 03. 01. 1891/22 Ca 1308.

Y. PRK. UM. 57/89, 14. 03. 1902/4 Z 1319.

Y. PRK. UM. 70/120, 11. 09. 1904/1 B. 1322.

C-ŞERİYYE SİCİLLERİ

UŞS, 8288.

UŞS, 8289.

UŞS, 8290.

UŞS, 8292.

Ç-GAZETELER

Ahenk, 1300, 25. 11. 1900/2 Ş 1318.

Ahenk, 15, 14. 04. 1895/2 Nisan 1311.

Ahenk, 17, 22 Nisan 1895.

Ahenk, 182, 23. 01. 1897/11 Kanunusani 1312.

Ahenk, 19, 23. 04. 1895/11 Nisan 1311.

Ahenk, 31, 17. 06. 1895/5 Haziran 1311.

Ahenk, 3216, 15. 02. 1907/2 M 1325.

Ahenk, 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325.

Ahenk, 3228, 01. 03. 1907/16 M 1325.

Ahenk, 3241, 16. 03. 1907/1 S 1325.

Ahenk, 3242, 17. 03. 1907/4 Mart 1323.

Ahenk, 3244, 20. 03. 1907/5 S 1325.

Ahenk, 3245, /21. 03. 1907/6 S 1325.

Ahenk, 3248, 24. 03. 1907/9 S 1325.

Ahenk, 3250, 27. 03. 1907/12 S 1325.

Ahenk, 3254, 31. 03. 1907/16 S 1325.

Ahenk, 3257, 04. 04. 1907/20 S 1325.

Ahenk, 3285, 08. 05. 1907/25 Ra 1325.

Ahenk, 33, 2 Haziran 1895.

Ahenk, 3307, 02. 06. 1907/20 R 1325.

Ahenk, 3324, 22. 06. 1907/11 Ca 1325.
 Ahenk, 3340, 11. 07. 1907/30 Ca 1325.
 Ahenk, 3341, 12. 07. 1907/1 C 1325.
 Ahenk, 3342, 13. 07. 1907/2 C 1325.
 Ahenk, 3361, 04. 08. 1907/24 C 1325.
 Ahenk, 3366, 09. 08 1907/30 C 1325.
 Ahenk, 3488, 04. 01. 1908/30 Za 1325.
 Ahenk, 3490, 07. 01. 1908/3 Z 1325.
 Ahenk, 3497, 19. 01. 1908/15 Z 1325.
 Ahenk, 3525, 21. 02. 1908/18 M 1326.
 Ahenk, 3532, 29. 02. 1908/26 M 1326.
 Ahenk, 40, /17. 7. 1895/5 Temmuz 1311.
 Ahenk, 65, 14. 10. 1895/2 Teşrinievvel 1311.
 Ahenk, 98, 7 Şubat 1896.

Hizmet, 642, 06. 04. 1893/19 N 1310.
 Hizmet, 715, 27. 12. 1893/18 C 1311.
 Hizmet, 776, 05. 09. 1894/24 Ağustos 1310.
 Hizmet, 778, 11. 09. 1894/11 Ra 1312.
 Hizmet, 779, 14. 09. 1894/14 Ra 1312.
 Hizmet, 783, 29. 09. 1894/29 Ra 1312.
 Hizmet, 784, 12. 10. 1894/13 R 1312.
 Hizmet, 787, 12. 10. 1894/13 R 1312.

Takvim-i Vekayi, 2439, 15. 02. 1916/11 R 1334.

D-MEVZUAT

“Fabrikaların birinci defa tesisi için haricden celb olunacak makine ve alat ve edevat-ı sa’irenin gümrük resminden muafiyetine dair talimat”, *Düstur*, I. Tertib, VI. Cilt, Ankara 1939, s. 320-321.

“Fi 11 Rebiülevvel 93 Tarihli Zira’ât ve Ticaret Cemiyetlerinin Teşkiline Dair Tezkire-i Sami”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, sene 1293, s. 570-571.

“Filokseralı Mahallerde Amerika Asma Çubuklarıyla Tesis ve Tecdid Edilen Bağların On Sene Müddetle Öşür ve Vergiden ve Kezalik Filokseralı Mahallerde Yerli Asmalarıyla Tesis Edilmiş veya Edilecek Olup Kışın Elli Gün Kadar Su Altında Bulundurulacak Olan Bağların Yine On Sene Müddetle Yalnız Öşürden Muafiyetleri Hakkında Talimat”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 54-61.

“Meclis-i Ticaret ve Zira’âtın Vezaif-i Esasiyyesine Dair Kararname”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s. 473-474.

“Memalik-i Ecnebiye mamulatından celb olunacak alat ve edevat-ı ziraiyenin gümrük muafiyeti müddetinin temdidini hakkında irade-i seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, Ankara 1939, Devlet Matbaası, s. 711-712.

“Memalik-i Ecnebiyeden Celb Edilecek Alat-ı Ziraiyenin Gümrük Resminden Muafiyeti Müddetinin Temdidini Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 648.

“Memalik-i Şahanede Zer’ Olunacak Patates Mahsulünün On Sene Daha Öşür ve Resimden Mu’afiyeti Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, s. 359-360.

“Vilayet nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 608-624.

“Yüzde Beş Faiz ile Menafi’ Sandıklarından İki Yüz Elli Bin Altının İstidanesine Dair İrade-i Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 939.

03. 04. 1887/9 B 1304 Tarihli “Murabaha Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 775-776.

04. 07. 1871/16 R 1288/23 Haziran 1287 Tarihli “Bi’l-umum Vilayetler Varidat-ı Öşriyyesinin Müzayede ve İhale –i İdaresi Hakkında Talimat-ı Cedide”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s. 243-268.

06. 09. 1887/18 Z 1304 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstûr*, I.Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 886-904.

07. 01. 1888/23 R 1305 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 971-977.

07. 06. 1862/9 Z 1278 Tarihli “Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamnamedir”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II(Cüz-ü sani), Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, s. 441-445.

07. 07. 1880/29 B 1297 Tarihli “Zira’ât Odaları Hakkında Nizamnamedir”, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl I, İstanbul 1299, Mahmut Bey Matbaası, s. 76-77.

08. 04. 1906/14 S 1324 tarihli Ma’âdin Nizamnamesi, *Düstûr*, I.Tertib, Cilt VIII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s.439-460.

08. 12. 1887/22 Ra 1305 tarihli “Memalik-i Ecnebiyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Aliyyede İcra-yı Muamelat İçin Küşad veyahud Tayin Edecekleri Acentalar Hakkında Nizamname”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 963-965.

10. 05. 1887/16 Ş 1304/28 Nisan 1303 Tarihli Aşar Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt V, s. 779-804.

11 Cemaziyelahir 1312/28 Teşrinisani 1310 Tarihli “Orman Nizamnamesisinin 7nci Maddesinin Yerine Kaim Olmak Üzere Kaleme Alınan

Madde-i Nizamiye, *Düstur*, 1. Tetib, Cilt 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s.1544.

13. 03. 1900/12 Za 1317/1 Mart 1316 Tarihli “Ağnam, Aşar ve Canavar Vergilerin Mekadir-i Umumiyyesi Üzerinden Techizat-ı Askeriye Namıyla ve Yüzde Altı Hesabıyla Bir Akçe Tarh ve İstifası Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, s. 379-381.

15. 09. 1890/30 M 1308/3 Eylül 1306 Tarihli “Zira’ât Bankası Nizamnamesine Zeyl Olmak Üzere Kaleme Alınan Mevad-ı Nizamiye”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, Ankara 1939, Devlet Matbaası, s. 742.

16. 02. 1883/8 R 1300/4 Şubat 1298 Tarihli “Zira’ât Odalarının Nizamname-i Dahilisi”, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl III, Dersaadet 1300, Mahmud Bey Matbaası, s. 132-134.

17. 11.1868/2 Ş 1285 Tarihli Ma’âdin Nizamnamesidir, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, Matbaa-yı Amire İstanbul 1289, s. 318-337.

19 Şaban 1323/5 Teşrinievvel 1321 tarihli “11 Şevval 1286 Tarihli Orman Nizamnamesinin 33, 36 ve 52. mevadd-ı mu’addelesi”, *Düstur*, Tetib I, Cilt 8, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1943, s. 302-303.

19. 03. 1877/7 Mart 1293 tarihli “Bi’l-cümle Orman Me’mûrlarının Sûret-i Tertib ve Vezâ’ifine Dâ’ir Talimâtdır”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt IV, s. 455-461.

20. 01. 1871/29 Şevval 1287 Tarihli “İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesidir”, *Düstur*, I. Tertib, I. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 625-651.

21. 02. 1876/25 Muharrem 1293 Tarihli “İdare-i Umumiyye-i Vilayat Hakkında Talimatdır”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt III, s. 24-33.

21. 04. 1858/7 N 1274 Tarihli Kanunname-i Arazi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s.16-52.

21. 04. 1900/21 Z 1317/8 Nisan 1316 tarihli “Taşra Zira’ât Müfettiş ve Muallimleri Hakkında Nizamname”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 399.

21. 12. 1907/16 Zi’lka’de 1325/8 Kanunuevvel 1323 tarihli “Temettü Vergisi Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s. 798-805.

22. 02. 1893/5 Ş 1310 tarihli “İzmir Kasaba Demiryolu ile Temdidi İmtiyaz Mukavele ve Şartnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt 6, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 1340-1366.

22. 06. 1905/18 R 1323/9 Haziran 1321 Tarihli Aşar Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s. 263-293.

23. 06. 1889/24 L 1306/11 Haziran 1305 Tarihli “Bu Kere Tadilen Kaleme Alınıp Meriyet-i Ahkamına Bi’l-istizan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Hilafet-penahi Şeref-müteallik Buyurulan Aşar Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tettib, Cilt 6, s. 365-388.

24. 03. 1864/16 L 1280 Tarihli “Memalik-i Mahruse-i Şahanede Cari Olan Murabaha Maddesi İçün Altmışsekiz Tarihinde Yapılan Nizamın Tadiliyle Bu Kere Müceddeden Kararlaştırılan Bazı Usul ve Ka’ideyi Mutazammın Layıhadır”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, İstanbul 1289, s. 268-269.

24. 05. 1882/6 B 1299/12 Mayıs 1298 Tarihli “Memalik-i Ecnebiye Ma’mulatından Olmak Üzere Muvakkaten Resm-i Gümrükden Muaf Tutulacak Alat ve Edevat Hakkında Nizamnamedir”, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl III, Dersaadet 1300, s. 132.

25. 03. 1906/29 M 1324/12 Mart 1322 Tarihli “Memalik-i Mahruse-i Şahanede İfa-yı Muamele İtmekte Olan Ecnebi Anonim Şirketleriyle Sigorta Kumpanyaları Hakkında Nizamname”, için bkz. *Düstur*, I. Tertib, Cilt VIII, s. 470-476.

25. 07. 1867/23 Ra 1284 Tarihli “Menafi’ Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menafi’ ve Temettü’atının Mahal-ı Sarfı Hakkında Nizamnamedir”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1289, s. 387-394.

27. 01. 1880/14 S 1297 Tarihli “Memalik-i Ecnebiye Mamulatından Olmak Üzere Muvakkatan Resm-i Gümrükden Muaf Tutulacak Alat ve Edevat Hakkında Nizamnamedir”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt IV, Mahmud Bey Matbaası, s. 755.

27. 08. 1888/19 Z 1305/15 Ağustos 1304 Tarihli “Zira’ât Bankası Nizamnamesi”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, Ankara 1939, Devlet Matbaası, s.136-142.

28. 01. 1889/26 Ca 1306/16 Kanunusani 1304 Tarihli “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyede Fenn-i Baytariyye Mahsus Bir Sınıf Küşadı Hakkında İrade”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VI, s. 309-311.

28. 05. 1901/10 S 1319 Tarihli Taşocakları Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt VII, Başvekalt Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 678-690.

29. 04. 1880/19 Ca 1297 Tarihli “Üzüm Bağlarına Arız Olan Filoksera Hastalığına Dair Nizamnamedir”, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl I, İstanbul 1299, Mahmut Bey Matbaası, s. 74-76.

30. 05. 1895/5 Z 1312/17 Mayıs 1311 Tarihli “Mîrî Ormanlarından Eşcâr Furûhtuna Dâ’ir Talimât-ı Muvakkata”, *Düstur*, I. Tetib, Cilt VII, Ankara 1941, Başvekalet Devlet Matbaası, s. 4-6.

31. 08. 1867/1 Ca 1284 Tarihli “Teba’a-ı Ecnebiyyenin Emlak İstmlakine Dair Nizamname, *Düstur*, I. Tertib, Cilt I, s. 230-236.

7 Temmuz 1880/29 B 1297 tarihli Orman ve Ma’âdin Mektebi Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Zeyl I, s. 89vd.

E-SALNAMELER

1870-1871/1287 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1873-1874/1290 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1874-1875/1291 Hüdavendigâr Vilayeti salnamesi.

1875-1876/1292 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1876-1877/1293 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1878-1879/1295 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1878-1879/1296 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1879-1880/1297 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1880-1881/1298 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1883-1884/1300-1301 Aydın Vilayet Salnamesi.

1883-1884/1301 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1884-1885/1302 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1885-1886/1303 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1886-1887/1304 Aydın Vilayeti Salnamesi.

1887-1888/1305 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1888-1889/1306 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1889-1890/1307 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1890-1891/1306 Sene-i Maliyesi Aydın Vilayeti Salnamesi.

1892-1893/1310 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1894-1895/1312 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1895-1896/1313 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1896-1897/1314 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1897-1898/1315 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1898-1899/1316 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1899-1900/1317 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.

1900-1901/1318 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1901-1902/1319 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1902-1903/1320 Aydın Vilayeti Salnamesi.
 1902-1903/1320 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1903-1904/1321 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1904-1905/1322 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1905-1906/1323 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1906-1907/1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1907-1908/1325 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
 1908-1909/1326 Aydın Vilayeti Salnamesi.

F-İSTATİSTİKLER

Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1336.

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Ma'âdin İstatistiki*, Birinci Sene, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1325.

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdaresi, *1324 Senesi Ma'âdin İstatistiki*, İkinci Sene, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326.

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti İstatistik Şubesi, *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Zira'ât İstatistiki*, Matbaa-yı Osmaniye, Dersaadet 1328.

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti, İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Orman İstatistiki*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1326.

Ticaret ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsus Ma'âdin İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniyye, Dersaadet 1330.

Ticaret ve Zira'ât Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdiriyeti, *Memalik-i Osmaniyyenin 1329 Senesine Mahsus Zira'ât İstatistikidir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1332.

Ticaret ve Zira'ât Nezareti, *1329, 1331 Seneleri Sınayi' İstatistiki*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1917/1333.

Zira'ât Bankası, 1324 Senesi İstatistik Mecmu'ası, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1326.

Zira'ât Bankası'nın 1317 Senesi Zarfında Vukû' Bulan İkrâzât ve Mu'âmelâtıyla Şu'be ve Sandıklardan Her Birinin Sermâye ve Temettü'âtını Mübeyyin İstatistik Defteridir. Matba'a-ı Osmaniyye, Dersaadet 1321.

G-ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

AHMET LÜTFİ EFENDİ, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. XI, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

AKAR, Şevket Kamil, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

AKARLI, Engin Deniz, *The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University, May, 1976.

AKBAYAR, Nuri, "Osmanlı Salnâmeleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul 1985, s. 1247-1248.

AKGÜL, Mehtap, *Kütahya Tahrir defterlerine Göre Uşak Nahiyesi*, İ. Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat fakultesi, Türk İktisat Tarihi Ana Bili Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

AKGÜN, Seçil, "Mithat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankasının Kökenleri", *Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 8-10 Mayıs 1984*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 185-211.

AKTÜRE, Sevgi, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ, Mimarlık FakültesiBaskı Atölyesi, Ankara 1978.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

AKYILDIZ, Ali, *Ankanın Sonbaharı*, İletişim Yayınları, Ankara 2005.

ALİ ASEF, *Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi*, Vilayet Matbaası, Burusa 1308.

ALİ CEVAD, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lüğatı*, Kısım-ı evvel, Lüğat-ı Coğrafiye, Cild-i Sani, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1314.

ALİ RIZA, *Atlaslı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kısım-ı Sani, tab-ı evvel, Mühendishane-i Berr-i Hümayun Matbaası, İstanbul 1318.

ALKAN, Mustafa, "Uşak Para Vakıfları(1890-1923)", *Belleten*, Cilt LXX, Sayı 258, Ankara 2006, s. 743-774.

ARIKAN, Zeki, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını", *TCTA*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 103-111.

ATALAY, Besim, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1967.

AUTHEMAN, Andre, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, Çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, Nisan 2002.

BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı TüccarlarHayriye Tüccarları*, Turhan Kitabevi, Ankara1998.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Öşür”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, 799-804.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat, I*, İstanbul 1999, s. 321-421.

BASKICI, Mehmet Murat, “Osmanlı Tarımında Makineleşme 1870-1914”, *AÜSBFD*, 58-1, Ocak-Mart 2003, Ankara, s. 29-53.

BASKICI, Mehmet Murat, *1800-1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Yayına Hazırlayanlar: Yusuf İhsan Genç, Hacı Osman Yıldırım, Nazım Yılmaz, Mustafa Küçük, Sinan Satar, İbrahim Karaca, İstanbul 2000.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

BAYKARA, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938.

BLAISDELL, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Düyunuümumiye"*, Çeviren: Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979.

BÖLÜKBAŞI, Ö. Faruk, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2005.

CAMPANA, Michele, *Oriental Carpets*, Paul Hamlyn, London-New York-Sydney-Toronto, 1969.

CELAL ESAT, *Türk Sanatı*, Akşam Matbaası, İstanbul 1928.

CEM, Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik/Data and Statistics in the Ottoman Empire*, Derleyenler/Edited by Prof. Halil İnalçık, Pof. Şevket Pamuk, T. C. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, Aralık 2000, s. 61-72.

CLARK, Edward C., "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Yavuz Cezar, Yayınlayanlar: Halil İnalçık/Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, Nisan 2006, s. 467-480.

CLARKE, Hyde, *Report on the Traffic of Smyrna, with Statistics of Trade*, London 1860, s. 61-62.

CLAY, Christopher, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *IJMES*, 26(1994), 589-614.

COCHRAN, William, *Pen and Pencil in Asia Minor; or, Notes from the Levant*, London 1887.

CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie, L'Anatolie occidentale: Brousse et Castamouni*, VII, Les Edition ISİS, İstanbul 2001.

ÇADIRCI, Musa, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Editörs: Osman Okyar, Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 237-241.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim(1839-1856", *Belleten*, Cilt: LII, Sayı: 203, Ağustos 1988, s. 601-626.

ÇADIRCI, Musa, "Türkiye'de Kaza Yönetimi(1840-1876)", *Belleten*, Cilt: LII, Sayı: 206, Nisan 1989, s. 237-257.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, Temmuz 2007.

ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", *AÜDTCFD*, Cilt II, Sayı 1, Ankara 1943, s.117-126.

ÇAĞLAR, Yücel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ormancılık ve Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1985, s. 1563-1574.

ÇOLAK, Filiz, "İzmir'in İhracatında Palamut'un Yeri ve Önemi", *CIEPO, XIV. Sempozyumu Bildirileri*, 18-22 Eylül 2000, Çeşme, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Tuncer Baykara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 89-96.

DAĞLI, Yücel-ÜÇER, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Cilt V, Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

DAVİSON, Roderic H., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Elektrikli Telgrafın Kurulması”, *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, Çeviren: Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, Şubat 2004, s. 193-231.

DAVISON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, Çeviren: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.

DU VELAY, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Damga Matbaası, Ankara 1978

DUMAN, Hasan, *Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsâller)*, İstanbul 1982.

DURAN, Tülây, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İmtiyazlar: “Zımpara-Kükürt-Petrol(Neft) ve Mobilden Madeni İmtiyazları”(X)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 57, Ekim 2001, İstanbul.

EFE, Ayla, “Osmanlı Döneminde Eskişehir’de Çıkarılan Krom ve Manganez Madeni Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kebikeç*, Sayı15, 2003, Ankara, s. 131-145.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrasında Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2004.

ELDEM, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çeviren: Ayşe Berkday, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, Aralık 1999.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

ENGİN, Vahdettin, “Osmanlı Devleti’nin Demiryolu Siyaseti”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 462-469.

ERDER, Leila, “Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler (1835-1865)”, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, OTDÜ. Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, Ankara 1978, s.111-122.

ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940.

ERLER, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 762-769.

ETHEM RUHİ, *Uşak Şefkat Yurdu Çiçekleri*, İkdam Matbaası, İstanbul 1926(Bu eser Prof. Dr. Adnan Şişman tarafından transkribe ve tahlil edilerek tipkibasımı da verilmek suretiyle yayınlanmıştır).

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*, Dokuzuncu Cilt, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.

FAROQHI, Suraiya, “Ushak”, *El²*, New edition, Volume X, Leiden, Brill, 2000, s. 913-914.

FRANGAKİS-SYRETT, Elena, “British Economic Activities in İzmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *New Perspectives on Turkey*, No. 5-6, Fall 1991, s. 191-227.

FRANGAKİS-SYRETT, Elena, “Western and Local Entrepreneurs in İzmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 79-92.

GENÇ, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi”, *Türkiye İktisat*

Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Editör: Osman Okyar, Editör Yardımcısı: H. Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 231-291.

GENÇ, Mehmet, “İltizam”, *TDVİA*, Cilt 22, İstanbul 2000, s. 154-158.

GENÇ, Mehmet, “19. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 87-96.

GENÇOĞLU, Mustafa, *Osmanlı Devleti’nce Batı’ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler(1830-1908)-Bir Grup Biyografisi Araştırması-*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora tezi, Ankara 2008.

GEORGIADİS, Dimitrius, *Smyrne et l’Asie Mineure*, Paris 1885.

GERÇEK, Selim Nuzhet, “İstanbul Salnâmeleri”, *Türk Matbuatı*, Derleyen: Ali Birinci, Ankara 2002.

GOFFMAN, Daniel, “İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, Editörler: Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, Çeviren: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Eylül 2003, s. 88-151.

GÖKMEN, Ertan, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları”, *Belleten*, Cilt LXXI, Sayı 262, Ankara 2007, s. 969-996.

GÜLSOY, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren yayıncılık, İstanbul 1994.

GÜNEŞ, Günver, “1894 Uşak Yangını”, *25-27 Ekim 2001 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, Cilt 1, Basıma Hazırlayan: Mehmet Turgut,

Uşaklılar Eğitim ve Kültür Vakfı yayınları, Umut Matbaası, İstanbul 2001, s. 275-280.

GÜRAN, Tefik, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası(1839-1876)”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Editörs: Osman Okyar, Halil İnalçık, Ankara 1980, s. 271-277.

GÜRAN, Tefik, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910”, *Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne, 8-10 Mayıs 1984*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 95-126.

GÜRAN, Tefik, *İktisat Tarihi*, İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, Döner Sermaye İşletmesi Prof. Dr. Nâzım Terzioğlu Basım Atölyesi, İstanbul 1988.

GÜRAN, Tefik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

GÜRAN, Tefik, “Tarım Politikası(1839-1913)”, *Osmanlı 3, İktisat*, Editör: Güler Eren, Bilim Editörleri: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 305-311.

GÜRAN, Tefik, *Osmanlı Mali İstatistikleri Büteler 1841-1918*, T. C. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, Eylül 2003.

GÜZEL, M. Şehmus, Osmanlı İmparatorluğu’nda Makina Kırıcılığı(1907-1908)”, *Cahit Talas’a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 285-292.

HAZAI, Gy., “Osmanlı Tarihinde Doğal Afetlerin Rolü Hakkında Birkaç Görüş”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Editör: Elizabeth

Zachardiadou, Çeviren; Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Temmuz 2001, s. 3-5.

HEUSCHLING, Xavier, *L'Empire de Turquie*, Paris 1860.

HOBSEBAWM, E.J., *Labouring Men*, Studies in the History of Labour, Weidenfeld and Nicolson, Redwood Pres, London 1972.

HOBSEBAWM, Eric, "The Machine Breakers", *Past and Present*, No. 1. (Feb. 1952), pp. 57-70.

HOBSEBAWM, E. J., *Sanayi ve İmparatorluk*, Dost Kitabevi, Ankara 2005.

HOURANI, Albert, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", *Ortadoğu'da Modernleşme*, Editörler: William R. Polk, Richard L. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, Mart 1995, s. 61-99.

I. Tertip Düstur Kılavuzu, Osmanlı Devlet Mevzuatı(1839-1908), Yayına Hazırlayan: Mehmet Hakan Sağlam, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ekim 2006.

ISSAWI, Charles, "De-industrialization and Re-industrialization in the Middle East since 1800", *IJMES*, 12(1980), pp. 469-479.

ISSAWI, Charles, "Wages in Turkey: 1850-1914", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Editörs: Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara 1980a, s. 263-270.

ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Pres, Chigago and London 1980b.

İŞIKSAÇAN, Güngör, *Batı Anadolunun Başlıca Halı Merkezlerinde İmal Edilen Halıların Desen ve Kaliteleri Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1964.

İNAL, Selahattin, "Türkiye'de Tarih Boyunca Palamut Meşesi ve Sağladığı Faydalar", *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken 1857-1957*, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, 1957, s. 128-150.

İNALCIK, Halil, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret TARİhine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV, Ankara 1960, s. 45-102.

İNALCIK, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, Volume XXIX, (1969), pp. 97-140.

İNALCIK, Halil, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, 15(1983), pp. 311-347.

İNALCIK, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara 1990, s. 1-11.

İYİBOZKURT, Erol, *İktisada Giriş*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1992.

İZGÖER, Ahmet Zeki, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, 2005, s. 539-552.

KAÇAR, Mustafa, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Yayına Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, IRCİCA Yayını, İstanbul 1995, s. 45-120.

KANSU, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, "Arşivden Bir Belge: (36) Uşak'ta Kadın Halı İşçilerinin İsyanı 1908", *Toplumsal Tarih*, 99, Mart 2002, s. 54-57.

KARAKOÇ, Sarkis, *Külliyat-ı Kavanin, Fihrist-i Tarihi*, II. Cilt, Yayına Hazırlayanlar: M. Akif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, M. Macit Kenanoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

KARPAT, Kemal H., "Ottoman Population Records and The Census of 1881/1882-1893", *IJMES*, 9, 1978, 237-274.

KARPAT, Kemal H., "The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods", *Économie et Sociétés dans L'Empire Ottoman (fin du XVIII-début du XX siècle)*, Publiés par Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont, Editions du CNRS, Paris 1983, s. 207-218.

KARPAT, Kemal H., Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal yapı ve Çağdaşlaşma", *Ortadoğu'da Modernleşme*, editörler: William R. Polk, Richard L. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, Mart 1995, s. 101-130.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çevirenler: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara, Mayıs 2002.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu(1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çeviri: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

KASABA, Reşat, "Osmanlı İmparatorluğun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi",

Yapıt, Sayı 10, Nisan-Mayıs 1985, s. 37-50.

KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, 19. Yüzyıl*, Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, Ekim 1993.

KASABA, Reşat, “İzmir”, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri*, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih vakfı Yurt yayınları, İstanbul, Ekim 1994, s. 1-22.

KAZGAN, Haydar, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, Vakıfbank Yayınları, 1999.

KEMP, Tom, “The Marxist Teory of Imperialism”, *Studies in the Theory of Imperialism*, edited by Roger Owen & Bob Sutcliffe, Longman Group Limited, London 1972, s. 15-34.

KESKİN, Özkan, *Orman Ve Ma’âdin Nezâreti’nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri*, T. C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

KEYDER, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi”, *Osmanlı 3, İktisat*, Editör: Güler Eren, Bilim Editörleri: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 269-278.

KIRAY, Mübeccel Belik, *Örgütlemeyen Kent İzmir’de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Sosyal bilimler Derneği Yayınları, Ankara 1972.

KOÇ, Bekir, “1870 Orman Nizamnamesi’nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 37, Ankara, Mart 2005, s. 231-257.

KORALTÜRK, Murat, *Türkiye’de Ticaret ve Sanayi Odaları(1880-1952)*, Denizler Kitabevi, İstanbul, Ocak 2002.

KÖPRÜLÜ, M. Bülent, “Türk Hukukunda Orman Mülkiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 14, Sayı 3-4, İstanbul 1949, 700-754.

KÖPRÜLÜ, M. Bülent, “11 Şevval H. 1286 Tarihli Orman Nizamnamesinin Getirdiği Yenilikler”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 16, Sayı 1-2, İstanbul 1950, s. 237-271.

KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İkinci baskı, Savaş Yayınları, Ankara, Ağustos 1982.

KUTLUK, Halil, “Fransız Ormancılar Nasıl Getirildi? Orman Mektebi Kimlerin İsteği ve Ne Suretle Açıldı?”, *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken, 1857-1957, Türkiye Ormancılar Cemiyeti*, 1957, s. 18-21.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri, I, (1580-1838)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara 1974.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt 1, (editör. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, s. 513-650.

LENNEP, Henry J. Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Volume II, London 1870.

LİNDAU, Paul, “1900’lerde İzmir”, Çeviren: Selçuk Ünlü, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 38, İstanbul, Ekim 1985, s. 148-181.

MAHMUD CEVAD, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Maarif-i Umumiye Nezareti, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1338.

MANUEL, Frank E., "The Luddite Movement in France", *The Journal of Modern History*, Vol. 10, No. 2. (Jun., 1938), pp.180-211.

MARTAL, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme, 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayıncılık, İzmir 1999.

MASTERS, Bruce, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris anda The Hayriye Tüccaris in Syria", *IJMES*, 24(1992), s.579-597.

McCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, Çeviren: Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998.

MEHMED MAZHAR, *Orman Fenni, Usul-ı İdare Kısmı*, Antalya Matbaası, 1340/1924.

MEHMED SÜREYYA, *Memalik-i Osmaniyyede Çekirgelerin Ahval-i Hayatiye ve Tarz-ı İtlaflarından Bahis Risaledir*, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet 1336.

MENTZEL, Peter Carl, *Nationalism and the Labor Movements in the Ottoman Empire, 1872-1914*, University of Washington, 1994. Dissortasion tyhess.

NOVİCHEV, A. D., "The Development of Agriculture in Anatolia", *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, edited and with Introductions by Charles Issawi, The University of Chicago Pres, Chicago and London, 1966, s. 65-770.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Mart 1983.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri(1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler 1*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, Nisan 2004.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, Methuen Co. Ltd., London and New York 1981.

OWEN, Roger, "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Topluluklarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma", Çeviren: Serdar Turgut, *Toplum ve Bilim*, 23, Güz 1983, s. 55-72.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1969, s. 801-895.

ÖKÇÜN, A. Gündüz(Yayına Hazırlayan), *Osmanlı Sanayi 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik*, Ankara 1971.

ÖKÇÜN, Gündüz, "Memalik-i Osmaniyyenin Ziraat Programı, 1910", *Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982, s. 29- 42.

ÖKÇÜN, Gündüz, "1885 Öncesi Osmanlı Ekonomisine Genel Bir Bakış", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 21-23 Kasım 1985, Atatürk Kültür Merkezi-İzmir, s. 13-21.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s. 87-104.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında

Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997a, s. 59-84.

ÖNSOY, Rifat, *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Kitabevi, Ünal Matbaası, İstanbul 1982.

ÖNSOY, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani(1863 İstanbul Sergisi)”, *Belleten*, Cilt XLVII, Sayı: 185, Ocak 1983, Ankara 1984, s. 195-235.

ÖNSOY, Rifat, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1988.

ÖNSOY, Rifat, “Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)”, *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 1685-1696.

ÖNSOY, Rifat, “Muharrem Kararnâmesi ve Düyûn-u Umumiye İdaresi”, *Osmanlı 3, İktisat*, Editör: Güler Eren, Bilim Editörleri: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 400-414.

ÖNSOY, Rifat, “Tanzimatta Üretimi Çağdaşlaştırma Çabaları: Ziraat ve Orman Mektepleri”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan 1999, Tebliğler*, IRCICA, İstanbul 2001, s. 481-487.

ÖNTUĞ, M. Murat- SOLAK, Erdoğan, “Uşak Şer’iyye Sicillerinin Şekil ve Muhteva Açısından Değerlendirilmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt II, Sayı 2, Şubat 2001, s.11-25.

ÖZAV, Lütfi-KARA, Hasan, “Coğrafya”, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Uşak*, Uşak Valiliği Yayını, 1998, s. 29-48.

ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖZDEĞER, Mehtap, *15-16. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2001.

ÖZVAR, Erol, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Hazırlayan: Coşkun Çakır, Klasik Yayınları, İstanbul, Eylül 2005, s. 105-124.

ÖZYÜKSEL, Murat, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 105-106.

PAMUK, Şevket, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç eden Ükelere Göre dağılımı,(1854-1914)", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ankara 1978,s. 131-162.

PAMUK, Şevket, "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913", *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-80 Özel Sayısı*, Ankara 1981, s.

PAMUK, Şevket, "Osmanlı Zanaatleri Yıkılışı Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913", *Toplum ve Bilim*, 23, Güz 1983, s. 75-98.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme(1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1984.

PAMUK, Şevket, "The Middle East in Nineteenth-Century World Trade", *The*

Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi, Editors: Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch, The Darwin Press, INC, Princeton 1990, pp. 199-213.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, Kasım 1990a.

PAMUK, Şevket, "Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi", *Doğu Batı*, Yıl: 4, Sayı: 17, Ankara, Nisan 2006, s. 37-43.

PARVUS EFENDİ, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*, May Yayınları, İstanbul, Aralık 1977.

PECH, Edgar, *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, 4 edition, Constantinople, 1908.

QUATAERT, Donald, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, University of California, Los Angeles, Ph. D., 1973.

QUATAERT, Donald, "Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888-1908", *International Journal of Middle East Studies*, 6,(1975), pp. 210-227.

QUATAERT, Donald, "Agriculture in Anatolia, 1800-1914", *International Conference on the Economic History of the Middle East, 1800-1914, A Comperatif Approach*, Haifa, December 14-19, 1980, s. 1-21.

QUATAERT, Donald, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, 1.2, 1980a, pp. 38-55.

QUATAERT, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the*

Ottoman Empire 1882-1908, New York University Press, New York and London 1983.

QUATAERT, Donald, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", çev. Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1985, s. 1556-1562.

QUATAERT, Donald, "19. Yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985a, s. 914-915.

QUATAERT, Donald, "Machine Breaking and the Chancing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1914", *JSH*, Sipring, 1986, pp. 473-489.

QUATAERT, Donald, "The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", *Illrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Pres, Istanbul-Washington-Paris 1990, pp. 85-91.

QUATAERT, Donald, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, The Isis Pres, İstanbul-Strasbourg, 1992.

QUATAERT, Donald, "The Economic Climate of the Young Turk Revolution of 1908", *Workers, Peasants and Economic Changes in the Ottoman Empire 1730-1914*, ISIS Press, İstanbul 1993, pp. 49-62.

QUATAERT, Donald, "Agricultural Trends and Goverment Policy in Ottoman Anatolia 1800-1914", *Workers, Peasants and Economic Changes in the Ottoman Empire 1730-1914*, ISIS Press, İstanbul 1993a, pp. 17-30.

QUATAERT, Donald, "Ottoman Women, Households, and Textile

Manufacturing, 1800-1914", *Workers, Peasants and Economic Changes in the Ottoman Empire 1730-1914*, ISIS Press, İstanbul 1993b, pp. 81-95.

QUATAERT, Donald, "The Silk Industry of Bursa 1800-1914", *Workers, Peasants and Economic Changes in the Ottoman Empire 1730-1914*, ISIS Press, İstanbul 1993c, pp. 97-116.

QUATAERT, Donald, "Ottoman Manufacturing in the Nineteenth Century", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, edited by Donald Quataert, State University of New York Press, Albany 1994, pp. 87-121.

QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

QUATAERT, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Editörler: Halil İncik, Donald Quataert, Çeviren: Süphan Andıç, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 885-1051.

QUATAERT, Donald, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Fatma Acun, Yayınlayanlar: Halil İncik/Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, Nisan 2006, s. 447-455.

SAİD PAŞA, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Cilt 1-2, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328.

SAMUK, Gonca, "Uşak Halılarının Dünü ve Bugünü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 32, İstanbul, Ekim 1984.

SARC, Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 423-440.

SAYIN, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, Haziran 1999.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 3, Ankara, Ocak 1992, s. 323-332.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Hüdavendigâr Eyaleti’nde Tanzimat’ın Uygulanmasına Dair Bazı Notlar”, *VII. Osmanlı Sempozyumu, Söğüt, Eylül 1992*, Ertuğrul Gazi’yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yayınlar, Ankara 1993, s. 57-62.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi”, *Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu Bildirileri*, I. Cilt, Ankara 1995, s. 345-367.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ(1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet V., “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)”, *Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 14 Mayıs 2005, Bildiri ve Makaleler*, Hazırlayanlar: A. Yaşar Ocak, Mehmet Öz, Ferhat Berber, Fatih Yeşil, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006, s. 263-278.

SHAW, Stanford J., “The Yıldız Palace Archives of AbdulhamidII”, *Archivum Ottomanicum*, III (1971), pp. 211-237.

SHAW, Stanford J., “Ottoman Archival Materials for the 19th and Early 20th

Centuries: The Archives of İstanbul”, *IJMES*, VI (1975), pp. 94-114.

SHAW, Stanford J., “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, *IJMES*, 6, 1975a, s. 421-459.

SHAW, Stanford J., “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *IJMES*, 9, 1978, s. 325-338.

SHAW, Stanford J., “Sultan Abdulhamid II: Last Man of the Tanzimat”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, (Bildiriler), 25-27 Aralık 1989*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 1991, s. 179-197.

SHAW, Stanford J.- SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, ikinci cilt, E Yayınları, İstanbul 1994.

SOMEL, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in Ottoman Empire 1839-1908, Islamization, Autocracy and Discipline*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2001.

SOY, H. Bayram, *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi(1890-1914)*, PhoenixYayınevi, Ankara, Ocak 2004.

SPUHLER, F., “Bisat”, *El²*, New Edition, Leiden, Brill, 2000.

SULTAN ABDÜLHAMİD, *Siyasî Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, Kasım 1999.

SÜLEYMAN SUDİ, *Osmanlı Vergi Düzeni(Defter-i Muktesid)*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Isparta 1996.

SÜMER, Faruk, “Anadolu’daki Türk Halıcılık Tarihine Dair En Eski Bilgiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 32, Ekim 1984, s. 44-51

ŞAŞMAZ, Musa, "The Ottoman Censuses and The Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 6, Ankara 1995, s. 289-305.

ŞAŞMAZ, Musa, "Niğde ve Çevresinde Kıtılık(1887-1892)", *Niğde Tarihi Üzerine*, editör: Musa Şaşmaz, Kitabevi, İstanbul, Ekim 2005, s. 181-209.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûsu'l A'lâm*, Cilt 4, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.

ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

ŞİŞMAN, Adnan-TUTSAK, Sadiye-ÇAKMAK, Biray, "XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1, Haziran 2002, s. 103-116.

ŞİŞMAN, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri(1839-1876)*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

T. C. Ziraat Bankası Yayınları, *Teşkilatlı Zirai Kredi*, Ankara 1964, s. 58-72.

TANOĞLU, Ali, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969.

TEKELİ, İlhan, "Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Editörler: Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Şubat 1999, s. 136-152.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı*

Oluşurken, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2004.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s.289-320.

THOMPSON, E. P., *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çevirien: Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul 2004.

TIZLAK, Fahrettin, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnameden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 98, Ekim 1995, s. 75-91.

TIZLAK, Fahrettin, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Belleten*, Cilt XL, Sayı 229, Ankara, Aralık 1996, s. 703-718.

TIZLAK, Fahrettin, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı*, 3, İktisat, Editör: Güler Eren, Bilim Editörleri: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 312-321.

TOKSÖZ, Meltem, *The Çukurova: From Nomadic Life To Commercial Agriculture, 1800-1908*, Binghamton University, State University of New York, 2000.

TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1985, s. 1340-1344.

TOPRAK, Zafer, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayii”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1985a, s. 1345-1347.

TOPRAK, Zafer, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler (Tarım-Ticaret-Sanayi)”, *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 21-23 Kasım 1985b, Atatürk Kültür Merkezi-İzmir, s. 22-27.

TOPRAK, Zafer, II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1985c, s. 1348-1358.

TOPRAK, Zafer, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, Temmuz 1997, s. 217-271.

TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma Ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, Data and Statistics in the Ottoman Empire*, Derleyenler: Prof. Halil İnalcık, Prof. Şevket Pamuk, T. C. Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, Aralık 2000, s. 95-112.

TUTSAK, Sadiye, “Uşak Kazasında Mülki Taksimatın Gelişimi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, İzmir 1994; s. 309-325.

TUTSAK, Sadiye, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Uşak*, Uşak Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 1998.

TUTSAK, Sadiye, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Uşak’ta Halıcılık ve Tarak İsyanı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, Sonbahar 1999, s. 65-72.

TUTSAK, Sadiye, “Tereke Kayıtlarına Göre Uşak’ta Sosyal Hayat”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 151, Ağustos 2004, s. 105-125.

TUTSAK, Sadiye, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Uşak’ta Halıcılığın

Makineleşme Süreci”, *Belleten*, Cilt LXXI, Sayı 260, Ankara 2007, s. 65-97.

TÜCCARZADE İBRAHİM HİLMİ, *Memâlik-i Osmaniye Ceyb Atlası, Devlet-i Aliye-i Osmaniyye’nin Ahvâl-i Coğrafiye ve İstatistikiyyesi*, İstanbul 1323.

TÜMER, Haşim, *Uşak Tarihi*, Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği Kültür Yayınları, İstanbul 1971.

TÜRKMEN, Zekeriya, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu İçin Kurulan Techizat-ı Askeriye Nezareti ve Faaliyetleri”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 479-493.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.

ÜLMAN, Haluk, *I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, 3. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Ekim 2002.

ÜRER, Harun, *Yabancı Şirketlerin Batı Anadolu Bölgesindeki Halıcılık Faaliyetleri ve Bunun Geleneksel Türk Halı Sanatına Etkileri*, T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir 2002.

Von SCHERZER, Karl, *İzmir 1873*, Çeviri: İlhan Pınar, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, Nisan 2001.

WAGSTAFF, J. M., “The Spatial Distribution of Manufacturing Industry in Anatolia, c. 1890”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 249-254.

WALLERSTEİN, Immanuel, “The Ottoman Empire and the Capitalist World-

Economy: Some Question for Research”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Editörs: Osman Okyar, Halil İnalcık, Ankara 1980, s. 117-122

WALLERSTEİN, I.-DECDELİ, H.-KASABA R., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci”, Çev. A. Selman, *Toplum ve Bilim*, 23, Güz-1983, s. 42-53.

YASAMEE, F. A. K., “Ottoman Diplomacy in the Era of Abdülhamid II(1878-1908)”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 223-232.

YAZICIOĞLU, Turgut, “100 Yıl Önceki Zirai Bünyemize Bir Bakış”, T. C. Ziraat Bankası Yayınları, *Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi*, Ankara 1964, s. 58-72.

YETKİN, Sabri, “II. Meşrutiyet Öncesi Ege’de Şirket-i Milliye Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi-I”, *Toplumsal Tarih*, Cilt: 5, Sayı: 26, Şubat 1996, s. 14-19.

YETKİN, Şerare, *Historical Turkish Carpets*, Türkiye İş Bankası, Cultural Publications, İstanbul 1981.

YILDIZ, Gültekin, “Ottoman Participation in World’s Columbian Exposition (Chicago-1893)”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9, İstanbul, Mart 2001, s. 131-167.

YILMAZ, Mehmet, “Konya ve Havalisinde 1303(1887) Kıtılığı ve Alınan Tedbirler”, *Yeni İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi, Konya I*, editör: Doç. Dr. Yusuf Küçükdağ, Konya, Mayıs 1998, s. 135-146.

YILMAZ, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Gülcülük ve Gülyağcılık”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, 07-09 Nisan/April 1999, Bildiriler*, Yayına Hazırlayanlar: Yard. Doç. Dr. Alaaddin Aköz, Doç. Dr. Bayram Ürekli, Yard. Doç. Dr. Ruhi Özcan, Konya/Türkiye 2000, s. 753-761.

YORULMAZ, Şerife, *Aydın Vilayeti’nde Madenler (1850-1908)*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1994.

YÜCEL, Yaşar, *Es’ar Defteri(1640 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi, T. C. Ziraat Bankası Yayını, Ankara 1964.

ZACHARIADOU, Elizabeth, “Doğal Afetler: Fırsat Anları”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Editör: Elizabeth Zachardiadou, Çeviren; Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Temmuz 2001, s. 5-10.

Ziraat Vekaleti, Neşriyat Müdüriyeti, *Mütahassıs Raporları, Ziraat Kısmı*, İkdam Matbaası, İstanbul 1928.

Ziraat Vekaleti, Neşriyat Müdüriyeti, *Mütahassıs Raporları, Orman Kısmı*, Milli Matbaa, İstanbul 1927.

EK I: XIX. Yüzyıl Sonunda Uşak Kazası Köyleri Nüfus Verileri

Köy Adı	Hane	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus
Hacı Kadem	15	43	52
Mende	86	225	250
Karaağac	49	130	140
Çınarcık	23	79	80
Çukurağıl	24	70	82
Kudurgül	59	171	180
Kayağıl	60	124	114
Eskisaray	40	110	120
Sarıdere	27	62	67
Karabegli	35	97	91
Hocalar	28	66	71
Yavı	11	25	20
Karahasan	27	84	65
Elmacık	32	94	97
Habibler(?)	16	30	35
Bölme	89	240	270
Kuyucak	30	97	90
Karabol	19	50	49
Kılcan	58	143	157
Akkilise	108	343	355
Dağyenice	41	120	117
Bağbaşı	72	200	180
Yaşamışlar	18	73	65
Kürt	18	58	63
Dağtimur	34	94	97
Sorkun	29	100	98
Çiğerdede	24	82	85
Paçacıoğlu	43	147	160
Güldezler	2	12	11
Çarık	60	157	185

Orta	92	270	286
Gögem ma'a	66	150	175
Kıbtıyan			
Munkarib	41	131	140
Karacahisar	53	143	166
Zib	43	105	130
Kafirviran	57	147	170
Leşler	19	50	77
Göçer	20	60	57
Kalfa	34	110	100
Muharremşah	62	163	170
Kediyünü	17	43	57
Kurutimurlar	8	30	51
İkisaray	29	75	80
Bozguş	101	260	300
Kırka	59	188	210
Karlık	42	90	100
Hamidler	43	164	188
Yapağılar	80	228	237
Koyunbegli	60	150	161
Susuzviran	107	288	310
İmrez	46	180	190
Ovatimurlar	35	140	120
Kabaklar	56	230	250
Selvioğlu	60	200	220
Nefere	32	81	96
Nefs-i Banaz	84	200	220
Öksüz	33	105	100
Yenice	67	200	233
Dümenler	37	75	110
Oturak-ı Kebir	187	600	640
Oturak-ı Sağır	3	15	20
Kablangı	46	115	160

Samra	29	110	100
Hallaclar	76	217	250
Corum	38	125	135
Hasan	68	170	195
Hatibler	43	135	180
Ahad	100	300	330
Kavacık	18	57	80
Kayıllı	43	160	170
Şaban	44	110	155
Uluşınar	34	105	135
Susuz ma'a	154	450	500
Hanoğlu			
Kızılcaavran	29	90	100
Erciş	36	126	130
Kuştimur	7	18	20
Gömele	25	64	80
Folus	45	134	175
Peşecik	107	370	400
Düzlüce	46	140	170
Alapa	54	149	150
Bahadır	57	205	210
Derbend	63	148	180
Kızılhisar	73	200	230
Gedikler	35	100	120
Kızılcaşöğüd	83	280	320
Özbekli ve	30	90	106
Karakeçili			
Balcıdamı	8	28	35
İslam nam-ı diğer	89	228	260
Susuz			
Göbek	706	1650	1800
Selekler	20	46	52
Begtimur	19	36	26

Emekse	18	24	27
Külçek	29	65	50
Dutluca	47	126	120
Avgan	246	603	625
İlyaslı	129	338	367
Akkeçilü	40	125	113
Umurca	83	271	295
Köseler	40	70	55
Sevindikler	17	51	48
Marlık	6	18	22
Karayakublu	43	180	185
Süleymanlı	42	140	160
Tegin	47	140	150
Kalınkilise	50	175	180
Begmiş	18	70	83
Kıran	36	150	165
Aksaz	7	27	25
Kurudere	41	155	137
İkinciyeidam	51	70	85
Katırcıalanı	65	194	200
Mildi	62	218	230
Çardak	59	205	210
Sivaslı	232	763	797
Alifakıhlar	71	330	350
Budaklar	49	132	141
Gögez	90	289	310
Çiftlik ma'a Erice	38	150	160
Karaboyalık	54	168	170
Akarca	48	153	182
Hacımsultan	82	270	261
Azizler	78	230	235
Göceler	29	61	77
Kareler	82	230	237

Kureyş	127	377	391
Tatar	127	376	420
Yayalar	120	281	345
Sazak	43	134	150
Selçikler	137	330	350
Pınarbaşı	104	282	317
İldeniz	61	203	211
Bulkaz ma'a Cabar	288	830	997
Sülümenli	40	69	93
Karahallu	397	1300	1200
Çoğublu	18	70	91
Karbasan	186	437	500
Kayalı-ı Kebir	114	250	270
Kayalı-ı Sağır	37	55	60
Çalyenice	13	43	35
İshaklar	40	97	100
Hacı	212	450	550
Kırkyaran	181	445	490
Beg	110	289	307
Kavaklı	36	90	100
Beşeler	138	345	356
Duraklar	65	262	235
Kaykılı	83	257	260
Çokaklı	74	190	200
Buğdaylı	138	350	390
Külkuyu	118	258	285
Delihıdırlı	214	537	570
Dumanlı	28	83	80
Karabedirler	131	220	240

Kaynak: BOA. DH. SN.M. 4/105, 08. 03. 1898/15 L 1315, lef 10/1, lef 10/2, lef 10/3, lef 10/4; 1898-1899/1316 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, s. 356.

Ek II: Uşak Kazası Kayalı-ı Sağır/Küçük Kayalı Köyünde Çıkarılan Zımpara Madeninin Almanya'ya İhracına Dair Hollanda/Flemenk Firması Tarafından Verilen Satış Faturası

Hüdâvendigâr Vilâyetinin Kütahya Sancağının Uşak Kazasında Kayalı karyesinde vâki' Buldanlı Hacı Emin Efendi ve şürekâsının bâ-fermân-ı âlî i'mâline me'zûn olduğu zımpara ma'âdininden kumpanyamıza furûht idilen cevherin satış faturası

Tahmîl İdilen Sefînenin

Kilo Ton	Tabi'iyeti	İsmi	Mahallî-i nakli	Tarih-i Nakli
30	İngiliz	Fortune	Hanburg	12 Haziran 1329
70	Alman	Dolls(?)	Hanburg	25 Haziran 1329
40	Belçika	Serezya(?)	Anvers	19 Temmuz 1329
60	Alman	Aloz(?)	Anvers	29 Temmuz 1329

Yekûn 200

Bâlâda muharrer olduğu üzre tevârih-i muhtelifede diyâr-ı ecnebiyeye imrâr idilmiş olan ikiyüz ton zımpara cevherinin beher tonu ikiyüzotuz guruşdan kırkaltıbin guruş altun akçeyi mukâbil iştirâ' idildiğine dâ'ir işbu fatura i'tâ kılındı.

6 Eylül 1329 6 Eylül 1329

20 Arpebe 1919

Kern Lavino(?)

BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), İef 117.

Ek III: 1920'li Yılların Başında Uşak Kayalı Köyünde Bulunan Zımpara Madeninin İşletme İmtiyazına Sahip Buldanlı Hacı Emin Efendi'nin Madenin Resm-i Nisbisinin Verildiğine ve Tekrar Talep Edilmemesine Dair Arzuhalı

İktisâd Vekâlet-i Celilesine

Ma'âdin Müdiriyyet-i 'Umûmiyyesi Cânib-i 'Âliyyesine

Efendim

'Uhde-i imtiyâzımda bulunan Uşak Kazasının Kayalı karyesindeki zımpara ma'den ocaklarından iskelesi bulunan İzmir'e sevk idilmekte olan ma'denlerin İzmir'e hîn-i sevkinde rûsûm-ı nisbiyyesi Uşak Orman İdâresine bi't-tesviye sevk olunmakta olmağla işğâl zamanında sevk idilecek ma'âdin için alınmış ve zîrde târih ve numroları 'arz olunan tezkirelerin o zamana â'id bulunmasına mebnî mahallî ve İzmir Orman ve Ma'âdin İdârelerince mezkûr tezkire üzerine bir daha resm taleb idilmektedir. Bî'z-zarûre işğâl zamanında tesviye-i rûsûma mecbûr kalmış olduğumuzdan emsâli misillü hukûkumuzun ziyâ'ına meydân virilmemesi husûsunun lâzım gelanlara emr ve havâle buyurulması mercûdır Efendim.

İzmir Tahsilât Sanduğının 9 Kanûnusânî sene 38 târih ve 466/21-1-9 numrolu makbûzla ton 200

Orman ve Ma'âdin İdâresinin 30 Haziran sene 38 ve 6/8346 numrolu makbûzuyla ton 100

Orman ve Ma'âdin İdâresinin 1 Temmuz sene 38 târih ve 49/8907 numrolu makbûzuyla ton 45

Orman ve Ma'âdin İdâresinin 1 Temmuz sene 38 târih ve 50/4907 numrolu makbûzuyla ton 55

8 Ağustos 1339

8 Ağustos 1339

İzmir'de mukîm Buldanlı Hacı Emin Hacı Emin Hacı Emin

Mart 339/393

BCA. Enerji Bakanlığı, Maden Dairesi, 310.10.00.64./2536. 3442(B.).52(161.), lef 109.

Ek IV: I. Dünya Savaşının İlk Yıllarında Alman Harb Sanayinin Gereksinim Duyduğu Manganez Madenin Uşak, Bağçesultan, Malkacık ve Geyve Manganez Madenlerinden Karşılanmasına Dair Meclis-i Vükela/Bakanlar Kurulu Mazbatası

MECLİS-İ VÜKELÂ

MÜZÂKERÂTINA MAHSÛS ZABITNÂME

HÜLÂSA-I ME'ÂLİ

Almanya fabrikalarında bindokuzyüzonyedi senesi zarfında top ve mermi ve mühimmât-ı sâ'ire i'mâli için Anadolu'da kâ'in Uşak, Bağçesultan, Malkacık ve Geyve manganez ma'denlerinde mevcûd ve müstemhir cem'an sekizyüzkırkbeş ton cevherin Prusya Manganez Şirketinin Dersa'âdet Şu'besi Müdîri mülâzım-ı evvel Mösyö Kabolt tarafından mübâya'ası ile Almanya'ya ihrâcında cihet-i 'askeriyyece mahzûr görülmediği Harbiye Nezâretinden bildirildiği beyânıyla bu bâbda bir karar ittihâzı lüzûmına dâ'ir Ticâret ve Zira'ât Nezâretinin 28 Safer sene 1335 11 Kanunuevvel 1332 târîhli tezkiresi okundu.

KARAR

Ma'âdin-i mezkûreden mahrec ve mevcûd sâbıkü'l-beyân sekizyüzkıkbeş tonilato manganez cevheri ile bundan sonra gerek o ma'denlerden gerek İnebolu'da kâ'in bi'l-i'mâl çıkarılacak cevherin ber-mûceb-i nizâm ihrâcı zımında mu'ayyen usûl ve mu'âmelât başkaca îfâ idilmek üzre Almanya'ya ihrâcı münâsib görüldüğinden keyfiyyetin cevâben Ticâret ve Zira'ât Nezâretine iş'ârı ve devâ'ir-i müte'allikaya ma'lûmât i'tâsı tezekkür idildi.

BOA. MV. 205/37, 2 Ra 1335.

Ek V: Kayalı-ı Sağır Simli Kurşun, Civa, Altın, Gümüş, Platin, Nikel, Demir ve Zımpara Madenleri Taharri Ruhsatnamesi

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti

Ma'den Taharrisine Mahsûs Ruhsatnâmesidir.

Sıra Numrosu

34

Cild Numrosu

22

Vilâyet: Hüdavendigâr

Sancâk: Kütahiye

Kazâ: Uşşak

Nâhiye: Göbek

Karye: Kayalı-ı Sağır

Nev'-i Arâzi: Beşyüzdoksansekiz dönüm sâhibli ve binyediyüz koruluk olmak üzre mecmû'an

Dönüm: İki bin iki yüz doksan sekiz dönüm

Hudûd-ı Mevki'yye: Şarken ve cenûben Küçük Kayalı Câmi'i'nden bedâ' ile Kurudere'de Mavikuyu'dan ve Işıklar Harâbesinden bi'l-mürûr Mehmet Halil Ağa Değirmeni'ne hatt-ı münkesir ve garben ve şimâlen mezkûr değirmenden bedâ' ile Yakacık Tepesi'nden bi'l-mürûr mebdâ'-ı hudûd olan Küçük Kayalı hudûduna hatt-ı münkesir ile mahdûd

Taharrî Olunacak Ma'den: Simli Kurşun, Civa, Altın, Gümüş, Platin, Nikel, Demir ve Zımpara Madenleri

'Arzuhâlin Târîhi: 16 Şubat sene 1329

Müteharri ve Şürekâsı Esâmîsi:

Hasan Fani Efendi Abdülmecid Efendi Hacı Emin Efendi Hâfız Edhem Efendi
Şöhreti: Koza tüccârından tüccârdan Buldanlı Hacı Emin Efendi Birâderi

Tabi'iyeti: Devlet-i 'Aliyye Devlet-i 'Aliyye Devlet-i 'Aliyye Devlet-i 'Aliyye

Mahall-i İkâmeti: Burusa'da Koza Hanında İzmirde İzmirde İzmirde

Ruhsatnâmenin Harcı: Beş altun ruhsatnâme harcıyla yüzde altı hesâbıyla techizât-ı askeriye ve iki altun Hicâz Demiryolu i'ânesi teslîm-i sandık itdirilmiştir.

Mevki' ve hudûd bâlâda muharrer arâzi dâhilinde bâlâda mezkûr ma'âdinin zahr-ı varakada ta'dâd olunan şerâ'ite ve ma'âdin nizâmnâmesinin ahkâm-ı 'umûmiyyesine ve bi'l-cümle nizâmât ve kavânîn-i hâliyye ve müstakbele-i Devlet-i 'Aliyyeye tevfi'k-i mu'âmele ve hareket itmek şartıyla onuncu ve yigirminci madde-i nizâmiyeler hükmünce iktisâb idecegi târîh-i mer'iyetden i'tibâren bir sene müddetle taharri olunması için Hasan Fani ve Abdülmecid ve Hacı Emin ve Hâfız Edhem Efendilere ruhsat virilmiştir. 9 Eylül 1329

İzmirde mukîm Buldanlı ve Teb'a-ı Devlet-i 'Aliyyeden Hacı Emin Efendi ve birâderi Hâfız Edhem Efendilerin Aydın Vilâyeti'ne tâbi' Sarayköy Kazası Mahkeme-i Şer'iyyesinden musaddık 22 Safer 329 tarihli vekâletnâme ile vekilleri Burusa'da mukîm tüccârdan Hasan Fani

İzmirde mukîm tüccârdan ve teb'a-ı Devlet-i 'Aliyyeden Abdülmecid Efendi'nin Aydın Vilâyeti Mukâvelât Muharrirliğinden musaddık 18 Haziran 329 târîh(li) vekâletnâme ile vekili Burusa'da mukîm tüccârdan Hasan Fani

Burusada Koza Hanı'nda mukîm koza tüccârından ve teb'a-ı Devlet-i 'Aliyyeden Hasan Fani

Hüdavendigâr Vilâyeti Vâli Vekili

Merkez Kadısı

BOA. ŞD. 3213/19, Ticâret ve Zira'ât 1/658, 1333. S. 15.

Ek VI: Londra'da Açılacak Olan "Londra'daki İstanbul Şehri" İsimli Sergiye İngiliz Halı Tüccarı Tarafından Uşak'tan Götürülmek İstenilen İşçilere/Amelelere İzin Verilmesine Dair Verilen Arzuhal

Bâb-ı 'Âlî

Dâ'ire-i Hâriciye

Mektûbî Kalemi

'Aded

2226

Huzûr-ı Me'âlî-mevfûr-ı Hazret-i Sadâret-penâhiye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir

Londra'da Olimpiya Anonim Şirketinin Londra'da İstanbul Şehri nâmıyla teşkîl ideceği meşher için buradan îzâm olınacak kayıkcı ve çalgıcı misillü yetmiş kadar âdemin îzâmına mümâna'ât olunmaması hakkında şirket-i mezkûre Der-sa'âdet acentesinden virilen 'arzuhal ile melfûfı ve Londra Sefâret-i

Seniyyesinden alınan tahrîrât ile melfûfının tercümeleri 22 Rebî'ü'l-âhir sene 311 ve 30 Cemâzi'e'l-evveli sene M târîhlü tezâkir-i 'âcizî ile takdîm kılınmışıdi. Meşher-i mezkûrda çalışdırmak ve bu sûretle memâlik-i şâhâne halılarına rağbet-i 'umûmiyyeyi celb ile daha revâc virmek üzre mezkûr halıların ne yolda nesc ve i'mâl olındığını İngiltere ahâlisine göstermek için en mu'teber Türk halıları tüccârından bulunan Mösyö Thomas Butsör ve şürekâsının ba'zı mukâvelât 'akd ve masraf ihtiyârıyla Uşşak'dan muvakkaten Londra'ya bir çok halı destgâhlarıyla bir mikdâr 'ameleyi celb itmek istedikleri hâlde 'amelenin Londra'ya 'azîmetlerine müsâ'ede olunmadığı acenteleri tarafından bildirildiğinden bahsle bunların gitmelerine ruhsat virilmediği hâlde yerlerine İngiliz 'amelesi çalışdırılmak mecbûriyetinde bulunılacağı ve bu bâbda hükûmet-i seniyyece hâ'iz-i ehemmiyet mütâla'ât ve ma'lûmâtı mutazammın mümaileyhimden alınan mektûbın sûret-i mütercimesinin gönderildiğini ve on beş güne kadar bir cevâb i'tâsı taleb olındığını şâmil sefâret-i müşârüleyhâdan bu kere vârid olan 30 Teşrînisânî sene 93 târîhlü ve beş yüz kırk bir numrolu tahrîrât ile melfûfının tercümeleri leffen 'arz ve tesyîr olunmağla me'âllerine nazaran iktizâsının îfâ ve emr inbâsı merhûn-ı irâde-i 'aliyye-i sadâret-penâhîleridir. Emr û fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. 2 Cemâzi'e'l-âhir sene 311, 29 Teşrîn-i sâni

Hâriciye Nâzırı

BOA. Y. A. Hus. 286/60, 8 Ca 311.

Ek VII: Uşak'taki ip fabrikalarının ahali tarafından tahrip edildiğine dair Sadaret'ten Yıldız'a yazılan tezkire-i sami

Bâb-ı 'Âlî

Dâ'ire-i Sadâret

Âmedî Dîvân-ı Hümâyûn

Uşak Kasabası ahâli-i Müslime ve gayrimüslimesinden kadın erkek birkaç bin kişinin dün sa'at beş râddelerinde kasaba-ı mezkûredeki halı fabrikalarını

tahrîb itdikleri Karahisâr-ı Sâhib Fırkası Kumandanlığının iş'ârına 'atfen taraf-ı vâlâ-yı seraskerîden bildirilmiş ve Dâhiliye Nezâret-i Celîlesiyle Hüdavendigâr Vilâyetine derhâl vesâyâ-yı lâzime icrâ kılınmış olduğu gibi bu husûs hakkında Serasker-i müşarûleyh tarafından 'atebe-i 'ulyâ-yı mülûkâneye 'arz ve takdîm olunan tezkire-i husûsiyye üzerine şeref-yâb talkîs olduğu irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî mantûk-ı 'âlîsine tevffîkan tedâbir-i serî'a ittihâz ve icrâ olunarak uygunsuzluğun tevessü'üne meydân virilmeksizin izâlesi ve sükûn ve inzibâtın takrîr ve te'mîni zımında nezâret-i müşarûleyhâya tebliğât-ı ekîde îfâ idilmiş olmağla sūdde-i seniyye-i mülûkâneye 'arz-ı mütenâdir Efendim 11 Safer 1326/ 1 Mart 1324

Sadr-ı â'zam Ferid

BOA. Y. A. Hus. 519/37, 11 Z 1326.

Ek VIII: Uşakta meydana gelen fabrika tahribi olayı hakkında yapılan tahkikata dair tahkik memurları tarafından verilen malumat

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

'Aded 109

Uşak'da halıcılıkla tüccâr ve simsârlar ve sendika hakkında tahkîkât icrâsı için orada bulunan me'mûrlardan alınan telgrafnâmenin sûreti zîre naklen 'arz olunur. İp hakkında istizâhı mutazammın olarak Ticâret ve Nâfi'a Nezâretine yazılan telgrafnâme bugün tekrar te'kid idilmiş ve me'mûrîn-i mümaileyhâya iş'âr-ı âhire infâz itmeleri bildirilmiş olduğu mâ'rûzdur. 29 Mart 1325 Burusa Vâlisi Azmi
Sûret

Halıcılıkla tüccâr ve simsârlar ve sendika hakkında yapmakda olduğumuz tedkîkât yarın hitâm bulacaktır. İstihşâl idilen ma'lûmâta nazaran ihtikârât pek ziyâde ve her hâlde bu bâbda hükûmetin nazar-ı dikkat ve takayyüdini kemâl-i ehemmiyetle celbe şâyeste olub keyfiyet takdîm ideceğimiz mufassal raporda 'an 'anhasıyla(?) 'arz ve izâh olunacaktır. Fabrikalar ma'mûlâtının da sanata karşı mühim bir te'siri görülür. Bunun ve şiddet-i ihtikârâtın hâsıl itdiği

su'î-'te'sir ve infi'âl ve îkâ itdiği hasar sebebiyledir ki halı ipliği yapan fabrika 'aleyhinde pek şiddetli efkâr ve tehâcümât vardır ve ahâli bu me'seleye hayat memât me'selesini diyor. İhtikârât-ı hâzıra hakkında hükûmetce tedâbir ittihâz idilmezden evvel fabrikaların açdırılması mümkün olamayacaktır. Şimdi açdırılmasına kıyâm idilirse ihtiyâr ve hâmil kadınlarla çoluk çocuk tarafından ve ahâlisi cânibinden şiddet vukû' bulmak ve hem de bu def'a fabrikalar temelinden hedm ve kal' idilmek mutasavverdir. Bunun için ehem bir kûvve-i 'askeriyeye ihtiyâc görülüyor. Bunun ile berâber 'asker gelse dahi yine hücûm ve hedm itmek ve fakat muvaffak olunamayacağı anlaşılırsa 'askerin 'avdetini müte'âkib fabrikalar leylen ve kâmilen kal' olınmak fikri kemâl-i şiddetle hükm-ü fermâdır. Ma'amafih fabrika ashâbının elindeki ruhsatnâmelerde muharrer ip ta'bîri de muhtâc-ı tenvîrdir. Nezâret-i â'idesi el-ân cevâb viremedi. Öyle zann ediyoruz ki nezâret de bu işin içinden çıkamıyarak Şurâ-yı Devletin tefsîrine 'arz-ı ihtiyâc idecektir. Çünkü o rusatnâmelerin estârı için buradan gönderilen mazbatalarda bu ipin halı ipi olacağına dâ'ir zerre kadar sarahât olmadığından fabrika ashâbının bu halı iplerini hâriç-i selâhiyet ve mezûniyet olarak i'mâl itdikleri maznûndur. Hülâsâ-ı kelâm fabrikaların şimdi açdırılmasına kıyâm idilmek mezûniyet-i i'mâliyeleri kat'iyen tasrîh ve tevzîh idilmedikce ve ihtikârât-ı hâzıra hakkında tedâbir-i manî'a yapılmadıkça hem gayr-i câ'iz hem de mehâzir-i şedîde ve 'adîdeyi dâ'îdir. Binaenaleyh raporu bir an evvel takdîm itmek ve icâb-ı serî'aya bakılmak üzere işimiz hitâm bulunca hemân 'avdet-i kemterânemize emr ve müsâ'ede buyurulmasını istihâm eyleriz.

BOA. DH. MUİ. 34-2/23, 20 Z 1327.

Ek IX: Tüccarın halı dokuyanlara karşı ihtikaratına dair şikayeti havi arzuhal

Ticâret ve Nâfı'a Nezâret-i Celîlesine

Uşak kasabasında nesc ve i'mâl itmekde oldukları halılar ba'zı tüccâr tarafından fazla arşun ile ölçilerek izrâr idildiklerinden ve mâğduriyetlerinden

bahsle taraflarından beher zirâ' için on pâre virilmek ve bunun bir kısmı me'mûr ücretine karşılık tutulub kûsûru mahalle mektebleriyle dâr'u'l-'acezeye â'id olmak üzere tüccâra satılacak halıların kethüdaları Mehmed İzzet Efendinin taht-ı nezâretinde ölçdürülmesi zımında mu'âmele-i lâzimenin icrâsı istid'âsını hâvi kâliçe esnâfından müte'addîd mühr ve imzâ ile vârid olan 'arzuhal leffen taraf-ı Devletlerine irsâl kılınmağla me'âline nazaran îcâb-ı hâlin icrâsına ve inbâsına himmet

BOA. BEO. NGG. 61831.

Ek X: İzmir tüccarlarının ihtikaratı sonucu Uşak halılarına olan talebin düştüğüne dair tüccardan Tiritzade Mehmet Paşa'nın şikayeti

Sadâret 'Uzma Mektubî Kalemî

Ticâret ve Nâfı'a Nezâret-i Celîlesine

Uşak halıları bir müddetden beri İzmir'de mu'kîm ba'zı muhtekir tüccâr ve komisyoncuların eser-i teşvikâtı olarak isti'mâl olunan hil(e) ve desâ'is ile günden güne rağbet-i 'umûmiyyeden düşmekde ve ihrâcât-ı vâkı'a evvelki senelere nisbetle yüzde elliye tenezzül itmekde olduğına dâ'ir ba'zı ifâdâtı hâvî Tiridzâde Mehmed mühriyle gelen 'arzuhal leffen savb-ı Devletlerine irsâl kılınmış olmağla mûndericâtına nazaran tahkîkât-ı lâzime icrâsıyla îfâ ve inbâsına himmet

Bâ-işâret-i 'aliyye-i hazret-i müsteşârî

BEO. NGG. 218770. 14 Eylül 1322.

Ek XI: Bacakzade Ali efendinin Yurt dışından getirttiği ve İthalat gümrük vergisinden muaf tutulan fabrika alat ve edevatı

Bir ‘aded yapak açmağa mahsûs makine

İki ‘aded kartil makinesi

İki ‘aded garnit makinesi

Fabrikaya mahsûs şaket ve sâ’ire

Petrol gazıyla müteharrik ve onaltı bârgir kuvvetinde Londra’da kâ’in Krosle fabrikasının ma’mûlâtından motor

Makam-ı Âlî-i Livâyâ takdîm olunan 19 Mart 1317 târîh ve seksanaltı numrolu mazbatada ‘arz olunan Uşak kazası tüccâr-ı mu’teberesinden Bacakzâde Rifa’tlu Ali Efendi’nin küşâd ideceği şayak ve yapağı fabrikasına lüzûmı olub bâlâda cins ve mikdârı muharrer ‘âlât ve edevâtın gümrükden meccânen imrârı iktizâ iden ‘âlât ve edevâtın mezkûr fabrikaya â’id bulunduğu tasdîk olunur. 26 Zîl-Hicce 1319 ve 23 Mart 1318

Meclis-i İdâre-i Kaymakam-ı Uşak

İşbu defterde muharrer ‘âlât ve edevâtın Uşak’da Ali Efendi tarafından küşâd idilecek şayak ve yapağı fabrikasının levâzım-ı ibtidâ’iyyesinden olduğu tasdîk olunur. 20 Haziran 1318 Heyet-i Fenniye-i Nafi’adan me’mûr Serviçen(?)

Şûrâ-yı Devlet

BOA. İrade. Rûsumat, 1, 5 B 1320, lef 2.

Ek XII: Bacakzâde Ali Rıza Efendi'nin Avrupa'dan Getirttiği Makine, 'âlât-edevât

'Aded	Makinelerin Cinsi
3	Vargel ya'ni iplik bükücü destgâhı
3	Kartil ya'ni yapak taramak ve fitil yapmak için yekdiglerine merbutlu destgâh
6	Fibiletör iki ipliği bir yapmak için destgâh
3	Düylü iki ipliği bir yere sarıcı destgâh
3	Vezn için kartil destgâhı arkasına muvâzene destgâhı
1	Tathîrât iplik temizlemek için destgâh
3	Kurvar ya'ni ipliği yumak yapmak için sarıcı destgâhı
1	Hallac yapak ve yün yırtıcı destgâh
3	Lom maşin(?) şayak sokmacı
2	Miliz maşin(?) ya'ni şayak döyücü link destgâhı
1	Porasil şayak ütüsüne mahsûs destgâh
2	Şardon ya'ni şayak furcası hav çıkarıcı
1	Kırk bargir kuvvetinde buhar makinesiyle kazganı

BOA. İrade, Rüsumat, 12, 7 L 1325.

EK XIII: Mart 1908'de meydana gelen fabrika saldırısı hakkında ön ayak olanlar Hakkında

Yıldız Sarây-ı Hümâyûnu

Baş Kitâbet Dâ'iresi

Mühim ve Müst'ecîldir.

Burusadan Şifre

Uşak'da bulunan Kütahya Mutasarrıfı Paşa hazretleriyle tahkîke me'mûren buradan gönderilen polis ser-komiseri Kâmil Efendi tarafından şimdi vârid olan gâyet müstâcel işâretli şifre telgrafnâmenin sûreti zîre naklen 'arz olunur. Uşak Kaymakamlığına ta'yîn ve îzâm olunan İshak Tevfik Efendinin Uşak'a

a'zîmetinden biraz müddet sonra ahâlinin fabrikalar 'aleyhinde bulunduğunu ve bu fabrikaların hakîkâten muzır bulunduğunu ve hâricdeki fabrikalardan halı i'mâli için Uşak'a gönderilen ipliklerin dahi men'i lâzım gelüb bunların da idhâlini hod-be-hod men' itdiğini bildirmesi ve iş'ârât-ı vakı'ası ahâliye ön ayak olduğunu göstermesi men' itdikleri ipliklerin bir kısmı İngiliz tüccârına â'id olmak hasebiyle İzmir İngiliz konsolatosu ile Burusa Konsolatosundan protesto idilmesi üzerine bu kaymakamın bir fenâlık çıkaracağı hiss olunarak ve men'-i idhâlâta muvafakat idilse ecânib tarafından bir mes'ele ihdâs olunacağı anlaşılaraq mutasarrıf-ı liva bi'z-zât mahalline î'zâm ve kaymakamın didiğinde muzır olmasından ve işin bâ-rapor iş'ârıyla andan sonra virilecek kararın tebliğine kadar bir şe'y yapılmaması hakkındaki tebliğâtı dahi işğâ etmemesinden ve Mutasarrıf-ı Liva Uşak'a varırvarmaz ahâliyi bi't-teşvîk ictimâ' ve fabrikalara tecâvüz itdirmesinden dolayı işden men'i tahkîk me'mûrlarınca zarûrî görülerek o vechle vâki' olan iş'âra Vilâyetçe de muvafakat idilmişve bu bâbda evvel ve âhir 'arz-ı ma'lûmât olunmuşıdi. İctimâ'n dağıldığı ve mütevâcizlerin tevkîfiyle berâber mensûbâtın da peyderpey istirdâd idilmekde olduğu tellerin furtunadan bozulması hasebiyle bugün vâsıl olan 1 Mart 324 târîhli müşterek telgrafda beyân olunmasıyla keyfiyet-i 'arz ise de şimdi alınan sâlifü'l-'arz telgrafnâmedeki tafsîlâta nazaran bir ictimâ' dahi vukû' bulduğu ve sûret-i cereyân-ı hâl tâ bidâyetinden berû kaymakamın bir maksad-ı gayr-i meşrû ile ba'zı mu'teberân-ı mahalliye ile müttefiken hareket eylemekde olduğu anlaşılmiş ve mahallî telgrafında beyân olunan yedi kişinin kaymakam-ı mümâileyh ile Hocaazâde Ömer ve Eyübzâde Eyüb ve Helvacızâde Ömer ve Belediye Re'isi Mehmet ve Badıbadızâde Hacı Ali ve Göbelzâde Sâdık Efendiler olduğu vârid olan diğer müşterek telgrafda bildirilmiştir. Kaymakam-ı mümâileyhin sâ'ir me'mûriyetlerinde dahi bu gibi serkeşlikleri vâki' olduğu ve su'i-meslek ashâbından bulunduğu bu kere başkaca haber alınmıştır. Şu tafsîlâta ve mutasarrıf Paşa tarafından bu işin tesvîye olunamayacağı cereyân-ı hâlden istidlâl olunmasına göre Der-sa'âdetden tahkîk me'mûrları ta'yîniyle hemân mahalline î'zâmı münâsib olacağının 'arziyle emr ve ta'lîmâta intizâr eylerim. Tebliğ olunacak emre kadar zinhâr

bir uygunsuzluk vukû'una meydân virilmemesi mahalline yazılıb işbu tafsîlât dahi Bâb-ı 'Âlîye i'şâr kılınmağla fermân 2 Mart 324

Hüdavendigâr Vâlisi

Tevfik

BOA. İrade, Hususi, 30, 13 S 1326, lef 1.

Ek XIV: Avrupa'dan ithalat gümrük resmi muafiyeti tanınan tarım alat ve edevatı ile makineleri

Her nev'i saban ve pulluk

Demet yapar ve demet bağlar orak makinesi

Çayır biçmege mahsûs makine

Hayvan koşulur ot ve başak toplamağa mahsûs tekerlekli makine "hayvan tırmığı"

Hayvan koşulur çayır otu demetlerini çevirerek havalandırmağa ve kurutmağa mahsûs "fanoz" (?) ta'bîr olunur makine

Çayır otlarını balya yapmağa mahsûs cendere makinesi

Hayvan koşulur gübre serpmeye mahsûs makine

Hayvan koşulur her nev' "sürgü"

Hayvan koşulur çapa makinesi

Buhar makinesiyle ve manj veya su kuvvetiyle müteharrik harman makinesi

Harman makinesini tahrike mahsûs lokomobil

Harman makinesini tahrike mahsûs hayvanla işler manj

Buhar makinesiyle müteharrik pulluk

Toprağı basdırmağa ve tezekleri kırmağa mahsûs hayvan koşulur her nev' düz ve dişli silindir

Hayvan koşulur tezek kırmağa mahsûs muhcem(?) ta'bîr olunan demir makine

Hayvan koşulur tarlayı işlemeye mahsûs mezre(?) ta'bîr olunan demir makine

Hayvan koşulur tohum saçmağa mahsûs mibzer makinesi

El veya hayvanla veya buhar makinesi veyahud su kuvvetiyle işleyen tohumluk hububat tefrikine mahsûs kalbur makinesi

El veya hayvanla veya buhar makinesi veyahud su kuvvetiyle işleyen mısır danelemeğe mahsûs makine

El veya hayvanla veya buhar makinesi veyahud su kuvvetiyle işleyen pirinc danelemeğe mahsûs dink makinesi

El veya hayvanla veya buhar makinesi veyahud su kuvvetiyle işleyen saman kesmeğe mahsûs makine

El veya hayvanla veya buhar makinesi veyahud su kuvvetiyle işleyen hayvanâta yedirilecek hububatı ufalatmağa ve kırmağa mahsûs makine

El ile veya manj ile işleyen pancar kesmeğe mahsûs makine

Hayvan koşulur patates veya pancar toplamağa mahsûs bir nev' saban ağaçlı saplı demir orak

Bağlara ve her dürlü nebatâta 'âriz olan hastalıkların tedavisinde kullanılan "pulverizatör" nam şırınga makinesi

El ve manj ve su kuvveti veya buhar makinesiyle müteharrik südün yağın tefrike mahsûs santrifuj makinesi

El ve manj ve su kuvveti veya buhar makinesiyle müteharrik ağac ve demirden ma'mûl nev 'icâd yayıklar

Şûrâ-yı Devlet

5 Receb 1318/16 Teşrinievvel 316

BOA. İrade, OM, 5, 19 L1318, İef 2.

Ek XV: II. Abdülhamid'in Zira'âtla ilgili yapılması gerekenlere dair emirlerini içeren sadaret tezkiresi

Medeniyet ve ma'mûriyetin ma'behü'l-hayatı olan zira'ât Memâlik-i Osmaniyyenin hâ'iz olduğu esbâb-ı tabi'iyeye-i servetin en mühimini teşkil itdiğinden ve ma'lûmât-ı beşeriyyenin kâffe-i şu'bâtınca husûle gelan terakkiyât-ı âhireden fenn-i zira'ât dahi hisse-yâb-ı kemâl olmasıyla çiftçilik el-hâletü hazihi tebeddülât-ı külliyyeye uğramış ve sürmek ve ekmek ve biçmek

harman itmek gibi ‘ameliyyât bunlara mahsûs olarak ihtirâ’ olunan müte’addid makineler sâyesinde pek ziyâde iktisâb-ı suhûlet ve mükemmeliyet eylemiş olduğundan Amerika’da ihtirâ’ idilen makinelerden lüzûmu kadarının celbiyle bunların memâlik-i şâhâne mevkî-i tatbîke vaz’ı esbâbının istihsâli ve dâ’ima bir topraktan alınub yine oraya gars olunan tohum mürûr-ı zamanla ihtiyarlaşarak feyz ve bereketce kuvvetini gâ’ib ideceği cihetle Amerika’dan mikdâr-ı kâfi yeni ve kuvvetli her cins tohum tedârik ve mübaya’ası terakkiyât-ı âhire-i zirâ’iyyenin usûl-ı fenniyyeye tevfikân emr-i tatbikini icrâ’ itmek ve müddet-i mu’ayyene ile istihdâm olunmak üzere yine Amerika erbâb-ı ihtisâsından bir iki zât dahi celb ve bir de evlâd-ı şühedâ ve ma’lûlîn-i ğuzât-ı ‘asâkir-i şâhâne menfa’âtine te’sîs idilmiş olan sergiye â’id eşyâ artık kâmilten furuht olunarak sergi binâsı tahliye kılınmış olduğundan binâ-yı mezkûrun bir tarafı mahsûlât-ı arzıyyeye ve eşcâra ve diğer ciheti hayvanâta mahsûs olmak ve önümüzdeki Ağustos’da açılmak üzere d â’imi bir sergi hâline ifrâğı ve’l-hâsıl memâlik-i şâhâne zira’âtın terakkiyât-ı hâzıraya göre tevessü’ ve tekmîline ve hayvanâtın islâh ve teksîrine dâ’ir ne gibi tedâbire tevessül olunmak lâzım gelür ise keyfiyetin Nezâret-i Celîlelerince ‘âriz ve ‘amîk te’emmül ve tedkîki husûslarının Meclis-i Vükelâca taht-ı karara alınması şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî iktizâ-yı ‘âlfisinden bulunduğu Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesinden bi’l-vürûd Meclis-i Mahsûs-ı mezkûrda kıra’ât idilen tezkire-i husûsiye ile iş’âr kılınmış olmağla evvel emrde mantûk-ı emr-i fermân-ı hümâyûn-ı mülûkâneye nazaran nezâret-i celîlelerince bi’l-etrâf icrâ-yı tedkîkât ile vâki’ olacak olan mütala’âtın iş’ârına himmet

BOA. A. MKT. MHM. 727/26, 11 L 1316, lef 1.

Ek XVI: Tefecilerden Şikâyet hakkında

Hüdavendigâr Vilâyetine

Uşşak’da Rüstem Ağazâde Mehmed Ağa nâmında bir tâcirin zürrâ’ ve fukârâ-yı ahâliye yüzde seksen güzeşte ile pâre ikrâz itmekde ve fazla olarak

ücret-i vekâlet ta'bîriyle de yüzde yigirmi guruş almakda ve buna mukâbil dahi palamut mahsûlünü yüzde kırk noksankantarla vezn iderek fukârâ-yı ahâliyi rahtedâr eylemekde olduğundan bahsle istid'â-yı mu'adeleti ve ba'zı ifâdâtı hâvî ahâli vekili Ma'enli Ali Efendizâde Hasan imzâsıyla huzûr-ı sâmi-i sadâret-penâhîye bi't-takdîm havâle buyurulan 'arzu hâl leffen irsâl kılınmış ve mündericâtı sahîh ve vâkî' ise bi'l-vücûh gayr-i câ'iz bulunmuş olmağla bi't-tahkîk muktezâ-yı 'adaletin icrâ' ve hukûk-ı ahâlinin muhâfazasıyla keyfiyyetin inbâsı himem-i 'aliyye-i dâverîleri derkâr buyurulmak bâbında

BOA. DH. MKT. 1679/116, 13 R 1307, lef 1.

Ek XVII: Köylüye verdiği borcunu tahsilde mahalli memurlar tarafından yardımcı olunmadığına dair tefeci Kulalı Rüstemzade Mehmed Ağa tarafından yapılan şikâyet hakkında

Hüdavendigâr Vilâyetine

Mahsûlâtın idrâkinde ya 'aynen veya bedelen istihsâl olunmak üzere ba'zı kura' ahâlisinin virgüden olan borclarına mahsûben mahalli mal sandığına teslîm itdiği mebâliğin istifâsı husûsunda teshilât gösterilmemekte olduğundan bahsle niyâz-ı mu'adelete dâ'ir Uşak tüccârından Kulalı Rüstemzâde Mehmed imzâsıyla huzûr-ı 'âli-i sadâret-penâhîye bi't-takdîm tevdi' buyurulan 'arzu hâl irsâl kılındı bi't-tahkîk muktezâsının ifâsına himem-i 'âli'leri masrûf buyurulmak bâbında

BOA. DH. MKT. 2156/114, 22 Ş 1316, lef 1.

Ek XVIII: Uşak Zira'ât Bankası tarafından verilen krediye karşılık rehin gösterilen ve müzâyede ile satılan değirmen hakkında

Sûret

Hüdavendigâr Vilâyeti

Tahrîrât Kalemî

Numro

Hacı Simon oğlu Yani tarafından Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine takdîm olunub Vilâyetin tahrîrâtına zeylen vârid olan 9 Kanunusani 325 târîh ve 363 numrolu tahrîrât-ı 'aliyye-i mutasarrıfîleriyle mürsel 'arzu hâlde beyân idilen değirmen hakkında selef-i 'âcizi zamanında Meclis-i İdârece virilen 14 Teşrinisani 325 târihli karar ile mu'ahharan virilen 19 Kanunuevvel 325 târihli karar sûretleri leffen takdîm olundu. Bu kere tapu ve icrâ' dâ'ireleriyle Zira'ât Bankasından tekrar 'âriz ve 'âmîk icrâ' kılınan tahkîkâtta mezkûr değirmen esâsen Hacı Simonun iken vukû'-ı vefâtı üzerine yedi hisse itîbârıyla ikişer hissesi oğulları müsted'i Yani ve Kilemendos(?) ve Vasile ve bir hissesi de kerîmesi Katrin 'uhdesine mu'âmele-i intikâliyyesi icrâ' olunduktan sonra merkûm Yani ile birâderleri Kilemendos ve Vasil üçyüz sekiz târihinde değirmenin altı hissesini müştereken Zira'ât Bankasına bi't-terhîn ikibin beşyüz guruş istikrâz iderek 27 Teşrinisani 311 târihinde Kilemendos ve Vasil yediyle ma'a-fâ'iz bin onbeş buçuk ve 25 Teşrinisani 312 târihinde Kilemendos yediyle ma'a-fâ'iz 575 ve 7 Mayıs 314 târihinde dahi Yani yediyle yine ma'a-fâ'iz 588,5 guruş bi't-teslîm mütebâki deynlerinin te'mîn-i istifâsıçün Zira'ât Bankası tarafından mezkûr değirmenin tamamı 3 Eylül 317 târihinde müzâyedeye virilmiş ve esnâ-yı müzâyede de müstekrîzlerden merkûm Yani dahi Vasilden olan alacağından dolayı müzâyedeye haczen iştirâkle 'inde'l-müzâyede mezkûr değirmenin tamamı 39000 guruşda Yani 'uhdesinde takarrür itmiş iken icrâ' dâ'iresince yalnız Vasilin iki hissesi bi't-tefrîk 11141 guruş bedelle merkûm Yani 'uhdesine 6 Şubat 317 târihinde ihâle olunarak tapu senedinin merkûm

nâmına kat'ı zımnında dâ'ire-i mezkûreden 13 Haziran 318 târihinde yazılan tezkire üzerine tapu kitâbetinden 'ayn târihde senedi itâ ve merkûm Yani tarafından Zira'ât Bankasına deyn-i müşterek bâkiyesi olan ma'a-fâ'iz 1188,5 guruş 4 Haziran 318 târihinde bi't-tesviye bankanın matlûbu kâmilten istifâ kılınmış ise de mezkûr iki hisse değirmen 310 târihinde mahallesi heyet-i ihtiyâriyyesinden virilüb evrâk-ı müsbete meyânında mahfûz olan 'ilmuhaberde Hacı Simonun vefûtiyla oğlu Vasile ba'de'l-intikûl merkûm Vasil dahi 9500 kuruş bedel mukâbilinde zevcesi Elineye ferâğ ideceği ve merhûn ve mehcûz olmadığı gibi ahârın dahi müdâhalesi bulunmadığı beyân idildiğinden mu'âmele-i ferâğıyye bi'l-icrâ' 310 târihinde mezbûre Eline nâmına tapu senedi virildiği anlaşılmış ve mukaddemâ Zira'ât Bankasına merhûn iken ferâğ mu'amelesinin icrâ'sı içün Bankadan fekk idilmiş ve evvelce tapu kalemince hacz işâreti virilmiş olup olmadığı hakkındaki istizâha cevâben tapu kitâbetinden yazılan derkenârda 308 târihli terhîn defteri mevcûd olmadığı gibi Bankadan fekk mu'amelesi icrâ' idilüb idilmediği de mechûl bulunduğu ifâde kılınmıştır. Cereyân-ı mu'ameleye nazaran müsted'î Yani ile birâderleri Kilemendos ve Vasil 310 târihinde zevcesine ferâğ idilmiş olan iki hissesi bi't-tefrîk merkûm Yani nâmına ihâle idilmiş ve Zira'ât Bankasına müştereken merhûn iken mezkûr iki hissenin ahara ferâğ olunarak tapu senedi i'tâsı yolundaki ahvâlin cümlesi hilâf-ı nizâm ise de mezbûre Eline nâmına merkûm Vasilin ferâğından 310 târihinde i'tâ kılınan tapu senediyle icrâ' dâ'iresinin tezkiresine müstenîden 318 senesinde yine merkûm Vasilin deyninden dolayı Yani nâmına virilen tapu senedlerinden birinin ibtâli mahkemece hal' olunacak mesâ'ilden olmasına mebnî Meclis-i İdârece virilen mezkûr kararlar âhiren teblîğ buyurulan irâde-i seniyye ahkâmına muvâfık bulunmuş ve müsted'înin i'âdeten takdîm kılınan 'arzuhalinde kaymakam-ı sâbika 'atf idilen garaz ve nefsanîyetine bir sebep olmadığından makamât-ı 'aliyye içün müretteb gurubâtı cümlesinden görülmüş olmağla mu'âmelât-ı vâkı'anın idâreten ıslâhı mümkün ise keyfiyetim emr ve iş'âr buyurulması ma'rûzdur.

Ek XIX: Tatar karyesi muhtacin-i zürraina mahallî Zira'ât Bankası Sandığından kredi verilmesi hakkında

Ticâret ve Nafia Nezâreti
Zira'ât Bankası
Numro
68416 'umûmî
102 husûsî

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Kütahya Sancağı dâhilinde Uşak Kazasının Tatar karyesi zürrâ'ından yüzseksanüç hâne halkına mahalli Zira'ât Bankası Sandukundan otuzbeşbin guruşun kefâlet-i müteselsile ile ikrâzı husûsunun 'arz ve istizânı Hüdavendigâr Vilâyetinin iş'ârı üzerine mezkûr banka idâresinden ifâde olunmağla olbâbda emr û fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir

3 Rebiü'l-âhir 1325 ve /3 Mayıs 1323

Ticâret ve Nafi'a Nâzırı

BOA. BEO. NGG. 229325, 6 R 1325/6 Mayıs 1323.

Ek XX: Dolu nedeniyle Delihıdırlı, Paşalar, Karahallu, Buğdaylı ve Kaykılı köylerinde meydana gelen zarar hakkında

Hüdavendigâr Vilâyeti

Mektûbî Kalemi

'Aded

135

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Geçen sene Nisan zarfında Uşak Kazasının Delihıdırlı ve Paşalar karyelerine dolu nüzûluyla bağ ve tarlalarca ba'zı hasarât ve hayvanâtca da telefât olduğu kura-yı mezkûre muhtarânı taraflarından bâ-mazâbıt-ı mahsûsa bildirilmesi üzerine hasarât-ı vâkı'a derecâtının keşf ve tahkîki zımnında mahalline derhâl me'mûr-ı mahsûs i'zâm kılındığından netâyic-i sahîhâsının başkaca inhâ olunacağı Kütahiye Mutasarrıflığından evvelce vârid olan tahrîrâtta iş'îr kılınmış idi. Bu kere alınan tahrîrâta melfûf ve me'mûrîn-i mezkûre tarafından memhûr bâlâsı müfredâtlu cedvel mefâhimine nazaran kura-yı mezkûreden Paşalar karyesinde beşyüz dönüm bağ ve yüzeli dönüm hububât ve elli dönüm pamuk tarlalarıyla yüzbeş res ağnâm ve yigirmiyedi baş öküz ve otuziki re's merkebin ve Delihıdırlı karyesinde dahi yüzotuz dönüm bağ ve sekiz dönüm hububât ve kırkyedi dönüm pamuk tarlalarının ve işbu karyelerden başka Karahallu karyesinde dahi ikibin dönüm bağ ve yüz dönüm hububât ve pamuk tarlalarının ve Buğdaylı karyesinde yediyüz dönüm bağ ve üçyüz dönüm hububât ve beşyüz dönüm pamuk ve Kaykıllı karyesinde de bin dönüm bağ ile yüzellişer dönüm hububât ve pamuk tarlalarının ve işbu Kaykıllı karyesi armud hasılâtının kâmilten mahv ve telef olduğu anlaşılmışın 'arz ve beyân-ı ma'lûmâta ibtidâr kılındı olbâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir

4 Zî'l-hicce 1310 ve sene 6 Haziran 1309

Vâli-i Vilâyet-i Hüdavendigâr

BOA. DH. MKT. 81/34, 24 Z. 1310, lef 2.

Ek XXI: Çekirge istilası

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Ma'rûz-ı çâkerîleridir ki

Zâhire killetinden dolayı Uşak ahâlisinin bir takımı hicret efkârında bulunduğu ve ba'zıları dahi açlıktan çarşu ve sokak aralarında feryâd idüb bu hâlin bir

müddet daha devâmı ilerüde vehâmeti müstelzim olacağı ifâdesine dâ'ir Uşak Kazası Beledî Meclisinden mevrûd telgrafın bir kıt'a sûreti Meclis-i İdâre-i Vilâyet ifâdesiyle leffen tisyâr kılınmış ve bu bâbda evvelce Kütahya Mutasarrıflığından bâ-tahrîrât gönderilan mahallî evrâkının lefiyle keyfiyyet 17 Mart 96 târih ve sekiz 'adedlû tahrîrât-ı 'âcizî ile bildirilüb 19 Mart 96 târihinde dahi bâ-telgraf te'kîd idildiği kayden anlaşılmış olmağın sürât-ı îfâ-yı muktezâsı bâbında emr û irâde-i hazret-i men-lehü'l-emrindir

3 Cemazie'l-evvel 97 ve 31 Mart 96

Es-Seyyid Ahmed Vefik

BOA. İrade, Dahiliye, 65208, lef 9.

29 Mart 96 tarihli Uşak Meclis-i Belediyesinden keşide alınan telgraf

Memleketimizin zâhirece olan ihtiyâcât-ı sahîhâ-ı külliyesinden ve öteden berû mu'âmelât-ı zer'iyye-i nakdîyyeyi teshîl ve te'mîn iden palamud hâsılâtının bu sene nedret-i husûlünden dolayı ma'a-mülhakât Uşak Kazasında mümkün mertebe muhâfazâ-ı kûvve-i hayatiyyeleriçün palamud içindeki pilit ve ayrık kökü ta'bîr olunan giyâhı ve buna mümâsil sâ'ir eşyâyı döğüb ekl itmek ve bu hâlin te'sîrât-ı tabî'iyyesinden nâşî olmalıdır ki ba'zı kurada anbar açmak ve değirmenlerden şunun bunun dakîkini cebren almak nüfusca env'â-ı hastalık zuhûrıyla berâber telefât vukû' bulmak ve çarşu ve sokak aralarında aklıdan 'aceze-i nisvân gice ve gündüz feryâd eylemek gibi ahvâl-i müte'essîfe tenevvü' eylemekde ve ahvâl-i mevcûde hükûmet-i mahalliyece temâmıyle ve hakkıyla 'arz-ı keyfiyyet idillan te'ennîye nazaran bir müddet daha icâbına bakılmazsa ahâlinin kısm-ı 'azâmının hicretini ve daha hareket ve mu'âmelât-ı vâhîme ve mazarratı intâc ve şu zaman muzâyâka-ı mu'âmeleye de hazîneyi teşebbüsât-ı külliye-i nakdîyyeye muhtâc idebilmek istidâd kabulünde görünmekde olduğuna ve Sancak dâhilinde bulunan diger kaza ve nevâhi zehâ'ir-i 'öşriyyesinin ahâliye virildiği anlaşıldığına mebnî sürât-ı îfâ-yı muktezâsı i'mâr-ı mülk hakkındaki vezâ'ifin meclis-i 'acizânemize ta'allük ciheti dâ'iresinde berâ-yı ihbâr 'arz iderim fermân

30 Mart 96 Uşak kaymakamı Hüseyin Mithat Efendinin telgrafı

28 Mart 96 ma'a-mülhakât Uşak Kazasının zâhireye olan ihtiyâçları derece-i nihâyeye varmış ve taraf-ı belediyeden keşide olunan telgraf mündericât-ı vâkı'anın bi-hakkın hakîkâti bulunmuş olduğuna ve buraca zükûr ve inâs olarak altmışbeşbin 'aded nüfus olub bunun kırk bin 'adedi vakd-i hasada kadar yek digerinin mu'âvenetiyle şuradan buradan zâhire mübâyâ'asıyla mümkün mertebe idâre idebilecek râddede ise de bâkî yigirmi bin nüfusun birinci derecede muhtâc ve aclıktan telef olacaklara virilmek ve erbâb-ı vücûhdan mürekkeb teşkîl olunan komisyonca tevzî' olunmak üzere la-ekl kırkbin keyl zîhireye şiddet-i ihtiyâç bulunduğu teşkîl olunan meclis-i 'umûmî kararıyla ma'rûzdur.

BOA. İrade, Dahiliye, 65208, lef 15.

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Ma'rûz-ı Çâkerîleridir ki

Zâhireye olan şiddet-i ihtiyâçlarından dolayı Uşak ahâlisinin hicret itmek ve bir takım fenâlığa cü'ret eylemek efkârında bulunduklarından zehâ'ir îtâsı istirhâmına dâ'ir evvelce mahallinden mevrûd defâtirin lefiyle keyfiyet 17 Mart 96 târih ve sekiz 'adedlü tahrîrât-ı 'acizî ile yazılıb 19 Mart 96 târihinde dahi telgrafla te'kîd idildiği gibi bu kere dahi Kütahya Mutasarrıflığından mevrûd telgrafın bir kıt'a sûreti meclis-i idâre ifâdesiyle leffen tisyâr kılınmağın olbâbda emr û irâde hazret-i men-lehü'l-emrindir

3 Cemazie'l-evvel 97 ve /31 Mart 96

BOA. İrade, Dahiliye, 65208, lef 8.

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Ma'rûz-ı Çakerîleridir ki

Kütahya Sancağı havâlisinde geçen sene zuhûr iden çekirgenin mahsûlâtâ irâs itdiği hasardan dolayı fukârâ-yı ahâlinin tohumluk ve yemeklik için pek ziyâde ihtiyâcları olduğundan bahâsının nısfı afyon mahsûlû zamanında ve nısf-ı diğeri mevsim-i hasadda alınmak üzere mahalleri 'aşar malından zâhire virilmesi hakkında evvel ve ahar vukû' bulan iş'ârât-ı mahalliye üzerine keyfiyet Nezâret-i Celîlelerine bildirildiği gibi virilecek zâhirenin cins ve mikdârıyla muhtâc-ı i'âne olan nüfusun mikdârını şâmil defterlerinin bâ-mazbata irsâli husûsu dahi Kütahya Mutasarrıflığına yazılmış idi. İstenilan defterler geçende tevârih-i muhtelif ile bi'l-vürûd 18 Şubat 95 târihlü tahrîrât-ı 'acizî ile irsâl olunan iki kıt'a defterden ma'adası bi'z-zarûre te'hîr olunmuş idiyse de 7 Şubat 95 târihlü tahrîrât-ı nezâret-penâhîlerinde Maliye Nezâret-i Celîlesiyle bi'l-muhâbere Vilâyetin sene-i hâliyye mahsûlât-ı 'öşriyyesinden ahâli için yemeklik ve tohumluk olarak şimdiye kadar ta'vîzen külliyyetlü zâhire virildiğinden müstekrizât karşuluğu olarak satılacak kûsûr zâhireden dahi ihtiyât için zâhire tevkîfine ahvâl-i hâzıra-ı hazîne gayr-i müsâ'id bulunduğu iş'âr buyurulmuş olduğu hâlde âhiren gelan telgrafda ihtiyâcât-ı ahâli tezâyüd eylediği beyân kılınmasıyla tekrar bâ-telgraf olunan iş'âra cevâben alınan telgrafnâme-i sâmi'de muhtâcîne lâzım olan zehâ'irin îtâsına Vilâyet me'zûn olduğu ve fakat işin bu dereceye gelmesi tevzî'i istenilan zehâ'irin ve anı alacak nüfusun kemiyeti şimdiye kadar Vilâyetden bildirilmemesinden neş'et itdiği beyânıyla virilecek zehâ'irin ve alacak nüfusun müfredâtı ba'dehu bildirilmek üzere yekûnunun iş'ârı ezbâr buyurulmuş ve binaenaleyh ber-mûceb-i telgrafnâme-i sâmi Gedos Kazası için mahalline me'zûniyet virilmiştir. Mazâbıt ve muharrerât-ı mevrûde tekrar lede'l-mûtela'a melfûfu olan defterler mefâdına nazaran istenilan zehâ'irin mikdârı onbinaltıyüzyetmişbir keyl hinta ve yedibinyediyüzbir keyl şâir ve üçbinotuzyediyedi keyl mısır ve sekizbinaltıyüzondört keyl kumdarı ve sekizyüzyetmişaltı kile burçak ve yüzdört kile 'alef ve ikiyüzdoksanbeş keyl nohud ki cem'an otuzbirbindörtüyüzseksanaltı kileye bâliğ olduğu gibi muhtâc

olanlar dahi onbinyüzyedi nüfus olduğu 6 Mart 96 târihlü telgrafnâme-i ‘acizî ile iş’âr olunduğundan mevrûd defâtirin lefiyle keyfiyetin be-tekrâr iş’ârı meclis-i idâre-i Vilâyetden ifâde kılınmağla ve defâtir-i mebhûse leffen tisyâr olunmağla îfâ-yı muktezâsı merhûn-ı re’y-i ‘âlî-i nezâret-penâhîleri olmağın olbâbda emr û irâde hazret-i men-lehü’l-emrindir

9 Rebiü’l-âhir 297 ve/ 8 Mart 296

Es-Seyyid Ahmed Vefik

BOA. İrade, Dahiliye, 65208, lef 95.

30 Mart 96 tarihli Kütahya Mutasarrıflığının telgrafı

Uşak Kazası ahâlisinin zâhirece olan ihtiyâcına dâ’ir Belediye Meclisinden çekilen ve bu bâbda cevâben Kaymakamlıktan alınan telgrafların sûreti bâlâya ‘arz ve terfi’ kılınmış ve 11 Şubat 95 târihlü ve 932 ‘adedlü ‘arîza ile takdîm kılınan mazbatada yigirmiüçbin küsûr kile mahlût zâhireye ihtiyâc gösterildiği ve Kaza-ı mezkûrun Mösyö Zarifiye satılan ‘öşrü 24568 kile ecnâs-ı zâhireden ibâret bulunduğu hâlde mestûr telgrafda kırk bin kile gösterildiği ve icrâ-yı icâbı ma’rûzdur fermân

BOA. İrade, Dahiliye, 65208, lef 15.

‘Utûfetlü Efendim Hazretleri

Kütahya Sancağı dâhilinde ihtiyâcı tebeyyün idenlerin ve ma’a-mülhakât Uşak Kazasıyla Banaz Nahiyesi ahâlisinin derece-i ihtiyâcâtına göre vakt-i hasada değin idâreleri için taleb olunan zehâ’ire dâ’ir Hüdavendigar Vilâyeti ve Maliye Nezâreti ile cereyân iden muhâbere üzerine istenilen zehâ’irin mikdârı altmışbin kileye bâliğ olacağı ve bu mikdâr zâhire dahi livâ-yı mezkûrda mevcûd bulunduğu nezâret-i müşarüleyhânın cevâbında gösterildiği beyânıyla icrâ’-yı icâbı hakkında Dâhiliye Nezâret-i Celîlesinin tezkiresi diger muhâbereli tezkire ile berâber leffen ‘arz ve takdîm kılındı Vakt-i hasad tekarrüb itmekde olduğundan ol vakte kadar ahâlinin ihtiyâc-ı

hakîkîsi derecesinde idâreleri için altmışbin kileden daha ne kadar noksan ile idâreleri mümkün ise ol mikdârının sâlifü'z-zikr zehâ'ir-i mevcûdeden ta'vîzen ve vakt-i hasadda ödenilmek üzere mü'esses olan ka'idesi vechle kefâlet-i müteselsileye merbûten îtâsıçün Maliye Nezâret ve Hüdavendigar Vilâyet-i Celîlelerine iş'âr-ı keyfiyetle îfâ-yı muktezâsının Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine havâlesi hakkında her ne vechle irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise icrâ-yı hükm-ü celîline ibtidâr idileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu Efendi 15 C 97

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiyye-i vekâlet-penâhîleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-ı 'âlf-i hazret-i pâdîşâhî buyurulmuş ve sûret-i ma'rûzanın ber-mûceb-i istizân îfâ-yı mukteziyâtı müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i cenâb-ı şehinşâhî manzûr-ı münîfinden olarak evrâk-ı mezkûre savb-ı sâmi-i Hıdivâlerine î'ade kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir 16 C 97

BOA. İrade, Dahiliye, 65208, lef 17.

Ek XXII: 1887 kuraklığı sebebiyle ahaliye tavizen yemeklik ve tohumluk zahire dağıtılması hakkında

Hülâsa-ı Me'âli

Uşak Kazasında kuraklıktan musab olan ellibir karyede binbeşyüzdoksanyedi hâne ve beşbinsekizyüziki nüfus için beşer kile tohumluk ve ikişer kile yemeklik olarak cem'an ondokuzbinbeşyüzseksandokuz kile zehâ'irin 'aşar malından ta'vîzen îtâsı hakkında tahkîk me'mûru Hüsnü Efendi tarafından vukû' bulan iş'âr üzerine icrâ-yı icâbına me'zûniyet virildigine dâ'ir Maliye Nezâretinden menûs tezkirenin leffiyle Dâhiliye Nezâretinin 14 Ra 1305 tarihlü tezkiresi okundu

Kararı

Siyâk-ı iş'âra göre sâlifü'l-mikdâr zehâ'irin 'aşar malından ta'vîzen îtâsı muhtâcînin te'mîn-i idâre ve i'âşesi maksadına mübtenî ve zarûrî idüğü anlaşılmagla Hazînece emsâli vechle iktizâsı için Maliye Nezâretine me'zûniyet îtâsının cevâben Dâhiliye Nezâretine bildirilmesi tensîb olundu.

BOA. MV. 26/69, 26 Ra 1305.

Ek XXIII: Afetzedelere Mültezimler Nakdiyyatından borç zahire verilmesi hakkında Meclis-i Mahsûs Kararı

Hülâsa-ı me'âli

Uşak Kazası ahâlisinin şiddet-i ihtiyâcından ve kaht-zedegân için müretteb olan mebâliğden Kütahyaya tefrîk idilan mikdâr ile tehvîn-i zarûret kâbil olamıyacağından bahisle mezkûr kaza ahâlisinin te'mîn-i idâreleri zımında ya mültezimînin nakdiyyâtdan zimmeti olan mebâliğe mahsûben ve râyice tevîkan yigirmibin kile zâhirenin tedârîki veyâhûd tahsîlât-ı nakdiyyeden yine râyic vechle o kadar zâhirenin mübâyâ'a olunub muhtâcîn-i merkûmeye virilmesi hakkında Hüdavendigâr Vilâyetinden alınan telgrafnâmenin leffiyle istizân-ı keyfiyeti mübeyyin Dâhiliye Nezâretinin 21 Receb 1305 târihlü ve 110 numrolu tezkiresi okundu

Kararı

Ahâli-i merkûmenin beyân olunan şiddet-i ihtiyâcından dolayı yigirmibin kile zâhirenin mültezimîn nakdiyyâtdan zimmeti olan mebâliğe mahsûben ve râyice tevîkan kabulüyle emsâline tevîkan sûret-i ta'vîzde muhtâcîne tevzî'i için Vilâyete hemân me'zûniyet virilmesinin nezâret-i müşarüleyhâya iş'ârı ve Maliye Nezâretine de ma'lûmât îtâsı kararlaştırıldı

BOA. MV. 30/58, 20 B 1305.

Ek XXIV: Kuraklık sebebiyle muhtekirlerin/vurguncuların elinde bulunan zahirenin rayiç fiyatla satın alınarak ihtiyaç sahiplerine dağıtılması hakkında Meclis-i Mahsus kararı

Hülâsa-ı me'âli

Kütahiyede ba'zı metehamvilân ve müteneffizânın ihtikâr sûretiyle yedlerinde bulunan zehâ'irin görülen lüzûm ve ihtiyâca mebnî rızâlarına bakılmayarak fiyât-ı muharrere ile erbâb-ı ihtiyâca fûruht itdirilmesi hakkında Hüdavendigar Vilâyetinden vukû' bulan iş'ârdan bahsle istifsâr-ı re'yi hâvî Dâhiliye Nezâretinin 2 Receb 1305 tarihli tezkiresi kıra'at olındı

Kararı

Tezkire-i mezkûrede mahal-i mezkûrda zehâ'ir fiyâtı terakkî itmesinden dolayı ba'zı mütehamvilân ve müteneffizân mukaddemâ kilesi yedi sekiz guruşa aldıkları zehâ'iri satmayub daha ziyâde terakkî itmesini beklemekte oldukları ve o cihât ahâlisi kuraklıktan dolayı musab olub ekseriyetle fukârâdan bulunarak mazarrâtda kaldıkları mülâsebesiyle sâ'ir mahallerde olduğu gibi muhtekirlerin ihtiyâr ve rızâlarına bakılmaksızın ihtiyâcât-ı 'umûmiyeden olub erbâb-ı ihtikâr yedinde bulunan zehâ'irin meydâna çıkarılıub râyic fiyât ile ahâliye satdırılması mûktezî idüğü gösterildiğine binaen ber-mûceb-i iş'âr îfâ-yı muktezâsı ve buna ashâbı tarafından muvafakat idilmez ise haklarında Cezâ Kanunnâme-i Hümâyûnunun bu makûle ihtikâr için ta'yîn ve tahdîd eylediği mücazâtın icrâ'sı zımnında mu'âmele-i lâzimenin îfâsı Ma'ârif Nâzırı Münîf Paşa muhâlif olduğu hâlde ekseriyetle tensîb kılınmağla ber-mûceb-i karar mahalline teblîğât icrâsının nezâret-i müşarüleyhâya cevâben iş'ârı tezekkür kılındı

BOA. MV. 30/19, 6 B 1305.

Ek XXV: Kuraklık sebebiyle tohumluk ihtiyacı çeken köylülere ödünç olarak(tavizen) zahire verilmesi hakkında irade-i seniyye

Yıldız Saray-ı Hümâyûnu

Baş Kitâbet Dâ'iresi

5385

Uşak Kazası mülhakâtından ba'zı kura muhtarânı imzâsıyla vârid olub manzûr-ı 'âlî buyurulduktan sonra leffen savb-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerine irsâl kılınan telgrafnâmede fıkâdân-ı bârân hasebiyle tohumluz kaldıklarından bahsle 'âtîfet ve merhamet-i seniyye-i mülûkâneye 'arz-ı ihtiyâc idilmiş olduğundan kura-yı mezkûre ahâlisine kâfi mikdâr tohumluk zâhirenin hemân îtâsı şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i hilâfet-penâhî îcâb-ı 'âlîsinden olmağla ol bâbda emr û fermân hazret-i veliyyül-emrindir

26 Cemaziye'l-âhir 1317/19 Teşrinievvel 1315

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî

Tahsin

BOA. İrade. Hususi, 45, 26 C 1317

Ek XXVI: Muhtekir tüccardan Kulalı Rüstem oğlu Mehmed Ağa'nın yüksek oranla tefecilik yaptığına dair yapılan şikayet sebebiyle Dahiliye Nezareti tarafından Hüdavendigâr Vialyetine gereğinin yapılması için yazılan tahrirat

Hüdavendigâr Vilâyet-i Celîlesine

Tüccârdan Kulalı Rüstemoğlu Mehmed Ağanın Kütahya Sancağı zürrâ' ahâlisine ikrâz eylediği mebâliğ'e senevî yüzde yetmiş fâ'iz zammıyla az vakt içinde emlâk ve emvâllerini yed-i zabtına geçirmekde olduğundan ya bir müfettiş i'zâmıyla veyâhûd Meclis-i İdâre tarafından müntehib mümeyyizler ma'rifetiyle muhasebelerinin rû'yet itdirilmesi istidâsına dâ'ir ahâli nâmına

gönderilan iki kıt'a 'arzu hâl 18 Ağustos 1309 târihinde savb-ı âlî-i dâverîlerine irsâl kılınmış idi. Henüz icâbı icrâ' olunmadığından bahsle mahallinden bu kere de çekilen telgrafname leffen tisyâr idilmiş olmağla iş'âr-ı sâbık vechle muhakkikâne rû'yet-i maslahat itdirilerek neticesinin bir an evvel iş'ârına himem-i 'aliyye-i âsafâneleri derkâr buyurulmak bâbında

BOA. DH. MKT. 123/41, 6 Ra. 1311.

Ek XXVII: Hüdavendigâr Vilâyetine tayin edilen on iki Mülki Baytara yıllık 24000 kuruş harcırah verilmesi hakkında Sadâret tezkiresi ve irade-i seniyye

Şûrâ-yı Devlet

Dâhiliye Dâ'iresi

'Aded

990

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâretinden takdîm olunub Şûrâ-yı Devlet'e havâle buyurulan 9 Zî'l-hicce 311 târihli tezkire Dâhiliye Dâ'iresinde kira'at olundu

Me'âlinde Halkalı Baytar Mektebinden bâ-şehâdetnâme neş'et itmiş on altı nefer efendilerden on ikisinin Hüdavendigâr Vilâyetinde mevkî'-i tatbik ve icrâya vaz'ı muktezâ-yı irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhîden bulunan Zabıta-ı Sıhhiye-ı Hayvaniye nizâmâtının icrâ-yı fi'iliyatı içün yedi yüz ellişer gurusş ma'aşla Vilâyet-i müşarüleyhânın mevâkî'-i münâsebesine i'zâmları ve dört neferinin dahi merkez-i nezâretde istihdâmları husûsuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihân-bânî şeref-müte'allik buyurulduğu bâ-tezkire-i sâmiyye emr ve iş'âr buyurulduğundan bahsle mümaileyhin Vilâyet-i müşarüleyhânın nıkât-ı mühimme-i muhtelifesine tevzî' ve ta'yîn idilüb ancak şu teşebbüsten maksad-ı 'âlf ötedenberü Vilâyetde arasıra ser-nümâ-yı zuhûr olarak servet-i mahalliyyeyi rahnedâr itmekde bulunan emrâz-ı sâriyye ve müstevliye-i hayvaniyyenin önü alınması keyfiyeti bulunmuş olmağla mukîm bulundukları

mevâki'n hâricinde olarak istihbâr itdikleri vuku'âtın teftiş ve tahkîki ve ana göre fennen lâzım gelen tedâbir-i tahaffuziyye ve indifâ'iyenin icrâ' ve tatbiki zımnında me'mûrîn-i mümaileyhin mahal-i vak'aya 'azimetleri elzem olduğu hâlde nizâmen müstehak oldukları harc-ı râhların virilmemekde olması bulundukları noktadan hârice çıkamamalarını bâdî olmakda ve bu ise mümaileyhin ta'yînlerindeki maksada münâfi' görünmekde bulunduğu gibi bir maraz-ı müstevlî zuhûrunda â'id olduğu livâ veyâ kaza veyâhûd nahiye me'mûr-ı baytarîsinin harc-ı râh virilmeksizin mahal-i vak'aya 'azimeti hükûmet-i mahalliye tarafından taht-ı mecbûriyyetde gösterildiği sûretde dahi mağdûriyetlerini mûcib olacağına ve sâlifü'z-zikr tezkire-i sâmiyyede mümaileyhe harc-ı râh tahsîs ve îtâsına dâ'ir bir gûne kayd ve sarahât görülemediğine mebnî Vilâyet-i müşarüleyhâya ta'yîn ve i'zâm kılınmış olan baytarlara bûdcede muharrer tertib-i mahsûs mevkûfâtından senevî ikişer bin guruş hesabıyla cem'an yigirmi dört bin guruş harc-ı râh tahsîs ve îtâsı istizân olunmuşdur.

Emrâz-ı sâriyye ve müstevliye-i hayvaniyyenin imhâ ve men'-i sirâyeti maksad-ı 'âlîsiyle ihtiyâr idilan bunca fedâkârlığa karşı ümid ve intizâr olunan muhasenâtın senevî yigirmi dört bin guruşdan ibâret olan harc-ı râh için 'akîm bırakılması maslahaten rehn-i cevâz olamıyacağı cihetle ber-mûceb-i istizân icâbının nezâret-i mezkûreye havâlesi tezekkür kılındı emr û fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir 20 Muharrem 312, 11 Temmuz 310

Bâb-ı Âlî

Dâ'ire-i Sadâret

Amedî-i Divân-ı Hümâyûn

724

Devletlü Efendim Hazretleri

Halkalı Baytar Mektebinden bâ-şehâdetnâme neş'et idüb Hüdavendigâr Vilâyetinde mevkî'-i tatbîk ve icrâ'ya vaz'ı mukarrer olan zâbita-ı sıhhiye-i hayvaniyye nizâmnâmesinin icrâ'-yı fi'iliyâtı için şeref-sâdır olan irâde-i hazret-i hilâfet-penâhî mantûk-ı münîfine tevffikan şehri yediyüz ellişer guruş

ma'aşla Vilâyet-i mezkûrenin mevâkî'-i münâsebesine gönderilen on iki efendiye mu'kîm bulundukları mevâkî'in hâricinde olarak istihbâr itdikleri vukû'âtın teftiş ve tahkîki ve ana göre fennen lâzım gelen tedâbir-i tahaffuziyye ve indifâ'iiyenin ittihâz ve icrâ'sı zımında mahal-ı vak'aya 'azîmet itmek üzere bûdcede muharrer tertîb-i mahsûs mevkûfâtından senevî ikişer bin guruş hesabıyla cem'an yigirmi dört bin guruş harc-ı râh tahsîs ve îtâsı husûsunun Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâretine havâlesi hakkında Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresinin mazbatası leffen 'arz ve takdîm kılınmış olmağla olbâbda her ne vechle irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sünûh ve sudûr buyurulur ise mantûk-ı 'âlîsi infâz olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim

15 Rebiü'l-evvel 312, 3 Eylöl 310

Sadrazam ve yâver-i Ekrem
Cevad

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Resîde-i dest-ta'zîm olub melfûfuyla manzûr-ı 'âlî buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine mûcebince irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-müte'allik buyurulmuş olmağla olbâbda emr û fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir 19 Rebiü'l-evvel 312, 7 Eylöl 310

Ser-kâtib-i hazret-i şehriyârî

Süreyya

BOA. İrade, OM, 1, 19 S 1312, lef 3, lef 4.

Ek XXVIII: Uşak Kazasında görülen sığır vebası(vebâ-yı bakarî) hakkında

Tıbbiye Nezâret-i Behiyyesine

Kütahya Sancağı mülhakâtından Kırkılı ve Ulufındık ve Çalica karyelerinde zuhûr iden vebâ-yı bakarî hastalığından zikr olunan Çalica ve Ulufındık karyelerinde eser kalmadığı ve kırkılıdaki hastalığın dahi ittihâz kılınan tedâbir-i sıhhiye semeresiyle yakında mündefî' olması me'mûl idüğü Livâ-yı mezkûr mutasarrıflığından bildirildiğine ve bu hastalığın Altuntaş nahiyesiyle Uşakın Banaz nahiyesine muzâf birkaç kurasında dahi hükmünü icrâ' eylemekte olduğu haber virilerek hayvanâtın ihtilâtdan men'i ve tedâbir-i lâzime-i sâ'irenin icrâ'sı husûsları mezkûr mutasarrıflığa yazıldığına dâ'ir Hüdavendigâr Vilâyeti makamından alınan telgrafnâme leffen irsâl kılınmış olmağa icâb-ı hâlin icrâ'sına himmet buyurulması bâbında

BOA. DH. MKT. 1650/76, 25 Z 1306.

Ek XXIX: Yorgi Karakaçani ve ortaklarının/şürekasının tasarruflarında olan Demiryolunun Oturak durağında miri araziye tesis edecekleri hızır fabrikasının inşasının uygun olduğuna dair Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi kararını havi mazbata

Mülkiye Dâ'iresi

'Aded

4311

Kıymeti yigirmi guruşdur

Uşak Kazasında Oturak muvâkırında bâ-tapu mutasarrıf olduğu iki dönüm tarla üzerine şürekâsı ile birlikde hızır fabrikası inşâ idecegi cihetle ruhsat-ı resmiyyesinin i'tâsı Yorgi tarafından bâ-'arzuhal istidâ olunduğuna dâ'ir Hüdavendigâr Vilâyeti Meclis-i 'Umûmîsinin Ticâret ve Nafı'a Nezâretine tisyâr kılınan mazbatası üzerine cereyân iden muhâberât ve icrâ' kılınan

tahkîkâtı mutazammın Encümen-i Nezâretten tanzîm olunan mazbatanın takdîm kılındığı beyânıyla istizân-ı mu'âmeleyi hâvî Defter-i Hakanî Nezâretinin Şurâ-yı Devlete havâle buyurulan 7 Muharrem 1328 tarihli ve üç yüz yigirmi iki numrolu tezkiresi ve melfûfâtı Mülkiye Dâ'iresinde kira'ât olundu

Me'âllerine nazaran arâzi-i emîriyyeden olarak müstedi'-i mûmâ'ileyh Yorginin 'uhde-i tasarrufunda bulunan mezkûr tarlanın mü'essesât-ı dîniye arsalarından birine münâsebeti ve üzerinde fabrika inşâsında bir gûne mahzûr olmayub kıymet-i mevzû'asına nisbeten senevî üç gurus bedel-i 'öşre rabtı lâzım geleceği anlaşılmış olmağla fabrika için 'ale'l-usûl Ticâret ve Nafi'a Nezâretinden me'zûniyet-i resmîyye istihsâl idilerek sâlifü'z-zikr tarlaya muharrerü'l-mikdâr bedel-i 'öşr tahsîsiyle mezkûr fabrikanın inşâ'sına ruhsat itâsı husûsuna bi'l-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i padişahî şeref-sudûr buyurulduğu hâlde ifâ-yı muktezâsının Defter-i Hakanî Nezâretine havâlesi ve Ticâret ve Nafi'a ve Mâliye Nezâretlerine ma'lûmât itâsı ve cânib-i Vilâyete tebliğ-i keyfiyet olunmasının Dâhiliye Nezâretine inbâsı bi't-tezekkür bir kıt'a resm ile bir kıt'a sened sûreti leffen takdîm kılındı ol bâbda emr û fermân hazret-i men-lehü'l- emrindir.

4 Safer 1328 /1 Şubat 1325

Şûrâ-yı Devlet

Azadan azadan azadan azadan azadan Mülkiye Dâ'iresi re'is-i sâni

BOA. İrade, TNF. 3, 10 S. 1328.

EK XXX: Uşak merkez olmak üzere bir orman müfettişliğinin kurulması gereğine dair Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezaretinin Sadarete gönderdiği tezkire

Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâreti

139

Ma'rûz-ı çâker-i kemineleridir ki

İzmir Karahisar timuryolu güzergâhına müsâdif mîrî ormanlarından hakkıyla istifâde olunması esbâbının istihsâlini âmir hâme-i pirâ-yı ta'zîm olan 14 Nisan 1322 tarihli ve kırk sekiz numrolu tezkire-i sâmiye-i cenâb-ı sadâret-penâhîleri hükm-ü münîfine imtisâlen keşfiyyât-ı mukteziye icrâ' itdirilerek tebeyyün iden tahammül-ü fennîleri nisbetinde şimdilik yetmiş beş bin sekiz yüz metromü'kab çam kerâsitesi müzâyedeye konularak bir kısmı pey altına da alındığından ve ormanlardan vukû' bulacak her dürlü kat'ıyyâtın ve 'ale'l-husûs öyle mühim mikdârdaki ihâlât kat'ıyyâtının be-heme-hâl usûl-ı fenniyye dâ'iresinde icrâ' itdirilmesi muktezî olduğu ve bu ormanların kısm-ı mühimi Uşak Kazası dâhilinde olup ana mülâsık Gedos ve Simav Kazalarında dahi hayli mühim ve işledildikleri takdîrde menâfi'-i hazîne husûlüne hâdim ormanlar bulunduğu hâlde mezkûr Kazalarda fen me'mûrî bulunmadığından nâşî işledilememekle berâber iki nefer süvâri ve üç nefer piyâdeden ibâret olan korucular ormanların cesâmetine mebnî muhâfazaya yetişmemekde olmalarıyla tahrîbi mûcib hâlât ve usûl-ı fenniyyeye muğâyir kat'ıyyât cihetiyle servet-i hâzırâlarına da hâlel gelmek tabîî olduğundan merkezi Uşak Kazası olmak üzere mezkûr üç kaza içün bir müfettişlik te'sîsiyle zikr olunan yetmiş beş bin sekiz yüz metromü'kab kerâsitenin bi'l-müzâyede takarrür idecek bedeller ile ihâlelerinin icrâ'sı ve bununla diger perâkende kat'ıyyâtın usûl-ı fenniyyesi dâ'iresinde cereyânı emr-i eheminin te'mîni lâzım gelerek bunun içün senevî yigirmi beş bin iki yüz otuz iki buçuk guruşun bûdceye zamîmeten tahsîsine müsâ'ede buyurulması 'arz ve istizân kılınmış idi. 22 Haziran 1322 tarihli buyruldu-ı sâmi-i cenâb-ı fehâmet-penâhîleriyle tebliğ buyurulan Şûrâ-yı Devlet Mâliye Dâ'iresinin kararında üç re'y tarafından serd

olunan esbâba ve vukû' bulan zam tezâyüdü meşhûd ve me'mûl olan vâridâta karşılık ittihâz idilebileceğine nazaran tervîc-i iş'ârın zarûrî bulunduğu der-miyân kılınmış ise de karşılıksız bûdceye zamâ'im icrâ'sı memnû' bulunduğu cihetle meblâğ-ı mezkûra bûdce dâhilinde bir karşılık bulunduktan sonra îfâ-yı muktezâsı lâzım geleceği beyân olunmuştur. Hasbe'l-münâsebe defe'âtle 'arz olunduğu ve ehemmiyetce buna mu'âdil diger ba'zı mahallere muktezî me'mûrîn için dahi karşılık bulunamamasıyla müstedil olduğu vechle bunun için bûdce dâhilinde karşılık bulunmak mümkün olmayub hâl-buki mezkûr müfettişliğin te'sîsi ber-minvâl-i ma'rûz ihâlât-ı mühimme icrâ'sıyla Hazîne-i Celîleye menâfi'-i mâddiye te'mîn ideceği gibi ormanlardan kat'ıyyât fenne tevfiken icrâ' ile berâber muhâfızsızlık yüzünden vukû'u der-kâr olan tahrîbât ve hasârâtın dahi önü alınarak ormanların iktisâb-ı 'ümrânına da muvaffakiyyet hâsıl olacağına binâen tahsîsât-ı mezkûrenin bûdceye zamîmeten tesviyesine müsâ'ede buyurulması istidâ' ve istirhâm kılınmış idi. Şûrâ-yı müşarüleyhânın karar-ı ma'rûzuna ve bûdce dâhilinde karşılık bulunmak mümkün olmamasına nazaran mezkûr müfettişlik teşekkül idemiyeceği ve hâl-buki mu'âmelât-ı fenniyyeyi îfâ edecek müfettişin bulunmaması kat'ıyyâtın fen dâ'iresinde 'adem-i cereyânını ve muhâfaza zımnında korucu bulunmaması dahi nakliyyâtın 'adem-i inzibâtını müstelzim olarak şu hâllerle mezkûr ormanlardan ihâlât icrâ'sı serbestî-i kat'ıyyât ve nakliyyâta müsâ'ede demek olarak bu ise ormanların hâl-ı hâzırdan ziyâde harâbını intâc ideceği cihetle mezkûr ormanlardan âtiyyen istihsâl idilecek menâfi'-i 'azîmeye şimdilik bir mukaddime makamında olan sâlifü'l-'arz yetmiş kûsûr bin metromü'kab kerâsitenin de ihâlesi cihetine gidilememek ve timuryolu güzergâhına müsâdif mîrî ormanlarından hakkıyla istifâde olunması esbâbının istihsâli husûsundaki emr-i sâmi-i hazret-i fehâmet-penâhîlerinin hükm-i musîbi infâz idilememek zarûret hükmünü almaktadır. Fi'l-hakîkâ bûdceye açıktan zemâ'im icrâ'sı memnû' ise de bu sûretle zamâ'im karşılıksız zamâ'im olarak yoksa tahsîsi gününden itibâren Hazîne-i Devlete on veyâ yigirmi misli fazla vâridât te'mîn idecek olan bir akçenin sarfına müsâ'ede itmek hiç bir zamanda karşılıksız zamâ'im kâbilinden olmayub bir alub on beş yigirmi hasâd itmek gibi fen-i iktisâdın esâsını teşkil iden en mühim ve nâfi' bir şey

olduğu nezd-i celîl-i hidîvânelerinde ‘arz ve beyândan müstağnî olub ‘ale’l-husûs ormanlardan bi-hakkın te’mîn-i istifâde ve tezyîd-i vâridât olunmak çârelerini aramak üzre ba’zı vilâyetlere he’yât-ı fenniye gönderilerek masraf idilmekte bulunduğ u hâlde mezkûr teşkîlât cihetiyle vâridâtının tezâ’if iderek hâl-i hâzırdaki yüz yetmiş bin guruş yerine mezkûr yetmiş kûsûr bin metromü’kab kerâsitenin ihâle bedelinden başka olarak üç yüz elli bin guruş râddesinde mâddî ve ormanların ‘ümrânı sûretiyle de ma’nevî menâfî’ te’mîn idecegi azâde-i şekk olan mezkûr müfettişliğin te’sîsi için senevî yigirmi beş bin iki yüz otuz iki buçuk guruşdan ibâret cüz’i bir tahsîsâtın itîsına müsâ’ede idilmemesi maslahata ve menfa’ât-i hazîneye muvâfık olamayacağından ma’rûzât-ı vaki’e lütfen nazar-ı dikkâte alınarak tahsîsât-ı mezkûrenin zamîmeten tesvîyesi esbâbının istikmâline müsâ’ede-i celîle-i cenâb-ı sadâret-penâhîlerinin tekrar istidâ’sına cür’et kılındı ol bâbda ve her hâlde emr û fermân hazret-i men-lehü’l emrindir

4 Cemâzi’e’l-âhir 1324 ve/13 Temmuz 1322

Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nâzırı Selim

BOA. ŞD. 536/42, Orman 2/900, 30 B 1324.

Ek XXXI: Uşak kazasına Orman süvari ve piyade korucuları tayini hakkında

Şûrâ-yı Devlet

Dâhiliye Dâ’iresi

‘Aded 748

Orman ve Ma’âdin ve Zira’ât Nezâretinin Şûrâ-yı Devlete havâle buyurulan 29 Receb 1313 târîh ve üç yüz kırk yedi numrolu tezkiresiyle melfûfu Dâhiliye Dâ’iresinde kira’ât olundu

Me'âlinde Alaşehir'den Karahisâra temdîd idilmekte olan timuryolu güzergâhının ba'zı mahallerinde yapılan barakalara muktezî kerâsite Uşak Kazasının bazar mahallinden mübayâ'â olunub orada ise bir ondalık me'mûru bulunduğu ve Konya'ya mümted olacak şimendüferle bu hattın bir çok zaman devâm itmesi tabî'î bulunan inşa'âtı hengâmında lâzım olacak kerâsite kumpanyaca Uşak ormanlarından mübayâ'â idileceğine binâen hem ormanların harâbına imkân bırakmamak hem de rûsûm-ı mu'ayyene muntazaman istifâ idilmek için lüzûmu kadar süvâri ve piyâde korucularıyla merkezi Karahisâr olmak üzere bir orman müfettişi ve bir de kâtib ta'yîni Orman ve Ma'âdin Mu'âmelât Müfettişi tarafından iş'âr ve korucuların istihdâmı hâlinde ora orman vâridât-ı senevîyesinin otuz kırk bin guruş tezâyüd ideceği de ilâveten izbâr olunmuş ve lüzûm gösterilen süvâri ve piyâde korucularının istihdâmı vâridâtca tezâyüdü mûcib olub kâtib ta'yîni hakkındaki ihtiyâc da ihâle olunacak kerâsiteleri muntazaman damgalamak için ihtiyâta ri'âyetden ibâret bulunmuş olduğundan şimdilik mu'âmelât-ı fenniyye kemâ-fi's-sâbık Kütahya Sancağı Orman Müfettişliği ma'rîfetiyle temşiyet olunmak ve bir süvâri korucusuyla iki nefer piyâde istihdâm kılınmak üzere bunların melfûf pusulada gösterildiği vechle ma'aş-ı senevîleri olan iki bin guruşun tahsîsât-ı Nezârete zamîmeten sarfı istizân kılınmıştır.

Vakt ü hâl zamîmeten tahsîsâta pek de müsâ'id olmadığından diğer bir sûretle te'mîn-i maslahat kâbil ise öyle bir şey yapılarak keyfiyetin bildirilmesi Nezâret-i müşarüleyhâya tebliğ idilerek alınan cevâbda Uşak Kazası merkezinde bir ondalık me'mûrundan başka Orman Me'mûru olmadığı ve müte'addid korucularla Orman müfettiş ve kâtibi istihdâmına ihtiyâc bulunduğu Mu'âmelât Müfettişliğinden bildirilmiş iken hâl-ı hâzır-ı hazîne nazar-ı im'âna alınarak yalnız bir süvâri ve iki piyâde korucusuyla idâre-i maslahat olunması ciheti bi't-tercîh bu kadarla iktifâ idildiği ve başka sûretle de çâre bulunamadığı gösterilmiş ve şu hâlde tervîc-i iş'âr zarûrî görünmüş olmağla ber-mûceb-i istizân îfâ-yı muktezâsı husûsunun Nezâret-i müşarüleyhâya havâlesi tezekkür ve mezkûr pusula leffen takdîm kılındı emr

û fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. 20 Zî'l-Hicce sene 313 ve 21 Mayıs 312

Bâb-ı 'Âlî

Dâ'ire-i Sadâret

Amedi-i Divân-ı Hümâyûn

187

'Utûfetlû Efendim Hazretleri

Alaşehir'den Karahisar'a kadar temdîd idilmekde olan timuryolu güzergâhının ba'zı mahallerinde yapılan barakalara muktezî kerâsite Uşak Kazasının bazar mahallinden mübayâ'â olunduğu gibi Konya'ya mümted olacak şimendüfer ile bu hattın birçok zaman devâm itmesi tabî'î bulunan inşa'âtı hengâmında lâzım olacak kerâsite kumpanyaca Uşak ormanlarından mübayâ'â idileceği cihetle hem ormanların harâbına imkân bırakmamak hem de rûsûm-ı mu'ayyene muntazaman istifâ idilmek ve mu'âmelât-ı fenniyye kemâ-fî's-sâbık Kütahya Sancağı Orman Müfettişliği ma'rîyetiyle temşiyet olunmak üzere bir süvârî ve iki piyâde korucusu istihdâmı ve bunların melfûf pusulada gösterildiği vechle ma'aş-ı senevîleri olan on iki bin gurusun tahsîsâta zamîmeten tesviyesi husûsunun Orman ve Ma'âdin ve Zira'ât Nezâret-i behiyyesine havâlesi tezekkür idildiğine dâ'ir Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresinden tanzîm olunan mazbata melfûfuyla 'arz ve takdîm kılınmağla ol bâbda her ne vechle irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-müte'allık buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz olunacağı beyânıyla tezkire-i senâveri terkîm kılındı efendim

13 Muharrem 1314/13 Haziran 312

Sadr-ı a'zam

Ma'rûz-ı çâker-i kemineleridir ki

Resîde-dest-i ta'zîm olub melfûflarıyla berâber manzûr-ı 'âlî buyurulan işbu tezkire-i sâmiyye-i sadâret-penâhîleri üzerine mûcebince irâde-i seniyye-i

cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sudûr buyurulmuş olmağla olbâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. 18 Muharrem 314 ve/18 Haziran 312

Ser-kâtib-i Hazret-i Şehrîyâri Tahsin

Senevî	Beheri	Neferân	
Guruş	Guruş		
6000	500	1	İkinci sınıf süvâri korucusu
6000	250	2	Birinci sınıf piyâde korucusu

BOA. İrade. Orman ve Ma'âdin, 2, 18 M 1314, lef 1, lef 2, lef 3.